VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical Political studies

Філософсько-політологічні студії

Issue 56

Випуск 56

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko
National University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 75/12 від 17.12.2024 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04908
Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Київський національний університеті імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, системного аналізу та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 30.12.2024 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 27,79.
Тираж 100 прим. Зам. 0125/030

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2024

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Віктор Ворніков
СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР «НЕО-КОМУНІКАЦІЇ»
В СУЧАСНОСТІ: КОМУНІКАЦІЯ «КОНВЕНЦІОНАЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР»……9

Вікторія Даценко
ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПОЛІТИКА:
ЕВОЛЮЦІЯ КОНТРОЛЮ Й ДЕМОКРАТІЇ……20

Тетяна Дишкант, Ольга Дольська
ВИТОКИ ВПЛИВУ ПОСТМОДЕРНУ НА КОНЦЕПЦІЮ ОСВІТИ……29

Олексій Кийков
ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ
У КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР……37

Світлана Киселиця
ОНТОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ФІЛОСОФСЬКОЇ ВІРИ:
СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ……47

Hlib Manuilo
JUSTICE AND EQUALITY IN PLATO'S IDEAL STATE:
IMPLICATIONS FOR ADDRESSING SOCIOECONOMIC DISPARITIES
IN UKRAINE……56

Yuliia Manuilo
THE PATH TO SOCIAL JUSTICE: A COMPARATIVE ANALYSIS
OF MACINTYRE AND NUSSBAUM'S APPROACHES IN THE CONTEXT
OF UKRAINIAN SOCIETY……64

Руслан П'яста
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ ДЛЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО ПОДРУЖЖЯ
ТА ВІДПОВІДЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ……71

Анатолій Павко
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ
ІММАНУЇЛА КАНТА……80

Людмила Пастушенко
ПИТАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ ЛЮДСТВА В ОСМИСЛЕННІ
ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА (ЗА РУКОПИСНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)……86

Ірина Починок, Ольга Рупташ, Тетяна Радзиняк
ОНТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ
Г.-Г. ГАДАМЕРА……96

Людмила Рижак
ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ
КАНТІВСЬКОГО «КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ»……104

Наталія Семенюк, Наталія Лютко
ФІЛОСОФІЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА –
СКЛАДОВА ЕКОФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ.....115

Oleh Sokolovskyi
DOCTRINE AND FORMS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS
OF RATIONALIST MOVEMENTS IN UKRAINE.....123

Галина Тимофєєва
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ
СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР.....131

Олена Тимошенко, Анатолій Козинець, Сергій Ягодзінський
АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ СУЧАСНОЇ НАУКИ
ТА ІМПЕРАТИВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НАУКОВЦЯ.....145

Анжеліка Шевель
ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....156

Микола Шкрібляк
НАУКОВО-ФІЛОСОФСЬКА ЕРИСТИКА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТСЕКУЛЯРНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АКТУАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЇ.....163

Валентина Штанько, Галина Старікова
РОЛЬ НЕЯВНОГО ЗНАННЯ НА ЕВРИСТИЧНОМУ ЕТАПІ
НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....171

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Антон Бадер
КЕРОВАНІ ЧУТКИ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ:
ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....178

Андрій Гачков
ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ
У ВІТЧИЗНЯНУ ПАРЛАМЕНТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....187

Олена Горбань
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
У СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ.....195

Лілія Горбачова, Ольга Івасечко
ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА
СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН У МЕЖАХ ПІВНІЧНОГО
ОБОРОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА NORDEFCO.....203

Сергій Козир
ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....210

Ярослав Лазебник
КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....223

Ірина Лященко, Інна Тукаленко, Вікторія Петренко
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКТИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА ДЛЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ ПІД ЧАС ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ..... 229

Маріанна Марусинець
ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬННОЇ МІГРАЦІЇ ТА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ІРЛАНДІЯ..... 238

Олександр Назарчук
ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА США: СТРУКТУРА, ВПЛИВИ, РОЛЬ В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ..... 252

Anton Pastukhov
PECULIARITY OF THE POLITICAL AXIOLOGY OF CLASSICAL CONSERVATISM..... 263

Вячеслав Пашковський
ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО ЗМІН ВОЄННОГО ЧАСУ..... 276

Степан Рішко
ВПЛИВ В ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ КИЄВА, ЛЬВОВА, ОДЕСИ ТА ХАРКОВА..... 287

Юрій Садовий
ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ І ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ..... 300

Костянтин Свекла
«ЦИФРОВА РЕАЛЬНІСТЬ»: ВПЛИВ НОВИХ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛЯ ПОЛІТИКИ 312

Олексій Третяк, Сергій Кондратюк
ПОЛІТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ..... 319

Іван Фомін
ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В КРАЇНАХ ЄС 325

Тетяна Кадлубович, Дарина Черняк
ПОТЕНЦІАЛ АМІТОЛОГІЇ У ГУМАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН..... 332

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Viktor Vornikov
SOCIO-INFORMATION SPACE OF "NEO-COMMUNICATION" TODAY:
COMMUNICATION OF "CONVENTIONAL SUBCULTURES"..... 9

Viktoriya Datsenko
MEDIA AND POLITICS: EVOLUTION OF CONTROL AND DEMOCRACY..... 20

Tetiana Dyshkant, Olga Dolska
ORIGINS OF POSTMODERN INFLUENCE ON THE CONCEPT
OF EDUCATION..... 29

Oleksiy Kiykov
PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF HYBRID MANAGEMENT
IN THE CONTEXT OF THE DIALOGUE OF CULTURES..... 37

Svitlana Kyselytsia
ONTOLOGICAL UNDERGROUND OF RELIGIOUS FAITH
AND PHILOSOPHICAL BELIEFS: A SEMANTIC ANALYSIS..... 47

Hlib Manuilo
JUSTICE AND EQUALITY IN PLATO'S IDEAL STATE:
IMPLICATIONS FOR ADDRESSING SOCIOECONOMIC DISPARITIES
IN UKRAINE..... 56

Yuliia Manuilo
THE PATH TO SOCIAL JUSTICE: A COMPARATIVE ANALYSIS
OF MACINTYRE AND NUSSBAUM'S APPROACHES IN THE CONTEXT
OF UKRAINIAN SOCIETY..... 64

Ruslan Piasta
MODERN CHALLENGES AND THREATS TO CHRISTIAN MARRIAGE
AND THE RESPONSE OF THE CATHOLIC CHURCH..... 71

Anatoliy Pavko
INTELLECTUAL CAPITAL OF THE PHILOSOPHICAL HERITAGE
OF IMMANUEL KANT..... 80

Liudmyla Pastushenko
THE QUESTION OF THE DIVERSITY OF HUMANITY IN COMPREHENSION
PAMFIL YURKEVYCH (BASED ON MANUSCRIPT MATERIALS)..... 86

Iryna Pochynok, Olga Ruptash, Tetiana Radzyniak
ONTOLOGICAL DIMENSIONS OF PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS
OF H.-H. GADAMER..... 96

Lyudmyla Ryzhak
ETHICS OF RESPONSIBILITY IN CONTEXT KANT'S
"CATEGORICAL IMPERATIVE"..... 104

Nataliia Semeniuk, Nataliia Liutko
THE PHILOSOPHY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF HUMANITY
IS A COMPONENT OF HUMAN ECO-PHILOSOPHY……..115

Oleh Sokolovskyi
DOCTRINE AND FORMS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS
OF RATIONALIST MOVEMENTS IN UKRAINE…… .123

Halyna Tymofieieva
INFORMATION TECHNOLOGIES AND TRANSFORMATION
OF SOCIAL STRUCTURES…… .131

Olena Tymoshenko, Anatoliy Kozinets, Serhii Yahodzinskyi
ACADEMIC INTEGRITY OF MODERN SCIENCE AND THE IMPERATIVES
OF A SCIENTIST'S RESPONSIBILITY……145

Anzhelika Shevel
ETHICAL ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE……..156

Mykola Shkriblyak
SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL ERISTICS AND METHODOLOGICAL
FOUNDATIONS OF POST-SECULAR RESEARCH SOCIO-PSYCHOLOGICAL
ACTUALIZATION OF RELIGION……..163

Valentyna Shtanko, Halyna Starikova
THE ROLE OF TACIT KNOWLEDGE AT THE HEURISTIC STAGE
OF SCIENTIFIC RESEARCH…… .171

POLITICAL SCIENCE

Anton Bader
CONTROLLED RUMORS AS A MEANS OF INFORMATIONAL AGGRESSION:
STATEMENT OF THE PROBLEM……..178

Andriy Gachkov
AUTHORIZATION OF SUBJECTS TO IMPLEMENT INNOVATIONS
IN DOMESTIC PARLIAMENTARY ACTIVITIES…… .187

Olena Gorban
IA FOR EVALUATING POLITICAL ELITES
IN MODERN DEMOCRATIC POLITICAL PROCESSES……..195

Olha Ivasechko, Liliia Horbachova
RITIES AND PROSPECTS OF SCANDINAVIAN COOPERATION WITHIN
THE FRAMEWORK OF THE NORDIC DEFENSE COOPERATION NORDEFCO….203

Serhiy Kozyr
INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF STATE POLICY IMPLEMENTATION
RECOVERY OF UKRAINE DURING THE WAR…… .210

Yaroslav Lazebnyk
THE CONCEPT OF NATIONAL RESILIENCE: THE UKRAINIAN CONTEXT…….223

Iryna Liashchenko, Inna Tukalenko, Viktoriia Petrenko
ENGES AND PROSPECTS FOR ENSURING ACTIVE VOTING RIGHTS FOR UKRAINIAN CITIZENS ABROAD DURING THE FIRST POST-WAR ELECTIONS..... 229

Marianna Marusynets
PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION AND THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF IRELAND..... 238

Oleksandr Nazarchuk
POLITICAL ELITE OF THE UNITED STATES: STRUCTURE, INFLUENCES, ROLE IN THE IMPLEMENTATION OF STATE POLICY..... 252

Anton Pastukhov
PECULIARITY OF THE POLITICAL AXIOLOGY OF CLASSICAL CONSERVATISM..... 263

Viacheslav Pashkovkyi
ON THE ISSUE OF POLITICAL AND LEGAL SUPPORT OF UKRAINE'S INFORMATION SECURITY: FROM DEVELOPMENT TO WARTIME CHANGES..... 276

Stepan Rishko
THE IMPACT OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE FUNCTIONING OF LOCAL POLITICAL REGIMES IN KYIV, LVIV, ODESA, AND KHARKIV..... 287

Yuriy Sadovyj
THE IMPACT OF EUROPEAN INTEGRATION ON THE TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES..... 300

Kostyantyn Svekla
"DIGITAL REALITY": THE IMPACT OF NEW ELECTORAL TECHNOLOGIES ON THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL FIELD..... 312

Oleksii Tretiak, Serhiy Kondratyuk
POLITICAL BASIS OF THE STATE IN THE CONTEMPORARY POLITICAL AND ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE..... 319

Ivan Fomin
INFLUENCE OF RUSSIAN PROPAGANDA AND DISINFORMATION ON THE FORMATION OF PUBLIC OPINION IN EU COUNTRIES..... 325

Tetyana Kadlubovych, Daryna Chernyak
THE POTENTIAL OF AMITOLOGY IN THE HUMANIZATION OF SOCIAL RELATIONS..... 332

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 9–19
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 9–19

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2.-316.32
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.1

СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР «НЕО-КОМУНІКАЦІЇ» В СУЧАСНОСТІ: КОМУНІКАЦІЯ «КОНВЕНЦІОНАЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР»

Віктор Ворніков
Державний університет інтелектуальних технологій та зв'язку
кафедра соціально-гуманітарних наук,
вул. Ковальська, 1, 65023, м. Одеса, Україна

В статті обумовлюється, що розуміння нового рівня конвенціональних засад не було відтворено, а тому є потреба в створенні концепції-переходу до смислового наповнення змісту «конвенціональні субкультури» із поєднанням семіотичного рівня уявлень та певні грані проявлення-вимірності в соціокультурному просторі на основі синтетичної моделі. В контексті перманентного проявлення «Конвенціональних субкультур» в міжособистісних та віртуальних взаємовідношеннях як ствердження простору соціально-віртуальної «нео-комунікації» виникає необхідність досліджень із поєднанням семіотичного рівня уявлень про Знакову природу та певні проявлення комунікації, нових конвенціональних діяльнісних принципів. Дослідження підтвердило позицію, що на засадах ствердження простору соціально-віртуальної «нео-комунікації» із основною структурною одиницею – «Інформація-Знак», комунікативність такої дії відтворюється у комунікативній же поведінці. Наголошено, що на основі синтетичної моделі як концептуальної моделі-методу, виявляється практичний соціальний простір міжособистісної та віртуальної комунікації. Проводиться концептуальна ідея, що існує необхідність продовження дослідження принципів сучасної міжкультурної комунікації у просторі різних культур, а сутність поняття «Конвенціональні субкультури» є похідним розумінням на сучасне уявлення про чинники комунікації у світових інформаційно-віртуальних реаліях – «Інформаційному суспільстві» та запропоновано концептуальне положення, що хоча існують різні підходи до соціально-комунікаційних технологій, але поєднання міжособистісного та віртуального спілкування може слугувати проективную моделлю для пошуку компромісу і до наступного кроку – до утворення конвеції.

Ключові слова: субкультура, інформація, комунікація, міжособистісна та віртуальна комунікація, «нео-комунікації», знак, конвенціональність.

Актуальність постановки проблеми. Соціально-інформаційний простір взаємовідношень в сучасності грунтується вже, в більшій мірі, на засадах установлення принципів «нео-комунікації», а задіяні «різновекторні» процеси різних субкультур – традиційної та віртуальної комунікації, які одночасно призводять до виникнення проблеми уявлення про самі основи традиційної комунікації, повинні в совокупності, як певному синтезі, стати підгрунттям до утворення певного результату-досягнення конвенціонального взаємопорозуміння. Нове ж розуміння особливостей даної конвенціональної комунікації по суті повністю ще не розкрито у ступені смислового наповнення самого визначення та положення, а тому є необхідність на основі поєднання уявлення про соціокультурний простір як «Текст» семіотичного рівня інформаційної комунікації (утворення, проявлення та процесу) та на основі синтетичної моделі «конвенціональних субкультур» – міжособистісної та віртуальної комунікації, внести доповнення до принципів взаємовідносин та проявлення форм конвенціональної комунікації в сучасному соціокультурному просторі.

© Ворніков В., 2024

Достатньо очевидно, що, незважаючи на існуюче положення про певну комунікативну «процесуальну» різницю між міжособистісною та віртуальною комунікацією, залишається актуальним для дослідження її подання та розуміння на рівні образу-конструкту як інформаційного результату, що можливо на основі уявлення про «синтетичну модель соціокультурного взаємовідношення» на основі сучасних принципів соціальної конвенціональності.

Ступінь розробленості проблеми. Основні ідеї досліджень включають традиційні уявлення та положення: про процес переходу «індустріальної цивілізації» в «техносферу соціосфери» (О. Тоффлер) [1]; про образи інформаційного суспільства, які спрогнозовані та стали основою різних теоретичних конструкцій (Дж. Нейсбіт) [2]; із семіотики, де культура є тематично сфокусованою системою знакових форм, базисом для розуміння основних форм людської діяльності та їх взаємовідносин, щр відображається у знаках, що слугують посередниками між цими діями (Ч. Морріс, Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ю. Лотман, У. Еко, М. Фуко); про поєднання соціальних суб'єктів у над-персональні спільноти на певних комунікативних засадах взаємодії та певних взаємовідношень (Г. Блумер, М. Вебер, И. Гофман, Г. Зіммель, К. Леві-Стросс, Дж. Мід, Дж. Морено, М. Мосс, Э. Мэйо, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Ю. Хабермас, Ф. Хайдер, Дж. Хоманс); про конвенціональність основ та принципів коммунікації (К. О. Апель, П. Бурдьє, Э. Гідденс, Ю. Хабермас, Р. Харре, М. Аргайл, Э. Гросс, Г. Стоун). В дослідженнях задіяні позиції «традиційно-класичного» рівня: соціальні комунікації створюють «простір» соціального життя, структура якого може бути описана різними метафорами; можливо визначити кожний рівень (існує три рівні) комунікації як комунікації конвенціональних (по сутності умов комунікативних дій в цілому) «субкультур»: Традиційна – безпосередня практика, Інтернет– комунікація, Поєднання – Безпосередня практика і Інтернет– комунікація. Традиційна – безпосередня практика: тенденції етапу історичного процесу із схемою феноменології – перетворення цивілізації в «техносферу соціосфери», а три етапи – «хвилі»: аграрний, індустріальний та пост- або суперіндустріальний, вносять суттєві зміни до простору Культури як конвенціонального – по чинникам та структурі утворення (O. Toffler) [1, с. 275]; положення, що орієнтаційна система культури реалізується завдяки своїм складовим – «культурним стандартам: нормам, оцінкам, переконанням тощо, які поділяються носіями цієї культури і слугують орієнтирами їх поведінки в різних ситуаціях, і в стандартному висловлюванні інформація, необхідна для правильної інтерпретації повідомлення, виражається в максимально вербалізованому вигляді (Л. Муц) [3, с. 219]; Інтернет– комунікація: метафоричні та образно змістовно-структурні принципи Віртуальної коммунікації: «стиль спілкування диктує набір певних правил мережного спілкування. Деякі правила чітко прописуються та найчастіше вони позаголосно встановлюються, приймаються та дотримуються певною мережною спільнотою». Усе це приводить до вироблення нових форм і стилів взаємодії та виникнення своєрідного Інтернет-етикету (І. Козинець) [4, с. 71–75]; «для створення комунікативного Образу в мережі Інтернет використовуються соціальні технології, що пов'язані з іміджем людини та її ролями в реальному житті» (В. Корабльова) [5, с. 114–120]; безпосередня практика і Інтернет–комунікація: сучасного рівня осмислення соціально-конвенціональної комунікації – «Нео-комунікації» (в нашому дослідженні – поєднання традиційної міжособистісної та віртуальної комунікації) має наступні положення: ствердження простору соціально-віртуальної комунікації навіть без чітких форм усвідомлення та проявлення у взаємовідношеннях; сучасний соціокультурний простір є особливим інформаційно-комунікативним, так як домінуючою є Інформація (Знаки-символи), яка створює і певня умови для практичного відтворення комунікації- безпосередня практика

і Інтернет–комунікація, «знаходиться» в двох рівнях одночасно як поєднання конвенціональної комунікації двох рівнів.

В цілому, можливо виокремити загальне та суттєве, що дослідження включають сучасний соціокультурний рівень уявлень та положень про нову діяльнісну форму протікання особистісно-віртуальної комунікації: в основному із поглядів слідує, що сучасний соціально-інформаційний простір XXI століття діяльнісно обумовлюється певними Правилами комунікативної поведінки, а Віртуальна комунікація є Договорами на усіх рівнях; наявні способи соціокультурно-віртуальних взаємовідношень, особистісно-віртуальної комунікації мають Знакову природу із задіянням принципів семіотичних аспектів постмодернізму та постпостмодернізму, положеннями про символізацію і тотальну семіотизацію сучасного соціального простору, що пов'язується із процесами інформаційної глобалізації, де соціальний простір є «інформаційно-штучним» утворенним субкультурним простором – інформаційною системою; нові тенденції сприяли появі нових підходів до визначення «соціальної комунікації», а потому «упорядкувати систему понять можна через досягнення «термінологічної конвенції», тобто домовленості про однозначне вживання термінологічних сполук» (Н. Островська) [6, с. 75]; змістовні характеристики знаково-інформаційного концепту як основного елементу міжособистісної та віртуальної комунікації (теоретичного та практичного рівня конвенціонального відтворення та дії), свідчать про традиційний сенс розуміння комунікації, яка є також «інформаційною комунікацією», переважно на засадах практично-діяльнісного способу, а звідси і визначають необхідність доповнення до комунікаційних технологій із розумінням того, що не може бути однієї універсальної, оскільки соціальна комунікаційна технологія має особливі прояви в новому просторовому контексті.

Недостатньо вирішені частини проблеми. В контексті перманентного проявлення «Конвенціональних субкультур» в міжособистісних та віртуальних взаємовідношеннях як ствердження простору соціально-віртуальної «нео-комунікації», а не тільки соціальних форм та структур традиційної комунікації, виникає необхідність в продовженні досліджень – із поєднанням уявлень про створення інформації-повідомлення-пропозиції та певні проявлення сучасної комунікації на основі нових конвенціональних діяльнісних принципів як семіотичного рівня Знаку.

Метою дослідження є розгляд положень про основи традиційної комунікації та розкриття уявлення про соціально-інформаційний простір «нео-комунікації» в сучасності. На засадах створення синтетичної моделі як концептуальної моделі-методу із положенням про семіотичний рівень створення та проявлення комунікації як Знаку, виокремити принципи комунікації «Конвенціональних субкультур».

Основний зміст (Методологія дослідження). Для дослідження сучасного соціокультурного простору як особливого інформаційно-комунікативного, простору соціально-віртуальної «нео-комунікації», який, безумовно, грунтується на положеннях про «інформаційне суспільство» та його соціокультурний простір в цілому як феномен сучасності), де задіяна Інформація-код (Знак-символ), яка знаходиться одночасно в двох рівнях як «синтетичне» поєднання субкультур: конвенціональних (по сутності умов комунікативних дій в цілому) традиційних та віртуальних засад та принципів взаємовідношень, необхідна особлива методологія (концептуальна матриця-модель), що є об'єднуючою – для «ідеального» простору свідомості особистості та суспільної свідомості та «практичного» – комунікативної поведінки та правил та принципів комунікації – як результату. На основі нашого концептуального уявлення та розуміння, соціальна міжособистісна та віртуальна комунікація даних «Конвенціональних субкультур» грунтується на положенні про конвенціональність,

що обумовлюється певними структурними рівнями: Консенсусний рівень: феноменологічно-консенсусний; нормативно-консенсусний. Інтерактивно-договірний рівень: феноменологічно-інтерактивний; діяльністно-інтерактивний. Семіотично-семантичний рівень: концептуальна модель-пропозиція для продуктивного взаємовідношенння включає «певну Діалектику»: «Теоретичні концепти» як пропозиція; «Практично-діяльнісні концепти» як методи до принципів дії; «Теоретичні та практичні концепти» – нео-прото-синтез як проективно-продуктивної форми поєднання усіх форм взаємовідношення для досягнення певного рівня консенсусу- як конвенціонального Договору – по змістовній його сутності.

На основі створеної синтетичної моделі як концептуальної моделі-методу, визначаємо, що соціально-інформаційний простір сьогодення (в більшій мірі перманентно та проективно) є Конвенціональним концептом, який «Ментально-структурований», а потому для виявлення характеристик міжособистісної та віртуальної комунікацій застосовуються положення (фактично «Діалектичного рівня»). Концептуальну модель-метод складають: «Теоретичні та Практичні концепти»; «синтез теоретичних та практичних концептів» у просторі «семіотичної та семантичної сфери», яка включає знаки та символи як вираженв формі понять, дії, взаємовідносин. Для дослідження визначеного сучасного простору «Конвенціональних субкультур»: стосовно Традиційних засад комунікації та Віртуальних засад комунікації, Семіотика є «базисом для розуміння основних форм людської діяльності та їх взаємовідносин, оскільки вся ця діяльність та відносини відображаються у знаках, що слугують посередниками між цими діями», а потому має значний методологічний потенціал, так як субкультура і є системою знакових форм, рецепція якої здатна вплинути на моделі суб'єктивного досвіду людини, його внутрішню репрезентацію світу, переконання й поведінку.

Основний зміст (Обговорення). Новий, ще по суті не повністю усвідомлений та проявлений феномен, соціальний простір-«Інформаційне суспільство», грунтується на засадах ствердження простору соціально-віртуальної «Нео-комунікації» (на основі нашої концепт-моделі, простір соціально-інформаційної «Нео-комунікація» обумовлюється положеннями: суттєвим є Синтез («явного» та «не-явного» ступеня уявлення – впливу віртуальності на традиційні форми комунікації) із основною структурною одиницею – «Інформація-Знак», а комунікативність такої дії відтворюється у комунікативній же поведінці, яка впливає і на уявлення про самі принципи взаємовідношень, і на формування суспільної думки про «якість виконання» правил та принципів комунікації по результатам. В контексті сучасного уявлення про простори міжособистісної та віртуальної комунікації (у «Текстовому» просторі субкультур інформаційно-комунікативного рівня), можливо виокремити: в концепції інформаційного суспільства, як в новому суспільстві, стратегічним ресурсом є інформація (Дж. Нейсбіт); [2, с. 45]; достатньо очевидно проявлена увага до особистості, яка «демонструє» себе (як «модель – матрицю»), а не певні «над – персональні» спільноти; увага до ролі особистості в аспекті особистісної ініціативи та відповідальності у просторі взаємовідношень; в комунікаційному середовищі, «віртуальне середовище нагадує про можливості здійснити «нездійснене», створює особливу форму реалізації цінності свободи, так як існує свобода прийняття або неприйняття тих або інших правил» (Г. Остапенко) [7, с. 113–117].

На наш погляд, суттєвим є звернення до – Традиційних умов комунікації: до концепції О. Тоффлера, який виявляє тенденції формування та розвитку суспільства постіндустріального типу та визначає, що кожний із етапів впливає на культуру суспільства та вносять суттєві зміни до простору Культури в соціумі (O. Toffler) [1, с. 282];культури реалізується завдяки своїм складовим – «культурним стандартам: нормам, оцінкам, переконанням

тощо, які поділяються носіями цієї культури і слугують орієнтирами їх поведінки в різних ситуаціях. Долучаючись до простору культури, індивід соціалізується, а також зростає професійно. Відповідно, долучаючись до цінностей іншої культури, головним чином через мову, особистість набуває навичок орієнтації в інокультурному просторі для вирішення різних завдань – освітніх, кар'єрних, бізнесових та інших» (Л. Муц) [3, с. 220]. На нашу думку, суттєвим є і звернення до Віртуальних умов комунікації (як конвенціональної у просторі сучасної інформаційно-комунікативної субкультури), на основі наступних уявлень: Інтернет як Віртуальна комунікація впливає на всю систему міжособистісного спілкування, частково підсилює фактор анонімності спілкування; комунікаційні дії, які відбуваються в мережі Інтернет поділяються на частини – наслідування, діалог та управління; «віртуальне спілкування є процесом, що імітує структуру, функції і результати реальних відносин і взаємних дій людини, через його віртуальні образи, воно має свої переваги над реальним спілкуванням, втрачає своє значення цілий ряд бар'єрів спілкування, в інтернет–співтоваристві людина – образ дорівнює тексту; специфічні норми спілкування. Так як існує певна соціальна ієрархія, в основі якої лежить можливість впливу на хід комунікації, то у віртуальному спілкуванні важливим є управління комунікацією, як форми впливу на маси» (Г. Остапенко) [7, с. 113–117]. В цілому, стає очевидно, що для простору комунікації сьогодення суттєвими є певна відмінність-різниця між «фізичною» та віртуальною присутністю, а потому проявляється проблема використання принципів комунікації, і питання як надати їй можливість інформувати користувачів таким чином, щоб спрямовувати діалог на взаємопорозуміння. Із синтезу виокремлених положень, конвенціональними по засадам, слідує, що як у просторі Традиційних умов комунікації, так і в Інтернет-Віртуальній комунікації як просторів «Конвенціональних субкультур», «інформація» є Текстом для міжособистісної та віртуальної комунікації, а Текст, як цілеспрямованне повідомлення, як результат комунікативного ігрового процесу, є певним зрушенням до діалогу, що проявляється в «створені» договорів для кожного із привидів та для кожної конкретної ситуації» (І. Зарицька). [8, с. 235].

Достатньо характерно, що на сьогодні особливо проявляється, що в основному соціально-інформаційний простір обумовлюється специфічними конвенціональними Правилами (концептами) комунікативної поведінки умовами «Семіотичного договору», а наявні положення включають і певний рівень уявлення про нову діяльнісну форму протікання особистісно-віртуальної комунікації у просторі двох субкультур, а саме: стосовно Традиційних засад комунікації (умовами семіотичного рівня Договору є те, що він створюється із елементів, для визначення яких не можливо «спертися на принцип конвенційності, оскільки розраховували на конвенції у перетворенні немовних цілей у мовні акти з буквальним значенням», а це є «немовні наміри, присутні у фразах, що висловлюються, тобто їх приховані цілі». Потому, «конвенція, з одного боку, що пов'язує намір використовувати слова з певним буквальним значенням, з другого боку, фактичне буквальне значення цих слів, неспроможна пояснити поняття буквального значення, оскільки вона залежатиме від цього значення» (D. Davidson) [9, с. 13–17]. дана ситуація походить від уявлення, що «це поняття можна співвіднести з тим, що називається перлокуційними актами – perlocutionary acts», і, «починаючи з самих елементарних прикладів повсякденного мовлення Дж. Остін детально розглядає твердження, які, на перший погляд є досить зрозумілими, але насправді утримують зовсім інше значення». Привернути увагу можливо до того, що «для висловлювань які пов'язані із виконаннями (perform) та дією (action) тверджень він виводить поняття перформативних речень, такі висловлювання є здійсненням дії», і, при цьому, відзначає, що «деякі перформативи є договірними або оперативними, тобто такі які «забезпечують

здійснення угоди», а не просто описують «обставини за яких ця угода здійснюється»(J. Austin) [10, с. 22–54]. На наш погляд, але вже є команда до дії або можливої дії. Однак, якщо в традиційному вимірі-«саме промовлення слів ще не значить реальне здійснення акту», то для віртуальної реальності – це вже комунікативна дія); стосовно Віртуальних засад комунікації (умовами семіотичного рівня Договору є те, що даний простір Віртуально обумовлений Договорами соціокультурно-віртуальних, конвенціональних по суті, взаємодій саме Знакової природи особистісно-віртуальної комунікації, створюється із елементів, для визначення яких, із задіянням принципів семіотичних аспектів постмодернізму та постпостмодернізму із положеннями про символізацію і тотальну семіотизацію сучасного соціального простору слідує, що соціальний простір є «інформаційно-штучним» утворенним субкультурним простором – інформаційною системою). В цілому, із даних положень слідує, що в основі концептуальних засад комунікації узагальнено-суттєвою є позиція, що саме ситуація діалогу-спілкування є багатокомпонентним процесом, який формується і регулюється лінгвістичними засобами та певними контекстуальними засобами і конвенційними, конвенціональними установками, що задіяні в суспільстві і доступні для усіх, а ці установки мають кількісні та якісні показники, а звідси їх можливо виявляти на основі до того, що комунікація відбулася. На засадах основного поняття в дослідженні, «Конвенціональні субкультури», в контексті завершення соціальної дії – по її результату, увага привертається до ступеня проявлення умови як проявлення семіотичного рівня Договору.

На засадах концепції дослідження, семіотичний рівень Договору (у просторі традиційного та сучасного розуміння) поєднує поняття «Конвенціональні субкультури» як простори комунікації Традиційних та Віртуальних засад у ступені: «вимірності» міжособистісної та віртуальної комунікації, що пов'язано із тим, що це: соціальний простір, у якому задіяний та досягається комунікативний результат; соціально-інформаційний простір віртуально обумовлений (В Інтернет – співтоваристві людина – образ дорівнює Тексту, конвенціональному по сутності); соціальний простір, де виявляється «Термінологічна конвенція» (для кожного простору субкультури є певне уявлення про комунікацію, так як є те загальне, що утворює його основу – Конвенціональність). На наш погляд, на сьогодні соціально-інформаційний простір (прообраз Інформаційного суспільства) «образно-віртуально», перш за усе, утворюють певні Договори комунікативної поведінки у контексті «співучасті» усіх учасників, і які одночасно співсумісні для міжособистісної та віртуальної комунікації, що обумовлює не тільки протікання процесу досягнення «комунікаційних принципів взаємовідношення», так і отримання конкретного конвенціонального результату. На засадах того, що «стиль спілкування диктує набір певних правил мережного спілкування», усе це приводить до вироблення нових форм і стилів взаємодії та виникнення своєрідного Інтернет-етикету (І. Козинець) [4, с. 71–75], а «створення комунікативного Образу в мережі Інтернет» передбачає використання соціальних технологій, що пов'язані з іміджем людини та її ролями в реальному житті» (В.Корабльова) [5, с. 114–120]. В цілому, можливо виокремити головні уявлення: в XXI столітті «Інформація» (як «Текст-інформація» на усіх рівнях її запису, проявлення та передачі) в усе більшій мірі є тим соціокультурним чинником, що стає суттєвою основою для утворення «знаково-символічно-інформаційного» концепту на кожному із рівнів комунікації – міжособистісної та віртуальної (особливої форми для кожного). «Соціальний Договір» (певна інформаційна модель теоретичного та практичного рівня для конвенціонального відтворення згоди та дії), а Інформація-текст (а фактично знак-концепт, що має соціокультурний – комунікаційний вимір) «визначає та установлює»: взаємоприйняті та взаємообумовлені принципи міжособистісного та віртуального спілкування – їх сутність та зміст. При цьому, якщо віртуальна комунікація

доповнюється формами та ознаками реального спілкування, то в реальну комунікацію вносяться елементи віртуальної; може слугувати концептуальною Моделлю, сприяти створенню стійкого концепту-форми; на даних ідейних засадах має в основі конвенціональні чинники (так як для соціальної інтеграції характерно зміщення центру уваги з консенсусу та солідарності, що відносяться безпосередньо до спільноти-до конвенціональної взаємодії конкретних соціальних суб'єктів).

На основі концептуального виміру Конвеціонального договору (по структурі створення – Діалог, по результату – Семіотичний Текст), можливо виокремити: соціально-інформаційний простір, у якому задіяний та досягається обумовлений договір (людина–образ дорівнює конвенціональному Тексту); соціальний простір, де проявляється «Термінологічна конвенція» (є певне уявлення про принципи комунікації, що утворює має за основу – Конвенціональність); соціальну конвенцію для формування поняття про принципи утворення Конвеціонального по своїй сутності договору. При цьому, «соціальну конвенцію можна розглядати як особливого роду договір, що призводить до згоди в процесі соціальної взаємодії з використанням норм, цінностей, ритуалів, традицій, символів тощо як визначальних для їх учасників. Більш того, в кожній конкретній ситуації суб'єкти соціальної взаємодії мають встановлювати конвенцію, яка уточнює або доповнює конвенціональні засоби, ритуали, традиції, символи, що склалися. Відтак, уточнення значення понять, діалог, стають обов'язковим процесом, що супроводжують соціальну конвенцію» (М. Попов, Е. Мустафаєва) [11, с. 15]; сама ж по собі соціальна конвенція є способом взаємодії соціальних суб'єктів з метою досягнення згоди. Соціальна конвенція – це також й особлива технологіявзаємодії, яка має зміст, сценарій, час використання тощо, що і «передбачає перехід від інтуїтивного рівня бажань до їх практичної реалізації, що проявляється в «створені» договорів по кожному (для кожного із привидів та для кожної конкретної ситуації» (І.Зарицька) [8, с. 234].

На концептуальних засадах нашого дослідження з необхідністю є звернення до традиційних ключових понять та похідних їх змістовних характеристик: «Субкультура» (термін, який вперше використав у 1945 р. соціолог А. Лі, «в широкому значенні» є первинним (A. Lee) [12, с. 125], а в 1947 р. М. Гордон порушує питання про межі цього поняття і пропонує використовувати термін для визначення сукупності факторів, що впливають на становлення та життя людини: субкультура – це «підрозділ національної культури, що породжується поєднанням окремих соціальних умов, які в сукупності утворюють функціональну єдність, що має цілісний вплив на індивіда» (M. Gordon). [13, с. 40]. На сьогоднішній день простір вживання терміну «субкультура» є широким і потому деформується її смислове поле, але необхідно виокремити існування двох варіантів тлумачення терміна як у широкому та вузькому значенні. Субкультура – сукупність установок поведінки, цінностей, культурних виразів і способу життя конкретної групи людей, яка існує як єдина функціональна освіта в рамках суспільства. Більшість соціокультурних груп є своя музика, стиль одягу, мова та інші характерні черты); Міжособистісна субкультура (Міжособистісні стосунки – це сукупність об'єктивних зв'язків та взаємодій між особами, які належать до певної групи, це взаємини людей, що формуються в процесі безпосередньої взаємодії в групі, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену та обопільне значущу оцінку партнерів по спілкуванню. Характерною ознакою міжособистісних стосунків е їх емоційне забарвлення. Особливості Міжособистісних стосунків як комунікації виявляють простір утворення певної субкультури для якої характерно: привабливість і взаємовплив; механізми взаємовпливу в міжособистісних стосунках. На основі імітації формуються регулятори взаємовпливу – навіювання, конформність, переконання. Вони

регулюють норми міжособистісного спілкування. Норми, у свою чергу, визначають характер міжособистісних стосунків; типи міжособистісних стосунків (оцінка міжособистісних стосунків передбачає проведення їхньої класифікації; головним критерієм розрізнення міжособистісних стосунків є рівень включення особистості в стосунки. В цілому можливо виокремити, що суспільні відносини або стимулюють, або руйнують міжособистісні стосунки, а суспільство прагне привести міжособистісні стосунки у відповідність до суспільних відносин.

У Віртуальній субкультурі виокремлюють, що існують особливості самопрезентації людини та її комунікації в комп'ютерних мережах, в наявності специфічні стилі, які застосовуються під час спілкування у віртуальному середовищі та засоби вираження емоційних реакцій, виявляється появлення своєрідної культури спілкування (І. Козинець) [4, с. 71–75]. Суттєм є те, що у віртуальному світі особистість «одягає маску», яка полегшує процес комунікації, знімає психологічні бар'єри, вивільняє творче «я». Унікальні можливості для самовираження дають такі інтерактивні форми спілкування в Інтернеті, як всілякі чати, форуми, різновиди електронної пошти, телеконференції і т.д. В комунікаційному середовищі Інтернету сильною стороною спілкування є вербальні засоби комунікації, а слабкою – невербальні або візуальні засоби. До вербальних засобів комунікації відносяться письмове та усне мовлення, слухання і читання. Усне і письмове мовлення беруть участь у виробництві тексту (процес передачі інформації), а слухання і читання – в сприйнятті тексту, закладеної в ньому інформації. Візуальна (невербальна) комунікація – передача інформації за допомогою невербальних засобів спілкування (жестів, міміки, рухів тіла, кольору, просторового середовища і т.д.). Візуальний образ задається часом і пануючими в цей період тенденціями (Г. Остапенко) [7, с. 113–117]. В цілому, в контексті віртуальної культури, а фактично–субкультури, можливо звернути увагу, що засоби віртуальної комунікації відрізняються від звичайних, хоча і копіюються з реального світу спілкування. Так, наприклад, «Фуррі» як субкультура, має свої власні традиції та обряди, такі як фуррі-конвенції, на яких збираються представники цієї громади для спілкування, обміну досвідом та участі у різних заходах. Основними цінностями цієї громади є толерантність, креативність та підтримка один одного у їхніх захопленнях та інтересах. Хоча дана субкультура часто викликає подив і критику з боку суспільства, вона залишається популярною і живою, залучаючи людей різного віку та культур.

На основі уявлення про міжособистісну та віртуальну комунікації як «Конвенціональні субкультури», а практично окремі культури (L. Orlando Taylor) [14, с. 117], можливо звернутися до ідеї про взаємозв'язок культури і комунікації. Із теорії Е.Холла про високо і низько контекстуалізовані культури слідує думка, що основна відмінність між цими культурами полягає в тому, що представникам першої при комунікації не потрібно давати багато фонової інформації, оскільки співрозмовник вже обізнаний з предметом розмови, тобто «контекстуалізований». У низько-контекстуалізованій комунікації все відбувається навпаки і для успішного спілкування потрібно ознайомити співрозмовника з темою розмови. На основі ідеї про взаємозв'язок культури і комунікації, ним обгрунтовується необхідність навчання культурі. Він стверджував, що «люди повинні навчатись переходити за межі культури і адаптувати її до епохи та до свого власного біологічного організму», тобто людині необхідний досвід інших культур так само, як кожна культура «для того, щоб вижити, потребує взаємодії з іншими культурами» (E. Hall) [15, с. 36].

На концептуальних засадах нашого дослідження з необхідністю є звернення до сучасного рівня понять та похідних із їхсуттєвих характеристик: Так, «Субкультура», в нашому розумінні, є певним над-під-текстовим простором в загальній культурі і не

більше, без певного традиційного розрізнення, що, в свою чергу, призводить до уявлення про існування подібного, але по формі різного інформаційного поля проявлення результатів культуротворчості, яка має свої основні професійні виміри та закономірності, і, фактично, певного конвенціонального рівня. На наш погляд, для уявлення про простір та зміст принципів комунікації Субкультур та про їх існуючий «взаємоперетин та синтез», необхідним є урозуміння беззаперечного положення, що міжособистісна та віртуальна комунікація Субкультур створює особливий інформаційний простір як конвенціональний «Цифровий Текст» (цифра як знак, де інформаційний знак-як візуальний Логотип), який стає суттєвою характеристикою міжособистісної та віртуальної комунікації, відтворюючи ступінь поняття та змісту, одночасно і «Форми» (в розумінні Аристотеля) як суттєвого вираження змісту.

З даного подання можливо виокремити структурну специфіку комунікації для кожної із Субкультур: Міжособистісна комунікація (беззаперечно, що уже в самих принципах комунікації-як способу та форми зацікавленного взаємовідношення кожної із сторін-для досягнення конкретної згоди-Договору, а не тільки загального тактичного спілкування без стратегічної проекції, існують певні мовно-лінгвістичні конвенції. Зосереджуючись на даному твердженні, увагу привертаємо до того, що для того, «щоб поняття твердження могло бути конвенційною зв'язкою між метою і істинністю, повинні бути дотримані дві умови: по-перше, твердження повинні підпадати під дію принципу конвенційності і, по-друге, довго існувати спільна згода щодо характеру зв'язку між твердженнями і тим, що вважається істинним, але ні та, ні інша умова насправді не витримується» (D. Davidson) [9, с. 13–17]. Постановка даної умови є фактичним ствердженням проблематики утвердження комунікаційного простору взаємообумовленості як діалогу на двох вимірах, де достатньо очевидно, що, «якщо ми взагалі можемо застосовувати до того, хто говорить, загальний метод інтерпретації – тобто якщо можливо хоча б початкове розуміння того, хто говорить на підставі подібності його і нашої мови, – це може відбуватися тільки завдяки тому, що ми можемо підходити до його структуроутворювальних механізмів. як до своїх власних. Це дозволяє фіксувати логічну форму його пропозицій та визначати частини мови». В просторі саме Міжособистісної комунікації «не можна з упевненістю стверджувати наявність переконань, бажань, намірів у істот, позбавлених можливості користуватися мовою. Як переконання, бажання, наміри – це умови існування мови, і мова є умовою їхнього існування. Однак можливість приписання тій чи іншій суті переконань та бажань є умовою для того, щоб мати з нею спільні конвенції» (D. Davidson) [9, с. 13–17]; Віртуальна комунікація (принципи, де форми взаємопов'язані із тим образом простору комунікації, який історично йшов у відповідності до певному як нового образу часу – для взаємовідношення та також для досягнення конкретної згоди-Договору по результату. Одночасно виникає новий необхідний рівень конвенціональності, «оскільки пунктуальність і планування встановлюють більше обмеж дедлайни узгоджені, дедалі більше кордонів з'являється для встановлення обмежень в космосі. Навіть лінеаризація часу мала свій просторовий аналог», а стосовно комуніканту можливо виокремити, що «основний образ світу він отримав із ЗМІ. Він працював у великій корпорації чи державній установі, належав до профспілок, церков та інших організацій, кожній з яких він розподілив а частина свого розділеного «я». Він дедалі менше ототожнювався зі своїм селом або місто, ніж з його нацією. Він бачив себе в опозиції до природи, щодня використовуючи її у своїй роботі» (O. Toffler) [1, с. 135];

На основі проведеного дослідження поставленної проблеми, можливо стверджувати, що міжособистісна та віртуальна Субкультури створюють Сучасний простір комунікації саме «Конвенціональних субкультур», що проявляється в їх сутності, певної умовності та

спроектованих договірних начал, що обумовлюється положеннями: про мову та її проекції створення розуміння та порозуміння, про поняття утвердження, яке могло бути конвенційною зв'язкою між метою і істинністю (D. Davidson) [9, с. 13–17]. Таким чином, в результаті дослідження проблеми пропонується положення: проблематику міжособистісної та віртуальної комунікації в сучасному просторі як «Конвенціональних субкультур» можливо розглядати в контекстах: соціального Договору із Семіотичним суспільним простором комунікації; як здійснення Між-субкультурної комунікатіної дії (комунікації як спілкування субкультур), а фактично – це утворення продуктивного саме конвенціонального Діалогу, що і відбувається на різних соціальних рівнях.

Висновки. На основі методологічної концепції як концептуального сходження даного дослідження, стало можливим виокремити та виявити: існує необхідність звернення уваги до ще нової проблематики і для XXI століття, синтетичної (як синтез) комунікації у просторі різних субкультур – міжособистісної та віртуальної комунікації; сутність поняття «Конвенціональні субкультури» є похідним розумінням на сучасне уявлення про чинники комунікації у світових інформаційно-віртуальних реаліях – «Інформаційному суспільстві»; на сьогодні є різні увлення, відношення та підходи до соціально-комунікаційних технологій, а міжособистісне та віртуальне спілкування може слугувати проективною моделлю для реального пошуку компромісу і навпаки як до наступного кроку; на основі синтетичної моделі як концептуальної моделі-методу, виявляється соціальний простір міжособистісної та віртуальної комунікації, який обумовлений (В Інтернет–співтоваристві кожна «Людина–образ» дорівнює Тексту, конвенціональному по своїй сутності); Соціальний простір, де виявляється «Термінологічна конвенція» (для кожного є певне уявлення про досягнення умов згоди-Договору, так як є те загальне, що утворює його основу – Конвенціональність).

Перспективи подальших розвідок. В контексті продовження нашого концептуального узагальнення «майбутніх» соціально-комунікаційних технологій, де фактично усе, до певної міри, впорядковується й регулюється за допомогою цифро – знакових систем, а взаємовідношення відбуваються шляхом виконання певних Логотипів – Знакових процедур, є необхідність дослідження семіотично- семантичного простору в аспекті уваги до окремих соціальних принципів комунікації у системі «інформаційно-віртуальних результатів» для покращання комунікаційних функцій «соціального договору».

Список використаної літератури

1. Toffler Alvin The Third Wave. New York: William Morrow & Co, Inc., 1980. 554 p. Pp. 275 – 335.
2. Naisbit John. Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives. New York: Warner Books, 1982. 380 p.
3. Муц Л. Ф. Семіотичні аспекти міжкультурної комунікації // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. 2015. № 63. С. 218–222.
4. Козинець І. І. Особливості віртуального спілкування. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». *Педагогічні науки.* 2016. № 2 (12). С. 71–75.
5. Корабльова В. М. Віртуальна реальність як простір симулякрів у поліонтологічному світі постсучасності. *Практична філософія.* 2008. № 1. С. 114–120.
6. Островська Н.В. Теоретичні підходи до визначення понять «соціальні технології» і «соціокомунікаційні технології» // *Світ соціальних комунікацій*: наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. Т. 10. Київ: КиМУ, ДонНУ, КПУ, 2013. 174 с.

7. Остапенко Г.І. Особливості віртуального спілкування молоді в комунікаційному середовищі мережі Інтернет // *Світ соціальних комунікацій*: наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. Т. 10. Київ: КиМУ, ДонНУ, КПУ, 2013. 174 с. С. 113–117.
8. Зарицька І. П. Теоретична модель конвенціональної комунікативної стратегії реалізації функцій державного управління. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. 2014. Вип. 2. С. 231–241.
9. Davidson D. Communication and convention Synthese #59, 1984. Pp. 13–17.
10. Austin, J.L. Performative-Constative: Philosophy and ordinary language, ed. by Ch.E. Caton, Univ. of Illinois Press, 1963. Pp. 22–54.
11. Попов М. П., Мустафаєва Е. Т. Конвенціональність як принцип формування єдиного соціально-управлінського простору поліетнічних територіальних громад. *Державне будівництво.* 2020. № 1. С. 1–17.
12. Lee A. Levels of Culture as Levels of Social Generalization. *American Sociological Review.* 1945. N 10. Pp. 125–134.
13. Gordon M. The Concept of the Sub-culture and Its Application // *Social Forces*. 1947. 26 October. P. 40.
14. Orlando L. Taylor Cross-Cultural Communication: An Essential Dimension of Effective Education. Revised and reprinted. 1990.
15. Hall Edward. Beyond Culture. N.Y.: Anchor Books/Doubleday, 1976.

SOCIO-INFORMATION SPACE OF "NEO-COMMUNICATION" TODAY: COMMUNICATION OF "CONVENTIONAL SUBCULTURES"

Viktor Vornikov
State University of Intellectual Technologies and Communication,
Department of Social sciences and Humanities
Kovalska str., 1, 65023, Odesa, Ukraine

The article stipulates that the understanding of a new level of conventional principles has not been reproduced, and therefore there is a need to create a concept-transition to the semantic content of "conventional subcultures" with a combination of the semiotic level of ideas and certain facets of manifestation-dimensionality in the socio-cultural space based on a synthetic model. In the context of the permanent manifestation of "Conventional subcultures" in interpersonal and virtual relationships as an affirmation of the space of socio-virtual "neo-communication", there is a need for research with a combination of semiotic level ideas about Symbolic nature and certain manifestations of communication, new conventional principles of activity. The study confirmed the position that based on the assertion of the space of socio-virtual "neo-communication" with the main structural unit – "Information-Sign", the communicativeness of such an action is reproduced in communicative behavior. It is emphasized that on the basis of the synthetic model as a conceptual model-method, a practical social space of interpersonal and virtual communication is revealed. The conceptual idea is presented that there is a need to extend the study of the principles of modern intercultural communication in the space of different cultures, and the essence of the concept of "Conventional subcultures" is a derivative understanding of the modern idea of the factors of communication in the world's informational and virtual realities – the "Information Society" and a conceptual position is proposed, that although there are different approaches to social and communication technologies, but the combination of interpersonal and virtual communication can serve as a projective model for finding a compromise and for the next step – for the formation of convention.

Key words: subculture, information, communication, interpersonal and virtual communication, "neo-communications", sign, conventionality.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 20–28
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 20–28

УДК 316.477:004]-047.64:321.7] (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.2

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПОЛІТИКА: ЕВОЛЮЦІЯ КОНТРОЛЮ Й ДЕМОКРАТІЇ

Вікторія Даценко
Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій, кафедра філософських і політичних наук
бул. Шевченка, 460, 18006, м. Черкаси, Україна

Статтю присвячено дослідженню історичного розвитку засобів масової інформації як ключового інструменту політичного впливу та формування громадської думки. Засоби масової інформації завжди відігравали ключову роль у формуванні політичної свідомості суспільства. Проаналізовано історичну еволюцію медіа як інструменту політичної комунікації, починаючи від Середньовіччя до сучасної епохи. На початку XIII–XVIII століть, коли раціоналізм почав домінувати над віруваннями, громадянське суспільство почало формуватися, відходячи від абсолютизму. В середньовічній Європі, де абсолютні монархи контролювали комунікацію, і в сучасних демократичних суспільствах, медіа завжди були полем боротьби за владу. Показано, як упродовж століть змінювався характер контролю над інформацією: від абсолютистських режимів до капіталістичних та елітарних структур, які маніпулюють суспільною свідомістю. Цей процес призвів до занепаду абсолютної влади та утвердження громадських інститутів, що сприяло розвитку демократії. Водночас з появою капіталізму та міжнародної торгівлі зросла потреба в точній інформації, що сприяло розвитку медіа. Однак поступово влада над інформаційними ресурсами перейшла до рук еліт, що контролювали її зміст, формуючи хибну свідомість у громадян. Цензура і маніпуляції обмежували доступ до правдивої інформації, перетворюючи медіа з інструменту визволення в засіб контролю. Особлива увага приділяється ідеям Юргена Габермаса про публічну сферу, ролі преси у демократизації суспільства, а також викликам, які стоять перед сучасними медіа у зв'язку з комерціалізацією та інформаційним перевантаженням. Означено проблему формування хибної свідомості та загрози для демократії, яку несе приватний контроль над медіа. У сучасному світі комерціалізація інформації призвела до подальшого спотворення демократії, створивши загрозу для громадянського суспільства. Незважаючи на це, засоби масової інформації мають потенціал стати важливим інструментом демократизації та формування критичного мислення у громадян, якщо їм вдасться зберегти незалежність від впливу правлячих еліт.

Ключові слова: засоби масової інформації, контроль над медіа, демократія, цензура, політична комунікація, громадянське суспільство, абсолютизм, Юрген Габермас.

Постановка проблеми. З метою інформування населення про ті чи інші події, що відбуваються як на локальному так і на глобальному рівнях використовуються засоби масової інформації. Для передачі інформації вони використовують різні канали. Це може бути радіо, телебачення, друковані видання, інтернет тощо, або їхні комбінації.

В сучасному світі засоби масової інформації часто є інструментами влади і використовуються для впливу на громадськість. З метою навіювання хибної інформації, введення людей в оману та маніпулювання масовою свідомістю вони публікують свідомо неправдиву інформацію, нехтуючи при цьому достовірністю джерел, і таким чином схиляють людей до поглядів, які в даний час є вигідними владі.

Як свідчить історія пропаганда, тобто поширення в засобах масової інформації хибних ідеалів та цінностей з метою формування масової свідомості, може призвести зокрема до таких негативних наслідків як збройний конфлік або війна.

© Даценко В., 2024

Отже, дослідження поширення пропаганди за допомогою засобів масової інформації та її здатності впливати та формувати масову свідомість в контексті сучасної російсько-української війни є досить актуальним.

Аналіз досліджень та публікацій. Останніми роками питання співвідносин між пропагандою та поширенням її через засоби масової інформації неодноразово ставали предметом соціально-політичних, соціологічних і соціально-філософських досліджень. Основними ***інформаційними джерелами*** для дослідження еволюції пропаганди виступили твори класиків філософської та наукової думки Платона, Аристотеля, Волтера Ліппмана, Гарольда Ласвела, Олівера Томсона, Едварда Бернейса, Хосе Ортеги-і-Гассета [5], Макса Горкхаймера, Теодора Адорно, Еріха Фромма [11] та інших.

Для аналізу поширення пропаганди у засобах масової інформації, її вплив на масову свідомість та методів боротьби з нею були використані праці Дмитра Павлова [6, 7], Михайла Требіна [18], Таїсії Чернишової, Юргена Габермаса [2], Френсіса Фукуями [13], Ноама Чомські [12], Скотта Бродо та інших.

Мета статті. Мета цієї статті полягає у дослідженні ролі засобів масової інформації у формуванні громадської думки та впливу на політичні процеси.

Виклад основного матеріалу. З самого початку своєї появи засоби масової інформації були сферою, де кожен окремий індивід зустрічається з політикою. Вони були підґрунтям як для навчання, так і для формування громадської думки. З цієї причини групи людей, які прагнуть до влади та контролю над масами, також прагнуть заволодіти цим найпотужнішим інструментом впливу. У зв'язку з цим існує небезпека того, що контроль над медіа стане інструментом домінування цих груп в публічній сфері. В результаті таке панування може призвести до загибелі справжнього демократичного суспільства.

З XIII по XVIII століття відбулася раціоналізація всесвітньо-історичного процесу і розум став переважали над віруваннями. Вважається, що саме в цей час громадянське суспільство остаточно прокинулося від глибокого метафізичного сну абсолютизму та церковного догматизму. Розпочинається занепад влади, яка набула абсолютного контролю над людьми. І, як зазначає Ю. Габермас, внаслідок знеособлення державної влади виникає громадянське суспільство. У феодальному суспільстві доби Середньовіччя король разом зі своїми феодалами на публіці представляли себе тими, хто має вищу владу. А з владою зазвичай пов'язані «такі слова, як величність, велич, … слава, гідність і честь» [2, с. 50). Однак така публічна демонстрація високої влади не була частиною життя простих людей. Габермас продовжує: «Представництво, як-от у сенсі репрезентації нації… не має нічого спільного з тією репрезентативною відкритістю, яка стосується конкретної екзистенції володаря і надає «аури» його авторитетові. Коли правитель країни, сюзерен, збирає довкруг себе світських і духовних владик, прелатів і муніципалів… тоді не йдеться про зібрання делегованих, котрі репрезентують когось іншого. Допоки князь і його васали «суть» державою, замість щоб просто бути її представниками, … репрезентують вони свою владу не в ім'я народу, а «перед» народом» [2, с. 50–51]. Все, що не вписувалося у визначення помісного володаря, не могло бути публічним. Публічні виступи були прерогативою принцес і лицарів, тоді як прості селяни та міські купці виключали себе зі справ держави, залишаючись пасивними глядачами.

Нова форма громадянської відкритості, вийшовши з ранньо-капіталістичної аристократичної культури Північної Італії, формувалася спочатку у Флоренції, а потім у Франції та Великій Британії [2, с. 52]. Ранні форми європейського капіталізму XIII століття проклали шлях до появи буржуазних капіталістичних суспільств XVII століття й пізніше. В цей період «громадянська відкритість» високого Середньовіччя зазнала радикальних

трансформацій від ексклюзивного й абсолютистського уявлення про вищу владу, втілену в короні, до публічного представництва, яке гарантується здоровим глуздом і віддає перевагу кращим аргументам. Влада в цьому сенсі не є функцією статусу; натомість її ототожнюють із суверенним характером народу в публічній сфері.

Зародження фінансового та торгового капіталізму у Європі на початку XVIII століття не лише сприяв зародженню нового суспільного ладу, але й дозволив зрештою запровадити міжнародний товарообіг та обмін інформацією [2, с. 58]. Подібно до того, як ранній розвиток публічної сфери обмежувався освіченою буржуазією та капіталістами, доступ до інформації також був обмежений нечисленною елітою. Розширення доступу до інформації співпадає з розвитком міжнародної торгівлі. Ю. Габермас зазначає, що обмін інформацією стає схожим на обмін товарами. «Орієнтовані на ринок купецькі обрахунки з розширення торгівлі потребували частішої та точнішої інформації про відділені в просторі події…» [2, с. 59]. Потреба в точних і нових відомостях з далеких країн для торгівлі та безпеки спонукала купців монополізувати поширення інформації. «Великі торгові міста – це одночасно й центри обміну новинами. І перманентність цього обміну стає нагальною потребою відповідно до того, як стає перманентним обіг товарів та цінних паперів» [2, с. 59]. Однак під невпинним контролем промисловості за підтримки державної цензури інформація, яку отримували пересічні громадяни (купці, ремісники, селяни), була фрагментарною та прискіпливо перевірялася. Держава та еліти були не зацікавлені в тому, щоб дозволяти поширення новин, які зрештою служили їхнім інтересам у розширенні ринку та укріпленні влади в політиці. «… новини самі собою стають товаром. Адже професійне укладання повідомлень підпадає під ті самі закони ринку, появі якого воно взагалі завдячує власним існуванням» [2, с. 65].

Необхідною умовою для розвитку людської цивілізацій є розширення спілкування. Комунікація, яка лежить в основі будь-якого процвітаючого суспільства, дозволяє державним інститутам утримувати владу над людьми. Наприклад, в період Середньовіччя церква утримувала владу над людьми за допомогою Святого Письма та проповідей. Але на початку XV століття було винайдено друкарський верстат і це стривожило представників влади. Вони сприйняли появу вільної преси як загрозу своєму абсолютному пануванню над знаннями й поглядами людей. Згодом заяви для преси та інформаційні бюлетені, в яких висловлювалися ідеї, що загрожували державній владі, піддавалися цензурі офіційних цензурних комісій. «… в приватних кореспонденціях подавали докладні й значні для всіх повідомлення про засідання парламентів і воєнні події, збори урожаїв, податки, транспорти коштовних металів та, передусім… звістки про міжнародний обмін товарами. Але тільки кволий струмочок цього потоку новин крізь фільтри «писаних» газет надходить до тодішніх друкованих. Отримувачі приватної кореспонденції не були зацікавлені в тому, щоб зміст їхніх листів став публічним… Сито неофіційного контролю за інформацією з боку купецької верхівки та офіційної цензури, з боку урядових установ стосувалося переважно повідомлень з-за кордону, придворної хроніки, та незначних торгових новин; …вони перейняли традицію «сенсаційності»: дивовижні зцілення та сильні зливи, вбивства, епідемії і спалення. Отже, інформація, що потрапляла під оприлюднення, належала до залишкової категорії усіх повідомлень» [2, с. 64–65].

Незважаючи на сувору цензуру, встановлену державними органами щодо вільної преси, вона, тим не менш, виконувала свою мету інформування людей. Однак проблема полягає в тому, що оскільки вільна преса належить елітним власникам, чиїм головним інтересом є їхня вигода, а не надання якісної інформації, то «новий комунікативний простір з його інституціями обігу інформації, безперечно, вписується в новопосталі форми комунікативности доти, поки бракує вирішальної ознаки – оприлюднення» [2, с. 59–60].

Завдяки новій технології друку на зміну писарям прийшли професійні автори та редактори, які друкували книги, журнали та газети. Застосування технології друку в масовому виробництві матеріалів для читання призвело до революції у сфері зав'язків з громадськістю. Успішне застосування технології друку для відтворення інформації замість рукописного тексту було лише першим кроком на шляху до появі того, що ми зараз називаємо медіа-інституцією. Це призвело до формування свободи преси. Необхідність забезпечення свободи преси – прикладом якої є різноманітність контенту – ґрунтується на ідеї, що така диверсифікація контенту в ЗМІ дозволяє громадянам маневрувати у каламутних водах демократії.

Сьогодні проблема полягає не в тому, що громадськість не може вільно користуватися ЗМІ. Комерціалізація новин та інформації в сучасному світі призвела до небезпеки того, що громадяни можуть опинитися як поляризованими, так і паралізованими в ситуації інформаційного перевантаження [15, с. 16]. З розвитком технологій світ преси та зв'язків з громадськістю став більш потужним у комерціалізації новин і розваг. Фактично сьогодні преса належить до приватної сфери товарного обміну. З одного боку діапазон та вплив засобів масової інформації значно збільшився, з іншого боку – вони перебувають у приватній власності. Така інтеграція сучасних засобів масової інформації і товарообміну неминуче призводить до маніпулювання і перетворення громадської думки на сфальшовану свідомість.

Зв'язок засобів масової інформації з демократію нагадує пуповину, якою дитина зв'язана зі своєю матір'ю. Демократію підтримує громадськість, життя і кров демократичного суспільства тече в жилах громадськості. Отже, реально функціонуюча демократія передбачає активних і критично налаштованих громадян, здатних до самовизначення через участь у публічних дискусіях, які мають значення для їхнього політичного життя. За останні десятиліття люди стали свідками стрімкої демократизації світу. Нації по всьому світу починають сприймати фундаментальні принципи лібералізму: рівність і свободу. Саме з цієї причини Френсіс Фукуяма проголосив кінець світової історії, який спричинений реалізацією демократії на глобальному рівні [13].

Незважаючи на демократизацію світу, для багатьох демократія залишається абстракцією, особливо в країнах, що розвиваються. Демократія, яка сформувалася протягом останніх років, є елітарною. Вона зосереджена навколо кількох найвпливовіших еліт, які керують основними економічними та політичними системами країни. Їхня влада не обмежується демонстрацією своєї величі та величності. Тепер вони можуть створити світ, де кожен живе та мислить відповідно до свого задуму і волі. Найважливішу роль у виведенні людей із глибокого політичного сну мають відіграти ЗМІ. Але контроль над медіа в демократичному суспільстві позбавляє пресу її свободи. Дійсно, в наш час правда стала дорогим товаром.

Безумовно, цей контроль здійснюється не за допомогою сили, а шляхом формування у громадян хибної свідомості, загорнутої в ідеї суверенітету, рівності та свободи. Ті, хто на вершині, розуміють, що корпоративна політична культура не є містичною самодостатньою системою. Вони знають, що повинні невтомно працювати, щоб пропагувати правлячу ортодоксію, використовувати демократичну видимість, щоб приховати плутократичну політику [14]. У зв'язку з цим сучасні медіа повинні взяти на себе роль Месії, яка полягає в боротьбі з хибними ідеями, які правляча верхівка впроваджує у свідомість громадськості. В ідеалі незалежні засоби масової інформації мають протистояти переважаючій свідомості нинішньої ортодоксальності та замінювати її тим, що є правдою. Це може бути реалізовано лише тоді, коли в процесі передачі інформації громадськості буде дозволено думати самостійно і таким чином критично брати участь в очищенні публічної сфери. Ноам Чомські

пише, що роль ЗМІ в сучасній політиці змушує нас поставити питання, у якому світі та в якому суспільстві ми хочемо жити, і, зокрема, в якому сенсі ми хочемо, щоб це було демократичне суспільство [12, с. 6].

Зміна фундаментальної ролі та функцій засобів масової інформації призводить до необхідності трансформації сучасної демократії. Що, в свою чергу, передбачає низку як соціальних, так і політичних за своєю структурою проблем. Крім того, щоб дати вичерпний виклад питання, слід глибоко замислитись і повернутися до переважаючих владних структур, які загалом керують ЗМІ. У минулому засоби масової інформації вважалися засобом формування та поширення громадської думки. Насамперед вони були задумані як найпотужніший інструмент для боротьби з абсолютизмом. ЗМІ вважалися найпотужнішим інструментом звільнення суспільства від абсолютизму панівних владних структур. Однак останнім часом преса набула дещо іншого вигляду, від виконання ролі посередника у формуванні політичної раціональності суспільства, до того, щоб стати найгіршим ворогом громадської думки. У минулому існував зв'язок, який обов'язково пов'язував пресу та громадську думку. Сьогодні ЗМІ вже не є засобом формування громадської думки, вони стали частиною структур, які маніпулюють громадською думкою. Історично ЗМІ вважалися найпотужнішим засобом для звільнення мас від авторкії уряду. Вони були механізмом підкорення і умиротворення мас, щоб вони задовольняли примхи правлячої верхівки. Спочатку роль засобів масової комунікації полягала в тому, щоб поставити під сумнів пануючі традиції і гарантувати людям свободу та розвиток через чесне і правдиве поширення інформації. Однак те, що ми спостерігаємо зараз, є прямою протилежністю. Преса стала основним інструментом владних еліт для маніпулювання та формування хибної свідомості для контролю над громадянами.

У дійсно демократичних країнах люди висловлюють свої думки про політику, яка має служити їхнім інтересам, і до них прислухається влада. Тобто влада прислухається до людей. В таких суспільствах засоби масової інформації виступають у ролі посередника, через якого відбувається діалог між громадянином і владою. Дійсно, якщо громадяни хочуть брати участь у значущих політичних дискусіях, їм потрібен інституційно гарантований форум, де вони зможуть висловлюватися критично та піддавати сумніву політику правлячої верхівки. Комунікація в ЗМІ є майданчиком, на якому відбуваються раціонально-критичні дебати між громадянами та владою.

Таким чином, процес демократизації, прикладом якого є політична комунікація між громадянами та владою, повністю реалізується через засоби масової інформації. Роль преси в процесі політичної комунікацій полягає в тому, щоб показати, що в даному суспільстві поважаються центральні демократичні цінності свободи та рівності. Більше того, засоби масової інформації мають функціонувати як баланс, який дає змогу суперечливим голосам мас брати участь у демократичному діалозі. Подібним чином незалежна преса повинна формулювати якісну інформацію та відповідний соціальний вибір, щоб правильно інформувати людей. Зрештою, засоби масової інформації мають брати участь у демократизації, сприяючи процедурам публічного обговорення. Якщо не дотримуватися всіх цих пунктів, демократія може бути підірвана. У такому випадку медіа підтримуватимуть статус-кво, легітимізуючи центр влади, маргіналізуючи суперечливі голоси, розмиваючи критичну інформацію, перешкоджаючи справжнім варіантам, скорочуючи публічні дебати та демобілізуючи колективну поведінку.

Отже, друкарський верстат з самого моменту винайдення став невід'ємною складовою формування громадської думки. Перед пресою було поставлене завдання зробити можливим вільне вираження почуттів та громадської думки людей з приводу спільних

політичних інтересів. В цьому сенсі громадська думка ототожнювалася з автономною самореалізацією людей, що беруть участь у процесах демократизації, що передбачало активну участь громадськості у спротиві політичному домінуванню за допомогою спільних поглядів. Однак оскільки правляча влада продовжувала розширювати свій контроль над політичними інститутами держави, їй вдалося проникнути і в засоби масової інформації. Такий абсолютний контроль над фундаментальними соціальними і політичними структурами держави призвів до «рефеодалізації» публічної сфери.

Тепер не політична влада, а правляча еліта маніпулює та підпорядковує собі маси, керує суспільною сферою. Ноам Чомські визначив їх як спеціалізований клас або бізнес-спільноту, яка маніпулює, приймає рішення, аналізує та керує економічними, політичними й ідеологічними системами [12, с. 13]. Громадян змушують думати, що вони вільні реформувати та пропагувати свої політичні інтереси і владу, відповідальні за свої рішення. Але оскільки вони не є частиною системи контролю, громадськість неявно виключена. Ю. Габермас зазначає, що організації прагнуть політичних компромісів з державою і один з одним, наскільки це можливо, виключаючи громадськість; в цьому процесі, однак, їм доводиться домагатися плебісцитарної згоди від медіатизованої громадськості, використовуючи демонстрацію інсценованої чи маніпулятивної реклами (…). Це відбувається тому, що правлячі держави розуміють, що вони не можуть використовувати силу, щоб наполягати на своїх інтересах перед масами; вони використовують найпотужніший інструмент підпорядкування – засоби масової інформації, прищеплюючи за його допомогою хибну свідомість необізнаній публіці.

«Управління поглядами» за допомогою ЗМІ створює хибну свідомість, яку споживає суспільство. Роль засобів масової інформації у поширенні громадської думки випливає з припущення, що публічна сфера, представлена у засобах масової інформації, є ні чим іншим, як ілюзією. Зв'язки з громадськістю в цьому відношенні обмежуються обожнюванням та підпорядкуванням особам, які представляють владу. Громадськість вже не ототожнюється з використанням критичного аргументу, покликаного протистояти домінуванню у публічних дебатах. Гласність колись означала викриття політичного панування перед публічним використанням розуму. Тепер громадськість асоціюється із беззаперечною дружньою підтримкою певної політичної сили. Тобто світ, створений засобами масової інформації, є сферою громадськості лише на перший погляд. Так само цілісність приватної сфери також є ілюзією.

Дійсно, за допомогою сучасних засобів масової інформації правляча верхівка успішно створила псевдопублічну сферу, в якій існує суспільство непоінформованих окремих індивідів. Засоби масової інформації успішно дезорганізували маси, провокуючи у людей хибне почуття свободи політичної взаємодії, яке насправді є обмеженим до мінімуму і апелює до приватних політичних інтересів правлячої еліти. Більше того, засоби масової інформації змінили відношення окремого індивіда до держави: від раціонального та критичного ставлення до пасивного споживача, який споживає суспільну культуру. Таким чином, окремі індивіди більше не розглядаються як самодостатні особистості, що самі визначають себе, що здатні вступити у критичну раціональну дискусію з урядом. Натомість вони сприймаються як прості споживачі.

Створення псевдогромадського суспільства за допомогою пропаганди, яка поширюється правлячою елітою, є необхідним для підтримки ілюзії існування критично й раціонально налаштованого населення. Управління поглядами неминуче призводить до занепаду громадської думки у суспільстві. Природа і функції пропаганди включають в себе впорядкування політичних подій і реструктуризацію психологічних настроїв людей, щоб

вони відповідали бажанням та інтересам правлячого класу. Така форма громадської підтримки маскується під маскою інтересу. Ідея полягає в тому, що громадськість, як і раніше, активно і критично залучена до процесу демократизації. У людей формується помилкова свідомість того, що вони роблять відповідальний внесок у розвиток суспільства. Таке інсценування громадської думки призначене для захисту суспільних інтересів.

Таким чином, у процесах демократизації медіа мають відігравати життєво важливу роль у навчанні людей, надаючи правдиву інформацію та належне місце для раціонально-критичних дебатів, щоб кинути виклик владі. Засоби масової інформації завжди вважалися найпотужнішим інструментом для проголошення істини та сумнівів щодо діяльності правлячої верхівки. Вони бути публічною сферою, де критично рефлексуюча громадськість могла критикувати та оскаржувати абсолютизм влади. У цьому відношенні публічна сфера раніше уявлялася як місце раціонального опору політичному домінуванню з боку громадськості. Однак усе змінилося, коли на сцені з'явився сучасні політичні еліти, які закріпилася при владі, маніпулюючи масовою свідомістю громадян.

За допомогою сучасних засобів масової інформації вони успішно створили хибну свідомість, необхідну для того, щоб тримати маси пасивними. Сучасні медіа приховують інтереси правлячої верхівки під виглядом своєї незалежності та критичного ставлення до влади. Створюється ілюзія, що громадськість все ще здатна зробити свій внесок у формування масової свідомості. Однак сфабрикована публічна сфера, яку створили засоби масової інформації та нечисленні еліти, призвела до розпаду громадськості на егоцентричних приватних осіб. Громадська думка в цьому відношенні не має нічого від свого первісного сенсу як продукту раціонального обдумування та боротьби з правлячою владою. Громадська думка – це інсценована думка, створена спеціалізованим класом і опосередкована пропагандою засобів масової інформації для підтримки їх контролю.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що з самого початку своєї появи засоби масової інформації стали потужним інструментом пропаганди. Незважаючи на сувору цензуру з боку державних органів, преса продовжувала інформувати населення, однак проблема полягала в тому, що ця «вільна преса» переважно належить елітним власникам і головним чином задовольняла їхні інтереси. Тож поступово поширення інформації стає схожим на торгівлю, а комерціалізація новин може призвести до загибелі справжнього демократичного суспільства. Інтеграція сучасних засобів масової інформації і товарообміну неминуче призводить до маніпулювання і перетворення громадської думки на сфальшовану свідомість.

Засоби масової інформації дезорганізовують маси, провокуючи у людей хибне відчуття свободи та політичної взаємодії, яке насправді є обмеженим до мінімуму і апелює до приватних політичних інтересів правлячої еліти. Управління поглядами за допомогою медіа призводить до занепаду громадської думки та формування помилкової масової свідомості, робить населення пасивним.

Сучасна російсько-українська війна характеризується на лише веденням агресивних бойових дій на території нашої держави, а й використанням широкого спектра політичних, економічних та інформаційно-пропагандистських заходів. Свідомість українців опинилася під прицілом інформаційної зброї. Російська пропаганда являє собою серйозну загрозу не лише національній безпеці України, а й країнам Заходу.

Список використаної літератури

1. Васильєва Н. В. Пропаганда як складова інформаційно-комунікативної політики і загроза національній безпеці. *Таврійський науковий вісник*. 2022. № 2. С. 34–41. DOI: 10.32851/tnv-pub.2022.2.5.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2000. 319 с.
3. Головаха Є. І. Особливості політичної свідомості : амбівалентність суспільства та особливості. *Політичні читання*, 1992. № 1. С. 24–39.
4. Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2021. № 10. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/10.pdf
5. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / пер. з есп. В. Бурггардта. Ню Йорк : Організація оборони чотирьох свобід України, 1965. С. 158.
6. Павлов Д. М. Політична пропаганда : до визначення поняття. *Гілея: науковий вісник.* 2013. Вип. 79. С. 328–331.
7. Павлов Д. М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. *Наукові праці. Політологія.* 2017. Т. 309, № 297. С. 46–52.
8. Прасюк О. В., Пастух Ю. О. Кіно як засіб політичної пропаганди в нацистській Німеччині : комунікативний та семіотичний аспекти. *Global world.* 2016. Vol. 2 (II). С. 160–166. URL: https://eprints.oa.edu.ua/6267/1/5.pdf
9. Прокопенко Б. В. Маніпулятивні технології в інформаційній війні : проблеми захисту. *Філософія науки: традиції та інновації.* 2017. № 1 (15). С. 99–109.
10. Прокопенко Б. В. Соціогуманітарні технології : маніпулятивний аспект. *Філософія науки: традиції та інновації.* 2015. № 1 (11). С. 84–92.
11. Фромм Е. Втеча від сободи / пер. з англ. М. Яковлєва. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с. С. 132–134).
12. Chomsky N. Media Control : The Spectacular Achievements of Propaganda. New York : Seven Stories Press, 1997. P. 6.
13. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York : Simon and Schuster, Ink. 2006. 432 p.
14. Parenti M. The Culture Struggle. New York : Seven Stories Press, 2005. 133 p.
15. World Trends in Freedom of Expression and Media Development. Global Report 2017/2018. Executive Summary. Paris, 2017.
16. Шевців М. Б., Гончарук К. А. Пропаганда як соціально-політичне явище: проблеми розуміння. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 119–122.
17. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні… *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178–288.
18. Требін М. П., Чернишова Т. О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.* 2021. № 3 (50). С. 153–171.

MEDIA AND POLITICS: EVOLUTION OF CONTROL AND DEMOCRACY

Viktoriya Datsenko
Cherkasy State Technological University,
Faculty of Humanitarian Technologies,
Department of Philosophycal and Political Sciences
Shevchenko boul., 460, 18006, Cherkasy, Ukraine

The article is dedicated to the study of the historical development of mass media as a key tool of political influence and the shaping of public opinion. Mass media have always played a crucial role in shaping the political consciousness of society. The historical evolution of media as a tool of political communication, from the Middle Ages to the modern era, is analyzed. In the early 13th-18th centuries, when rationalism began to dominate over beliefs, civil society began to take shape, moving away from absolutism. In medieval Europe, where absolute monarchs controlled communication, and in modern democratic societies, the media have always been a battleground for power. The article shows how the nature of information control has changed over the centuries: from absolutist regimes to capitalist and elitist structures that manipulate public consciousness. This process led to the decline of absolute power and the establishment of public institutions, which contributed to the development of democracy. At the same time, with the rise of capitalism and international trade, the need for accurate information increased, fostering the development of media. However, over time, control over information resources shifted into the hands of elites who controlled its content, shaping false consciousness in citizens. Censorship and manipulation restricted access to truthful information, turning media from a tool of liberation into a means of control. Special attention is paid to Jurgen Habermas's ideas about the public sphere, the role of the press in the democratization of society, and the challenges modern media face due to commercialization and information overload. The problem of the formation of false consciousness and the threat to democracy posed by private control over the media is highlighted. In today's world, the commercialization of information has led to a further distortion of democracy, creating a threat to civil society. Despite this, mass media have the potential to become an important tool for democratization and the formation of critical thinking in citizens, provided they can maintain independence from the influence of ruling elites.

Key words: mass media, media control, democracy, censorship, political communication, civil society, absolutism, Jurgen Habermas.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 29–36
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 29–36

УДК 37.1;316.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.3

ВИТОКИ ВПЛИВУ ПОСТМОДЕРНУ НА КОНЦЕПЦІЮ ОСВІТИ

Тетяна Дишкант, Ольга Дольська
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Інститут соціально-гуманітарних технологій, кафедра філософії, вул. Кирпичова, 2, 61098, м. Харків, Україна

У статті досліджуються зовнішні чинники, що впливають на концепцію освіти при зміні етапів соціального розвитку. Виявлено, що загалом основні принципи, що забезпечують формування концепції в той чи інший історичний період, залежать від соціального замовлення суспільства, яке очікує від освітнього процесу певних результатів. Так, після здійснення переходу від традиціоналістського феодального суспільства до індустріального, капіталістичного суспільства виникла дедалі більша потреба в наукових кадрах, що змінило і підхід до структури та змісту освіти. Соціально-економічні процеси, які супроводжували індустріалізацію, дали запит на виховання висококультурної особистості, залученої до національної культури, мови. Це було відображено у парадигмі Модерну, яка виступає культурною характеристикою даного періоду і є заснованою на ідеях Науки, Розуму та Культури, та через призму цієї парадигми вплинуло і на концепцію освіти. В Університеті Модерну, як у центрі освітньої системи, основними починають виступати такі цілі, як навчання спеціальним професіям, освіта (виховання) та дослідження.

Показано, що на сучасному етапі відбувається трансформація економічної, політичної та культурної сфер суспільства, що виражається у переході від індустріалізму та модерну до постіндустріалізму та постмодерну, причому використання терміну «постіндустріалізм» більшою мірою є не свідченням соціального прогресу як продовження проекту Просвітництва, а виразом переходу до світової фінансово-спекулятивної економічної моделі. Встановлено, що ця трансформація зумовила найглибші соціальні зміни у всіх сферах суспільства, зокрема й у освіті.

У статті було виявлено наступні фактори сучасності, що мали відображення у постмодерністській теорії та через неї вплинули на формування концепції сучасної освіти: заміна переважання реального, виробничого сектору економіки фінансово-спекулятивною моделлю, глобалізація (ослаблення національних держав), зростання інформації, розвиток високих технологій. Простежено які перетворення та втілення отримали ідеї Науки, Розуму та Культури на яких було побудовано класичну освіту і як це вплинуло на сучасну концепцію освіти взагалі.

Ключові слова: освіта, парадигми Модерну та Постмодерну, сучасний капіталізм, наука, розум, істина, культура.

Освіта – унікальне поняття, що одночасно означає і процес, і результат цього процесу. Як процес освіта переважно передбачає отримання знань і навичок, а її виховний момент забезпечує поруч із пізнанням дійсності самопізнання суб'єкта, залученого у цей процес. Освітній процес, у класичному його варіанті, спирається на біосоціокультурну модель природи людини і результатом його мало б бути становлення гармонійно розвиненої особистості та професіонала. Ця мета впливала на спосіб побудови системи освіти та визначала конкретні пункти змісту навчальних програм.

Освіта має суспільну природу. З одного боку, моральний, інтелектуальний, науково-технічний, духовно-культурний та економічний потенціал будь-якого суспільства безпосередньо залежить від рівня загальноосвітньої сфери, з іншого боку, освіта, своєю

© Дишкант Т., Дольська О., 2024

чергою, зумовлена історичним типом суспільства, що реалізує цю соціальну функцію. Такий взаємозв'язок робить необхідним розгляд особливостей сучасного типу суспільства.

Сучасне суспільство визначають як постіндустріальне, інформаційне та постмодерне. У перших двох визначеннях акцент переважно ставиться на економічну та соціальну сфери. Третя характеристика належить до культури цього типу суспільства. Процес переходу від індустріалізму та модерну до постіндустріалізму та постмодерну розпочався, як вказує Д. Белл із середини 70-х рр. XX ст. минулого століття і викликав найглибші соціальні зміни у всіх сферах суспільства, зокрема й у освіті. Ці зміни багато в чому носять суперечливий і парадоксальний характер.

Оскільки сам модернізм як світогляд в історичному плані пов'язують з переходом від традиційного феодального суспільства з його теоцентристською ідеологією і визнанням смирення основною чеснотою людини до індустріального капіталістичного суспільства, де основними ідеалами вважають індивідуальність, активність, самостійність індивіда, наукове пізнання та прогрес, який воно забезпечує, змінюється підхід до структури та змісту освіти. Догматизм мислення змінюється критицизмом. У гносеології Нового часу це найбільше виразилося в принципі сумніву Р. Декарта та в аналізі причин появи помилок у пізнанні, так званих «ідолах» Ф. Бекона, де серед інших вказується також і «ідол театру» – помилка, заснована на сліпій вірі в авторитет. Найвищою точкою розвитку Модернізму є проект Просвітництва, який збігся з часом промислової революції. Соціально-політичні процеси, що супроводжували зародження та розвиток індустріалізації, у вигляді реформації церкви, формування національних держав, сприяли тому, що ідеалами виховання стають виховання особистості, залученої до національної культури, мови. Починає превалювати поєднання наукової та гуманістичної спрямованості освіти. В Університеті Модерну, що є центром освітньої системи, такі цілі, як навчання спеціальним професіям, освіта (виховання) та дослідження становлять нерозривну єдність, будучи втіленням духовної сутності університету, і «жодна мета не може бути відокремлена від інших без того, щоб не ліквідувати духовну сутність університету» [1, p. 41].

Всезагальна освіта є найважливішою рисою індустріальних суспільств. Прискорення темпів індустріалізації передбачає і зростання кількості наукових кадрів, збільшення яких у тому числі й уможливило нероздільне переплетення науки і промисловості в середині XX століття. Це явище отримало назву науково-технічної революції та зумовило зростання вищих навчальних закладів класичного типу. Однією з методологічних установок тут слугувала установка на знання, і непросто на знання, але саме на наукове знання, тобто сутнісне, доказове, систематизоване, що емпірично перевіряється і є вираженим власною категоріальною мовою. Парадигму науковості формують природні дисципліни (насамперед фізика та біологія).

Знання – це усвідомлена інформація. Воно має певний, визначений характер, недарма з античних часів існує метафора, що зображує область знання у вигляді освітленого кола, за яким розташовується темна, нескінченна безформна область непізнаного. З часів формування гносеології основним критерієм знання була істина, яка забезпечувала йому критерій співвіднесеності, виконання якого контролювалося розумом, що дозволяло знанню перебувати у сфері раціонального. Істина надавала йому статусу загальнозначущості, що дозволяло стверджувати об'єктивність наукового знання. В опозиції до істини знаходилися приватна думка (як суб'єктивне знання) та неправда, як інформація, що не адекватна дійсності. Щодо світоглядної позиції вітається науковий реалізм.

Формування національних держав з їх культурними особливостями та одночасною індустріалізацією їх економік породжувало діалектичну взаємодію двох таких складних

процесів у суспільстві як становлення його у вигляді органічного цілого на основі культури на противагу механічним або зовнішнім ефектам індустріальної цивілізації. Це враховував Гумбольдт під час побудови своєї освітньої системи, метою якого був так званий Bildung, «який полягає не тільки у придбанні індивідами знань, а й у формуванні цілком легітимного суб'єкта пізнання й суспільства…» [2, p. 33].

Основні положення парадигми Модерну, зумовлені ключовими подіями, що відбуваються в суспільстві, у свою чергу, сформували адекватну даним подіям концепцію освіти: індустріалізація забезпечила націленість на розвиток природничих наук, формування та зміцнення національних держав дало запит на інтерес до національних культур, становлення політичної громадянської сфери викликало необхідність аналізу складових її цінностей, де однією з основних визнавалася свобода і це дозволяло прагнути ідеалу автономії знання.

Як вже було зазначено вище, сучасне суспільство прийнято класифікувати як постіндустріальне, інформаційне і постмодерністське (хоча поєднання «постмодерністське суспільство» звучить як оксюморон). Розглянемо спочатку, що таке постіндустріальне суспільство. Концепція постіндустріалізму представлена насамперед у роботах Д. Белла, Е. Тоффлера та А. Турена. Приставка «пост», має на увазі відштовхування від індустріалізму і знаменує новий, вищий етап у суспільному розвиткові. Класична теорія постіндустріалізму виходить із таких основних положень: по-перше, джерелом продуктивності та зростання нового етапу суспільного розвитку є знання, що поширюються на всі галузі економічної діяльності; по-друге, в економічній діяльності над виробничим сектором економіки починає переважати сферу послуг; по-третє, влада має належати до меритократії. Все вищеназване цілком вписується в канву Просвітницької парадигми, де стверджуються безмежні можливості людського розуму, озброєного наукою, у тому числі й у справі соціального прогресу, який перевлаштовує суспільство на засадах добра і справедливості. Тим не менш, незважаючи на вражаючий ривок у розвитку технологій, що дає можливість говорити про п'ятий технологічний уклад, фундамент якого складають наукомісткі та ресурсозберігаючі, так звані високі технології, до яких належать мікроелектроніка, телекомунікації, робототехніка, біотехнології та ін., у наукових працях більшості соціологів, філософів, стверджується, що проект Просвітництва зазнав невдачі. І це вплинуло на класичну концепцію освіти, яка в основі своєї має опору на Науку, Розум, Культуру. Сьогодні традиційна система освіти, яка заснована на принципах Просвітництва, спрямована на трансляцію знань, збереження та відтворення духовного досвіду, соціалізацію особистості, вважається неефективною. Що ж спричинило катастрофу даного проекту?

Індустріалізація – це фаза виробничого капіталізму. До 1970-х років відбувся перехід від модерністського фордизму, що є успішною організацією національної економіки, до постмодерного постфордизму, що визначається як «гнучке накопичення», що на той момент, на думку Харві, стало рішенням кризи перенакопичення капіталу. «Гнучке накопичення, як я попередньо називатиму цей режим, відрізняє пряму конфронтацію з різними видами негнучкості, характерними для фордизму» [3, p. 147]. На пізній стадії капіталізму, в рамках його основної економічної парадигми, отримання максимального прибутку якнайкраще починає забезпечувати фінансово-спекулятивна модель світової економіки. Сучасна економічна сфера виявляється значно ширше, ніж реальна матеріально-виробнича у зв'язку з переважанням фінансового капіталізму над виробничим, породжуючи цією розбіжністю масштабні «фінансові бульбашки». Це супроводжується процесом глобалізації економіки з одночасною спробою послаблення держав. «Національна держава явно поступається дорогою транснаціональної корпорації і більше не є первинною інстанцією відтворення капіталу» [4].

Пізній капіталізм також називають неоліберальним. Неолібералізм – це теорія, за якою ринковий обмін є основою системи суспільних норм, достатньої для регулювання всіх людських дій. У наслідок інверсії і знання, і культура набувають повністю підпорядковане економіці становище: наука втрачає самоцінність і водночас відбувається дереференціалізація культури. Глобалізація на економічній основі прагне до уніфікації та стандартизації людських потреб, що породило влучну метафору ««Макдональдс» як ікона глобального світу» [5, p. 6], виступає проти національних культур, прагнучі віддати забуттю їх матеріальні та духовні цінності, і знищує проект справжнього мультикультуралізму.

На основі вищесказаного можна виділити такі фактори сучасності, що відбилися у постмодерністській теорії та через неї вплинули на формування концепції сучасної освіти: заміна переважання реального, виробничого сектору економіки фінансово-спекулятивною моделлю, глобалізація (ослаблення національних держав), зростання інформації, розвиток високих технологій.

Постмодернізм як ідеологія обслуговує пізню стадію капіталізму – неоліберальний капіталізм, і позиціонує себе як опозицію ідеалам модерну, а саме прогресу, раціональності, науковому знанню, розуму, культурі, тобто всьому тому, що становило фундамент класичної освіти. Опозиція тут здійснюється суто постмодерністським інструментарієм, а саме деконструкцією та фрагментацією. Спробуємо розібратися, як деконструкція та фрагментація основоположних для Модерну метанаративів – граничної спільності теоретичних інтерпретацій, що мають на увазі універсальне застосування, впливає на зміну класичної концепції освіти.

По-перше, постмодернізм починає ставити питання щодо легітимації знання, що виражається як у деконструкції знання як метанарратива, який передбачає існування об'єктивної істини, так і в розмиванні самого поняття знання за допомогою його фрагментації [6]. «У міру входження суспільства в епоху, яку називають постіндустріальною, а культури – в епоху постмодерну, змінюється статус знання», – стверджує Ліотар [2, p. 3]. З погляду постмодерністів знання не зводиться до наукового знання. Так представник цього напряму Р. Барнетт пише наступним чином: «Існує не одне чи два, а безліч знань. Процесуальне знання, невербальне знання, практичне знання, знання, що базується на життєвому досвіді» [6]. І внаслідок панування в постмодернізмі, як зазначав В. Вельш, неминущого права найвищою мірою різного [7], наукове знання втрачає свій пріоритетний статус.

Наука перестає бути джерелом обґрунтування знань і сама тепер потребує обґрунтування. Таке ставлення до науки і знання тим більше здається парадоксальним, якщо згадати, що сучасне суспільство характеризується як «суспільство знань». Ставлення до науки стає ультрапрагматичним. У сьогоденних реаліях, характеризуючи взаємозв'язок науки та матеріального виробництва, доходять до крайнощів, стверджуючи, що наука виникла задля обслуговування потреб виробництва. Такими твердженнями заперечується самоцінність науки як діяльності, метою якої є відшукання істини. Мета ця може здатися пустою практикам, які бажають отримати вигоду найшвидшим шляхом. Звідси виникає зневага до фундаментальних наукових розробок, перевага прикладних дисциплін над теоретичними. На небезпеку такого підходу вказував А. Пуанкаре: «Наука, що створена виключно з прикладною метою неможлива; істини плідні лише тоді, коли між ними є внутрішній зв'язок. Якщо шукаєш лише тих істин, від яких можна очікувати безпосередніх результатів, то сполучні ланки вислизають і ланцюг розпадається» [8, p. 75]. Фундаментальні науки виявляють взаємодію базисних структур і тим самим забезпечують найістотніші перетворення природи та суспільства. Тому, незважаючи на те, що фундаментальні науки вивчають закони та структури мов би в «чистому вигляді», тобто безвідносно до можливого їх використання,

вони, зрештою, справляють такий вражаючий вплив на зміни суспільного життя, який дозволяє характеризувати суспільство як постіндустріальне чи інформаційне. Таким чином, можна зробити висновок про те, що наука має власну цінність: «Якби вчені XVIII століття закинули електрику з тієї причини, що вона в їхніх очах була тільки курйозом, позбавленим будь-якого практичного інтересу, то ми не мали б у XX столітті ні телеграфу, ні електрохімії, ні електротехніки» [9, p. 21]. Проте, оскільки у сучасному світі наука носить переважно підлеглий економічним цілям характер, остільки знання отримує легітимацію через ефективність, що зумовлює меркантилізацію системи вищої освіти. Декларована в постмодернізмі криза наукового дискурсу і відповідно, університетської інституції, призводить до краху ще одного ідеалу Модерну – втрати автономії знання. «Починаючи з того моменту, коли знання перестає бути самоціллю, здійсненням ідеї чи емансипацією людини, його передача йде з-під виняткової відповідальності вчених та студентів. Ідея «університетської вільності» сьогодні вже минулий день», – вважає Ж.Ф. Ліотар [2, p. 50].

Ще одним важливим фактором, що впливає на зміну системи освіти, є деонтологізація знання. Раніше основну класифікацію знання можна було провести відповідно до виділення рівнів пізнання – звичайного (поверхневий рівень) та наукового (сутнісний рівень). Із здійсненням релятивізації видів знання зникає сутнісний, теоретичний рівень і все пізнання набуває позитивістського характеру. Якщо раніше наука була націлена на отримання достовірного знання про природну реальність, то сучасні науки, які називаються «технонауками» за словами бельгійського філософа Ж. Оттуа: «самі створюють ті реальності, які вони вивчають» [10, p. 262], тобто мають характер проектно-конструктивної діяльності.

Характеризуючи технонауку як новий тип знання, Латур протиставив науку та дослідження, стверджуючи, що єдиної та автономної науки більше немає, але народилося дослідження. «Наука є достовірністю, тоді як дослідження – невизначеність; наука тверда, прямолінійна, незалежна і безпристрасна, а дослідження – заплутане, ризиковане, несамостійне та емоційне; наука вирішує проблеми, дослідження підігріває суперечки та розбіжності; наука робить об'єктивне знання, абстрагуючись, наскільки це можливо, від афектів, настроїв та ідеології, а дослідження харчується всім цим» [11, p. 208]. Тобто цілком у рамках теорії Харві про «гнучке накопичення» постфордизму, класична наука долається як певний вид негнучкості, її прагнуть замінити технонауками. Технонаука – це не технічна наука, а нова форма організації науки, де технологічна ефективність замінює істину, знання постає як проект дії, а моделлю пізнання є конструювання. Усе це позначається і на моделі освіти, де замість цінності знання починають стверджувати цінність незнання. Вищі навчальні заклади мають бути побудовані на принципі невизначеності та вирішувати суто прагматичні завдання для того, щоб зберегти своє місце на ринку виробництва знань. Як стверджує Р. Барнетт: «У сучасному світі знання переходять в область імовірнісного. Воно має давати клієнту – чи то дослідницькій групі, чи державному органу, чи міжнародній корпорації – більше того, що він просить». Це завдання зумовлює і відповідні цілі навчання, яке не повинно сприйматися як особлива процедура. Це не момент передачі знань чи набуття навичок... Воно має викликати бродіння в умах студентів» [6].

Крім поняття науки трансформації піддається і поняття культури, яке раніше теж було одним з основоположних у рамках парадигми Модерну, де процес культурної наступності виступав визначаючим змістовно-ціннісну основу освіти, сприяючи набуттю людиною культурної ідентичності.

У постмодерністських реаліях відбувається процес дереференціалізації культури – економічні критерії і культурний розвиток суперечать один одному. У зв'язку з цим,

гуманітарна складова освіти також зазнає змін, посилених настанням технократизму, який абсолютизує роль технологій і виявляється не тільки в уявленні про суспільство як механізму, а й у тому, що формування людських потреб осмислюється як процес, зумовлений, насамперед і головним чином технологічним розвитком.

Капіталізм не здатний до конвергенції, він є, за влучним висловом Робіна Ван ден Аккера, абстрактною тотальністю. Якщо виробничий капіталізм ще мав якусь прив'язку до чеснот людини, згадаймо хоча б знамениту роботу М. Вебера «Протестантська етика і Дух капіталізму», то фінансовий у цьому відношенні абсолютно абстрактний, що й дало можливість у постмодерністських роботах проголосити «смерть суб'єкта» . В постмодернізмі, ідеологічно обслуговуючому пізній капіталізм, нездатність останнього до конвергенції, позначилося, зокрема, у запереченні діалектичного методу, з допомогою якого можна розглядати розвиток, через зняття протиріч на більш високому його етапі. Основною моделлю соціального аналізу тут виступає функціоналізм, де використовують метафору «суспільство-машина». Наприклад, Ліотар визначає суспільство як «кібернетичну машину, яка працює на інформації» [2, p. 16].

Діалектика, будучи протилежною метафізиці, використовується разом з нею для всеосяжного розуміння світу, це взаємодоповнюючі методи. Подібним чином, наприклад, наукове пізнання неможливо здійснити без використання таких парних протилежних методів як аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення і обмеження і т.п.

Заперечуючи ієрархію цінностей їх релятивізацією, фрагментуючи все, що знаходиться у суспільному полі, постмодернізм скептично ставиться як до метафізики так і до діалектики. При механістичному та функціональному підході, які використовуються замість діалектичного методу, заперечується розвиток. З'єднання протиріччя внутрішнього, органічного розгляду суспільства як цілісного феномену із зовнішнім, механічним цивілізаційним підходом стає неможливим. Втрачається обґрунтування зв'язків між «етичним» та «механічним» аспектами розвитку суспільства. Проблеми представляє і пояснення можливості співіснування фундаментальних наук та технонауки, традиції та інновації. В результаті одним із компонентів у діалектичній парі нехтують, а другий (протилежний) абсолютизують, конструюючи тим самим поверхневий, так званий «одномірний» світ.

Сутність – поняття в галузі метафізики: сутність є суще, що характеризується самодостатнім буттям, буттям самим по собі, у самому собі, а не в чомусь іншому, на відміну від буття випадкового, що є минущим, акцидентального. При вилученні з картини світу даного поняття вона розпадається на не пов'язані один з одним, випадкові фрагменти, хаотизується. Все це і обумовлює сучасну постмодерністську концепцію освіти, що найяскравіше представлено у роботі Ліотара «Стан постмодерну», де абсолютизується роль технологій і відкидається підхід до знання, як до систематизованого та цілісного.

Абсолютизація капіталістичної системи породжує безальтернативність (наприклад, «кінець історії» Фукуями), позбавляючи людство вибору і, отже, десуб'єктивує його у історичній перспективі. Ілюзію вибору наразі породжує ілюзія розмаїття, що пропонує безліч індивідуальних і найчастіше чужих для природи людини самоідентифікацій. Ні про який «образ майбутнього» вже річ йти не може. Це констатує Е. Морен, стверджуючи, що «люди втратили майбутнє» [12, p. 41]. Але люди втратили майбутнє, насамперед втративши себе, свою сутність людини, нерозривно пов'язану зі свободою, культурою. Постмодернізм – це заперечення бінарності, на якій будується мислення людини, завдяки якій взагалі виникла людина. Заперечення абсолюту – це відмова від парадоксальності мислення людини, що становить як її творчий потенціал, так і справжню відкритість світу. В умовах надскладності отримуємо примітивізацію людини та суспільних відносин. Замість планування

у горизонті перспективи – мімікрія під ситуативність. У «новому» світі місце суперпроектів, які залучають людей у єдине поле з метою їх здійснення, займають супермаркети, що задовольняють будь-яку споживчу сверблячку.

Ця загальна тенденція, як в окремій монаді відбивається й у сфері освіти. Економічний уклад вимагає і певного, придатного йому життєвого укладу. Можливість отримання прибутку в більш короткий термін призводить до «зміщення акцентів від виробництва товарів (більшість з яких, як ножі та виделки, мають значний термін життя) до виробництва подій (таких як видовища, що мають майже миттєвий період оборотності)» [3, p. 157]. Сучасна економіка, з одного боку, яка орієнтована на сферу послуг, видовищ, через різні механізми повинна підвищувати попит на неї, розвиваючи гедоністичну культурну установку. З іншого боку, щоб економічно найефективніше реалізувати п'ятий економічний уклад, а це розробка високих технологій, потрібні фахівці високого рівня. Звідси певна двоїстість замовлення, яке сучасне суспільство пред'являє до освіти. Відмовитися від концепції «корисного знання», знання, що приносить надшвидку економічну вигоду в логіці капіталізму, неможливо. Таким чином, у сучасних вищих навчальних закладах вітається утилітарна спрямованість освітньої парадигми. Багато західних вчених підкреслюють, що постіндустріальне суспільство за своєю логікою є меритократією. Але меритократію становить лише невелика група людей, що має здатність генерувати нове знання. Найчастіше це нове знання стосується не фундаментальних основ буття, а лише вдосконалення якої-небудь технічної моделі, для посилення конкурентоспроможності, виробляючої її фірми. З більшості ж людей формують, у тому числі й за допомогою освіти, людину, яка споживає, або, як казав Маркузе, «одномірну людину», для якої багатство внутрішнього світу в житті буде скоріш перешкодою. Звідси необхідність типу освіти, що характеризується наявністю адаптивної практичної спрямованості, тобто прагненням обмежувати зміст загальноосвітньої підготовки мінімум відомостей, що стосуються життєдіяльності людини. І такий тип освіти найкраще втілюється у проекті постмодерну.

Список використаної літератури

1. Jaspers, K. The idea of the university // Translated by H. A. T. Reiche and H. F. Vanderschmidt. Boston : Beacon Press, 1960. 135 p.
2. Lyotard, J-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge // Translated by Geoff Bennington and Brian Massumi. Manchester : Manchester University Press, 1984. 110 p.
3. Harvey, D. The Condition of Postmodernity. Oxford, 1997. 378 p.
4. Readings, B. The university in ruins. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996. 250 p.
5. Ritzer G. The McDonaldization of Society 5. Pine Forge Press, 2008. 320 p.
6. Barnett, R. Understanding the University. URL:https://www.book2look.com/embed/9781317390596 (дата звернення 15.09.2024).
7. Welsch, W. Unsere Postmoderne Moderne. Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2008. – 346 S.
8. Poincare, H. The value of science // Translated by G.B. Halsted. New York, 1958. 147 p.
9. Poincaré, H. Science et méthode. Paris : E. Flammarion, 1908. 314 p.
10. Hottois, G. Techno-sciences and ethics // E. Agazzi. Right, Wrong and Science; ed.by Craig Dilworth. Poznan Studies in the Philosophy of Science and Humanities. Vol. 81. Amsterdam-N.Y., 2004. 354 p.
11. Latour, B. From the world of science to that of research? *Science magazine*. Wash., 1998. Vol. 280, No. 5361. pp. 208, 209.
12. Morin, E. Seven Complex Lessons in Education for the Future. // Translated by Nidra Poller. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 1999. 63 p.

ORIGINS OF POSTMODERN INFLUENCE ON THE CONCEPT OF EDUCATION

Tetiana Dyshkant, Olga Dolska
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Institute of Social and Humanitarian Technologies, Department of Philosophy,
Kyrpychova str., 2, 61098, Kharkiv, Ukraine

The article examines the external factors influencing the concept of education when changing stages of social development. It was revealed that, in general, the main principles that ensure the formation of the concept in one or another historical period depend on the social order of society, which expects certain results from the educational process. Thus, after the transition from a traditionalist feudal society to an industrial, capitalist society, an ever-increasing need for scientific personnel arose, this changed the approach to the structure and content of education. The socio-economic processes that accompanied industrialization gave rise to the demand for the education of a highly cultured personality involved in the national culture and language. This was reflected in the Modern paradigm, which acts as a cultural characteristic of this period and is based on the ideas of Science, Mind and Culture, and through the prism of this paradigm, it also influenced the concept of education. At the University of the Modern era, as the center of the educational system, such goals as training in special professions, education (upbringing) and research are becoming the main ones.

It is shown that the economic, political and cultural spheres of society are being transformed at the present stage, which is expressed in the transition from industrialism and modernity to postindustrialism and postmodernity, and the use of the term "postindustrialism" to a greater extent is not evidence of social progress as a continuation of the Enlightenment project, but an expression of the transition to the global financial and speculative economic model. It was established that this transformation led to the most profound social changes in all spheres of society, including education.

The following factors of contemporaneity were identified in the article, which were reflected in the postmodern theory and through it influenced the formation of the concept of modern education: the replacement of the predominance of the real, productive sector of the economy with a financial and speculative model, globalization (weakening of national states), the growth of information, the development of high technologies. The transformation and embodiment of the ideas of Science, Mind and Culture, on which classical education was built, and how it affected the contemporary concept of education as a whole, are traced.

Key words: education, Modern and Postmodern paradigms, contemporary capitalism, science, mind, truth, culture.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 37–46
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 37–46

УДК 1:323.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.4

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ У КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

Олексій Кийков
ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв «Дипсервіс», вул. Володимирська, 45, 01034, м. Київ, Україна

У статті здійснено філософське осмислення гібридного менеджменту як сучасного підходу до управління, що виникає в умовах глобалізації, технологічного прогресу та культурного різноманіття. Автор досліджує поняття гібридності як філософської категорії, простежуючи її історичні корені від античних філософів до сучасних теоретиків. Зокрема, розглядаються ідеї Геракліта про єдність протилежностей та діалектика єдності і множинності у вченні Томи Аквінського. У сучасній філософії акцент зроблено на деконструкції Жака Дерріда, яка розмиває традиційні категорії та відкриває шлях до нових інтерпретацій, а також на концепції культурної гібридності Гомі Бгабхи, що досліджує формування нових ідентичностей у глобалізованому світі. Стаття аналізує філософські основи гібридних систем та процесів через призму акторно-мережевої теорії Бруно Латура, який підкреслює взаємодію між людськими та нелюдськими акторами в мережах взаємозв'язків. Розглядається синергетика Іллі Пригожина, зокрема поняття дисипативних структур та самоорганізації, які є фундаментом для розуміння складних нелінійних систем і процесів у менеджменті. У соціальному та економічному контекстах досліджено гібридність через концепції Арджуна Аппадурая про глобальні «скейпи», які формують сучасний глобалізований світ. Аналізується мережеве суспільство Мануеля Кастельса та роль мережевих структур і гібридних організацій у формуванні нових управлінських практик. Окрема увага приділена економічній гібридності, зокрема ідеям Карла Поланьї про поєднання ринкових і планових механізмів та розвитку спільної економіки як сучасної гібридної економічної моделі. Автор підкреслює, що гібридний менеджмент, базований на філософському розумінні гібридності, стає ключовим інструментом для ефективного управління в умовах сучасного світу. Він дозволяє поєднувати різні управлінські парадигми, враховувати культурне різноманіття та технологічні інновації, сприяючи адаптивності та стійкому розвитку організацій. У висновках зазначається, що подальші дослідження гібридного менеджменту сприятимуть поглибленню теоретичних знань та розробці практичних інструментів для вирішення майбутніх викликів.

Ключові слова: гібридний менеджмент, гібридність, філософія управління, глобалізація, культурна гібридність, мережеве суспільство, самоорганізація, економічна гібридність.

Вступ. У сучасному світі, де глобалізація, цифровізація та культурна взаємодія стали невід'ємними складовими суспільного розвитку, поняття гібридності набуває особливої актуальності. Гібридний менеджмент, що поєднує різні управлінські підходи, методології та практики, виступає відповіддю на складні виклики, які постають перед організаціями в умовах швидких змін та невизначеності в умовах Індустрії 4.0. Цей підхід дозволяє гнучко реагувати на зміни, інтегруючи традиційні та інноваційні елементи в управлінні. Філософське осмислення гібридності як категорії дає змогу глибше зрозуміти процеси, що відбуваються в суспільстві, економіці та культурі. Поняття гібридності має глибокі корені у філософській традиції.

Ще в античній філософії Геракліт вказував на єдність протилежностей як основу світового порядку, стверджуючи, що гармонія виникає з напруження між протилежностями [5]. У сучасній філософії Жак Дерріда розглядає гібридність у контексті деконструкції, де

© Кийков О., 2024

межі між категоріями розмиваються, відкриваючи простір для нових значень та інтерпретацій [6]. Бруно Латур у своїй акторно-мережевій теорії підкреслює взаємодію між людськими та нелюдськими акторами, створюючи гібридні мережі, де технології та соціальні процеси невіддільні [20]. Це особливо актуально в інформаційному суспільстві, описаному Мануелем Кастельсом, де мережеві структури стають домінуючими, а гібридні форми організації – нормою [8]. Гомі Бгабха, досліджуючи культурну гібридність, вказує на те, що в умовах глобалізації відбувається формування нових ідентичностей та культурних практик, що виникають на перетині різних культур [15].

Незважаючи на зростаючу увагу до гібридності в різних галузях знання, філософські аспекти гібридного менеджменту залишаються недостатньо дослідженими. Відсутність систематичного аналізу цього явища у філософському контексті створює наукову прогалину, яку необхідно заповнити для кращого розуміння сучасних управлінських практик. Це особливо важливо в контексті міжкультурного діалогу та глобалізаційних процесів, де гібридний менеджмент може сприяти ефективній інтеграції та взаєморозумінню між різними культурами.

Мета статті полягає у філософському осмисленні гібридного менеджменту через призму поняття гібридності та її проявів у соціальних та економічних контекстах.

Методологічною основою дослідження є діалектичний, системний та феноменологічний підходи, що дозволяють комплексно дослідити феномен гібридності та його значення для сучасного менеджменту. Застосування цих методів сприяє глибшому розумінню складних взаємозв'язків між філософськими концепціями та управлінськими практиками. Стаття спрямована на заповнення наукової прогалини у філософському осмисленні гібридного менеджменту та сприяє розвитку теоретичних основ для подальших досліджень у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про історичні корені поняття гібридності варто відзначити, що поняття гібридності, хоча і не було прямо сформульоване в античній філософії, має свої корені у вченнях Геракліта, який акцентував увагу на єдності та боротьбі протилежностей як основі світового порядку. Геракліт вважав, що все у світі перебуває у стані постійного руху та зміни, а протилежності не лише співіснують, але й взаємодіють, створюючи гармонію цілого [5]. В його філософії концепція *логосу* відіграє ключову роль – це універсальний закон, що керує всесвітом і поєднує протилежності. Наприклад, день і ніч, життя і смерть, тепло і холод – ці протилежності існують разом, утворюючи єдність через свою взаємодію. Такий підхід можна розглядати як прообраз гібридності, де поєднання різних, іноді протилежних елементів, створює нову якість або стан [5]. Геракліт стверджував, що «все тече» (*πάντα ῥεῖ*), підкреслюючи постійну змінність і динаміку буття. Ця ідея передбачає, що стійкість можлива лише через взаємодію протилежностей, що знаходиться в постійному русі та трансформації. Таким чином, концепція поєднання протилежностей у Геракліта може бути інтерпретована як рання форма розуміння гібридності, де нове виникає через синтез різних елементів [5].

У середньовічній філософії поняття гібридності відображається через діалектику єдності і множинності, яку розробляв Тома Аквінський. Він намагався поєднати християнське богослов'я з філософією Арістотеля, створюючи синтез релігійних та раціональних знань [1]. Аквінський вводить поняття «*аналогії буття*», стверджуючи, що всі речі мають спільне буття, але проявляються по-різному. Він розглядає Бога як абсолютну єдність, з якої випливає множинність створеного світу. Таким чином, світ є відображенням божественної єдності у множинності форм та явищ. У своїх коментарях до Арістотелевої «Політики» Аквінський аналізує природу суспільства та держави, розглядаючи їх як системи,

що поєднують різні елементи для досягнення спільного блага. Він підкреслює важливість гармонії між частинами цілого, де кожна частина виконує свою функцію, але водночас є частиною більшого організму [1]. Цей підхід відображає ідею гібридності як поєднання різних компонентів у єдину систему, де взаємодія між частинами створює нову якість. Діалектика єдності і множинності у Аквінського демонструє, як синтез різних елементів може призводити до більш складних і досконалих форм існування.

У сучасній філософії поняття гібридності отримує нове осмислення завдяки роботам Жака Дерріда, одного з провідних представників постмодернізму. Дерріда вводить концепцію *деконструкції*, яка ставить під сумнів традиційні бінарні опозиції та розмиває чіткі межі між ними [6]. Деконструкція спрямована на виявлення прихованих значень у текстах і дискурсах, показуючи, що значення не є фіксованими, а завжди перебувають у процесі становлення та зміни. Дерріда стверджує, що будь-який текст містить у собі внутрішні суперечності, які відкривають можливості для множинних інтерпретацій [6]. Цей підхід розмиває традиційні категорії та структури, створюючи простір для гібридності. Гібридність, за Дерріда, виникає як результат деконструкції бінарних опозицій, таких як центр і периферія, присутність і відсутність, ідентичність і різниця. Вона дозволяє поєднувати, здавалося б, несумісні елементи, створюючи нові форми мислення та розуміння. У контексті гібридного менеджменту ідеї Дерріда можуть бути застосовані для переосмислення організаційних структур та управлінських практик. Розмивання чітких ієрархій та впровадження більш гнучких, адаптивних моделей управління відображає постмодерністську тенденцію до деконструкції усталених норм і принципів [7].

Гомі Бгабха, провідний теоретик постколоніальних студій, вводить поняття *культурної гібридності* як ключового елементу розуміння сучасних соціокультурних процесів. Він досліджує, як культури взаємодіють у умовах колоніалізму та глобалізації, створюючи нові гібридні ідентичності та практики [15]. Бгабха розробив концепцію «*третій простір*» (Third Space), де відбувається зустріч і взаємопроникнення різних культурних елементів. У цьому просторі створюються нові значення, які не можуть бути зведені до жодної з вихідних культур. Це місце амбівалентності та непевності, де традиційні категорії ідентичності розмиваються [16]. Культурна гібридність, за Бгабхою, не є простою сумою двох культурних елементів, а формує нову якість, що виходить за межі початкових компонентів. Це процес, який підриває ідеї чистоти та автентичності культур, підкреслюючи їхню динамічність та здатність до трансформації [15]. У контексті гібридного менеджменту ця концепція вказує на необхідність врахування культурного різноманіття в управлінських практиках. Організації, що діють у глобальному середовищі, стикаються з викликами міжкультурної комунікації та співпраці. Гібридний менеджмент пропонує стратегії, які дозволяють поєднувати різні культурні підходи, створюючи ефективні моделі управління в мультикультурному контексті.

Переходячи до філософського обґрунтування гібридних систем та процесів варто насамперед звернути увагу на акторно-мережеву теорію Бруно Латура (Actor-Network Theory), яка пропонує радикальне переосмислення взаємодії між природним і соціальним світами. Дослідник стверджує, що традиційне розділення на природу та суспільство є штучним і не відповідає реальним процесам, що відбуваються в сучасному світі [20] [21]. За Латуром, сучасне суспільство є гібридним утворенням, де межі між природним і соціальним розмиті. Він вводить поняття «*гібрида*» як об'єкта або процесу, що поєднує в собі елементи як природного, так і соціального походження. Наприклад, технологічні артефакти, такі як смартфони або медичні пристрої, є результатом взаємодії наукових знань, технічних можливостей та соціальних потреб [20]. Ця концепція розширює наше

розуміння соціальних процесів, включаючи в аналіз не лише людей, але й нелюдські елементи – технології, матеріали, інфраструктуру. Латур підкреслює, що для повного розуміння сучасного суспільства необхідно враховувати ці гібридні зв'язки, оскільки вони формують реальність, в якій ми живемо [21]. У теорії акторно-мережі всі елементи – як людські, так і нелюдські – розглядаються як *актори* або *актантів*, що взаємодіють між собою на рівних умовах. Це означає, що технології, об'єкти, ідеї та люди є частинами мережі взаємодії, впливаючи один на одного та на загальний стан системи [20]. Гібриди, за Латуром, є ключовими учасниками цих мереж. Вони не лише пасивно передають вплив від одного актора до іншого, але й активно змінюють напрямок та характер взаємодій. Наприклад, впровадження нової інформаційної системи в організації може змінити не лише технічні процеси, але й структуру комунікації, розподіл влади та організаційну культуру [9]. Цей підхід має важливе значення для гібридного менеджменту, оскільки вказує на необхідність врахування всіх акторів мережі – як людських, так і нелюдських – у процесі управління. Менеджери повинні розуміти, що технології та інші нелюдські елементи можуть суттєво впливати на організаційну динаміку та результати діяльності. Це відкриває нові перспективи для гібридного менеджменту, який повинен враховувати складність цих взаємозв'язків та використовувати їх для підвищення ефективності управління в умовах сучасного світу.

Ілля Пригожин, видатний фізико-хімік та філософ науки, зробив значний внесок у розуміння складних систем і процесів самоорганізації. Він розробив теорію *дисипативних структур*, яка пояснює, як у відкритих нелінійних системах, далеких від термодинамічної рівноваги, можуть виникати впорядковані структури [25]. Дисипативні структури – це впорядковані просторово-часові утворення, що виникають у системах за рахунок дисипації енергії. На відміну від закритих систем, де ентропія зростає і веде до хаосу, відкриті системи обмінюються енергією та речовиною з оточенням, що дозволяє їм зберігати або навіть підвищувати рівень впорядкованості [25]. Пригожин показав, що в таких системах можливі *біфуркації* – критичні точки, у яких незначні флуктуації можуть призвести до якісних змін у поведінці системи. Це означає, що система може спонтанно переходити до нового впорядкованого стану, який є результатом нелінійних взаємодій між її компонентами.

Концепція самоорганізації є центральною в синергетиці та має важливе значення для розуміння гібридних процесів у соціальних та управлінських системах. *Самоорганізація* – це процес, у якому система самостійно формує впорядковані структури та поведінку без зовнішнього керування, завдяки внутрішнім взаємодіям між елементами [11]. У контексті гібридного менеджменту самоорганізація означає, що організації можуть адаптуватися до змін зовнішнього середовища, розвиваючи нові форми структур та процесів управління. Це особливо актуально в умовах нестабільності та невизначеності, де традиційні ієрархічні моделі управління стають менш ефективними [9]. Гібридні процеси в менеджменті можуть розглядатися як поєднання різних управлінських підходів – централізованих та децентралізованих, формальних та неформальних, технократичних та гуманістичних. Самоорганізація сприяє виникненню нових управлінських практик, що базуються на колективній творчості, комунікації та адаптивності [14]. Синергетичний підхід дозволяє розглядати організації як *нелінійні динамічні системи*, в яких невеликі зміни можуть призвести до значних трансформацій (*ефект метелика*). Це підкреслює важливість врахування нелінійних взаємозв'язків та комплексної динаміки у процесах управління.

Гібридність найкраще проявляється у соціальних та економічних контекстах. Так, Арджун Аппадурай, один із провідних теоретиків сучасних досліджень глобалізації,

вводить поняття *гібридності у контексті культурних процесів*, що відбуваються в умовах глобалізації. Він стверджує, що глобалізація не призводить до однорідності культур, а навпаки, сприяє їхній гібридизації та виникненню нових культурних форм [13]. Аппадурай розробив концепцію п'яти ландшафтів глобалізації, які він називає «*скейпами*»: *етноскейпи, техноскейпи, фінанскейпи, медіаскейпи* та *ідеоскейпи*. Ці скейпи взаємодіють між собою, створюючи складну мережу глобальних потоків людей, технологій, капіталу, інформації та ідей [13].

Етноскейпи (ethnoscapes) відображають глобальні потоки людей: мігрантів, туристів, біженців, робітників та інших мобільних груп. Ці переміщення призводять до змішування культур, формування діаспор та транснаціональних спільнот, що створює нові гібридні ідентичності. У результаті виникають мультикультурні суспільства, які вимагають нових підходів до управління та взаємодії [13]. Гібридний менеджмент у цьому контексті сприяє адаптації організацій до культурного різноманіття, впроваджуючи міжкультурні комунікаційні стратегії та практики управління, що враховують специфіку різних культур [10].

Техноскейпи (technoscapes) описують глобальні потоки технологій та технічних знань. Швидкий розвиток інформаційних технологій та їх поширення по всьому світу призводять до гібридизації технологічних практик. Технології стають доступними для різних культур і суспільств, що стимулює інновації та створення нових бізнес-моделей [13]. Управління в умовах техноскейпів вимагає поєднання традиційних методів з новітніми технологічними рішеннями. Гібридний менеджмент дозволяє інтегрувати цифрові інструменти в управлінські процеси, підвищуючи ефективність та адаптивність організацій [14].

Фінанскейпи (financescapes) стосуються глобальних потоків капіталу, фінансових інструментів та ринків. Глобалізація фінансових систем створює складні мережі економічних взаємозв'язків, де національні економіки стають взаємозалежними. Це призводить до гібридизації економічних моделей, поєднання ринкових та регуляторних механізмів [13]. Карл Поланьї підкреслював, що економічні системи можуть поєднувати елементи ринкової свободи та державного регулювання, створюючи гібридні форми економічної організації [19]. Гібридний менеджмент у фінансовій сфері дозволяє організаціям ефективно діяти в умовах глобальних фінансових потоків, адаптуючись до змін ринкових умов та регуляторних вимог.

Медіаскейпи (mediascapes) охоплюють глобальні потоки інформації та медіа-контенту. Сучасні засоби масової інформації та цифрові платформи дозволяють швидко поширювати ідеї, образи та культурні символи по всьому світу. Це призводить до гібридизації культурних змістів та формування глобальної інформаційної культури [13]. Гібридний менеджмент враховує вплив медіаскейпів на організаційну діяльність, зокрема у сфері комунікацій та маркетингу. Поєднання традиційних та цифрових медіа-стратегій дозволяє організаціям ефективніше взаємодіяти з аудиторією, будувати бренди та підтримувати репутацію [8].

Мануель Кастельс, відомий соціолог і дослідник інформаційного суспільства, у своїх роботах аналізує глибинні зміни, що відбуваються в суспільстві під впливом інформаційних технологій. Він вводить поняття «мережевого суспільства», де ключовими елементами стають інформація та знання, а основною формою організації – мережеві структури [8]. Кастельс стверджує, що сучасне суспільство переходить від ієрархічних до мережевих структур, де взаємодія базується на горизонтальних зв'язках між різними акторами. Ці мережі є гнучкими, динамічними та адаптивними, що дозволяє їм швидко реагувати на зміни та інновації [8].

Мережеві структури характеризуються децентралізацією управління, де відсутній чітко виражений центр влади, що дозволяє різним елементам мережі самостійно приймати рішення. Вони мають здатність швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, відзначаються відкритістю, яка забезпечує легкість входу та виходу з мережі нових учасників, а також високою швидкістю обміну інформацією завдяки використанню сучасних інформаційних технологій для комунікації та координації дій. Ці характеристики сприяють формуванню гібридних організацій, які поєднують у собі різні управлінські моделі та практики. *Гібридні організації* – це структури, що поєднують елементи різних організаційних форм, таких як бюрократія, ринок, мережа та спільнота. Вони виникають у відповідь на складність і динаміку сучасного інформаційного суспільства, де традиційні моделі управління стають менш ефективними [8]. Основними особливостями гібридних організацій є поєднання різних культур та практик, інтеграція корпоративних цінностей з елементами стартап-культури, інновацій та підприємництва. Вони характеризуються інформаційною взаємодією, використовуючи цифрові платформи та технології для обміну знаннями та координації дій, а також глобальною взаємодією, що дає можливість співпраці з партнерами та клієнтами по всьому світу. У таких організаціях гібридний менеджмент стає необхідним для ефективного управління складними та розподіленими структурами [9].

Мережеві структури та гібридні організації змінюють традиційні підходи до менеджменту, вимагаючи нових компетенцій та стратегій. Менеджери повинні вміти працювати в умовах високої невизначеності, швидких змін та культурного різноманіття [3]. Гібридний менеджмент у контексті інформаційного суспільства передбачає адаптивність, тобто здатність швидко реагувати на зміни ринку та технологій; інноваційність, що полягає у створенні середовища, яке стимулює креативність та генерацію нових ідей; міжкультурну компетентність, яка враховує культурні відмінності при управлінні міжнародними командами; та використання технологій, інтегруючи інформаційні системи для покращення комунікації та ефективності.

Кастельс підкреслює, що успіх організацій в інформаційному суспільстві залежить від їхньої здатності інтегруватися в глобальні мережі та використовувати інформаційні технології як стратегічний ресурс [8]. Це створює нові виклики для менеджменту, які можуть бути вирішені через впровадження гібридних підходів. Концепції Мануеля Кастельса щодо мережевого суспільства та гібридних організацій надають філософське обґрунтування необхідності трансформації управлінських практик. Гібридний менеджмент стає інструментом, що дозволяє організаціям ефективно функціонувати в умовах глобалізації та інформаційної революції, поєднуючи найкращі елементи різних управлінських парадигм.

Економічна гібридність відображає сучасні тенденції поєднання різних економічних моделей та підходів. Карл Поланьї, видатний економіст і соціальний філософ, відомий своїм критичним аналізом ринкової економіки та її впливу на суспільство. У своїй праці «Велика трансформація» він досліджує історичний розвиток економічних систем і стверджує, що жодна економіка не може існувати виключно на ринкових принципах без соціальних і політичних інститутів, які регулюють її функціонування [19]. Поланьї вводить концепцію поєднання ринкових і планових механізмів, підкреслюючи необхідність балансу між економічною свободою та соціальною відповідальністю. Поєднання ринкових і планових механізмів означає інтеграцію саморегульованого ринку з державним регулюванням та соціальними інститутами. Це створює гібридну економічну систему, де ринкові сили доповнюються державними інтервенціями для коригування ринкових збоїв, забезпечення соціального захисту та підтримки стабільності. Такий підхід дозволяє враховувати як ефективність ринку, так і потреби суспільства, сприяючи сталому розвитку та зменшенню

соціальної нерівності [11]. У контексті гібридного менеджменту ідеї Поланьї підкреслюють важливість інтеграції різних економічних підходів для досягнення оптимальних результатів. Організації можуть використовувати ринкові механізми для стимулювання інновацій та ефективності, водночас впроваджуючи елементи планування та соціальної відповідальності для забезпечення довгострокової стійкості та гармонії з суспільством [3].

Спільна економіка є сучасним проявом економічної гібридності, яка поєднує елементи традиційної ринкової економіки з принципами спільного використання ресурсів та колективної співпраці. Ця модель базується на використанні цифрових платформ, які дозволяють людям обмінюватися товарами та послугами безпосередньо, часто минаючи традиційні бізнес-структури. Спільна економіка має гібридний характер, оскільки вона поєднує ринкові та неринкові відносини: транзакції відбуваються на основі взаємної вигоди, але можуть включати елементи спільності та взаємодопомоги. Вона використовує технологічні інновації, адже цифрові платформи дозволяють ефективно поєднувати попит і пропозицію, створюючи нові ринки та форми зайнятості. Крім того, спільна економіка сприяє соціальній взаємодії, оскільки будується на довірі та співпраці між учасниками, що посилює соціальний капітал.

Приклади спільної економіки включають *платформи для спільного використання транспорту, оренди житла, краудфандингу та обміну послугами*. Ці моделі змінюють традиційні галузі, пропонуючи більш гнучкі та доступні рішення. Гібридний менеджмент у спільній економіці вимагає нових підходів до управління, які враховують як бізнес-цілі, так і соціальні аспекти. Менеджери повинні поєднувати підприємницький дух з етичними принципами, забезпечуючи прозорість, відповідальність та захист прав усіх учасників [14]. Це включає управління цифровими платформами, регулювання відносин між користувачами та вирішення правових питань, пов'язаних з новими формами економічної діяльності.

Таким чином, економічна гібридність відображає сучасні тенденції поєднання різних економічних моделей та підходів. Ідеї Карла Поланьї щодо інтеграції ринкових і планових механізмів демонструють важливість балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Спільна економіка, зі свого боку, представляє нову гібридну форму економічної діяльності, що поєднує технологічні інновації з принципами співпраці та спільності. Гібридний менеджмент у цьому контексті стає необхідним інструментом для ефективного управління та адаптації до викликів сучасної економіки.

Висновки. Гібридний менеджмент постає як необхідна відповідь на складність та динаміку сучасного світу, де глобалізація, технологічний прогрес і культурне різноманіття вимагають нових підходів до управління. Філософське осмислення гібридності, корені якого можна простежити від античних вчень Геракліта про єдність протилежностей до середньовічної діалектики Томи Аквінського, дозволяє зрозуміти глибинні процеси, що відбуваються в соціальних та економічних системах.

Сучасні філософські концепції, такі як деконструкція Жака Дерріда та ідея культурної гібридності Гомі Бгабхи, підкреслюють розмивання традиційних категорій і створення нових значень через взаємодію різних елементів. Це відображається в управлінських практиках, де гібридний менеджмент поєднує різні підходи та методології для підвищення адаптивності та ефективності організацій в умовах невизначеності та швидких змін.

Акторно-мережева теорія Бруно Латура та синергетика Іллі Пригожина надають філософське підґрунтя для розуміння гібридних систем і процесів, підкреслюючи взаємодію між людськими та нелюдськими акторами та роль самоорганізації в складних системах. Це створює основу для впровадження гібридного менеджменту, який враховує складність взаємозв'язків та використовує їх для підвищення ефективності управління.

У соціальному та економічному контекстах гібридність проявляється через процеси глобалізації та розвиток інформаційного суспільства. Концепції Арджуна Аппадурая про «скейпи» та Мануеля Кастельса про мережеві структури демонструють, як гібридні форми організації стають домінуючими в сучасному світі. Економічна гібридність, відображена в ідеях Карла Поланьї щодо поєднання ринкових і планових механізмів та в моделі спільної економіки, вимагає нових підходів до управління та регулювання.

Отже, гібридний менеджмент, базований на глибокому філософському розумінні гібридності, виступає ключовим інструментом для успішного функціонування організацій у сучасних умовах. Він дозволяє ефективно поєднувати різні управлінські парадигми, адаптуватися до культурного різноманіття та технологічних інновацій, а також сприяє стійкому розвитку та соціальній відповідальності. Подальші дослідження в цій галузі сприятимуть поглибленню теоретичних основ і розробці практичних інструментів гібридного менеджменту, необхідних для вирішення майбутніх викликів.

Список використаної літератури

1. Аквінський Тома. *Коментарі до Арістотелевої «Політики».* Пер. з латини О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. К.: Основи, 2003. 796 с.
2. Андрущенко В.П., Андрущенко Т.В., Савельєв В.Л. Конституціалізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. К. : «МП Леся», 2014. 460 с.
3. Васильєва Т. А., Боронос В. М., Захаркін О. О., Білоус Ю. Г. Стейкхолдерський підхід до моніторингу діяльності підприємства в системі стратегічного управління, *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*, № 1, 2019, С. 154–158.
4. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*, 2014, Вип. 2. С. 37–79.
5. Гракліт. *Філософський енциклопедичний словник*; В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с. http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf
6. Дерріда Ж. Цілі людини. Після філософії: кінець чи трансформація? / упоряд. К. Байнес. К.: Четверта хвиля, 2000. С. 114–145.
7. Єрмоленко В. *Дерріда, або Повернення.* Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 227–246.
8. Кастельс М. *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Пер. з англ. К. : Ваклер, 2007. 304 с.
9. Осипенко Л. О. Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2013, № 52, С. 189–199.
10. Свириденко Д. Б. *Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації*: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2014, 279 с.
11. Солових В. П. Синергетична модель державного управління. *Теорія та практика державного управління*, 2015, № 1, С. 3–8.
12. Терепищий С. О. *Сучасні освітні ландшафти*. К.: «Фенікс», 2016, 309 с.
13. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, 1996. 229 p.
14. Bai C., Dallasega P., Orzes G., Sarkis J. Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective». *International Journal of Production Economics*. 2020, doi:10.1016/j.ijpe
15. Bhabha H. Unsatisfied: Notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and nation: Cross-disciplinary essays on cultural and national identities*, 1996, pp. 191–207.

16. Bhabha Homi K. *Nation and narration*. Routledge, 1990, http://ereserve.library.utah.edu/Annual/SPAN/4900/Guevara/what.pdf
17. Fayol Henri. *Administration industrielle et générale*. Paris: Dunod et Pinat. 1917. 174 p.
18. Jonas H. *The phenomenon of life: Toward a philosophical biology*. Northwestern University Press, 2001.
19. Karl Polanyi. Hungarian politician. Britannica. Retrieved 3 August 2022, https://www.britannica.com/biography/Karl-Polanyi
20. Latour B. *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, 1987, Harvard university press.
21. Latour B. *We have never been modern*. 2012, Harvard university press
22. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 1943, 50, pp. 370–396, https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm
23. Mayo George Elton. *Psychology of Pierre Janet,* London: Greenwood Press, 1972; Routledge, reprint edition 2013.
24. Mayo George Elton. *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge, 2007.
25. Prigogine I. *Time, Dynamics and Chaos: Integrating Poincare's 'Non-Integrable Systems'*, Center for Studies in Statistical Mechanics and Complex Systems at the University of Texas-Austin, United States Department of Energy-Office of Energy Research, Commission of the European Communities (October 1990), https://www.osti.gov/biblio/6390561
26. Taylor Frederick Winslow. *The Principles of Scientific Management*, 1911, https://archive.org/details/principlesofscie00taylrich/page/n5/mode/2up
27. Terepyshchyi S. Educational Landscape as a Concept of Philosophy of Education. *Studia Warmińskie*, 2017, Vol. 54, P. 373–383. DOI: 10.31648/sw.78

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF HYBRID MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF THE DIALOGUE OF CULTURES

Oleksiy Kiykov
SE "Directorate-General for Rendering Services to Diplomatic Missions", st. Volodymyrska, 45, 01034, Kyiv, Ukraine

The article provides a philosophical understanding of hybrid management as a modern approach to management that arises in the context of globalization, technological progress, and cultural diversity. The author explores the concept of hybridity as a philosophical category, tracing its historical roots from ancient philosophers to modern theorists. In particular, Heraclitus's ideas about the unity of opposites and the dialectic of unity and multiplicity in the teachings of Thomas Aquinas are considered. In modern philosophy, emphasis is placed on the deconstruction of Jacques Derrida, which blurs traditional categories and opens the way to new interpretations, as well as on the concept of cultural hybridity of Gomi Bhabha, which explores the formation of new identities in a globalized world. The article analyzes the philosophical foundations of hybrid systems and processes through the prism of Bruno Latour's actor-network theory, which emphasizes the interaction between human and non-human actors in network relationships. The synergetics of Ilya Prigozhin are considered, in particular, the concepts of dissipative structures and self-organization, which are the foundation for understanding complex nonlinear systems and processes in management. In social and economic contexts, hybridity is explored through Arjun Appadurai's concepts of the global "scapes" that shape today's globalized world. The network society of Manuel Castells and the role of network structures and hybrid organizations in the formation of new management practices are analyzed. Special attention is paid to economic hybridity, in particular to the ideas of Karl Polanyi about the combination of market and planning mechanisms and the development of the joint economy as a modern hybrid economic model. The author emphasizes that hybrid management, based on the philosophical

understanding of hybridity, becomes a vital tool for effective management in the conditions of the modern world. It allows you to combine different management paradigms and consider cultural diversity and technological innovations, contributing to organizations' adaptability and sustainable development. The conclusions state that further research on hybrid management will contribute to deepening theoretical knowledge and developing practical tools for solving future challenges.

Key words: hybrid management, hybridity, management philosophy, globalization, cultural hybridity, network society, self-organization, economic hybridity.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 47–55
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 47–55

УДК 111:130.3:2-1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.5

ОНТОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ФІЛОСОФСЬКОЇ ВІРИ: СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Світлана Киселиця
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
навчально-науковий інститут природокористування та гуманітарних наук,
кафедра філософії і суспільних наук,
вул. Шевченка, 95, 14035, м. Чернігів, Україна

У цій статті аналізується онтологічне підґрунтя віри. Основна мета зусиль – семантичний пошук перспектив буття-у-вірі, що дозволяє гармонізувати внутрішній і зовнішній світи, встановити статус віри як духовного почуття задля утвердження цивілізаційного та гуманітарного простору поза межами релігійної чи філософської орієнтації її носія. Фундаментальною ознакою віри є впевненість в істинності очікуваного. Віра – інтегративне ставлення людини до світу, яке не обмежується релігійними, філософськими, науковими, морально-етичними, політичними, мистецькими настановами, а також потребою супроводжувати людину на шляху розуміння меж буття. Авторка намагається довести екзистенціальну значущість усіх видів вірувань, які дозволяють ідентифікувати релігійну чи філософську віру в людському ставленні до світу. Метою цього дослідження є конкретизація онтологічного змісту віри; встановлення її світоглядно-гносеологічних характеристик у сучасній духовно-гуманістичній традиції; з'ясування спільного та відмінного в релігійній та філософській вірі; доведення когнітивними спроможностями людини підтримувати баланс інтересів віруючих людей/вірян в мультикультурному просторі цивілізаційно життєздатної спільноти. Парадоксальність віри полягає в тому, що на рівні повсякденного життя і повсякденної свідомості віра може модифікуватися у фанатизм, коли невизначеність і невистраждність життєвого досвіду, зрілість і продуктивність протистоять людському духу у формі інфантилізму та конформізму. Основою цієї ситуації є формальна прихильність ідеям, що містить переконання їх носія. Це також спроба аналізу епістемологічної міри віри. Авторка стверджує, що категоричною протилежністю віри є не знання, а сумнів, надаючи тим самим ідеологічний статус вірі в істину – вірі, яка дозволяє пов'язати раціональне та ірраціональне пізнання, трансформувати їх у світогляд. Ми встановлюємо дві основні парадигми тлумачення віри в англо-американській, західноєвропейській та східноєвропейській філософії: епістемологічний підхід – це пошук ефективного методу, який підтверджує віру, та філософсько-антропологічний підхід, який шукає шлях до гармонійного співіснування людини і світу. Їх спільне занепокоєння полягає в спробі зрозуміти природу віри, що дозволяє авторці об'єднати ці зусилля в цілісну відповідь, враховуючи ціннісний потенціал віри як екзистенціалу людського буття.

Ключові слова: релігійна віра, філософська віра, істина, людина, екзистенціал людського буття, сумнів.

Проблема засвоєння істин віри, їх втілення у буденну свідомість є позачасовою для людської спільноти з точки зору семантики. Релігійного та філософського підходів до пізнання світу й світоглядної ніші особистості в ньому потребує різновекторна природа діяльності людини. Духовне життя будь-якої налаштованої на віротворення доцільно діючої мислячої істоти наповнене перманентними пошуками відповіді на так звані вічні питання, бажанням осягнути власну природу в цілокупності божественної душі та земного тіла. Щоб зрозуміти (як об'єднати, так і розмежувати) світоглядно-теоретичні зусилля релігійної та філософської віри, необхідно звернутися до потужної метафізичної спадщини людства.

© Киселиця С., 2024

Зацікавленість у з'ясуванні природи та можливостей віри як феномену людського буття зустрічаємо ледь не в кожній поважній релігійній та філософській школі. Релігія тисячоліттями зверталася до соціально-психологічних проблем, які так чи інакше спрямовані на визначення стану духовного життя спільноти, тим самим створення концептуальних основ віри, що свідчить про перманентну необхідність віровченням проникати в глибинні прошарки як масової, так й індивідуальної свідомості, за необхідності задля «лікування» суспільства загалом та встановлення душевної рівноваги особи зокрема. У філософії віра отримала статус умоспоглядального світовідношення, хоча в більшості логіко-гносеологічних систем (за визначенням, раціонально-критичних або теоретико-спекулятивних) фіксуються її різновекторні об'єктивовано-трансцендентні, суб'єктивно-екзистенціальні, імперативно-аксіологічні, абстрактно-ліберальні складові.

Актуалізація пошуку розумного компромісу між релігійною та філософською вірою все частіше зустрічаємо в роботах небайдужих до проблем одухотворення людства мислителів як у світовій, так і вітчизняній гуманітарній традиції. Ми встановлюємо дві основні парадигми тлумачення віри в англо-американській, західноєвропейській та східноєвропейській філософії: епістемологічний підхід – це пошук ефективного методу, який підтверджує віру, та філософсько-антропологічний підхід, який шукає шлях до гармонійного співіснування людини і світу. Яскравим свідченням неабиякої зацікавленості в ефективному вирішенні цієї проблеми серед наших співвітчизників є світоглядно-теоретичні доробки Є. Андроса, І. Бондарчук, С. Кримського, Т. Лютого, В. Ляха, В. Малахова, С. Малеєва, М. Мінакова, В. Менжуліна, М. Поповича, С. Пролеєва, Л. Ситніченко, В. Табачковського, Н. Хамітова, В. Шинкарука, О. Яценка та інших. Їх спільне занепокоєння полягає в спробі зрозуміти природу віри, що дозволяє авторці об'єднати ці зусилля в цілісну відповідь, враховуючи ціннісний потенціал екзистенціалу віри в контексті людського буття [1].

Метою цього дослідження є конкретизація онтологічного змісту віри; встановлення її світоглядно-гносеологічних характеристик, семантичний аналіз в сучасній духовно-гуманістичній традиції; з'ясування спільного та відмінного у релігійній та філософській вірі; доведення когнітивними спроможностями людини підтримувати баланс інтересів вірян/вірянок або віруючих людей в мультикультурному просторі цивілізаційно життєздатної спільноти.

Сучасна світова та вітчизняна філософська думка пропонує досить широкий діапазон тлумачення віри. Дослідженню цього надважливого феномену людського буття в релігійному контексті пощастило більше, ніж у філософському. При цьому, незважаючи на досить широкий контент, пов'язаний з обґрунтуванням істин віри в теорії релігії, інтимно-особистісний зміст та сутність суб'єктивно-екзистенціального світосприйняття в теології «не удостоїлися честі» ретельного розгляду в соціально-психологічному контексті. Винятком, хіба що, є вчення Аврелія Августина про психологічний та фізичний час: «Години не проходять безслідно по наших почуттях. Ось вони проходили й відходили день за днем (Пс. 61, 9; 96, 2); а приходячи й відходячи вливали в мене інші сподівання, інші спогади» [2, с. 54] та його концепція самопізнання: «Того, хто оживить навіть наші смертні тіла через Духа, що живе в нас (Рим. VIII, 11), тому, що він милосердно ширяв над темною хвилею нашого внутрішнього життя» [2, с. 273].

У біблійному Посланні до євреїв зміст і визначальна роль віри в житті людини, на наш погляд, обґрунтовується через логіко-гносеологічний інструментарій філософії: «Віра ж є опредметненням (вречевленням, отілесненням) того, на що сподіваємось, переконання в речах невидимих» [3, с. 1198]. Подальший сенс абстрактно-логічного міркування, очевидно, представляє її як невмотивовані розумом, освячені лише силою переконаності

вчинки на вістрі буття-не-буття, тобто у ситуаціях вибору. Багатозначність визначення віри дозволяє розширити царину її впливу на культуру загалом, виходячи із закону достатніх підстав, виведеного Г. В. Лейбніцем [4] в межах формальної логіки, що застосовується як у філософії, так і в теології, дозволяє ототожнити віру-переконання (belief), віру-довіру (trust), віру-вірування (faith), отже, філософську і релігійну віру як особливих екзистенціалів людського буття.

Етимологія поняття «релігія» свідчить про зв'язок, походження від об'єктивно існуючої духовної субстанції. Ймовірно, саме тому віра в європейській цивілізації часто трактується як наслідок домінування, панування однієї природи – творчої (natura naturans) над іншою – створеної (natura naturata). Тим самим піддається сумніву здатність людини до самостійного пошуку та набуття справжнього знання про світ і власні спроможності, а також можливість брати відповідальність на себе за те, що відбувається навколо. Якщо припустити, що віра є динамічним світовідношенням, то проблема сакральності чи унікальності людини як вінця божественного чи космічного творіння, тобто першооснови буття, формується як загальна для філософії та релігії.

Парадоксальна, на перший погляд, тотожність і відмінність філософської та релігійної віри пролягає через предметне світовідношення віруючого: вільно обраною духовною дією, не спровокованою зовнішнім тиском, що має інтимно-особистісну природу за змістом й унікальну за формою, яка внормовує цілеспрямовану зміну об'єкту-суб'єкту. Саме цим, ймовірно, знімається очевидна семантична суперечливість віри, вкладеної в уста апостола Павла: «Я знаю: Той, у Кого повірив, здатен зберегти мій внесок» [3, с. 1058], що трансформує пошук сенсу із пізнавальної царини до онтологічної або формує реальне підґрунтя наповненості людського буття за світськими правилами.

Наявний принцип діалогізму як в релігійному, так і філософському світоглядах вказує на необхідність семантичного пошуку загальних (онтологічних) підстав. Видається істинним, що ця обставина створює передумови для спільного віротворення заради цілокупності людини (у класичному Сковородинівському розумінні єдності мікро-, макро- та символічного світів): «А що ж є віра, якщо не викриття або з'ясування серцем невидимої натури, що розуміється?..» [6, с. 188-189]. Саме серце виявляється центром подій як у релігійній, так і в філософській духовній проблематиці. В ньому народжується рішучість, наміри та бажання. Послідовний поціновувач кордоцентризму Памфіл Юркевич закликає до одухотвореності через об'єднання філософського вчення про серце з християнською моральністю, виступаючи за гармонійне співвідношення між релігією і філософією в контексті духовності: «Боги, з'являючись, породжують здоров'я в тілі, доброчесність у душі, цноту в розумі. Філософія сама не в змозі привернути душу до єднання з Богом; це робить теургія. Філософія і споглядання є лише приготування до цього божественного стану ДУХУ людського» [7, с. 32].

Подібно до образу подорожуючої душі, створеної містико-раціональною уявою Григорія Сковороди, французький екзистенціаліст Габріель Марсель аналізує світоглядний потенціал духовних устремлінь, відображаючи в них онтологічний зміст, що виводить людину за межі його існування. Виходячи з цього, має бути визначена екзистенціальна форма, яка дозволяє через ідею подорожі-пошуку звернутися до просторово-часової характеристики людського існування у вигляді синтезу ідеалів та реалій та зрозуміти умови для їхнього взаємопроникнення.

Найвірогіднішою причинною субстанцією, яка здатна спонукати в реальному житті людину до одномоментної реалізації зрозумілої істини є надія, що виявляється схильністю душі, зануреної в загальнолюдський досвід і прагне здійснення трансцендентності

в екзистенції «на противагу бажанню та знанням, що стверджують живу безперервність у часі, яку досвід одночасно зароджує та свідчить» [8, с. 79]. Вона є оптимістичною формою віри: переконаність у тому, що віруючий, на відміну від невіруючого, ніколи не зупиниться перед непереборним бар'єром, який виникає на шляху до наявної (зрозумілої та відчутної) мети. Навіть ілюзія виконує смислову роль у творчій уяві, що дозволяє пережити будь-що в акті віри на шляху до предмету прагнення так, начебто це вже сталося. Відтак, ніхто не зможе заперечувати непересічний ідеалізуючий вплив на свідомість віруючого чи вірянина змісту переживання того, чого ще немає, але видається цілком реальним феноменом, якому віддаємо всі життєві сили, те, що французькі матеріалісти XVIII сторіччя називали хілусом.

Тільки тому, що майбутнє, на думку віруючої людини, у рівній мірі залежить від Бога й від нас самих, сподівання допомагає душі, що подорожує, уникнути розгалуження доріг, позбутися невизначеності, отже, тривожності. Видається високо ймовірним, що саме ця загальнолюдська потреба поєднує філософську та релігійну віру, для якої бути – це відбутися у віротворчому пориві сутнісних сил. Найважливішими складовими виявляються зусилля людини, впевненої в існуванні трансцендентного світу та цінності екзистенціального переживання, яка вірить у незнищенність, безумовність духовності як підґрунтя майбуття, що саме дає життєві сили рухатися в обраному напрямку, щиро розраховуючи на результат тут і зараз.

Оригінальний раціонально-містичний спосіб вирішення проблеми усунення онтологічного жаху перед невідомістю і прірвою відчаю через віру пропонує німецький екзистенціаліст Мартін Гайдеґґер: «Смертні мешкають, оскільки очікують Божественних Сутностей як Божественних. Очікуючи вони протиставлять їм те, що не очікуване. Вони чекають на знаки їх приходу і не визнають знамень їх відсутности» [9].

У традиційних релігійних спільнотах людина реалізує потребу у вірі завдяки істинам Одкровення. Хоча віра як специфічна екзистенціальна реальність передує як і теології, так і філософії, – безумовне у нас самих. Воно виявляється не через міфо-релігійні настанови, а наші дії, які називаються екзистуванням і виходять за межі впорядкованої свідомості, емпіричного сприйняття, соціального досвіду. Ймовірно, в екстазі особистість формує теоретично недоведену, але практично непохитну віру, тобто опиняється в «рукотворній» ситуації «бути поза собою».

Наприклад, намагаючись відповісти на основне питання метафізики «Чому взагалі є суще, а не навпаки – ніщо?» представник німецької екзистенціальної традиції не вважає за можливе назвати причетним Божественне Одкровення: «Хто знаходиться на підґрунті такої віри, той … не сміє запитувати, не відмовившись від себе як від віруючого і не взявши відповідальності за всі наслідки цього кроку. Для початкової християнської віри філософія є безумством» [9, с. 89]. Бути божевільним, у такому контексті, означає перебувати «попереду розуму», йти далі, просунутися до розуміння істини.

Відтак, все змінюється «з точністю до навпаки»: тепер відповісти на запитання, чому є суще, а не ніщо, прагне вже філософія, якій вдалося обітнути «початкову віру», як вважають персоналії Мартіна Гайдеґґера: «МОЛОДИЙ: Всі «світогляди» за своєю суттю належать добі і сфері панування спустошення. Те, що я сказав можна поки що прийняти на віру. СТАРИЙ: Для цього ми повинні бути тренованішими в мисленні» [10, с. 120], розмірковуючи на тему абсолютної істини висловлюється, порівняно з Георгом Вільгельмом Фрідріхом Геґелем, значно категоричніше [11], залишаючи «позитивну релігію» навіть не на першій стадії руху до філософії, а взагалі осторонь. Для Геґеля богослів'я здатне вдосконалитися і стати майже нарівні з філософією, інтенсивно засвоюючи форми філософської

діяльності. Богослов ніколи не зможе відмовитися від своїх віротворчих принципів, йому не цікаві розважливі думки, що базуються на логіко-гносеологічному аналізі у питаннях віровчення, він зосереджений на істинах віри, а не розуму, якщо це стосується його життя і, ширше, людського буття. Так чи інакше, метафізика в онтологічному сенсі діє в межах не істинно-наукового ставлення до богослів'я, радше – екзистенціально-особистісного.

У цьому контексті інтегрального забарвлення набуває сентенція Віктора Франкла: «Очевидно, що віра у надзвичайне – як у метафізичній концепції, так і в релігійному сенсі – має величезне психотерапевтичне та психогігієнічне значення. Виходить, що у світі проявляється щось подібне до закону збереження духовної енергії» [12, с. 32]. Воістину або істинно актуальна й оптимізуюча сентенція!

Завдяки виявленій самостійності та насправді дивовижним результатам самопізнання, що виникли на цьому підґрунті, метафізика закінчилася, на горизонті знову з'являється звільнене від філософських утисків богослів'я. Щойно воно виникає, модифікується й необхідне ставлення до її онтологічного витоку, створюються нові можливості філософування в межах онтології. Тоді виникають лабіринти семантики або абстрактно-логічних міркувань, які не зобов'язані замкнутися на якийсь фундаментальний принцип (на кшталт «cogito», чи то «causa sui»), бо перед філософією вже не постає завдання пошуку виключно внутрішніх витоків буття, а вірогідніше, вирішення проблеми порятунку душі в межах безпечного соціуму.

Людське буття задається вищим сенсом і сакральне завдання думки полягає лише в такій трансформації свідомості, завдяки якій цей зміст стає виразним або зрозумілим для нашого «Я», відчутної суб'єктності, видимої соціальної історії, так би мовити, доростає до зрілості в конкретній локації не як тлумачення Святого Письма, не в перекладі тез віровчення філософською мовою, а саме як конструкція мислячого духу в межах конкретного існування. Якщо Слово Священного Писання звернене до мене, то я, перш за все, маю стати проникливим для духовності, відповісти «так» Богові людською мовою.

Але це здатне до виразної відповіді «Я» може відбутися лише як «Я» граничних основ існування, що вже відбулося, постійної метафізичної активності, яка не прагне онтологізуватися, а лише призводить до еманації, так би мовити, розгортання свідомості у реальному просторі та часі. Відтак, щоб почати займатися віровтіленням потрібно відмовитися від сумніву в істинах віри задля збереження свободи вибору. Навпаки, саме у відмові від віри свобода починає вимірюватися ступенем людяності, стає свободою руху світом, якій ніщо не перешкоджає, але водночас і нікуди не веде.

Свобода думки у вірі вимірюється масштабами справжньої нескінченності того Буття, якому той, хто мислить, вже має бути у вірі і тепер має бути адекватним у власному сприйнятті. Якщо «Я» вірує, або, точніше, «Я» вірить в істинного Бога, то нагальним завданням є мислити істинним чином, тобто ставлячи найважливіші питання (насамперед, питання про способи людського буття) і щиросердно на них відповідати. Віра, таким чином, не звужує, а розширює та поглиблює «простір питання», бо відповідати обмежено, ймовірно, це – легше завдання, ніж відповідати на запити трансцендентного світу.

Оцінка віри як орієнтира існування пов'язана насамперед із тим, що людина облаштовує культурно-антропологічний простір виходячи з «впевненості у різноманітних істинах життєвого досвіду та поведінки, наукового дослідження, художньої уяви та віри» [7, с. 9]. Саме предметність віри у формі реалізації мети надає можливість позбутися зовнішнього тиску буття, розгубленості, тривожності, розпачу, стати вирішальним контраргументом, що одухотворює, проти екзистенціального страху втраченості чи абсурдності існування.

Говорити про шляхи самопізнання людини поза вірою наразі є непродуктивним заняттям. Інша річ, що до самої віри не варто підходити як до абстракції (у метафізичному сенсі), коли її присутність засвідчується богослужінням і не поширюється на цілокупність існування, коли саме ставлення до речей виявляється не довірою, а простою констатацією їхньої наявності чи коли самі відносини між людьми сприймаються виключно в «природному» світлі, поза трансценденцією.

Думати і діяти – також означає вірити, оскільки думка і дія повинні узгоджуватися з предметом віри, бути проявом віри означає постійне переосмислення того, що відбулося. Рух до витоків власного буття виявляється як рух до себе самого, якщо розглядає цю близькість у постійно відновлюваній реальності трансцендентного. Зокрема, теоретик християнського персоналізму Дітріх фон Гільдебранд оцінював спрямованість віри у вічність як значно ближчу до центру трансцендентного буття, ніж вирішення нагальних життєвих проблем: «При пізнанні абсолютно достовірних і сутнісно необхідних станів речей наша увага зосереджена на сутності предметів, а не на його реальному існуванні» [14, с. 107]. Раціонально-вербально або критично-філософськи віра є невивідною, навпаки, вона дозволяє здійснюватись у будь-якій ідеологічній царині.

Подібну оцінку віри зустрічаємо в екзистенціальній філософії Карла Ясперса, де духовні почуття опредметнюються у «вірі, що здійснюється мною» (fides qua creditur – психологічний стан) та «вірі, яку я в цьому здійсненні засвоюю» (fides quae creditur – зміст віри). Така суперечливість віри міститься як і в акті самосвідомості, так і в події, де розуму недоступні світоглядні оцінки, а почуттям – раціональні докази. У цій ситуації здається, що наукове знання обмежує коло вибору, а догматичне – знецінює духовні переживання. Якщо ж віру наділити статусом суб'єктивності, то вона перетворюється на марновірство або забобони, постає як «акт екзистенції, в якому трансценденція усвідомлюється в її дійсності» [13, с. 428], де теоретико-світоглядна цінність віри полягає у здатності вимірювати буття через об'єднання ідеального та матеріального, містичного та раціонального, чуттєво-сприйнятного та абстрактно-модельованого.

Спростовуючи авторитет науки, К. Ясперс робить подібне і з релігією одкровення, що позбавляє людину відповідальності за істини віри та виступає засобом, що звільняє її від свободи вибору. Філософська віра виявляється досить парадоксальним явищем: несумісна за формою з релігійною вірою, вона не може без неї існувати в духовно-соціальній царині, де філософ і священик доповнюють один одного, будучи затребуваними спільнотою в частині реалізації аксіологічної потреби людини в тлумаченні існуючих загальнолюдських, групових та особистісних правил буття.

З точки зору єдності трансценденції та екзистенції гносеологічно аморфною видається концепція філософської віри, що є результатом не істин Одкровення, а власного міркування. Це свідчить про логічну незавершеність механізму вирішення сутнісної суперечності між людиною і світом. Хоча й виявляється продуктивною і заслуговує на подальший розвиток ідея трансформації екзистенції в трансценденцію як «стрибка» до безумовного буття, віра є непізнаваною лише науковими методами, оскільки іманентно міститься в свідомості як атрибут людського буття, що поєднує раціональні та ірраціональні підходи до пізнання істини.

Виступаючи принципом життєздатності людини, потенціалом її предметної активності, віра в істину, очікуваність заслуженого дива й таке інше може ствердитися як наслідок поступального розвитку та сформувати кредо, визначальну спрямованість життя, її підсумковий сенс. Відсутність духовних почуттів (початковим із яких, на нашу думку, є віра) створює комплекси соціальної непевності та особистої невпевненості, призводить до розчарування, подекуди до фрустрації, зневіри в можливість бути щасливим тут і зараз.

У семантичному вимірі віра – єдина альтернатива онтологічній самотності, екзистенціал, що протистоїть розгубленості, розчаруванню, тривожності, розпачу, страху, прірві між світами чи особистостями, тобто агностицизму, скептицизму, релятивізму, нігілізму, мисленнєвому анархізму і, підсумково, цинізму.

У суперечливій природі людини наявність різнорідних думок, рішень, вчинків, подій примушують до екзистенціального конфлікту у формі зрозумілих та нереалізованих потенцій, можливості та дійсності. Дух, який відчуває, що перебуває у відчайдушному стані, шукає екзистенціальний вихід із межової ситуації через свободу вибору, точніше – пошук надійного предмету віри. Саме конечність (тлінність, тимчасовість) і нескінченність (безсмертя, вічність) людини створюють передумови необхідності ефективного функціонування як релігійної, так і філософської віри у людському бутті. Через спільність онтологічного змісту її форми здаються умовними.

Віра є однією з найприйнятніших форм духовності, що цивілізаційно складалися тисячоліттями. Таким чином, сучасна метафізика не трактує віру лише у контексті «Бог – Людина», обмеженого конфесійними рамками. Віра має інтенціональний характер, отже, ширші можливості та повноваження, ніж це уявлялося в межах тієї чи іншої духовної традиції, бо ґрунтується не стільки на гносеологічному, як на аксіологічному інтересі мислячої та відповідальної особистості. Філософська віра поряд із релігійною виявляється цілком затребуваною духовною опорою серед сучасників, її ледь не основним онтологічним підґрунтям, життєвою силою, наснагою.

Впевненість у правильності світоглядних основ переконаності людини демонструє семантичний аналіз віротворчих релігійних постулатів та філософських принципів. Оскільки вірять усі люди (різниця лише у предметі віри), то кожен із них, тією чи іншою мірою інтегрований у соціальну спільноту, асимільований у ширший простір, звідки особистість «рукою подає» до глобального об'єднання Землян. Недарма етимологія понять «людина», «людство», «людяність» вказує на онтологічне підґрунтя істин віри, які співвідносяться з реальним людським життям, зазначає перспективність дійсного віротворення в соціально-антропологічному, та логіко-носеологічному контекстах, де світовідношення та подальше співіснування людей може базуватися лише на задекларованих релігією чи філософією принципах гуманізму.

Справжній сенс віротворення, так би мовити, віднайдене свідомістю вірянина/вірянки онтологічне підґрунтя віри, поза її семантичними різновидами навколо релігії та філософії, полягає в тому, щоб через духовну потребу людини в гармонізації сакральної та мирської, унікальної та універсальної, особистої та громадської, індивідуальної та колективної, інтимної та суспільної, раціональної та ірраціональної тощо складових сформувати особливий життєвий простір, в якому метою та засобом олюднення світу, що гуманізує Ойкумену, була б інтегральна віра у світле майбуття людства.

Список використаної літератури

1. Киселиця С. В. Віра як екзистенціал людського буття: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.01. Київ: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2013. 19 с. URL: https://www.academia.edu/48906900/
2. Святий Августин. Сповідь / Пер. з латин. Ю. Мушака; Післям. С. Здіорука. Київ : Основи, 1999. 319 с.
3. Послання до євреїв. ІІІ. Єдиний шлях віри – 11:1-40 // Біблія. Книги Священного Письма Старого і Нового Заповіту / Відновл. пер. з англ. Living Stream Ministry, Anaheim, CA 92801 U.S.A., 1998. 1458 с. С. 1198.

4. Ляйбніц, Ґотфрид Вільгельм. Монадологія / Український переклад П. Бартусяка під редакцією О. Хоми. *Sententiae*, XXVIII. 2013. № 1. С. 151–177.
5. Друге послання до Тимофія святого апостола Павла. Розділи 1, 12 // Біблія. Книги Священного Письма Старого і Нового Заповіту / Відновл. пер. з англ. Living Stream Ministry, Anaheim, CA 92801 U.S.A., 1998. 1458 с. С. 1058.
6. Сковорода, Г. С. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни // Григорій Сковорода. Сад божественных пѢсней. Вірші, байки, діалоги, притчі. Київ : Видавництво «Дніпро», 1988. 319 с.
7. Юркевич, П. Трактат про містерії // Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини / Упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 338 с.
8. Марсель, Г. Нарис феноменології і метафізики надії // Габріель Марсель. Homo viator. Київ : Основи, 1999. 343 с.
9. Гайдеґґер, М. Будувати, проживати, мислити / Пер. Т. Возняка. Харків : Фоліо, 1998. 378 с. URL: https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid1.htm
10. Гайдеґґер, М. Вечірня розмова в таборі для військовополонених / Пер. Н. Зборовська. *Українські проблеми.* 1998. № 1. С. 106–121.
11. Геґель, Г. В. Ф. Феноменологія духу. Харків : Фоліо, 2019. 476 с.
12. Frankl, Viktor E. The Doctor and the Soul: From Psychotherapy to Logotherapy, Revised and Expanded / Richard Winton (Translator), Clara Winton (Translator). Ärztliche Seelsorge, 1986 by Vintage. 318 p.
13. Ясперс, К. Психологія світоглядів / Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. Вид. 6-е. Київ : Юніверс, 2009. 464 с.
14. Гільдебранд, Дітріх фон. Що таке філософія? / Пер. з англ. Ю. Підлісний. Львів : Колесо, 2008. 244 с. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Hil-debrand-D.-SHCHo-take-filosofiia.pdf

ONTOLOGICAL UNDERGROUND OF RELIGIOUS FAITH AND PHILOSOPHICAL BELIEFS: A SEMANTIC ANALYSIS

Svitlana Kyselytsia
Chernihiv Polytechnic National University,
Educational-Scientific Institute of Environmental Management and Humanities,
Department of Philosophy and Social-Humanitarian Sciences,
Shevchenko str., 95, 14035, Chernihiv, Ukraine

This article analyzes the ontological dimension of belief. The main purpose of efforts – is the semantic search of prospects of being-in-belief that allows to harmonize the inner and outer worlds, the spiritual richness of belief to establish civilization and humanitarian space beyond religious or secular orientation of its carrier. A fundamental feature is belief in the expected. Belief – integrative expression of the human attitudes toward the world, which is identical to the presence of consciousness in particular part of life and is not limited to religious, political, artistic, scientific installations, and with the need to accompany a person in the way of understanding the boundaries of existence, where beliefs, ideological axioms, images appear its species. The author tries to prove the existential significance of all kinds of belief that allows us to identify religious or philosophical belief within the human attitudes toward the world. The purpose of this study is to specify the ontological content of faith-belief; to establish its worldview and epistemological characteristics, semantic analysis in the modern spiritual and humanistic tradition; to find out what is common and different in religious faith and philosophical belief; to prove that the cognitive abilities of a person can maintain the balance of the interests of believers in a multicultural space of civilization viable community. The paradox

of belief is that at the level of everyday life and everyday consciousness belief can be modified into fanaticism when uncertainty and unsuffering of life experience, maturity and productivity of opposing the human spirit in the form of infantilism and conformism. The basis of this situation is a formal commitment to the ideas that contains belief of their carrier. It is also an attempt to analyze the epistemological measure of belief. The author argues that the categorical opposite of belief is not knowledge, but doubts, thereby providing the status of ideological belief of the truth – the belief that allows connecting the attitude and perception of the world, to transform them into a worldview. We establish two main paradigms of interpretation of belief in Anglo-American, West European and East European philosophy: epistemological approach is the search for an effective method that proofs the belief, and philosophical-anthropological approach, looking for a way to harmonious coexistence of man and the world. Their common concern in an effort to understand the nature of belief that allows the author to combine these efforts in a holistic response, considering existential belief and honoring the human universe.

Key words: faith, belief, truth, human, existential of human being, doubt.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 56–63
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 56–63

UDC 141.7:141.131:[177.9+161.225.2](477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.6

JUSTICE AND EQUALITY IN PLATO'S IDEAL STATE: IMPLICATIONS FOR ADDRESSING SOCIOECONOMIC DISPARITIES IN UKRAINE

Hlib Manuilo
Kharkiv National University V. N. Karazin,
Y.B. Shad department of theoretical and practical philosophy,
Svobody sqr., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine

This article delves into the application of Plato's concepts of justice and equality, as outlined in "The Republic," to address the persistent socioeconomic disparities in Ukraine. Plato's vision of an ideal state, where justice is achieved through a harmonious, well-ordered society governed by philosopher-kings, provides a philosophical foundation for understanding modern challenges. By critically examining the tripartite structure of the soul, the allegory of the cave, and the division of roles in Plato's ideal society, this study draws meaningful parallels to Ukraine's ongoing struggles with income inequality, poverty, and systemic corruption. The emphasis on communal harmony and the pursuit of the common good, central to Plato's thought, offers potential policy insights for alleviating socioeconomic disparities in contemporary Ukraine.

In addition to examining justice and equality, the article explores the relevance of Plato's meritocratic ideals, his concepts of communal property, and his clearly defined social roles, all of which are crucial in fostering a more equitable society. The analysis stresses the importance of ethical considerations, such as maintaining a balance between individual liberty and state intervention, to ensure the equitable application of these philosophical principles in a modern context. By weaving together classical philosophical ideas and modern socioeconomic realities, this article offers a robust framework for addressing Ukraine's pressing social issues.

The findings suggest that while Plato's philosophical concepts can serve as a guiding tool for addressing inequality, they must be adapted to Ukraine's specific historical and cultural circumstances. This article aims to contribute to the wider discourse on social justice, encouraging policymakers, scholars, and civic leaders to recognize the enduring relevance of classical philosophical thought in crafting fair and inclusive societies. Through such engagement, we aim to develop policy strategies that promote equity, justice, and the overall development of Ukraine's citizens.

Key words: justice, equality, Plato, The Republic, socioeconomic disparities, Ukraine, meritocracy, philosopher-kings.

Introduction. The **problem statement** lies in the tension between Plato's theoretical framework of justice and equality in his ideal state and the practical challenges of applying these principles to address real-world socioeconomic disparities in a contemporary context like Ukraine. Plato's concept of justice, as depicted in his Republic, emphasizes the harmonious functioning of society through a structured hierarchy and specialization of roles, where individuals fulfill their duties without interfering with others. However, implementing such a system in a modern society raises concerns about individual autonomy, freedom, and the potential for oppressive governance. In the context of addressing socioeconomic disparities in Ukraine, the application of Plato's principles of justice and equality may face challenges related to practicality, individual rights, and the complex dynamics of a contemporary society. There is certainly a need to critically assess how Plato's philosophical ideals can be adapted to address real-world issues like

© Manuilo H., 2024

economic inequality, social mobility, and gender disparities. Balancing the theoretical framework of justice and equality with the diverse and evolving needs of a modern society like Ukraine poses a significant challenge, as it requires reconciling ancient philosophical principles with contemporary ethical standards and practical considerations [9].

This research article's **primary purpose** is to extract useful insights and strategies that can help shape and enhance policies aimed at decreasing income inequality, poverty, and corruption, consequently promoting a fairer and more just society in Ukraine.

This research article **aims** to scrutinize Plato's views on justice and equality, as expressed in 'The Republic,' and assess their significance and applicability in tackling current socioeconomic disparities in Ukraine. The study will examine the philosophical foundation and explain Plato's concepts of justice and equality within the context of his perfect state, as depicted in 'The Republic.' The research involves analyzing the philosophical basis and principles of justice and equality in Plato's ideal state and contrasting these ancient ideas with contemporary socioeconomic problems in Ukraine, such as income disparity, poverty, and corruption. The study evaluates Plato's philosophy's potential contributions and criticisms to address these issues and assesses the ethical dilemmas and practical challenges of implementing Plato's ideas in the modern Ukrainian context. The objective is to provide practical recommendations for utilizing Platonic principles to promote a more equitable and just society in Ukraine.

Main Part. In examining the philosophical foundations of justice and equality, Plato's work "The Republic" offers profound insights that remain relevant to contemporary discussions on socioeconomic disparities. Plato presents a complex and nuanced theory of justice and equality. Central to his vision is the idea of a tripartite society composed of rulers (philosopher-kings), guardians (auxiliaries), and producers (farmers, artisans, and merchants). Each class has distinct roles and responsibilities, contributing to the overall harmony and justice of the state. Plato's notion of justice hinges on the principle that everyone should perform the role for which they are best suited by nature and not interfere with the roles of others [5].

Plato's ideal state is governed by philosopher-kings, individuals who possess the wisdom and rational capacity to rule justly. This ruling class ensures that the guardians protect the state and that the producers provide for its material needs. Equality, in this context, does not mean equal distribution of wealth or power but rather an equitable distribution of roles that align with each individual's natural abilities and contributions to society. Justice, therefore, is achieved when each class performs its appropriate function in harmony with the whole: "our aim in founding the city is not to make one group outstandingly happy, but to make the whole city as happy as possible" [5, p. 111].

Plato's conception of justice also emphasizes the importance of education and moral development. He argues that only through rigorous training and the cultivation of virtues can individuals become just and capable of contributing to a just society [5]. This educational framework is designed to ensure that the rulers are truly wise and that all citizens are capable of understanding and fulfilling their roles within the state.

Having established the core principles of justice and equality in Plato's ideal state, it is imperative to explore how these philosophical concepts apply to Ukraine's modern socioeconomic challenges. Plato's ideas offer valuable insights into Ukraine's ongoing struggles with inequality, corruption, and the need for effective governance [10]. Ukraine's transition from a Soviet legacy to a market-based economy has been fraught with challenges, including significant socioeconomic disparities and systemic corruption. Plato's vision of an ideal state, while utopian, offers a framework for considering how justice and equality might be structured in a way that promotes social harmony and reduces inequalities.

One of the key insights from Plato that can be applied to Ukraine is the importance of role differentiation and the alignment of individuals' abilities with their societal roles. In contemporary terms, this can translate to policies that ensure individuals are placed in positions where they can best utilize their skills and talents, thereby enhancing overall productivity and social harmony. Additionally, Plato's emphasis on education and moral development highlights the need for robust educational systems and ethical leadership to address the root causes of corruption and mismanagement.

Furthermore, Plato's concept of philosopher-kings suggests that those who govern should possess not only technical expertise but also moral and ethical wisdom. This idea can inform contemporary debates about the qualifications and qualities necessary for effective leadership in Ukraine. By advocating for leaders who are both knowledgeable and virtuous, Plato's philosophy underscores the importance of integrity and ethical governance in addressing socioeconomic disparities.

To fully appreciate the implications of Plato's concepts for modern Ukraine, it is essential to first understand the historical context in which "The Republic" was written and the socioeconomic landscape of ancient Greece.

Plato wrote "The Republic" during a period of political turmoil and moral questioning in ancient Greece. Following the Peloponnesian War, Athens experienced significant instability, marked by the decline of its golden age and the rise of democratic excesses and oligarchic corruption. Against this backdrop, Plato sought to propose a vision of a just society grounded in philosophical principles and ethical governance [5].

"The Republic" serves as Plato's response to the perceived failings of Athenian democracy, which he believed led to poor leadership and moral decay. His dialogue explores the nature of justice, the role of the individual within society, and the ideal structure of a political state. Central to his argument is the notion that a just society can only be achieved when individuals fulfill roles suited to their inherent capabilities, guided by rulers who possess philosophical wisdom.

Plato's emphasis on philosopher-kings and the tripartite class structure reflects his belief in a hierarchical but harmonious society, where each class contributes to the common good according to its strengths: "The philosopher-king's rule is justified by his superior wisdom and his ability to create a harmonious and just society" [3, p. 82]. This vision was not merely theoretical but intended as a critique of contemporary Athens and a proposal for a more stable and just political order [3].

Having explored the historical context of Plato's "The Republic," we now turn to a detailed comparison of the socioeconomic landscapes of ancient Greece and present-day Ukraine to highlight relevant parallels and contrasts.

The socioeconomic landscape of ancient Greece, particularly Athens, was characterized by stark class divisions, economic disparities, and political strife. The society was primarily agrarian, with a significant portion of the population living as subsistence farmers, while a wealthy elite controlled substantial land and resources. Slavery was prevalent, further entrenching social inequalities [2].

In contrast, present-day Ukraine is a post-Soviet state navigating the transition to a market economy. This transition has been marked by significant economic challenges, including widespread corruption, income inequality, and a struggling middle class. The legacies of Soviet centralization and the challenges of democratic governance in a pluralistic society present unique obstacles to achieving socioeconomic justice [8].

Despite these differences, there are parallels between ancient Greece and contemporary Ukraine that make Plato's ideas particularly relevant. Both societies grapple with issues

of governance, social stratification, and the ethical responsibilities of leaders: "The social stratification in post-communist societies has become more pronounced, with a growing divide between the wealthy elite and the impoverished majority" [8, p. 148].

In ancient Greece, economic disparities and political instability prompted philosophical inquiries into justice and the ideal state. Similarly, Ukraine's socioeconomic disparities and governance challenges invite a reevaluation of justice and the role of the state in promoting equality [8].

Plato's prescription for justice, with its focus on aligning individual roles with natural abilities and ensuring ethical leadership, offers a philosophical framework that can inform contemporary Ukrainian policies. For instance, addressing corruption and fostering a meritocratic society where individuals can thrive based on their capabilities resonates with Plato's ideals. Additionally, Plato's advocacy for education and moral development underscores the need for reforms in Ukraine's educational and political systems to cultivate a more just and equitable society [4; 5].

With the socioeconomic landscape established, we proceed to a detailed examination of Plato's definition of justice and its manifestation in the ideal state. Plato's concept of justice in "The Republic" is foundational to his ideal state, which he constructs through dialogues involving Socrates. At the core of Plato's definition is the notion of harmony and order within the soul and the state. He posits that justice in the individual mirrors justice in the state, where each person fulfills their role in accordance with their natural abilities and virtues [5]. Central to Plato's vision is the idea that justice entails everyone performing their designated function, leading to a harmonious society governed by reason and wisdom.

Plato argues that the ideal state should be structured hierarchically, with a philosopher-king at the helm. The philosopher-king, possessing both intellectual acumen and moral integrity, embodies Plato's vision of a just ruler who governs with wisdom and a commitment to the common good [5). This hierarchical organization ensures that the state functions efficiently, with each individual contributing to the collective well-being in accordance with their innate abilities and virtues.

Plato further explores the nature of justice through the allegory of the cave and the theory of the tripartite soul. In the allegory of the cave, Plato illustrates the journey from ignorance to enlightenment, suggesting that true knowledge and justice emerge from a process of philosophical education [5]. The prisoners in the cave represent those who are unaware of higher truths, while the philosopher who ascends to the realm of the Forms symbolizes the enlightened ruler who governs with wisdom and justice.

The tripartite soul theory, as articulated in "The Republic," posits that the human soul consists of three parts: reason, spirit, and appetite. Justice within the individual occurs when these parts are in harmony, with reason guiding the spirited and appetitive elements towards virtuous actions. This psychological framework mirrors Plato's conception of justice in the ideal state, where the philosopher-king embodies reason and oversees the harmonious functioning of the state's other classes.

Plato's philosophical insights into justice, manifested through the tripartite soul, the allegory of the cave, and the role of the philosopher-king, provide a theoretical foundation for understanding and addressing socioeconomic disparities in contemporary societies. By examining these concepts, we can draw implications for promoting equality and social justice in Ukraine, leveraging Plato's ideas to inform policies that aim to achieve harmony and fairness in societal structures.

Having thoroughly examined Plato's definition of justice, we now turn to an exploration of his vision of equality within the guardian class and the broader society. Plato's concept of equality

in his ideal state is intricately tied to the hierarchical structure he proposes in "The Republic." Central to his vision is the division of the state into three classes: the guardians, auxiliaries, and producers. Within this framework, Plato advocates for a system where each class fulfills a specific societal role based on their innate abilities and virtues [5].

The guardian class, composed of philosopher-kings and warriors, occupies a central position in Plato's ideal state. Equality among the guardians is achieved through rigorous education and training, aimed at cultivating wisdom, courage, and self-discipline [5]. Plato argues that this educational process ensures that only the most capable individuals, irrespective of birth or social status, ascend to leadership positions, thereby promoting meritocracy and equality of opportunity within the ruling class.

In the broader society, equality is maintained through principles of communal property and social roles. Plato proposes that property, including housing and material possessions, should be collectively owned by the guardian class to prevent private accumulation and the emergence of social inequalities. Moreover, social roles are determined by a person's natural talents and abilities, with each individual contributing to the common good according to their vocational aptitudes [5].

Building upon Plato's principles of meritocracy, communal property, and social roles in achieving equality, the discussion now shifts to an analysis of their implications for contemporary socio-economic disparities in Ukraine.

Plato's principles of meritocracy, communal property, and social roles play a pivotal role in promoting equality within his ideal state. Meritocracy ensures that individuals advance based on their intellectual and moral merits rather than hereditary privileges or wealth. By emphasizing education and virtue as criteria for leadership, Plato seeks to mitigate socioeconomic disparities and foster a society where talent and ability determine one's status.

Communal property serves as a safeguard against inequalities arising from private ownership, promoting economic equality among citizens. Plato argues that communal living among the guardian class strengthens social cohesion and solidarity, minimizing divisions based on wealth and material possessions [5]. This communal ethos extends beyond property to encompass shared responsibilities and obligations, reinforcing the collective pursuit of justice and harmony.

Furthermore, Plato's emphasis on social roles underscores the importance of each individual contributing to society according to their capabilities. By assigning occupations based on innate talents and skills, Plato aims to maximize productivity and ensure that every citizen plays a meaningful role in the functioning of the state. This division of labor not only enhances efficiency but also cultivates a sense of purpose and fulfillment among citizens, contributing to overall societal well-being.

Plato's principles of meritocracy, communal property, and social roles offer valuable insights into addressing contemporary socioeconomic disparities in Ukraine. By adopting elements of Plato's framework, policymakers and stakeholders can explore strategies to promote equality of opportunity, reduce income inequality, and enhance social mobility. These principles provide a philosophical basis for designing policies that strive towards a more just and equitable society, resonating with ongoing efforts to address socioeconomic challenges in modern Ukraine.

Transitioning from the examination of Plato's ideal state, the focus now turns to assessing the potential insights and critiques derived from its application to address the complex socioeconomic disparities prevalent in modern Ukraine.

Plato's conception of justice and equality in "The Republic" provides several insights for addressing socioeconomic disparities in Ukraine. In his ideal state, justice is achieved through

a strict division of labor based on the natural aptitudes of individuals, which ensures that each person fulfills their appropriate role in society [5]. This principle could be seen as a precursor to modern meritocratic systems, where individuals are rewarded based on their abilities and contributions.

However, this approach has been critiqued for its rigid hierarchical structure and lack of social mobility, which might perpetuate existing inequalities rather than ameliorate them: "Critics argue that Plato's ideal state, as depicted in 'The Republic', undermines individual freedoms and fails to account for the complexities of human nature and societal dynamics" [3, p. 73]. Critics argue that Plato's model does not adequately address the complexities of contemporary socioeconomic disparities, particularly those related to systemic issues like corruption and unequal access to education and healthcare [6].

In the Ukrainian context, the challenge lies in adapting Plato's ideals to a society transitioning from a Soviet legacy to a market economy. The emphasis on communal well-being and the role of the philosopher-king in ensuring just governance resonate with the need for ethical leadership and effective public administration in Ukraine. However, implementing such ideals requires a careful balancing of state intervention and individual liberties to avoid authoritarianism.

Implementing Plato's ideas in modern Ukraine presents several ethical dilemmas. Plato advocates for a class of guardians who would rule not for personal gain but for the benefit of the entire community. This raises questions about the feasibility of identifying and empowering such a selfless and wise ruling class in a contemporary democratic society. The risk of corruption and abuse of power is a significant concern, especially in a country like Ukraine, which has struggled with these issues.

Furthermore, Plato's concept of communal property among the guardian class could theoretically address wealth disparities by reducing economic inequality. However, this idea conflicts with the principles of individual ownership and personal freedom that are fundamental to modern democratic societies [1]. Implementing such measures would require substantial cultural and legal shifts, which could face resistance from the populace.

Balancing individual liberty with state intervention is one of the critical challenges in applying Plato's ideas to address socioeconomic disparities in Ukraine. Plato's ideal state involves significant state control to ensure that each citizen fulfills their designated role [5]. While this could theoretically lead to a more just and efficient society, it also risks infringing on personal freedoms and rights.

In modern Ukraine, a balance must be struck between fostering individual initiative and ensuring that the state provides necessary support and regulation to prevent inequality. This involves promoting meritocracy while also ensuring that all citizens have equal access to opportunities, such as education and healthcare, which are essential for achieving true equality [7].

Moreover, the ethical considerations of implementing a meritocratic system must be addressed. While meritocracy aims to reward individuals based on their abilities and efforts, it can also lead to social stratification and neglect those who, for various reasons, cannot compete on equal terms [10]. In Ukraine, where historical and socioeconomic factors have created significant disparities, any move towards a meritocratic system must be accompanied by robust social safety nets and policies that promote inclusivity and fairness.

Conclusion. The examination of Plato's "The Republic" offers valuable insights for addressing socioeconomic disparities in Ukraine. Plato's model of a just society emphasizes harmony, where justice is achieved when individuals fulfill roles suited to their natural abilities, contributing to the collective good. This structured vision provides a philosophical framework that, while ancient, offers contemporary relevance for Ukraine's socioeconomic challenges.

Key elements of Plato's thought, such as the role of education in developing virtuous leaders, hold particular importance for Ukraine. His concept of philosopher-kings underscores the need for ethical and competent leadership. By investing in education and cultivating ethical governance, Ukraine can tackle corruption and inefficiencies as primary obstacles to social equity [3].

Additionally, Plato's focus on communal well-being and his guardians' shared ownership of property, though not directly applicable in modern capitalism, align with the broader ethos of social welfare and fair distribution of resources. This suggests that policies aimed at reducing inequality by ensuring access to education, healthcare, and opportunities for all citizens are essential [1].

A central challenge lies in balancing individual liberty with state intervention. While Plato's model supports state control, which may conflict with democratic ideals, a more nuanced approach is needed. A state that ensures basic services while safeguarding personal freedoms can promote equity without undermining individual rights. The development of policies ensuring equal access to essential services is critical to fostering a more just society in Ukraine.

Plato's critique of the pursuit of wealth and power for personal gain also resonates with current calls for a meritocratic system that rewards individuals based on societal contributions. Establishing transparent, fair employment and public service mechanisms can enhance social mobility and reduce inequalities [7].

In conclusion, Plato's insights ethical leadership, equitable resource distribution, and balanced state intervention provide a framework for addressing socioeconomic disparities in Ukraine. By adapting these ideas to modern democratic principles, Ukraine can work toward a more cohesive and just society. Future research should focus on practical policy applications that integrate these classical insights with contemporary social needs.

References

1. Bloom, A. The Republic of Plato. *Basic Books.* 1968. 528 p.
2. Finley, M. I. Economy and Society in Ancient Greece. *Viking Press.* 1981. 326 p.
3. Klosko, G. The Development of Plato's Political Theory. *Oxford University Press.* 2006. 287 p.
4. Kymlicka, W. Contemporary Political Philosophy: An Introduction. *Oxford University Press.* 2014. 512 p.
5. Plato. The Republic. (G. M. A. Grube, Trans.). *Hackett Publishing Company.* 2007. 300 p.
6. Popper, K. R. The Open Society and Its Enemies. *Princeton University Press.* 2020. 808 p.
7. Rawls, J. A Theory of Justice. *Harvard University Press.* 1971. 624 p.
8. Sakwa, R. Postcommunism. *Open University Press.* 1999. 153 p.
9. Stepanenko, V., & Pylynsky, Y. Ukraine after the Euromaidan. *Peter Lang AG, International Academic Publishers.* 2015. 276 p.
10. Young, M. The Rise of the Meritocracy. *Transaction Publishers.* 2011. 180 p.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І РІВНІСТЬ В ІДЕАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ ПЛАТОНА: ВИСНОВКИ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Гліб Мануйло
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
кафедра теоретичної та практичної філософії імені Й.Б. Шада,
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна

У статті досліджується застосування концепцій справедливості та рівності Платона, викладених у «Державі», для подолання соціально-економічних диспропорцій в Україні. Платонівська ідея ідеальної держави, де справедливість досягається через гармонійне суспільство під керівництвом філософів-правителів, розглядається як можливе джерело вирішення таких проблем, як нерівність доходів, бідність і корупція. Увага зосереджена на паралелях між платонівським розумінням справедливості, заснованим на гармонії соціальних ролей, та сучасними проблемами України.

Стаття аналізує тричастинну структуру душі, алегорію печери та диференціацію соціальних ролей у платонівському суспільстві, щоб виявити потенціал адаптації цих ідей до сучасного контексту. Підкреслюється, що справедливість у Платона полягає в тому, що кожен виконує свою функцію в суспільстві відповідно до своїх природних здібностей, що дозволяє забезпечити гармонійний розвиток держави.

Також досліджується, як платонівські ідеї меритократії, спільної власності та соціальних ролей можуть допомогти забезпечити рівність в Україні. Хоча концепція спільної власності платонівських охоронців не є практичною для ринкової економіки, її етичні підвалини можуть надихнути на створення політик для зменшення економічної нерівності й зміцнення соціальної згуртованості.

Окремо обговорюються етичні виклики, зокрема питання балансу між індивідуальною свободою та втручанням держави. Платонівське бачення державного контролю може суперечити демократичним цінностям, але його ідеї можуть сприяти справедливому розподілу благ. Держава повинна забезпечувати рівний доступ до освіти, охорони здоров'я та економічних можливостей.

Висновки статті свідчать, що ідеї Платона, хоча й утопічні, можуть допомогти у вирішенні сучасних соціально-економічних проблем України. Платонівська концепція справедливості й рівності може надихнути на розробку політик для створення справедливого суспільства.

Ключові слова: справедливість, рівність, Платон, «Держава», соціально-економічна нерівність, Україна, меритократія.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 64–70
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 64–70

UDC 141.7:177.9(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.7

THE PATH TO SOCIAL JUSTICE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF MACINTYRE AND NUSSBAUM'S APPROACHES IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN SOCIETY

Yuliia Manuilo
Kharkiv National University V. N. Karazin,
Y.B. Shad department of theoretical and practical philosophy,
Svobody sqr., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine

This article examines the paths to social justice through a comparative analysis of Alasdair MacIntyre and Martha Nussbaum's philosophical approaches, contextualized within Ukrainian society. Employing a critical review methodology, this study highlights the relevance and application of MacIntyre's virtue ethics and Nussbaum's capabilities approach to the unique socio-political and economic challenges facing Ukraine. The study juxtaposes MacIntyre's emphasis on tradition, community, and practices with Nussbaum's focus on individual capabilities and human development, illustrating both the complementary and contrasting elements of their theories. By integrating MacIntyre's notions of communal virtues and Nussbaum's framework of essential capabilities, the research identifies a potential synergistic model for fostering social justice.

The findings reveal that combining these approaches can offer a robust framework for advancing social justice in Ukraine, particularly in its transition from a Soviet legacy to a market-based economy. This comparative analysis underscores the practical significance of these philosophical frameworks in shaping policies and social structures that promote equality and human development. The study further explores how MacIntyre's critique of modern moral philosophy and Nussbaum's advocacy for state-guaranteed capabilities can address existing social inequalities and enhance civic participation.

Conclusions recommend a balanced adoption of both MacIntyre's and Nussbaum's insights to effectively address and navigate the complexities of social justice in contemporary Ukrainian society. Policymakers, civil society, and academics are encouraged to consider these integrated approaches to create a more equitable and just social order, ensuring that all citizens have the opportunities to achieve their full potential.

Key words: social justice, Alasdair MacIntyre, Martha Nussbaum, virtue ethics, capabilities approach, Ukrainian society.

Introduction. Problem statement. Ukraine faces a persistent challenge: deep-seated social and economic inequalities that continue to stifle the country's progress despite ongoing reforms. While existing approaches to social justice have been implemented, they lack a robust philosophical foundation, leaving room for improvement in their effectiveness. This article delves into the potential of two influential frameworks – Alasdair MacIntyre's virtue ethics and Martha Nussbaum's capabilities approach – to address these issues within the Ukrainian context. By comparing and contrasting these frameworks, we aim to identify their strengths and weaknesses, explore possibilities for integrating their key elements, and provide concrete recommendations for policy development.

Analysis of recent research and publications. The issue of social equality is highly relevant for Ukrainian society due to ongoing socio-economic transformations and the need to address historical inequalities and promote social justice in a transitioning political landscape.

© Manuilo Yu., 2024

This article draws on key works to analyze social justice approaches. MacIntyre's "After Virtue" [8] and "Dependent Rational Animals" [7] critique modern moral philosophy and emphasize virtue ethics. Knight's "Aristotelian Philosophy" [4] and Lutz's "Tradition in the Ethics of Alasdair MacIntyre" [6] provide further insights into his theories.

Nussbaum's capabilities approach is examined through "Women and Human Development" [10] and "Creating Capabilities" [12], with broader justice implications discussed in "Frontiers of Justice" [11].

Beadle and Knight's "Virtue and Economy" [1] and Kymlicka's "Contemporary Political Philosophy" [5] offer comparative analyses relevant to integrating both philosophers' frameworks. Sakwa's "Postcommunism" [13] and Miller's "Principles of Social Justice" [9] address socio-political transformations pertinent to the Ukrainian context.

These sources collectively inform our comparative analysis of MacIntyre's and Nussbaum's approaches, applied to Ukraine's social justice challenges.

The article's **purpose** is to create actionable recommendations that blend the seemingly conflicting approaches suggested by modern philosophers, thereby to enrich the discourse surrounding social justice and welfare in Ukraine and fostering the implementation of more fair and effective policies.

The **main task** of the article is to conduct a comparative analysis of Alasdair MacIntyre's and Martha Nussbaum's approaches to social justice, evaluating their relevance and applicability in addressing social justice issues within the context of Ukrainian society.

Basic material and results. Social justice is a pivotal concept in political philosophy, significantly impacting societies in transformation. Ukraine, undergoing substantial social and economic changes, stands at a crossroads where social justice could shape its trajectory toward stability and prosperity.

Since gaining independence in 1991, Ukraine has faced economic instability, political corruption, and social inequality. These challenges hinder progress and exacerbate societal divisions. Social justice, defined as the fair and just relation between the individual and society, is crucial for addressing these disparities and fostering a more equitable society. While these issues persist, solutions rooted in ethical philosophy provide a lens through which policies can address systemic challenges.

Ukraine's economic transformation has led to increased inequality and social stratification. The gap between the wealthy and the poor has widened, and marginalized groups lack access to essential resources. Addressing these issues through social justice can create policies that promote inclusivity and fairness. At the core of these challenges lies the need for a framework that goes beyond redistribution and addresses the ethical dimensions of equality.

Alasdair MacIntyre and Martha Nussbaum offer distinct yet complementary approaches to social justice. MacIntyre's virtue ethics emphasize community, tradition, and practices in shaping moral behavior. He argues that contemporary moral discourse has lost its connection to historical and communal contexts [8]. A just society, according to MacIntyre, fosters the development of virtues through shared practices and traditions. This perspective is relevant for Ukraine, where community and shared history can enhance social cohesion and moral development.

Martha Nussbaum's capabilities approach focuses on individual well-being and opportunities [10]. True social justice, she argues, considers what individuals can do and be – their capabilities. This approach highlights the importance of providing resources necessary for a dignified life, impacting areas like education, healthcare, and economic security.

Both MacIntyre and Nussbaum offer valuable insights. MacIntyre's focus on community and tradition builds a strong moral foundation, while Nussbaum's emphasis on individual

capabilities guides policy creation. In essence, their frameworks intersect where the individual's well-being meets community-driven moral development, offering a multidimensional approach to justice.

Based on the fundamental concepts of MacIntyre's virtue ethics, this section will explore the implications of his approach for understanding social justice in Ukraine, highlighting the potential for cultivating virtues necessary for promoting social cohesion and addressing the country's pressing social and economic challenges.

Alasdair MacIntyre's critique of modern moral philosophy is foundational to his approach to virtue ethics and social justice. He argues that contemporary moral discourse has become fragmented and incoherent, lacking a unified framework for understanding and addressing moral issues. According to MacIntyre, this fragmentation stems from the Enlightenment's rejection of Aristotelian ethics, which emphasized the cultivation of virtues within the context of a community and tradition [7].

MacIntyre emphasizes that moral reasoning must remain connected to historical and cultural contexts, advocating for a community-based ethical framework. Traditions provide the necessary narrative and communal context for individuals to understand and develop virtues. This stands in contrast to the individualistic tendencies of modern moral philosophy. For MacIntyre, a return to virtue ethics rooted in tradition and community is essential for achieving social justice, as it fosters a shared understanding of the good life and the common good [8].

Central to MacIntyre's virtue ethics is the concept of "practices". He defines practices as "coherent and complex forms of socially established cooperative human activity" that aim to achieve goods internal to that activity [8, p. 187]. These practices are crucial for cultivating virtues, as they provide the context in which individuals can develop the skills and dispositions necessary for moral excellence. Examples of practices include professions, arts, and sports, all of which require a commitment to standards of excellence and the pursuit of internal goods rather than mere external rewards [3].

MacIntyre's focus on practices and traditions carries substantial significance in the context of Ukraine. As the country moves from a centralized system to a market-driven economy, it must confront the task of reconstructing its social fabric and moral principles. The legacy of the past, characterized by collectivism and authoritarianism, has fostered a climate of mistrust and eroded communal bonds, complicating efforts to promote virtuous behavior and achieve social justice [13]. MacIntyre's emphasis on community and tradition may give Ukraine a promising avenue to restore a shared sense of purpose and moral unity.

Furthermore, in professions like healthcare and education, MacIntyre's emphasis on internal goods could improve standards of excellence, promoting ethical and cooperative practices that transcend individual gain. This approach aligns with MacIntyre's belief that social justice is not merely a matter of distributing resources but involves the cultivation of a virtuous citizenry committed to the common good [5].

MacIntyre's ideas also resonate with broader discussions in political philosophy about the limits of liberal individualism and the need for a more community-oriented approach to justice. Scholars like Michael Sandel and Will Kymlicka have similarly critiqued the shortcomings of liberalism and emphasized the importance of community in fostering social justice [5; 14]. These perspectives support MacIntyre's argument that a focus on virtues and communal practices is essential for addressing the moral and social challenges of contemporary society.

Having established the foundational aspects of MacIntyre's virtue ethics approach to social justice, it is now essential to explore Martha Nussbaum's capabilities approach, which provides a distinct framework centered on human flourishing and the realization of individual potential.

Martha Nussbaum's capabilities approach offers a comprehensive framework for addressing social justice, emphasizing the importance of enabling individuals to achieve a range of essential human capabilities. This approach is particularly relevant for countries undergoing significant social and economic transformations, such as Ukraine, where ensuring equitable access to opportunities and freedoms is crucial for sustainable development.

Nussbaum's approach is grounded in the idea that justice should be measured by the real freedoms and opportunities available to individuals to live a life they have reason to value. In her seminal work, "Women and Human Development: The Capabilities Approach," Nussbaum outlines ten central human capabilities that she argues are necessary for a truly human life. These include life, bodily health, bodily integrity, senses, imagination and thought, emotions, practical reason, affiliation, other species, play, and control over one's environment [10]. Each capability represents a fundamental aspect of human dignity and well-being, reflecting Nussbaum's commitment to a holistic view of human development.

In "Creating Capabilities: The Human Development Approach," Nussbaum elaborates on the theoretical underpinnings of her framework, emphasizing that capabilities should be seen as substantive freedoms that enable individuals to function in key areas of life [12]. She argues: "A life that is truly human is one that is shaped throughout by these human powers of practical reason and sociability" [12, p. 33]. This perspective is crucial for understanding the depth and breadth of her approach to social justice.

One of the key strengths of Nussbaum's approach is its flexibility and applicability to diverse socio-political contexts. For Ukraine Nussbaum's emphasis on individual capabilities aligns well with the need to build a society where all citizens can flourish. For instance, the capability of practical reason, which involves being able to form a conception of the good and engage in critical reflection, is essential for fostering democratic participation and civic engagement [10].

Nussbaum's approach also highlights the role of the state in guaranteeing these capabilities. In "Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership," she asserts that a just society must ensure that its institutions provide the conditions necessary for individuals to develop and exercise their capabilities. She writes: "The basic political principles of a society must be chosen with a view to the lives they make possible for the people who live under them" [11, p. 70]. This perspective is particularly relevant for Ukraine, where state institutions often struggle with issues of corruption and inefficiency. By adopting a capabilities approach, policymakers in Ukraine can prioritize reforms that enhance the real freedoms and opportunities available to all citizens, thereby addressing the root causes of social injustice.

With a thorough understanding of both MacIntyre's virtue ethics and Nussbaum's capabilities approach, we can now undertake a comparative analysis to evaluate the relative strengths and weaknesses of each framework in addressing social justice within the Ukrainian context.

Both Alasdair MacIntyre and Martha Nussbaum offer robust frameworks for understanding and promoting social justice, though their approaches differ significantly. MacIntyre's virtue ethics emphasize the cultivation of virtues within a community context, arguing that practices and traditions are crucial for developing the moral character necessary for social justice [8]. In contrast, Nussbaum's capabilities approach is more individual-centered, focusing on the actual abilities and freedoms individuals must pursue a good life.

One significant similarity between the two is their emphasis on the importance of community and societal structures. While MacIntyre focuses on the role of community in nurturing virtues, Nussbaum highlights the state's role in creating conditions for individuals to develop and exercise

their capabilities [4; 10]. Both acknowledge that individual well-being cannot be divorced from the social context and that achieving social justice requires systemic efforts.

The potential for merging elements from both approaches within the context of Ukraine is quite encouraging. MacIntyre's focus on tradition and community can cultivate a sense of shared values and collective responsibility, essential for a society transitioning from the remnants of Soviet collectivism. Meanwhile, Nussbaum's capabilities approach can enhance this by guaranteeing that individuals possess the freedoms and opportunities required to actively participate in and benefit from this collective prosperity [6; 10].

Nevertheless, there are considerable challenges and barriers to applying these philosophical concepts in Ukraine. The legacy of centralized governance has fostered skepticism towards collective efforts and government actions. Additionally, the current political instability and economic inequalities present significant obstacles to developing the stable and supportive institutions needed to promote virtues or secure essential capabilities [2].

Following the comparative analysis of MacIntyre's virtue ethics and Nussbaum's capabilities approach, it is essential to assess the practical implications of these frameworks for addressing social justice issues in Ukraine. Ukraine, currently grappling with significant socio-economic disparities, political instability, and systemic inequalities, requires a multifaceted approach to promote equity and sustainable development.

MacIntyre's emphasis on community, tradition, and the cultivation of virtues offers a pathway to restore communal values and rebuild moral norms that have been eroded by decades of political upheaval and corruption. By focusing on moral education and the reinforcement of civic virtues, Ukraine can begin to strengthen its social fabric and promote collective responsibility. The re-establishment of community-oriented practices is crucial for fostering social cohesion, which remains weak due to lingering distrust from Soviet-era governance structures and recent political crises. According to MacIntyre, social justice is deeply embedded in the shared practices and traditions that bind a community, and this model is particularly relevant for Ukraine, where historical and cultural ties can play a vital role in rebuilding social solidarity.

Simultaneously, Nussbaum's capabilities approach offers a complementary framework that prioritizes the individual's well-being by ensuring that all citizens have access to essential freedoms and opportunities. This framework can guide much-needed policy reforms in Ukraine, particularly in the areas of education, healthcare, and social welfare. Nussbaum's capabilities framework focuses on enhancing individual capacities, such as access to quality education and healthcare, which are vital for improving citizens' life prospects and reducing the socio-economic disparities that have widened since Ukraine's transition to a market-based economy. The integration of Nussbaum's principles would ensure that marginalized groups gain the necessary tools to lead fulfilling lives, contributing to both individual and societal well-being.

To address these challenges effectively, policymakers in Ukraine should take a two-pronged approach. First, by drawing on MacIntyre's virtue ethics, they should foster a renewed focus on civic education and community engagement. Programs aimed at cultivating civic virtues such as integrity, responsibility, and public service could reinvigorate public trust and participation in political and social life. This would help create a more ethically grounded and community-oriented society, countering the individualism that often dominates market economies.

Second, adopting Nussbaum's capabilities approach would encourage policies that target key socio-economic inequalities. By focusing on expanding access to healthcare, improving educational outcomes, and creating economic opportunities for all citizens, Ukraine can take meaningful steps toward a more inclusive and just society. The state's role in guaranteeing these

capabilities, as Nussbaum argues, is crucial for ensuring that all citizens are empowered to participate in and benefit from the nation's economic and social development.

The integration of MacIntyre's and Nussbaum's philosophical frameworks provides a comprehensive strategy for addressing Ukraine's social justice challenges. By focusing both on the cultivation of civic virtues and the expansion of individual capabilities, Ukraine can begin to rebuild its society on principles of fairness, inclusion, and moral integrity. Future research and policy initiatives should continue to explore how these frameworks can be operationalized to address the country's most pressing issues, from socio-economic inequalities to the promotion of democratic engagement and community resilience.

Conclusion. Integrating MacIntyre's and Nussbaum's frameworks offers a robust strategy for addressing social justice in Ukraine. While MacIntyre's emphasis on communal virtues provides insights into fostering a cohesive and ethical society, Nussbaum's focus on individual capabilities highlights the importance of ensuring every citizen has the opportunity to realize their full potential.

A hybrid approach combining these frameworks can strengthen social cohesion through community-based initiatives and ensure individuals have access to essential resources and opportunities. Policy recommendations should focus on promoting shared values through civic education, enhancing social institutions, and developing programs to reduce inequality in education, healthcare, and economic opportunities.

Challenges such as systemic corruption and entrenched oligarchic interests must be addressed to implement these ideas effectively. Balancing liberal individualism with communitarian values will be crucial to maintaining the equilibrium between personal freedom and collective good.

Future research should explore these intersections further, providing empirical support to refine and apply these theoretical frameworks to Ukraine's pursuit of justice and equity. This integrated approach not only offers a balanced theoretical perspective, but also practical solutions tailored to Ukraine's unique socio-cultural and historical context.

References

1. Beadle, R., Knight, K. Virtue and Economy: Essays on Morality and Markets. *Ashgate Publishing.* 2015. 264 p.
2. Bielskis, A. Towards a Postmodern Understanding of the Political: From Genealogy to Hermeneutics. *Palgrave-Macmillan.* 2005. 225 p.
3. Graham, G. The Shape of the Past: A Philosophical Approach to History. *Oxford University Press.* 1997. 248 p.
4. Knight, K. Aristotelian Philosophy: Ethics and Politics from Aristotle to MacIntyre. *Polity.* 2007. 256 p.
5. Kymlicka, W. Contemporary Political Philosophy: An Introduction. *Oxford University Press.* 2001. 512 p.
6. Lutz, C. S. Tradition in the Ethics of Alasdair MacIntyre: Relativism, Thomism, and Philosophy. *Rowman & Littlefield.* 2004. 234 p.
7. MacIntyre, A. Dependent Rational Animals: Why Human Beings Need the Virtues. *Illinois, Carus.* 1999. 180 p.
8. MacIntyre, A. After Virtue: A Study in Moral Theory. *Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.* 2007. 286 p.
9. Miller, D. Principles of Social Justice. *Harvard University Press.* 2001. 352 p.
10. Nussbaum, M. C. Women and Human Development: The Capabilities Approach. *Cambridge University Press.* 2000. 336 p.

11. Nussbaum, M. C. Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership. *Belknap Press.* 2007. 512 p.
12. Nussbaum, M. C. Creating Capabilities: The Human Development Approach. *Belknap Press.* 2013. 256 p.
13. Sakwa, R. Postcommunism. *Open University Press.* 1999. 153 p.
14. Sandel, M. J. Liberalism and the Limits of Justice. *Cambridge University Press.* 2012. 252 p.

ШЛЯХ ДО СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ МАКІНТАЙРА ТА НУСБАУМ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Юлія Мануйло
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
кафедра теоретичної та практичної філософії імені Й.Б. Шада,
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна

У статті розглядаються шляхи до соціальної справедливості через порівняльний аналіз філософських підходів Аласдера Макінтайра та Марти Нуссбаум, контекстуалізованих в українському суспільстві. Використовуючи методологію критичного огляду, це дослідження висвітлює актуальність та застосування етики чеснот Макінтайра та підходу можливостей Нуссбаум до унікальних соціально-політичних та економічних викликів, що стоять перед Україною. У дослідженні порівнюється акцент Макінтайра на традиціях, спільнотах і практиках з акцентом Нуссбаум на індивідуальних здібностях і людському розвитку, що ілюструє як взаємодоповнюючі, так і протилежні елементи їхніх теорій. Інтегруючи поняття спільнотних чеснот Макінтайра та концепцію основних здібностей Нуссбаум, дослідження визначає потенційну синергетичну модель для сприяння соціальній справедливості.

Результати дослідження показують, що поєднання цих підходів може запропонувати надійну основу для просування соціальної справедливості в Україні, особливо в умовах переходу від радянської спадщини до ринкової економіки. Цей порівняльний аналіз підкреслює практичну значущість цих філософських засад у формуванні політики та соціальних структур, які сприяють рівності та людському розвитку. У дослідженні також розглядається, як критика Макінтайром сучасної філософії моралі та відстоювання Нуссбаум гарантованих державою можливостей можуть сприяти подоланню існуючої соціальної нерівності та посиленню громадянської участі.

Висновки рекомендують збалансоване прийняття ідей Макінтайра та Нуссбаум для ефективного вирішення складних питань соціальної справедливості в сучасному українському суспільстві. Політики, громадянське суспільство та науковці заохочуються до розгляду цих інтегрованих підходів для створення більш рівноправного та справедливого суспільного ладу, який гарантує, що всі громадяни матимуть можливості для реалізації свого потенціалу в повній мірі.

Ключові слова: соціальна справедливість, Аласдер Макінтайр, Марта Нуссбаум, етика чеснот, підхід на основі можливостей, українське суспільство.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 71–79
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 71–79

УДК 272/273-453-554
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.8

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ ДЛЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО ПОДРУЖЖЯ ТА ВІДПОВІДЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Руслан П'яста
ПЗВО «Івано-Франківська Академія Івана Золотоустого»,
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-7905-3719

У сучасному суспільстві інституція подружжя та сім'ї зустрічається з багатьма викликами. Католицька Церква намагається активно реагувати на проблеми і виклики часу та пояснювати своїм вірним їхню роль і місце в сьогоденні. Порівнюючи навчання Церкви і сьогоднішню соціально-культурну ситуацію, бачимо, що це головне питання, навколо якого повинна зосереджуватися інтенсивна душпастирська праця Церкви. Сучасна культура значною мірою втратила з поля зору суттєвий зв'язок між правдою, добром і свободою. Тому допомогти людині віднайти цей зв'язок – це одне і завдань місії Католицької Церкви, яку вона виконує для спасіння світу. Вселенські Архієреї у численних енцикліках та інших документах докладають багато зусиль, щоби зберегти інституцію подружжя та подають науку Церкви щодо подружжя, очищуючи від деформувань та відхилень.

Суспільство постійно крокує вперед, та з кожним днем у ньому відбуваються все більші зміни, наступають нові тенденції. Церква у свою чергу, не може просто дивитися на прогрес людства, але повинна постійно іти «в ногу», щоб могти запобігти негативним «новинкам» та різним «прогресивним революціям», які мають на меті знищити основні моральні підвалини. У сучасному світі, Церква зустрічається з такими проблемами глобального рівня як наслідки сексуальної революції, аборти, контрацепція та інші, які в першу чергу зазіхають на інститут християнського подружжя, який був встановлений і благословенний Богом-Творцем.

У статті розглянемо найбільш актуальні виклики сьогодення з якими зустрічаються подружжя, насамперед в Україні, а також навчання і відповідь Католицької Церкви стосовно цих викликів. Спершу буде представлено ставлення Католицької Церкви до комуністичної ідеології. Крім цього, буде розглянуто ідеї споживацтва і феміністичного руху та їх вплив на формування людської особи. А також хибне розуміння любові та свободи, які негативно впливають на функціонування подружжя та сім'ї. На завершення буде проаналізовано відповідь Католицької Церкви стосовно цих викликів.

Ключові слова: подружжя, криза, зрілість, свобода, любов, виклики, секуляризм, Католицька Церква.

Постановка проблеми. Можна спостерігати, що інституція подружжя та сім'ї у сучасному суспільстві переживає чимало криз. Зокрема, ідеться про різного роду проблеми, які торкають площину християнського подружжя. Такі феномени, як життя у «вільному союзі», розлучення, масова еміграція, здебільшого зумовлена заробітчанством, а з 2022 року внаслідок повномасштабного військового вторгнення російської федерації в Україну, повторне одруження тощо перетворюються на буденні явища. Внаслідок цього втрачається розуміння, що шлюб є цінністю, а його характеристиками – єдність і нерозривність. Душпастирським завдання Церкви запропонувати можливі шляхи розв'язання викликів для захисту подружжя та сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень проблематики погляду Католицької Церкви щодо моральних питань, які стосуються подружжя та сім'ї,

© П'яста Р., 2024

стало корисним відзначити офіційні документи Католицької Церкви, енцикліка папи Пія XI «Divini Redemptoris»; «Лист до сімей» та апостольське повчання «Сімейна спільнота» папи Івана Павла II; «Радість любові» апостольська адгортація папи Франциска.

Особливо потрібно наголосити на наукових дослідження та розвідки вчених богословів, які розглядають проблематику сучасних викликів і загроз для християнського подружжя та аналізують відповідь Католицької Церкви Зокрема, це праця Г. Кришталь «Етика статевості і подружнього життя», О. Пернак «Сучасні виклики подружньо-сімейного життя в Україні. Пастирська перспектива Римсько-Католицької Церкви», M. Prudaczuk «Kryzys powołania małżeńsko-rodzinnego».

Мета статті є показати виклики, які сучасний світ ставить перед християнським подружжям та сім'єю в Україні та коротко представити душпастирську відповідь Католицької Церкви. Для досягнення поставленої мети використано дедуктивний метод, зокрема аналіз джерельних текстів, інтерпретацію, порівняння та синтезу**.**

Виклад основного матеріалу. Подружжя є спільнотою, яка була створена набагато швидше, аніж усі інші види людських спільнот: суспільства, народи чи держави. Бог створив людину для любові, Він вклав у нас прагнення, щоб любити і бути люблениим. Тому чоловік і жінка творять досконалий образ Бога, коли обдаровують одне одного любов'ю. Без любові людина не може жити, розвиватися, втрачає радість, надію, бажання життя. На жаль, бачимо, що інституція подружжя у сучасному суспільстві переживає чимало криз, які впливають на її функціонування. Розглянемо деякі із на них та проаналізуємо як Католицька Церква відповідає на сучасні виклики [5].

Комунізм як ракова пухлина у християнському подружжі. Ситуація подружжя та сім'ї у нашому суспільстві заслуговує на назву «кризової». Про це свідчить кількість розлучень, розбитих і патологічних сімей. Причини такого стану різні: це і погляди на життя та моральність, які характеризують також суспільства інших країн; і специфічні причини, притаманні лише для пострадянського простору (наприклад, «подвійні стандарти»). Сімдесят років комуністично-соціалістичної ідеології залишили свій глибокий відбиток у ментальності людей, здеформувавши базові моральні цінності людини. Брак релігії як основи моралі довів до того, що багато хто, будучи при владі, пробував встановлювати власну суб'єктивну мораль та норми поведінки, які потім насаджувалися цілому суспільству.

Духовна криза, викликана наслідками комуністичної ідеології, характеризується, зокрема, у втраті поняття сакральності та занепаді духовних цінностей, які надають людському життю та покликанню нового сенсу, у відповідності до Божого задуму. Сучасна кризова ситуація в Україні підкреслює, що нам необхідно виховати морально сильних людей, які вмітимуть відрізняти добро від зла і називати кожне на ім'я.

Варто детальніше придивитися до проблеми комуністичної ідеології, яку яскраво висвітлює папа Пій XI у своїй енцикліці «Divini Redemptoris». Папа написав цю енцикліку, тому що після більшовицької революції 1917 року комунізм показав себе згубним не тільки через тоталітаризм, а й за свій ідеологічний зв'язок з марксизмом-ленінізмом. Ця ідеологія включала в себе радикальне заперечення Бога, духовності, релігії і де б вона не затверджувалася, всюди спалахували жорстокі антирелігійні гоніння, а за допомогою атеїстичного виховання молоді комуністи прагнули викорінити всяке релігійне почуття свідомості людей. Так, виразно бачимо, що внаслідок процвітання комуністичної ідеології потерпіли всі сфери суспільного життя, в тому числі і подружня, адже втратили свій духовний рівень та потенціал [4].

Щоб оцінити офіційну думку Католицької Церкви щодо наслідків впливу комуністичного режиму на інститут подружжя, особливо в сучасному суспільстві, варто знову

звернутися до енцикліки Вселенського Архієрея Пія XI «Divini Redemptoris». Заперечуючи священність або духовний характер людського життя, подібна доктрина логічно перетворює шлюб і сім'ю у чисто штучний і цивільний інститут, результат певної економічної системи [16].

Споживацтво – «ідеальний» сурогат щастя. Споживацтво – це особлива ідеологія сучасності, яка ставить егоїстичні цінності споживання дочасних благ на перше місце у житті людини. Споживацтво взяло свій розвиток від поширення ідей філософського матеріалізму. У цій ідеології руйнується християнський принцип надії, адже кожна віруюча людина сенсом свого земного життя ставить «збирання скарбів на небі», тобто підготовку до вічного життя з Богом. У свою чергу, споживацтво, яке активно поширюється в сучасному світі, пропагує ідею брати від життя «все» і то без жодних зволікань і сумнівів. Так, тут правдивим конденсатом щастя ставиться не духовне задоволення потреб своєї душі, але задоволення всіх своїх пожадань та пристрастей, які повинні були б привести людину до максимального задоволення.

В контексті споживацтва статевість людини також починає сприйматися як розважальна сфера, завданням якої є отримання тілесної насолоди. Це природно, що людина прагне відчувати приємність і шукає її. Саме прагнення приємності не має морального характеру, але місце, яке людина визначає приємності в ієрархії цінностей і спосіб, яким її осягає, – це вже моральне питання. Є великою проблемою той факт, що часто сучасна людина ставить приємність на вершині піраміди цінностей, нехтуючи для її досягнення власною гідністю та гідністю іншої людини. Так, невпорядковане бажання сексуальної насолоди веде до деградації тих фундаментальних моральних цінностей, на яких стоїть християнське подружжя [8, с. 27].

Споживацтво, егоїзм та матеріалізм проникли також і в подружній інститут, де ідеал взаємодарування подругів поступово почав занепадати. Шлюб не є експериментом, як його розуміють сьогодні у світі: трошки поживу, потім розлучуся і спробую деінде. У шлюбі кожен жертвує своє життя іншому. Все, чим володіє чоловік, належить його дружині, і все, що належить дружині, має чоловік. Це повна єдність, а не партнерство. Внаслідок взаємного дарування приходить нове життя. Такі думки здаються смішними та безглуздими для сучасного світу і тих правил, які є у ньому. Світ живе за таким принципом: що я можу отримати від свого подруга? Яку вигоду? Гроші, красу, допомогу, здоров'я, безпеку? Такі стосунки приречені на провал і не можуть бути успішними, бо вони є проявом егоїзму та використання іншої людини для себе. Такі стосунки тривають доти, доки ніщо не заважає одне одному отримати від іншого все, що потрібно [2, с. 93].

Розглядаючи загрозу споживацтва для людини XXI століття Вселенський Архієрей Іван Павло II у своєму звертання до української молоді у Львові 26 червня 2001 року наголошував: «не переходьте від неволі комуністичного режиму до неволі споживацтва, що є іншою формою матеріалізму, який, хоч і на словах не відкидає Бога, однак заперечує Його фактами, виключаючи Його з життя. Без Бога не зможете робити нічого доброго. З Його допомогою, навпаки, ви зможете сміливо вийти назустріч усім викликам сьогодення (…) Бог не забариться, щоб благословити ваші зусилля, якщо спрямуєте своє життя на великодушне служіння родині й суспільству, ставлячи спільне добро вище від суспільних інтересів» [11].

Святіший отець Венедикт XVI також гостро висловлювався проти проблеми гедонізму та споживацтва у сучасному світі, звернувши увагу на необхідність «нової євангелізації» соціальної сфери, з якої походить оновлений гуманізм, здатний повалити сучасних ідолів, замінюючи індивідуалізм та споживацтво культурою братерства та безкорисливості і солідарної любові [1].

Вплив феміністичного руху. У сучасному суспільстві кожна людина, виходячи зі свого соціального статусу, виконує якусь певну роль. Ці соціальні ролі є певними зразками для індивідів, відносно яких створюється певний зразок поведінки.

Однією з найбільших характеристик XX–XXI століття є знищення гендерних стереотипів та зрівняння чоловіків та жінок в суспільному вимірі. Після II Світової війни жінки почали боротися за свої права, проте американський рух визволення жінок не мав підтримки з боку релігійних інститутів, адже під гаслом свободи для жінок вимагалися також вільні статеві стосунки та права на аборти. Жінки боролися за соціальне рівноправ'я, хоча нові цінності та ідеали, сформовані цією рівністю, часто оберталися проти них і винищували їх. Вони намагалися стати в суспільному плані у всьому подібними до чоловіків та зрівнятися з ними, але як наслідок, втрачали свою ідентичність і забували про своє природне покликання. Часто бажання стати нарівні з чоловіком змушувало жінку вбачати в чоловікові свого суперника та ворога, якого потрібно перемогти. Це сприяло тому, що стосунки між жінками та чоловіками почали деформуватися та втрачати свою первісну автентичність.

Приглянувшись до ідей, які проголошує крайній фемінізм, можемо яскраво побачити дотичність деяких із них з ідеями філософського атеїзму, який, у своїй фундаментальній суті, заперечує автентичну правду про людину та загальні принципи свободи, любові та справедливості [17, с. 23–26]. Велика проблема сучасності полягає в тому, що чоловіки та жінки часто забувають про свій «біблійний початок» і про покликання, яким обдарував їх Творець.

Заглянувши в саму суть ідей фемінізму, тепер можемо ствердити, що справжній фемінізм є лише у тих суспільствах, у яких людина та її гідність важливіші за речі, гроші, добробут. Тут акцент також ставиться на тому, що і жіночість і чоловічість – це дар і завдання. Тому важливим завданням для кожної жінки є зрозуміти і прийняти жіночість і власне покликання.

Хибне розуміння любові. Римські архиєреї свого часу говорили, що найвищою формою любові яка б тільки могла бути, це хресна смерть Ісуса Христа заради спасіння людства, оскільки вона була добровільна та в ім'я любові. Любов є великим інструментом для змін, не тільки у внутрішньому подружньому житті, але й в цілому суспільстві.

Найбільше уваги зазвичай привертають два аспекти кохання – як суто психологічне явище і як прояв фізичного потягу, еквівалентне сексуальним відносинам. Багатовікова спроба дати вичерпне визначення любові залишається неповною, не в останню чергу тому, що навіть загальне розуміння цього поняття в кожній культурі має свої особливості. Любов у всіх її проявах передбачає усвідомлення високої цінності людини. Любов дуже вагомо відрізняється від інших базових почуттів людини [3, с. 294–299].

Папа Венедикт XVI вказує, що багато сучасних людей розуміють любов лише на рівні почуттів – еросу, що є браком особистісної зрілості. Зупинка в розвитку любові тільки на рівні закоханості становить велику небезпеку для подружньої любові. Папа каже, що любов – це не просто почуття. Почуття приходять і йдуть. Почуття може стати чудовою іскрою, але не є повнотою любові. Любов полягає в тому, що вона включає ввесь потенціал людини. Любов жертвенна не шукає свого щастя, комфорту і насолоди, але піклується про кохану людину, вона готова пожертвувати і зректися. Дозріти до подружньої любові означає подолати стадії емоційного зачарування та прийняття відповідальності за іншого. Подружньому коханню загрожують не тільки особистісні фактори, але й багато впливів ззовні у вигляді ідеологічних течій, що суперечать духу християнства. Іноді вони набувають систематичної форми соціокультурних рухів, пов'язаних із секуляризмом [13, с. 19–20].

Ідеологія секуляризму заперечує всі релігійні елементи в соціальному і приватному житті суспільства. По суті, висуває атеїстичну філософію життя, зосереджуючись

лише на тимчасових питаннях. Ідеологія секуляризму пропонує сучасному суспільству ім'я свободи світу без Бога. Сучасні світила рекламують світ без Бога він уже не потрібен, не треба думати про Нього чи говорити про Його існування. Також пропагується гедоністичний і споживчий менталітет, що веде до егоцентризму. Католицька концепція любові ґрунтується на універсальних природних принципах, які передбачають єдність і вірність у шлюбі. Сучасний секуляризм заперечує та відкидає ці принципи, пропагуючи «любов», засновану на почуттях і задоволенні інстинктивних рефлексів. Сучасна секуляризована культура має багато проявів руйнівного впливу на молодь. Список ризиків з кожним днем збільшується і включає багато різних видів діяльності та симптомів. Ви можете скласти список на одному диханні найнебезпечніших впливів, такі як пропагування вузької антропології, відкидання духовного виміру людини, крайній фемінізм та ідеологія гендеру, агресивна пропаганда гомосексуальної поведінки. Традиційна форма шлюбу під загрозою відносин як таких між чоловіком і жінкою. Сім'я також у небезпеці, їй дають різні назви і створюються нові, несумісні моделі. Прикладом може служити легалізація гомосексуальних союзів, надання їм офіційної назви «шлюб», «сім'я» для того щоб в подальшому всиновлювати дітей і таким чином продовжувати насадження цих ідеологій [13, с. 20–22].

Хибне розуміння свободи. В антропології свобода розглядається як елемент існування кожної людини. Свобода є фундаментальною і бажаною цінністю для людини. Обмеження свободи іноді асоціюється з гнобленням і поневоленням. Однією з ознак людської свободи є дія. У сучасному світі вона характеризуються розмаїттям вибору між тим, що ми називаємо прогресом і регресом, свободою і рабством. Тому людина як вільна істота здатна творити і жити відповідно до конкретних цінностей. Свобода передбачає добровільну дію. Говорячи про кризу свободи, варто зазначити, що однією з причин може бути її абсолютизація, тобто використання без обмежень, а також неорієнтованість на досягнення загального блага [13, с. 22–24].

У християнській рефлексії свобода розуміється як здатність виконувати Божу волю та робити самостійні рішення. Рішення не повинні протистояти нормам поведінки, які містяться у Декалозі, бо тільки ці норми дозволяють бути відповідальним за свободу, Христос у своєму вченні підкреслює, що любов є основним законом людської поведінки. Неспроможність належного розуміння Божого закону, а також прийняття повного вчення Церкви призводить до кризи свободи, тобто невикористання згідно з її суттю. Папа Венедикт XVI каже, що сучасна людина зловживає свободою щоб царювати, відчувати повноту влади, вартує лише сказати, що «Бог помер» і людина одразу почне вважати себе володарем всесвіту. Папа Франциск, щодо подружнього та сімейного життя, вказує нам на те, що свобода вибору дозволяє нам планувати своє життя і плекати в собі те, що є найкращим, але якщо немає благородних цілей і особистої дисципліни, обертається неможливістю щедрої самовіддачі [15, с. 261–263].

Свобода в Катехизмі Католицької Церкви ґрунтується на розумі та волі, можливості діяти чи не діяти, робити це чи щось інше, а отже, здійснювати добровільні акти, завдяки свободі волі кожен вирішує сам, тому що свобода робить людину відповідальною за свої дії в тій мірі, в якій вони добровільні [15, с. 264].

Відповідь Католицької Церкви на загрози для подружжя, створення «породинних» рухів. Як відповідь на загрози сучасності для подружжя, папа Венедикт XVI висуває думку про необхідність нової євангелізації як необхідного атрибуту для суспільства третього тисячоліття, яке Церква має супроводжувати дорогою спасіння слідом за нашим Божественним Спасителем [14].

Справді, одна з дійсностей найбільш очевидних у нашому суспільстві, – це криза подружжя, яка проявляється перш за все в частому відкиданні сімейних традиційних цінностей, таких як подружня вірність або виховна місія батьків. Неможливо не визнати, що ця криза є фактично масштабною кризою суспільства, що часто вражає моральні засади християнського довкілля, яке бачить у тому явищі неминучий наслідок соціально-культурної еволюції.

Проблему християнської родини у XX столітті найширше розглянув II Ватиканський собор, який особливо наголосив на проблематиці подружжя і сім'ї в душпастирській Конституції «про Церкву в сучасному світі», ставлячи її на першому місці серед найбільш пекучих проблем в сучасному світі. Собор поширив перспективи християнського погляду на подружжя і зосередив свою увагу на таких питаннях як стосунки осіб, спільнота життя та подружня любов. Собор окреслив подружжя передусім як найбільш глибоку й інтимну спільноту життя і любові, встановлену Творцем людини й унормовану Його правами, яка постає з укладенням подружжя. Собор прийняв чотири критерії для оцінки вартості подружжя: святість, любов, плідність і повага до життя [9, с. 70].

II Ватиканський собор знову пригадує нам біблійні правди про подружжя: «ця свята Тайна вповні вводить членів подружжя в джерело Божої любові. Людське рішення життя в подружжі наче ангажує Бога, щоб допомагав чоловікові й жінці в реалізації того покликання, яке Він сам їм дав (...) Святість подружжя і завдання, яке стоїть перед ними, вимагають від членів подружжя подружньої вірності і нерозривної єдності... Церква постійно пригадує, що подружжя християн, правосильно укладене і доповнене через співжиття членів подружжя, не може бути розірване жодною людською владою» [9, с. 71].

Яскраво захищає християнські цінності правдивого подружжя папа Іван Павло II, розглядаючи християнську сім'ю як основну інституцію життя кожного суспільства. Католицька Церква рішуче захищає ідентичність людських сімей й закликає відповідні інституції, особливо політичних керівників, а також міжнародні організації, не піддаватися спокусі показової та фальшивої сучасності. Як спільнота любові і життя, сім'я становить найміцніше закорінену суспільну дійсність, яка властивим їй способом є суверенним суспільством, хоча одночасно це суспільство зазнає обумовлень під різними аспектами [7, с. 61].

Папа Франциск під час своєї зустрічі з представниками міжнародного католицького Руху Шенштатт теж особливо наголосив на потребі захищати християнське подружжя, яке в наш час зазнає багатьох нападів: «ще ніколи, як це відбувається тепер, не нападали так на християнську сім'ю, на подружжя… Нападають безпосередньо, конкретно. Сім'я зазнає гонінь, знищення, її применшують до рівня асоціації. Сім'єю називають будь-який зв'язок. Скільки поранених і розбитих родин, скільки релятивізму в розумінні Таїнства Шлюбу! Коли подивитися з соціологічного погляду, з погляду людських цінностей, з погляду католицького Таїнства подружжя, то бачимо, що це – сімейна криза. Криза, бо з усіх боків сімейному життю завдають ударів і важко його ранять» [10].

Продовжуючи свою думку папа Франциск закликає замислитися над сучасною дійсністю, у якій знецінюється Святе Таїнство Подружжя, зводиться до певного обряду, суспільного факту, який насправді не становить сім'ї. Тому потрібно бути поруч із християнськими родинами, захищати подружжя, приділяти відповідну увагу приготуванню до шлюбу, духовно супроводити родини, щоб вони могли подолати кризи та сімейні драми [10].

У своєму Апостольському повчанні «Радість любові» Вселенський Архієрей Франциск розглядає виклики нової епохи для християнських сімей. Він закликає прислуховуватись до конкретної дійсності, адже без цього неможливо зрозуміти ні вимог сучасності, ні

спонук Святого Духа. Папа звертає увагу на те, що доведений до крайнощів індивідуалізм сьогодні стоїть на заваді тому, щоб у подружжі всеціло дарувати себе іншій особі, адже в сучасному світі існує глибока боязнь самотності, прагнення простору безпеки й вірності, але, паралельно, зростає страх перед тим, щоб бути поглинутим взаєминами, які вимагають відкласти на пізніше задоволення особистих прагнень [12].

Відповіддю на різні виклики, які ставить перед сучасним подружжям суспільство, є створення різних пророднинних рухів, які спрямовані на християнський розвиток та активне життя і діяльність спільноти подружжя всередині Церкви. Про важливість таких рухів та їхню плідність для духовного зросту подругів виразно зазначає папа Іван Павло ІІ у своїй енцикліці «Сімейна спільнота» («Familiaris Consortio»). Він говорить, що «необхідно визнати й оцінити церковні спільноти, групи та численні рухи, які в різний спосіб, під різними назвами та на різних рівнях задіяні в душпастирство сімей, враховуючи особливості, цілі, впливи й методи кожної з них» [6, с. 251].

Продовжуючи окреслювати харизму цих рухів, святий папа Іван Павло ІІ виражає позицію Церкви, яка постійно наголошує на важливості таких товариств через їх неоціненний внесок у справу християнського вдосконалення подружніх спільнот. Він також виділяє властивість цих організацій сприяти солідарності між вірними, допомагати жити справжнім Євангельським життям, формувати правдиве сумління на базі християнських цінностей, сприяти поширенню діл любові, які спрямовані на допомогу тим людям, що її потребують. Таким чином, папа доводить нас до висновку про те, що саме завдяки діяльності різних пророднинних рухів та організацій «християнські сім'ї стають справжнім джерелом світла і здоровою закваскою для інших сімей» [6, с. 251–252].

Синод Єпископів УГКЦ з нагоди року сімї в Україні в 2019 року наголошує про святий обов'язок для душпастирів дбати про духовний стан сімей. Особливою увагою огортати молоді сім'ї і тих, які переживають певні труднощі чи кризи. Пріоритетними завданнями в оживленні парафії мають стати регулярні зустрічі для подружжів і сімей, розвиток пророднинних рухів і творення різного роду простору чи подій у Церкві для зміцнення сімейних уз [5].

Висновки. У минулому столітті однією з ідеологій, що підривали інститут сім'ї, був комунізм. Ця ідеологія була дуже небезпечною, оскільки вона спрямовувалася як проти Церкви загалом, так і зокрема проти християнської сім'ї. Комунізм був напрямлений проти християнського подружжя, заперечуючи його нерозривність, непорушність та сакральний характер. Ця доктрина вважала сім'ю лише як штучний та цивільний інститут.

Не менш небезпечними є і сучасні погляди – егоїзм, матеріалізм, гедонізм, споживацтво, які розглядають статевість лише як розвагу заради насолоди, відкидаючи відповідальність та заперечуючи Божий задум. Ще однією ідеологією є гендерна, яка заперечує різницю статей і тим самим руйнує підвалини подружнього союзу. Ще одним важливим викликом для сім'ї як інституції стала сексуальна революція, яка пропагувала вільні статеві стосунки, що призвели до крайньої аморальності та інших проблем, зокрема абортів та статевих захворювань.

З огляду на ці небезпечні тенденції суспільства Церква подає правдиву науку про подружжя, пригадує його біблійну підставу. Дуже часто Церква у енцикліках Вселенських Архієреїв, документах ІІ Ватиканського Собору та інших офіційних документах звертається до своїх вірних з метою захистити інституцію сім'ї та донести до них сімейні християнські цінності згідно із Божим задумом.

Список використаної літератури

1. Бенедикт XVI. «Соціальне вчення є інтегральною частиною євангелізаційної місії Церкви» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rkc.lviv.ua/news_view-Benedukt_XVI_Socialne_vchennya_ye_integralnoyu_chastunoyu_yevangelizacijnoi_misii_Cerkvu_-ua.
2. Божий задум для вашого шлюбу. – Львів: Дон Боско, 2014.
3. Ваксютенко П. Феномен любові на особистісному рівні. Філософія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Випуск 28, 2012.
4. Важкі питання. Як Католицька Церква оцінює комуністичний режим? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://catholicnews.org.ua/vazhki-pitannya-yak-katolicka-cerkva-ocinyuie-komunistichniy-rezhim.
5. Звернення Синоду Єпископів УГКЦ з нагоди Року сім'ї в Україні, 2019. .[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://family.org.ua/ua/prst/ugcc-statement-on-family-issues-in-ukraine.
6. Іван Павло II. Енцикліка «Familiaris consortio» («Сімейна спільнота»). Про християнське подружжя // Документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Вибране. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Львів: Колесо, 2008.
7. Іван Павло II. Лист до сімей Святішого отця Івана Павла II з нагоди року сім'ї 1994. – Київ: Кайрос.
8. Кришталь Г. Етика статевості і подружнього життя: скрипти для студентів. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009.
9. Мудрий С. Подружжя і церковне право / Софрон Мудрий. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський теологічно-катехитичний духовний інститут, 1999.
10. Папа Франциск до руху Шенштатт: захищати подружжя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.credo-ua.org/2014/10/124722.
11. П'ять прохань Папи Івана Павла II до української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://askoldova-mohyla.org/uk/item,6616.
12. Франциск. Апостольська адгортація «Радість любові» .[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://jesuits.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/AMORIS-LAETITIA.pdf/.
13. Ozorowski M. Nauka Papieża Benedykta XVI o miłości małżeńskiej. Teologia. Benedykt XVI. Rocznik Teologii Katolickiej, tom XII/1, rok 2013.
14. Pernak O. Сучасні виклики подружньо-сімейного життя в Україні. Пастирська перспектива Римсько-Католицької Церкви. Teologiczne Studia Siedleckie XX(2023) 20, s. 91–112. Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://doi.org/10.5281/zenodo.10343669.
15. Prudaczuk M. Kryzys powołania małżeńsko-rodzinnego. Instytut Nauk Teologicznych Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. NURT SVD 1 (2020).
16. Pio XI. Lettera Encsclica Divini Redemptoris. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html.
17. Skrzydlewski W.. Seks. Wolność. Miłość. Kraków 2001.

MODERN CHALLENGES AND THREATS TO CHRISTIAN MARRIAGE AND THE RESPONSE OF THE CATHOLIC CHURCH

Ruslan Piasta
PZVO "Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho",
Department of Theology
Sofron Mudry str., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-7905-3719

In modern society the institution of marriage and family faces numerous challenges. The Catholic Church strives to actively respond to the issues and challenges of the times, helping the faithful understand their role and place in the present. By comparing the teachings of the Church with the current socio-cultural situation, we see that this is the central issue around which the Church pastoral work should be intensively focused. Contemporary culture has largely lost the sight of the essential connection between truth, goodness and freedom. Therefore, one of the missions of the Catholic Church is to help individuals rediscover this connection, as part of its work for the salvation of the world. The Ecumenical Bishops, in numerous encyclicals and other documents, have made great efforts to preserve the institution of marriage and present the Church teaching on marriage, cleansing it of distortions and deviations.

Society continues to move forward, with each passing day bringing more significant changes and new trends. The Church, in turn, cannot simply stand by and observe humanity progress. It must constantly keep up in order to prevent negative; innovations; and various; progressive revolutions; that aim toundermine the basic moral foundations. Nowadays the Church faces global problems such as the consequences of the sexual revolution, abortion, contraception and others, which primarily threaten the institution of the Christian marriage, established and blessed by the Creator.

This article examines the most pressing challenges of the present that spouses, particularly in Ukraine, are facing, as well as the Catholic Church teachings and response to these challenges. At first, the attitude of the Catholic Church to communist ideology will be presented. In addition, the ideas of consumerism and the feminist movement and their influence on the formation of the human personality will be considered. The misconceptions of love and freedom that negatively impact the functioning of marriage and family will be reviewed. Finally, the article will analyse the Catholic Church response to these challenges.

Key words: marriage, crisis, maturity, freedom, love, challenges, secularism, Catholic Church.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 80–85
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 80–85

УДК 141
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.9

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ ІММАНУЇЛА КАНТА

Анатолій Павко
Національна академія управління,
вул. Вінницька 10, 03151, м. Київ, Україна

Май мужність користуватися власним розумом
Іммануїл Кант

У статті здійснено спробу творчого, критичного осмислення, узагальненого діалектичного і системного аналізу інтелектуального потенціалу наукової спадщини славетного німецького мислителя, філософа і гуманіста Іммануїла Канта. Зауважимо, що ця наукова розвідка присвячена хрестоматійній ювілейній даті – 300-річчю з дня народження видатного європейського філософа. Есенціальні висновки, в яких обґрунтовано історичне значення та місце інтелектуальної постаті І. Канта у розвитку прогресивних тенденцій світової філософії, спирається на такі фундаментальні, оригінальні праці німецького філософа як, наприклад, «Загальна природна історія і теорія неба», «Основи метафізики моралі», «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Метафізика моралі», «До вічного миру», «Критика здатності судження», «Релігія в рамках тільки розуму».

У статті привернуто увагу до важливих складових філософської системи І. Канта, визначено особливості трансцендентально-критичної філософії німецького науковця, розкрито феномен людського розуму в його творчій інтерпретації. У дослідженні акцентується також увага на тому, що раціональні, невмирущі кантівські ідеї, його філософія має важливе значення в умовах загроз та викликів сучасності, особливо під час широкомасштабної російсько-української війни.

У процесі виокремлення та аналізу наукових детермінант філософської проблеми автором використано комплекс логічних методів пізнання (аналіз, синтез, індуктивний метод), а також такі загальнонаукові підходи як діалектичний, системно-структурний, біографічний. У науковому дослідженні наголошується, що різноманітна філософська спадщина І. Канта вимагає об'єктивності, виваженого ставлення до неї з боку науковців, творчого її застосування при вивченні фундаментальних проблем філософії, антропології та в практичному житті сучасної людини.

Ключові слова: І. Кант, філософська спадщина, інтелектуальний капітал, трансцендентальна філософія, людський розум, моральний закон, категоричний імператив, раціональне мислення, фундаментальна онтологія, метафізика, кантіанство.

Постановка і актуальність проблеми. Історична епоха Просвітництва, яку дослідники називають ще епохою потужних, великих особистостей викликала до плідного, раціонального життя таких титанів філософського, інтелектуального світу як Іммануїл Кант. Варто зазначити, що саме ця епоха вивела на авансцену історії дійсно видатних людей, гігантів духу, енергії, розуму та справи.

В умовах повномасштабної російсько-української війни наука, зокрема, така її важлива соціогуманітарна складова як філософія, живе і бореться з ворогом, як і весь народ. Адже без науки, її теоретичних і практичних здобутків не може бути переконливих перемог ані на полі бою, ані в мирному житті.

Саме тому науковці мають гідно тримати свій науковий, інформаційно-аналітичний, інтелектуальний фронт. Безперечно, нам всім – щирим українцям, патріотично

© Павко А., 2024

налаштованим громадянам – конче потрібна перемога над ворогом. Проте треба пам'ятати і зважати на те, що майбутнє можна виграти не лише бойовою міццю і сталевою загартованістю наших воїнів, а й інтелектом, здоровим глуздом, розумом, професійною компетентністю наших українців. Доцільно взяти на озброєння мудру практичну пораду канцлера Пруссії Отто фон Бісмарка про те, що «війну виграють не генерали, а вчителі і парафіяльні священики». Важливе значення в цьому сенсі має глибинне, системне дослідження вагомих творчих здобутків європейської та світової філософії відомих мислителів минулого, таких, як, наприклад, німецький філософ І. Кант. В умовах жорстокої російсько-української війни його вчення, творчо осмислене авторитетними дослідниками, наближає як інтелектуальну, так і військово-політичну перемогу над ворогом.

Стан та пріоритетні напрями дослідження. Дослідники різних політичних епох і періодів зробили творчий внесок у вивчення різних теоретико-методологічних, концептуальних, світоглядних, прикладних аспектів багатоманітної філософської спадщини видатного німецького філософа, вченого, гуманіста І. Канта. Зазначеній проблематиці присвячені, зокрема, ґрунтовні монографічні праці, статті, дискурси, наукові розвідки таких вітчизняних дослідників, як В. Асмус, І. Бурковський, А. Єрмоленко, П. Копнін, В. Кремень, В. Козловський, А. Лой, В. Лях, М. Ткачук, В. Терлецький, Д. Чижевський, В. Шинкарук. Глибокий аналіз малодосліджених аспектів філософської спадщини І. Канта, його позитивного впливу на розвиток філософського життя в Європі та світі знайшов також висвітлення на сторінках оригінальних праць зарубіжних вчених. До них слід віднести, наприклад, публікації Т. Батлер-Боудона, Н. Ворбертона, М. Гаєра, Е. Кассірера. Проте у вітчизняній філософській, а також у соціогуманітарній думці практично відсутні фахові дослідження, в яких би проблеми інтелектуального потенціалу людини в творчій інтерпретації І. Канта висвітлювались би з комплексних, системних, синтетичних позицій.

Мета та завдання статті полягають у тому, щоб з урахуванням творчих здобутків вітчизняних та зарубіжних дослідників здійснити системний аналіз складових та особливостей інтелектуального капіталу творчої спадщини німецького філософа І. Канта, визначити його внесок у формування прогресивних традицій і тенденцій в розвитку європейської та світової думки, окреслити стан та дискусійні проблеми сучасного кантіанства.

Виклад основних положень статті. Для того, щоб вивчати філософську спадщину І. Канта, досліджувати його біографію і вчення, немає гострої потреби в очікуванні чергової ювілейної дати, присвяченій життєвому і творчому шляху знаменитого німецького мислителя. Проте знаменна дата, пов'язана із 300-річчям з дня народження І. Канта, змушує нас ще раз замислитись над історичним місцем та значенням цієї потужної у філософському, науковому сенсі постаті в історії філософської думки, для того щоб належним чином оцінити інтелектуальний капітал величезної спадщини німецького філософа. На нашу думку, без будь-яких перебільшень І. Кант належить до когорти славетних німецьких філософів минулого, титанів інтелектуального світу.

Деякі дослідники життя та творчості І. Канта стверджують, що воно було безбарвним, а його праці є недостатньо зрозумілими. Наприклад, «Критику чистого розуму», як, до речі, й інші праці геніального німецького філософа, на думку фахівців, не тільки неймовірно складно читати, але й важко осмислювати. Проте, хто хоча б частково ознайомиться з цією унікальною книгою, буде винагороджений отриманням вартісних, фундаментальних знань від одного із найвеличніших мислителів в історії філософії. Необхідно підкреслити, що історія життя і наукової творчості І. Канта, його критична філософія є концентрованим втіленням інтелектуального людського капіталу, глибинної філософської екзистенції.

Варто вказати й на те, що твори І. Канта є вершиною історії філософського мислення та практичної дії людини.

На думку зарубіжного дослідника Т. Батлера-Боудона, І. Кант був продуктом доби Просвітництва, коли все – природу, закон, політику – розглядали в імперативному світлі розуму. Праці Ньютона, Юнга, Руссо, Лейбніца та Спінози стали сигналом про завершення середньовічної епохи релігійних забобонів та ірраціоналізму. І. Кант не тільки утверджував наукові концепції, а й почав свою кар'єру з написання глибоких досліджень, присвячених походженню Сонячної системи [1, с. 239].

Нагадаємо в цьому контексті, що першою монографічною працею І. Канта є книга «Нове висвітлення перших принципів метафізичного пізнання» (1785). Натомість, до епохальних праць німецького філософа треба віднести, насамперед, твір «Критика чистого розуму» (1788). Неймовірним проєктом, «зухвалою» метою цієї праці стала спроба німецького мислителя примирити фізику з метафізикою. Крім того, зазначене дослідження, яке займає чільне місце у науковій спадщині європейського інтелектуала, започаткувала становлення німецької класичної філософії. До неї звертались і продовжують звертатися мислителі різних історичних епох, шкіл та напрямків. Слід сказати й про те, що з цієї праці бере початок «критичний період» філософії І. Канта.

«Критика чистого розуму» як фундаментальна, оригінальна філософська праця відома українському читачу за двома її виданнями. Перше видання опубліковане у 1781 р., друге побачило світ у 1787 р. Зазначимо, що у своїй передмові до першого видання І. Кант розкрив феномен людського розуму, вказав на його «критичні засади». «Людський розум, – підкреслив він, – має незвичну долю… Йому не дають спокою питання, які він не може проігнорувати, оскільки вони нав'язані йому його власною природою, але на які він також не може знайти відповідь, тому що вони перевершують усі можливості людського розуму» [4, с. 15].

Панівною ідеєю в книзі є концепція «трансцендентального ідеалізму» або відмінність, яку І. Кант проводить між непідвладною часові сутністю чи істиною «річчю в собі» та світом явищ, які ми бачимо навколо себе. Варто звернути увагу й на те, що у праці «Критика чистого розуму» німецький філософ виклав власну версію трансцендентальної філософії. Загалом автор цього ґрунтовного дослідження презентував себе в якості глибокого дослідника критичних детермінант гносеології. Проте кантівська радикальні ідея, висловлена німецьким вченим у своїй неперевершеній у науковому сенсі філософській праці, полягає в тому, що простір і час не мають незалежної реальності: це лише наш спосіб сприйняття світу. Як вважає І. Кант, ми створені не для того, щоб бачити речі «такими, якими вони є», тобто їхню постійну метафізичну реальність. Ми бачимо лише те, що вони можуть для нас означати. Наше знання світу не відповідає тому, яким є дійсний світ, яким він «є насправді». Тільки той світ, який ми сприймаємо, відповідає нашим знанням про нього. До речі, І. Кант дійшов висновку, що ми не можемо мати істинного знання про метафізичні речі. Єдиний твердий ґрунт, який ми можемо знайти, і спиратися на нього у науковому пошуку і житті, – це визначення меж людського розуму. Треба сказати й про те, що І. Кант завжди послідовно виступав проти догматизму – сліпої віри без раціонального мислення.

Необхідно наголосити на тому, що у своїй праці «Критика чистого розуму» німецький філософ привернув увагу до важливої дискусійної проблеми: «Чи є місце закону моралі в раціональному світі, який ґрунтується на науці?». В цьому випадку він дав ствердну відповідь на те, що моральність є досить реальною категорією пізнання і світу почуттів. На переконання І. Канта, моральний закон так само є реальним, як планети та зорі. До речі, він

привернув увагу до того, що саме вміння користуватися розумом приведе нас до ще більш об'єктивної моральності. Якщо неможливо раціонально довести, що щось є позитивним і що цьому можна знайти раціональне використання, то воно, найімовірніше, не є позитивним. Такий підхід був смисловим втіленням відомого кантівського «категоричного імперативу». Метафізична рефлексія І. Канта в цьому питанні полягає в такій імперативній сентенції: «Дійте тільки відповідно до тієї максими, керуючись якою, ви одночасно прагнули б перетворити її на універсальний закон» [1, с. 291].

Німецький мислитель, зокрема, дійшов висновку, що вчинки людей мають оцінюватися за тими принципом, що якби всі інші чинили так само, це принесло б людям користь. На думку І. Канта, людей ніколи не слід розглядати як засоби для досягнення мети. Вони і є метою. Він називає категоричний імператив вищим принципом моральності. Звісно, окреслений І. Кантом зазначений принцип став основою більшості релігій, але І. Кант був налаштований довести, що він має раціональний і філософський сенс. Потрібно зважати на те, що своєю морально-філософською критикою релігійних істин німецький мислитель кинув гідний виклик усім прибічникам фундаменталізму та його догматичним релігійним традиціям.

Зазначимо, що 1788 р. у «Заключній частині» «Критики чистого розуму» І. Кант звернув увагу на думку, висловлену ним ще у натурфілософському трактаті «Загальна природна історія і теорія неба». Вона полягає в тому, що у центрі всього Всесвіту перебуває душа. Саме завдяки спостереженню зоряного неба кантівський розум наповнюється благоговінням та захопленням трансцендентального світу. Квінтесенцією цього пізнавального процесу є глибоко проникливі слова І. Канта, які вирізьблені на його меморіальній дошці під стінами кафедрального собору у Кенігсберзі: «Дві речі сповнюють душу щоразу новим і все більшим подивом та благоговінням, чим частіше й триваліше ми розмірковуємо про них: це зоряне небо наді мною та моральний закон у мені» [3, с. 84].

Серед інших глибоких, оригінальних досліджень І. Канта треба назвати такі: «Основи метафізики моралі» (1785), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), «Релігія в рамках тільки розуму» (1793), «Метафізика моралі» (1797). У своїй останній книзі під назвою «Суперечка факультетів» (1798) І. Кант доклав значних творчих зусиль для того, щоб пояснити, що філософія – це не наука ідей і не «наука всіх наук», а радше «наука буття людини, її уявлення, мислення та дії». Вона має здійснювати опис існування певного індивіда в усіх його складових, з'ясовуючи при цьому, яким воно є і яким має бути згідно з його природними здібностями та ставленням до моральності та волі [1, с. 243]. Ці кантівські ідеї перегукуються з ідеями таких відомих філософів як Аристотель («Нікомахова етика»), Цицерон («Про обов'язки»), Мартін Гайдеґґер («Буття і час»), Девід Г'юм («Дослідження про людське розуміння»), Артур Шопенгауер («Світ як воля та уявлення»); Людвіг Вітгенштейн («Філософські дослідження») [1, с. 238].

У пошуках інтелектуальних сенсів сучасного гуманітарного знання (як наукового, так і позанаукового) цілком логічною точкою опори для філософських рефлексій може виступати класична тріада із універсальних запитань від І. Канта, які є досить актуальними в умовах сьогодення як для представників природничих, так і гуманітарних наук. Їхня сутність знайшла втілення у наступних лаконічних метафоричних висловлюваннях: «Що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?». Варто зауважити, що зазначений комплекс запитань, чітко визначений німецьким філософом, характеризує межі людського пізнання, взаємовідносини навколишнього і внутрішнього світу людини. Тож цілком слушною є думка зарубіжного дослідника Н. Ворбертона про те, що у цьому сенсі гуманітарні науки потрібно віднести до тих галузей наукових досліджень, предметом

яких є людина як суспільна (культурна, моральна, духовна) істота та все те, що нею створене [2, с. 77].

При конструктивно-критичному, проте творчому, коректному осмисленні інтелектуального потенціалу раціональних ідей І. Канта важливо зважати й на те, його філософський світ є багатоманітним, практично всеосяжним. Німецький дослідник М. Гаєр, наприклад, вважає, що світ І. Канта – це різнобарв'я світів. За його словами, світ Канта – це, передусім, Кенігсберг XVIII століття, містечко, в якому він перебував більшість часу і яке було для нього придатним місцем для пізнання людей та світу; це товариський світ кола його друзів, у якому він добре почувався; це внутрішній світ його почуттів, відчуттів і настроїв, безупинно мінливих з плином часу, в якому він міг володіти лише віртуальним теперішнім; це його духовна праця, інтелігібельний (пізнаний розумом людини) світ його проблем і рефлексій, його думок і фантазій, які він переважно розгортає у лекціях та письмових творах [3, с. 7].

Зазначимо також, що складний, певною мірою суперечливий і утаємничений світ І. Канта є відображенням й нашого трансцендентального світу. Сьогодні перед світовою спільнотою і окремою людиною постали ті ж цивілізаційні та геополітичні виклики і загрози, які свого часу були окреслені та ретельно досліджені І. Кантом. Потрібно звернути увагу й на те, що всебічно розроблена німецьким філософом етика морального світу апелює, насамперед, до необхідності належного втілення у суспільному та особистому житті людини принципів свободи та рівності усіх громадян світу, в якому суд розуму визначає своє право на суперечку, але ж не на війну.

Треба наголосити, що у сучасному цивілізованому світі кантіанство є багатоманітною сферою продуктивних вітчизняних та зарубіжних історико-філософських досліджень. В межах цього інтелектуального проєкту щорічно публікуються сотні книг, тисячі статей, наукових розвідок, присвячених філософії великого І. Канта та викликам сучасності. Інтелектуальний потенціал філософської спадщини німецького вченого і мислителя визначають два основні статусні чинники кантівського вчення.

По-перше, філософський спадок І. Канта зберіг своє унікальне, універсальне значення, незважаючи на численні спроби дослідників його «критичного подолання». По-друге, чим далі, тим більш актуальними стають для наукового співтовариства невмирущі кантівські ідеї в сенсі філософського осмислення світу та їх практичного застосування. Нагадаємо в цьому контексті, що в XIX ст. значною популярністю користувалися філософські міркування, в яких домінувала думка про те, що «Кант застарів». В ідеях фундатора трансцендентально-критичної філософії вбачали взірець абстрактних побудов мінливого світу філософії. Проте вже в XXI ст. кантівська філософія стала важливим чинником, невід'ємною складовою сучасного філософського дискурсу в статусі не досить зрозумілого, недостатньо осмисленого чи належно неоціненого модерного наукового проєкту. Зауважимо, що сучасні дослідники актуалізували концепції І. Канта про «вічний мир» і союз європейських держав, права та свободи людини, моральність філософії. В епіцентрі наукового пошуку перебуває також і логіко-гносеологічна проблематика, ґрунтовно висвітлена німецьким мислителем. Безперечно, його плідні, інтелектуально привабливі ідеї зазнали відповідних трансформацій, але продовжують позитивно впливати на розвиток філософії, її наукових традицій і в сучасних умовах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, переконливим і достатньо аргументованим свідченням вагомого внеску славетного німецького мислителя І. Канта у розвиток європейської та світової філософії є те, що він є визнаним творцем трансцендентально-критичної філософії, фундаментальної онтології, засновником теорії категоричного

імперативу моральності і права. Видатний німецький філософ заклав також глибоке теоретичне і гносеологічне підґрунтя новітньої діалектики, проклав до неї ретельно вивірений раціональний шлях. Саме тому, на нашу думку, своєчасним є заклик: повертаймося до філософської спадщини Іммануїла Канта, виважено і критично її осмислюємо, творчо використовуємо інтелектуальний капітал непересічного європейського філософа в науковому сенсі і практичному житті. Треба постійно пам'ятати, що позитивна думка завжди формує позитивну реальність.

Список використаної літератури

1. Батлер-Боудон Т. 50 видатних творів. Філософія / пер. з англ. Н. Лавської. Київ: КМ-БУКС, 2021. 496 с.
2. Ворбертон Н. Коротка історія філософії / пер. з англ. А. Марховської. Київ: Наш Формат, 2023. 224 с.
3. Гаєр М. Світ Канта: Біографія / пер. з нім. Л. Харченко. Київ: Юніверс, 2007. 336 с.
4. Кант І. Критика чистого розуму / пер з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.

INTELLECTUAL CAPITAL OF THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF IMMANUEL KANT

Anatoliy Pavko
National Academy of Management,
Vinnytska St., 10, 03151, Kyiv, Ukraine

The article makes an attempt at creative, critical reflection, generalised dialectical and systematic analysis of the intellectual potential of the scientific heritage of the famous German thinker, philosopher and humanist Immanuel Kant. It should be noted that this research is dedicated to the textbook anniversary of the 300th anniversary of the birth of the outstanding European philosopher. The essential conclusions, which substantiate the historical significance and place of the intellectual figure of I. Kant in the development of progressive trends in world philosophy, are based on such fundamental, original works of the German philosopher as, for example, "General Natural History and Theory of Heaven", "Fundamentals of the Metaphysics of Morals", "Critique of Pure Reason", "Critique of Practical Reason", "Metaphysics of Morals", "Towards Eternal Peace", "Critique of the Capacity of Judgment", "Religion within Reason Alone".

The article draws attention to the important components of Kant's philosophical system, identifies the peculiarities of the German scientist's transcendental-critical philosophy, and reveals the phenomenon of the human mind in his creative interpretation. The study also focuses on the fact that rational, immortal Kantian ideas and his philosophy are important in the context of threats and challenges of our time, especially during the large-scale Russian-Ukrainian war.

In the process of identifying and analysing the scientific determinants of the philosophical problem, the author uses a set of logical methods of cognition (analysis, synthesis and inductive method), as well as such general scientific approaches as dialectical, systemic-structural, and biographical. The research emphasises that the diverse philosophical heritage of I. Kant requires objectivity, a balanced attitude to it on the part of scientists, and its creative application in the study of fundamental problems of philosophy, anthropology and in the practical life of modern man.

Key words: I. Kant, philosophical heritage, intellectual capital, transcendental philosophy, human mind, moral law, categorical imperative, rational thinking, fundamental ontology, metaphysics, Kantianism.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 86–95
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 86–95

УДК 001.814:1(091):572.9
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.10

ПИТАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ ЛЮДСТВА В ОСМИСЛЕННІ ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА (ЗА РУКОПИСНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Людмила Пастушенко
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
кафедра філософії та релігієзнавства,
вул. Г. Сковороди, 2, 04070, м. Київ, Україна

У статті вперше в історії досліджень здійснено цілісний змістовний аналіз рукопису «Досконалості і недоліки душевного життя залежно від особливостей тілесної організації» (1867) з архіву Памфіла Юркевича, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Висвітлено джерелознавчі питання атрибутації, авторства тексту. З'ясовано, що у рукописному тексті українським філософом П. Юркевичем здійснено спробу пояснити питання різноманіття людства залежно від встановлених закономірностей взаємодії тілесних і психічних (душевних) сил людського організму. Розкрито характерну особливість розгляду у рукописі питання відмінності людської природи крізь призму панівних для того часу уявлень фізичної антропології і расової теорії. Показано, що попри обраний ракурс дослідження, П. Юркевич у своїй розвідці робить акцент на філософському осмисленні проблематики взаємовідношення тілесного та душевного вимірів людини, що є відображенням основних інтенцій його антропологічних студій. Виокремлено ряд питань у їх послідовному викладі П. Юркевичем у рукописі: встановлення кореляції між існуючим різноманіттям форм тілесності і душевного життя людини та розвитком людської цивілізації; розбудова ієрархії расової відмінності відповідно до ієрархії душевного життя у його залежності від тілесності; окреслення критеріїв сприятливості чи несприятливості певної тілесної розбудови для функціонування різних рівнів душевної системи; виокремлення та детальний аналіз трьох форм співвідношення тілесної і душевної природи людини: гніт (пригнічення), співдія і резонанс, які мислитель витлумачує як певні закономірності, сталі наукові закони людського буття, що впливають на культурно-цивілізаційний розвиток людства.

Ключові слова: П. Юркевич, київська духовно-академічна філософія, рукописна спадщина, фізична антропологія, расова теорія, психофізична проблема, тілесність, душевне (психічне) життя.

У жовтні 2024 року виповнилось 150 років з дня смерті київського духовно-академічного філософа Памфіла Юркевича (1826–1874). Завдячуючи широкій дослідницькій роботі за останні тридцять років, ім'я П. Юркевича стало одним із найвідоміших в історії української філософії: маємо багато версій його духовної біографії, численні інтерпретації його філософського спадку, докладний вичерпний аналіз основних напрямів його творчої діяльності тощо. Попри це варто констатувати недостатній рівень вивчення численного рукописного доробку київського філософа. Звісно, певні потужні кроки вже пророблено донині. У розвідках сучасної української дослідниці М. Ткачук виокремлено і актуалізовано питання доцільності вивчення рукописної спадщини П. Юркевича, детально описано змістовне наповнення матеріалів архівного фонду П. Юркевича в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, розпочато публікацію і дослідження рукописного доробку [2]. Також стійкий науковий інтерес до рукописних і архівних документів з фонду Юркевича бачимо у працях сучасних дослідниць С. Кузьміної [1], Н. Григорєвої [5], А. Пилипюк. Перелічені кроки досліджень реалізують те завдання, що було поставлене відомим українським істориком філософії Дмитром Чижевським для майбутніх

© Пастушенко Л., 2024

науковців: «… він помер всього 47 років, майже забутий, без слухачів, без аудиторії, твори ним залишені в рукопису і досі не видані. І є ділом історії і істориків виправити помилку і несправедливість долі» [2, с. 2]. У рукописному фонді Юркевича залишається чимало матеріалів, доцільних для наукового вивчення, задля представлення більш повної і багатогранної картини творчого доробку П. Юркевича. Зокрема, збережені рукописні тексти відкривають новий, цікавий для істориків філософії матеріал для переосмислення антропологічної спадщини П. Юркевича. Метою нашої розвідки є джерелознавчий та змістовний аналіз розміщеного у фонді Юркевича рукопису «Досконалості і недоліки душевного життя залежно від особливостей тілесної організації» [3], з'ясування місця і значення ідей рукописного тексту в контексті його філософських та психологічних поглядів.

Отже, першочерговим завданням є проведення джерелознавчого аналізу рукопису, прояснення питання атрибутації, датування, авторства. Перед нами окремий цілісний текст, написаний синіми чорнилами на великих продовгуватих аркушах паперу. Без сумніву, автором рукопису є Памфіл Юркевич, і цьому підтвердженням є записане перед текстом олівцем датування тексту (14–19 березня 1867 року) та підзаголовок «Публічні лекції». Дослідниця С. Кузьміна у своїй монографії подає відомості стосовно цього рукопису – перед нами текст доповіді, виголошеної П. Юркевичем в рамках роботи Всеросійської етнографічної виставки 1867 р., де проводились лекції з антропології та етнографії [1, с. 39]. Вірогідно, рукописний текст є збережений попередній запис публічної лекції, проголошеної Юркевичем на виставці, а не підготовлена до друку праця. Свідченням цьому є відсутність у тексті необхідних для друкованої статті посилань, висновків. Можемо припустити про можливість декількох лекцій з цієї теми, про що згадує філософ у цьому рукописі. Про те, що аналізований текст є автограф Юркевича, свідчать також дослівні збіги деяких речень і навіть цілих абзаців рукопису із матеріалами надрукованої незабаром у 1869 р. праці філософа «Курс загальної педагогіки з додатками». Важко зараз сказати, чому текст рукопису не був опублікований автором. Можливо, через те, що деякі ідеї автор використав для обґрунтування своєї педагогічної концепції у зазначеній праці, що на той час було для нього більш важливим, і тому не бажав повторення висловленого у новій публікації.

Основною інтенцією аналізованої розвідки П. Юркевича є розкриття ідеї про різноманітність людської природи, і відповідно, людства, залежно від встановлених закономірностей взаємодії психічних (душевних) і тілесних сил людського організму. Цю ідею київський філософ описує в системі поширених, актуальних на той час уявлень та понять з царини фізичної антропології. Водночас обґрунтування на філософському рівні цієї ідеї здійснюється автором в ракурсі вирішення психофізичної проблематики, однієї із значимих для його творчості та поширеної у другій половині XIX ст. в університетських філософських та психологічних дискусіях. Актуалізована у творчості П. Юркевича проблема взаємодії психічного та фізичного стала відтворенням на філософському рівні християнського вчення про людину, як автономної істоти, що синтезує у нерозривну єдність дві природи– душевну і тілесну. Зокрема, проблематика співвідношення психічного і фізичного вимірів людини стала пріоритетною у дискусії П. Юркевича із представником вульгарного матеріалізму М. Чернишевським стосовно правочинності матеріалістичної версії антропології, що редукує душевні явища до фізичних [4]. Ця ж тематика представлена і у педагогічних працях П. Юркевича, де автор обстоює важливість для концепції виховання розуміння закономірностей взаємодії тілесного та душевного життя дитини. У психологічних розвідках, зокрема, у праці «Психологія і психіатрія» однією із центральних тем постає витлумачення механізму взаємозв'язку психічних і тілесних сил людського організму у його численних аспектах та комбінаціях [5]. І якщо у цій розвідці П. Юркевич намагається відтворити

механіку процесу взаємодії душевної та тілесної діяльності з ракурсу опису душевних сил, тоді у рукописі «Досконалості і недоліки душевного життя…» – з ракурсу опису тілесних сил людського організму.

Варто окреслити обраний київським філософом методологічний підхід до означеної психофізичної проблеми. У психологічних студіях П. Юркевич обстоює ідею органічної психології, що передбачає віднайдення точок доторку психології із фізіологією, зменшення значення філософських доводів і теоретизувань, і пропонує шлях уважного цілеспрямованого спостереження і дослідження психічних виявів [5]. Варто відзначити співвідносність теоретико-методологічних настанов Юркевича у розглядів питання співвідношення тілесного і душевного виявів людського буття із ідеями німецького психолога і філософа Р. Лотце, який також намагається прояснити зв'язок явищ душевного і тілесного життя, відкидаючи спекулятивні і експериментальні шляхи та приймаючи метод рефлексивного спостереження над динамікою психічного життя і виявлення її законів. Водночас потрібно зауважити про певну співвіднесеність поглядів П. Юркевича та Дж. Льюїса на витлумачення питання зв'язку фізіологічних явищ із душевними станами. У праці «Мова фізіологів і психологів» (1862) П. Юркевич обстоює слушність розмежування, надане Льюїсом, щодо предметної сфери фізіології і психології: психологія – наука про душу, фізіологія – наука про життя.

Маємо зазначити, що обраний академічним філософом у розвідці «Досконалості і недоліки душевного життя…» ракурс розкриття теми взаємовідносин між тілесними і душевними явищами в людині є доволі показовим для інтелектуальних віянь тієї доби – часу виокремлення антропології як самостійної науки, що ґрунтувалася на здобуті природознавчі знання, вивчала, переважно в еволюціоністському ключі, природню історію людини, місце людини в системі природи, порівняльну анатомію і морфологію людини, фактори видозміни людського виду, походження і формування homo sapience тощо. В систему знань фізичної антропології увійшла теорія расознавства, що пояснювали, яким чином із фізичних особливостей людської природи виникає расова відмінність людства. Зазначені інтелектуальні пошуки тодішніх науковців становили ідейне тло зазначеної розвідки П. Юркевича. Автор намагається розкрити власну тезу щодо прямої відповідності між існуючим різноманіттям форм тілесності і душевного життя людини та розвитком людської цивілізації. Таким чином, спростувати усталений в західноєвропейській думці міф про єдність людського роду на підставі ідеї про однаковість людської природи. Свої погляди П. Юркевич розвиває на прикладі демонстрованої ним расової відмінності людства, відповідно до якої різноманіття людських рас обумовлено «різноманіттям форм тілесності і душевного життя» [3, арк. 1]. Юркевич через теорію расової відмінності намагається подолати певний монізм, одномірність у витлумаченні людської натури, показати багатомірність як людської природи, так життєвого світу людини і світу культури у повноті їхніх виявів, осмислюючи людство і історію людської цивілізації, як різнобарвний життєвий організм. Водночас варто зазначити, що погляд Юркевича на людську організацію крізь призму расової теорії відображає поширені на той час ідейні настанови тодішньої доби, відображені, зокрема, у расовій теорії французького інтелектуала Жозефа Артюра де Гобіно, розкритої у його відомій праці «Досвід про нерівність людських рас» (1855).Слідом за Гобіно, Юркевич виокремлює три раси за кольоровою ознакою: чорну, білу, і проміжну, жовту расу [3, арк. 1]. Запропонована Юркевичем типологія людських рас визначається зовнішніми тілесними характеристиками – формою черепа, формою і розташуванням частин обличчя, станом шкіри, видом волосся, розмірами та видом ніг та рук тощо. Київський філософ здійснює порівняльний аналіз характерних особливостей тілесної та душевної організації трьох рас, проводячи основну думку про пряму залежність якості душевного життя від тілесних

задатків [3, арк. 1 зв.–2], таким чином розбудовує ієрархію расової відмінності відповідно до ієрархії душевного життя у його залежності від тілесності. Будучи сином тодішньої європоцентричної доби, слідом за Гобіно, Юркевич обстоює вищий рівень душевного життя білої раси, «європейців», що відображено у таких здобутках їхньої культурно-цивілізаційній історії, як виникнення усіх панівних релігій та державності, створення науки і мистецтва. Отже, подібно до Гобіно, Юркевич обумовлює расовою відмінністю різноманіття історичних доль різних культур, водночас акцентуючи на підоснові цього різноманіття, що міститься у факторі взаємодії тілесного і душевного життя у різних рас. Зокрема, душевне життя чорної раси базується на «природі» і повністю залежне від тілесності, білої раси – на розумі і волі, що протиставлені пануванню тілесності. Відмінністю у складі душевного життя цих двох рас є превалюванні у першій чуттєвих пристрастей, обумовлених тілесними збудниками, що впливає на формування особливого релігійного почуття (превалювання релігії страху), і громадянського життя. Душевна діяльність жовтої раси, на думку П. Юркевича, синтезує надбання двох протилежних рас і базована на звичці; їй притаманна схильність до наполегливої праці, науки та мистецтва, однак не вистачає проявів вищих духовних поривань і релігійного почуття [3, арк. 2]. Київський філософ надає приклад обумовленості культурної історії народів жовтої раси її тілесними особливостями. Зокрема, притаманна цій расі гіпертрофія середньої частини обличчя спричинила певну зорову досконаліть, зокрема, у монголів, які вважаються винахідниками найкращих фарб. Водночас тілесна дисгармонія між органами зору, слуху і голосу, «розкиданість» частин обличчя – ці тілесні ознаки, на думку П. Юркевича, визначають певні суперечності у здібностях цієї раси: витончена здатність вирізняти фарби і повна нездатність використовувати їх у витончених формах (на противагу мистецьким здібностям стародавніх греків), висока повага до каліографії, водночас відсутність граматичних форм у мові тощо [3, арк. 2зв.].

Констатуючи неможливість вивчення справжніх причин расової відмінності, що відображає різні вектори впливу тілесності на специфіку, характер перебігу душевних процесів, Юркевич все ж таки впевнений у необхідності наукового вивчення цього процесу, що передбачає виявлення певних закономірностей, «постійних засад» взаємовпливу тілесного і душевних складових людського буття, проглядаючи за зовнішнім внутрішнє, розгадуючи «по знакам означуване», витлумачуючи співвідношення між характером і зовнішністю людини, тим самим схоплюючи єство людського життєвого світу [3, арк. 2зв.–3].

Розпочинаючи доповідь викладом поширеної на той час в академічній спільноті засад расової теорії, Юркевич в основній частині доповіді зосереджується більше на проблематиці співвідношення тілесної та душевної діяльності в людини. Київський філософ порушує питання щодо витлумачення критеріїв «сприятливості чи несприятливості» певної тілесної розбудови для «здорового душевного життя» [3, арк. 3зв.]. Складність питання, зазначає філософ, полягає у незнанні власної тілесності, відсутності правильного розуміння потреб тіла і його придатності для наших цілей. Юркевич виокремлює три форми співвідношення тілесної і душевної природи людини: гніт (пригнічення), співдія і резонанс [3, арк. 3зв.][1]. У розвідці київський філософ описує зазначені форми як певні закономірності, сталі наукові закони витлумачення як людського буття, так і культурно-цивілізаційного розвитку людства.

Гніт тіла на душу відбувається за допомогою породжуваних тілом відчуттів, звідси, досконаліть душевного життя залежна від тілесних станів. Юркевич вбачає

[1] Варто зазначити, що ці форми взаємодії П. Юркевичем були витлумачені у згадуваній праці П. Юркевича «Курс загальної педагогіки з додатками» (розділ під назвою: «Педагогічне піклування про тіло вихованця»)

певну співвідносність у швидкості обміну речовин у тілі чи швидкістю крові із перебігом душевного життя. У ракурсі витлумачення дії цієї форми в культурній історії мислитель виокремлює три умови, що детермінують хід життя народів і племен. Перше: певні обмеження на розквіт душевного життя накладає та обставина, коли найнижчі відчуття, пов'язані із системою травлення, втручаються у царину зорових і слухових відчуттів, що є наслідком недостатньої ізольованості різних систем людського тіла. Залежність відчуттів від травної системи призводить до відсутності незацікавленого сприйняття предметів, що є важливим для розвитку пізнавальної здатності людини. Таким чином, показує Юркевич, душевне життя як особистості, так і цілих народів приймає грубий матеріальний напрям, стійкий у своєму історичному перебігу. Превалювання цього напряму філософ спостерігає у душевному житті народів, що мешкають у суворих природніх умовах на Північному і Південному полюсах. По друге: у народів, які знаходяться у найбільш сприятливих для життя природних умовах, і споживають різноманітну їжу за власним смаком, розвивається занадто гіпертрофоване індивідуальне «почуття життя», що є також несприятливою обставиною для розбудови організованого суспільства, в якому пріоритетним є плекання почуття загальності. Через це Юркевич вважає північні регіони, обділені природним багатством, найбільш сприятливими ареалами для утворення громадського життя. По-третє: важливим для плекання життєвої енергії і життєдіяльності є загальний стан «життєвідчуття», і його характер (темний чи світлий) впливає на культурно-цивілізаційний розвиток народів. «Життєвідчуття» мислиться філософом у фізіологічному ракурсі, залежним від превалювання певного виду крові (артеріальної чи венозної). Юркевич віднаходить підтвердження власних поглядів в історії. Так, він вбачає однією із суттєвих причин дива давньогрецької культури з її «світлими началами» у превалюванні «живої діяльної» артеріальної крові у греків. Деякі елементи давньогрецької культури були привнесені із стародавнього Єгипту, з притаманним йому «похмурим життєвідчуттям» [3, арк. 4–5]. У цих описах можна угледіти дотичність міркувань Юркевича із поглядом Ніцше про єднання аполлонічного та діонісійського начал в давньогрецькій культурі. Намагаючи виявити фізіологічне підґрунтя розвитку певних народів чи цивілізацій, Юркевич пов'язує напрям життєдіяльності певного народу із превалюванням артеріального чи венозного типу крові. Європа, яка успадкувала цивілізаційних здобуток стародавніх греків, у північній та середній частині наслідує світлий тип життєдіяльності, з властивою їй активною і дієвою позицією.

Обстоюючи думку про те, що релігія є найглибшою основою життєдіяльності народів, Юркевич, відповідно до описаної теорії, намагається з'ясувати закономірності різноманіття релігій у світі. На думку філософа, однією із найсуттєвіших причин формування, здебільшого несвідомого, у одних народів релігії страху, в других – релігії задоволення, у третіх – релігії «подвигу хреста» є загальний устрій життєвих почуттів, обумовлених враженнями тіла на душу [3, арк. 5зв.–6].

Відношення тілесності до душевного життя крізь призму співдії П. Юркевич окреслює, з одного боку, як процес передання душі через тілесні подразнення уявлення про речі, з іншого – як процес підлеглості тілесних рухів нашим намірам і бажанням. На думку мислителя, ці різноманітні форми кооперації можна охарактеризувати відповідно до розбудови та різнопланової діяльності головного мозку та органів чуттів. Юркевич стверджує про пріоритетне значення головного мозку для всієї «економії тілесно-душевного життя», демонструючи на прикладі експериментальних спостережень, яким чином верхня частина головного мозку відповідальна за сфери смислотворчості, об'єктивування і опредмечення реальності та часово-просторову орієнтацію [3, арк. 6–6зв.]. Розвиток великого мозку, показує Юркевич, прямо пропорційний розвитку розумових здібностей, становленню безпристрасного,

предметного, об'єктивного знання, вільного від обмежених органічних відчуттів. Водночас київський філософ називає мозок ізолятором, що роз'єднує систему травлення від системи пізнання, і робота цього ізолятора-мозку не має бути утруднена певними тривогами та інстинктами тваринного життя. Характеризуючи мозкову діяльність людини, мислитель заперечує здатність тварин, на відміну від людей, у повноцінному мисленні внаслідок «сильних органічних потрясінь, що вони переживають при першій спробі помислити» [3, арк. 7]. Таким чином, допомога головного мозку душевній роботі полягає в ізоляції розумової діяльності від органічного життя, надання цій діяльності характеру легкості і приємності, все більшої досконалості, через що розумова діяльність є «якістю духу».

Негативні наслідки впливу тілесності на людську розумову активність Юркевич аналізує і через виокремлення сфери п'яти органів чуття. Відповідно до ступеню досконалості переднього мозку, ці чуття можуть бути або підлеглими системі травлення, або слугувати розумовій сфері, кажучи словами Юркевича, стати «слугами шлунку» або «слугами розуму» [3, арк. 7зв.]. Мислитель проблематизує усталений в філософській думці погляд про однаковий розвиток системи чуттів у людини, стверджуючи про природню зумовленість здібностей як окремої людини, так і цілих народів до розумової діяльності або, навпаки, до «збудників» рослинного життя. Як приклад, Юркевич віднаходить відмінність у функціонуванні психічного життя між європейцями та мешканцями півдня: першим більшою мірою притаманна розсудливість, кмітливість, здатність до аналізу, об'єктивність, абстрактність та незацікавленість у способі пізнання речей. Ці риси обумовлені особливостями тілесної розбудови їхніх органів чуттів, що характеризуються меншим задіянням до «життєвої системи», системи рослинного, органічного життя. Більшу природжену схильність до абстрактного мислення у європейців П. Юркевич пояснює властивою ним здатністю бути незалежними від зовнішніх відчуттів, і виробленню цієї здатності, переконує мислитель, сприяли суворі кліматичні природні умови, при яких дія на людське сприйняття з боку природи позначена «простими і відстороненими ознаками». На відміну від північних народів, у народів півдня вплив природи на формування системи почуттів інший: через багатоманітність барв, звуків природа хаотично та безмежно, цілковито охоплює наше сприйняття, наслідком чого відбувається «межове змішання образів, коли квіти уявляються співаючими і звуки кольоровими» [3, арк. 8зв.]. На думку П. Юркевича, таке змішання, перетікання функцій органів чуттів перешкоджає закону пізнавальної діяльності, відповідно до якого зовнішній світ даний як такий для пізнання в ракурсі судження, що розрізнює, порівнює, протиставляє. Наступною умовою для розвитку вищих розумових здатностей душевного життя, на думку П. Юркевича, є закон діяльності мислення у послідовному порядку. Формоутворенням цього закону є закон схожості, згідно з яким один предмет викликає у пам'яті інший, схожий з ним предмет, що спричиняє появу судження про схожість і відмінність речей, і це є сприятливим для розвитку розумової активності. Отже, висновує київський філософ на основі розгляду закономірностей розвитку розумової діяльності, «шлях від механічної гри образів до розуму для європейця є коротшим» [3, арк. 9], аніж для інших народів.

На думку київського мислителя, не зважаючи на однорідну якість душевного життя людини, за кількістю і напрямом це життя являє собою неоглядне різноманіття [3, арк. 9зв.]. Причину такого різноманіття Юркевич углядає у відношенні тілесної природи до душевної, і підтверджує своє переконання через демонстрацію відмінності трьох рас з огляду на закономірності тілесної організації (неоднакове співвідношення між системами травлення і системами розуму, розвиток почуття індивідуальності та загальності, відношення артеріальної та венозної крові, розвиток головного мозку).

Окреслюючи співдію тіла та психіки людини, П. Юркевич розглядає питання ролі органів руху людини для розвитку її душевного життя. На відміну від інших створінь, на думку професора, людина в своєму розвитку має пройти довгий шлях для оволодіння органами руху. Якраз ця обставина і є сприятливою для становлення особистості. По-перше, під час зазначеного розвитку думка людини зосереджується на її рухах таким чином, що ці рухи, дії людини стають відображенням її думки. По-друге, людська воля не є первинною стосовно розуму в процесі його формування, і відтак закладання основ «ідеальної людини» чи людського духу, здійснення прагматичних дій, досягнення корисних результатів відбувається вже за сприянням сформованої розумової діяльності. По-третє, варто наголосити на величезній ролі матері у процесі формування людини, яка не лише відповідальна за харчування дитини, але також відіграє суттєву роль у встановленні дитини у коло сутнісних зв'язків світу. Мати, зазначає П. Юркевич, стає справжнім поводирем людської освіти, «слугує посередником між новою людиною і старим світом, вона то наближує до свого дитини речі, то віддаляє їх від неї, то замінює одні речі іншими» [3, арк. 10зв.]. Отже, за допомогою здійсненої материнської речової маніпуляції, керуванню, представлення свідомості дитини нових речей, дитина починає дивитися «на речі розвиненим поглядом своєї матері: у ньому вже накреслено загальний дух, загальна людяність, яка сповідується у його сім'ї, особливо у думках і діях матері» [3, арк. 10зв.].

Описуючи процес формування людської особистості, Юркевич зазначає, що процес оволодіння, набуття людиною освіти є довготривалим і нерівнозначним для різних народів процесом. Первинну сходинку цього складного процесу складає пізнання людиною своєї тілесності. П. Юркевич вбачає це тілесне самопізнання важливим аспектом формування багатоманітності народів і визначення їхніх історичних шляхів. Критерієм різноманітності людства стає поставлений народом акцент на певній частині тіла, що виявляє його сутність. У пізнанні преференції народу суттєво зараджує філологія, оскільки саме «словом у різних народів позначається певна сторона тіла у її зв'язку із духом» [3, арк. 11], тобто через слово здійснюється поєднання духу із тілесністю. Мислитель ілюструє свою тезу прикладами з слововжитку поняття «людини» у різних народів Наприклад, у стародавніх індійців словом «людина» позначалось істота споглядальна, недіяльна, схильна до містицизму, що відображає характерні особливості менталітету цього, кажучи словами Юркевича, «даровитого племені». Стародавні греки у назву людини вкладали значення істоти, що має свіже, випромінююче обличчя. І увесь напрям грецької цивілазації в її різномантних проявах (мистецтво, наука, релігія, життя) були реалізацією цієї інтуїції. Римляни поняттю людини надавали значення істоти, що опирається на тверде підґрунтя – і тому «сила мускулів, органи руху, а не споглядання стають виразниками духу», і саме в цьому цивілізаційному напрямі розвиває себе римський дух. У слов'ян назва «людина» слугує вказівкою на істоту, наділеною здатністю до слова, що на думку Юркевича, є «серединою між ідеалізмом індійців і реалізмом римлян» [3, арк. 11зв.]. Не маючи переконливих доказів цього припущення, Юркевич покладається свої сподівання на майбутні прояви вказаної специфіки слов'ян. Наводячи певні аналогії із змістовним наповненням слова «людини» у різних народів, Юркевич висновує, що історичний розвиток певного народу обумовлений зв'язком душевної сторони із тілесною, та визначається своїм характером відповідно до тієї частини тіла, що мала безпосередній вплив на душевні якості народу, а отже «цивілізація є тим, якого смак, колір і розмір залежить від властивостей того народного дерева, на котрому вона виростає» [3, арк. 11зв.].

В ракурсі з'ясування питання впливу органів руху на психічне життя людини П. Юркевич визначає різну здатність і досконалість довільних і мимовільних рухів

у людей. З огляду на відмінність тілесної організації у різних народів, органи довільного руху мають різний зв'язок із органами травлення. При надмірному впливові травневої системи довільні рухи можуть повертатись до стадії дитинства з його мимовільними рухами. Це призводить по погіршення якості душевного життя певного народу, його культурно-цивілізаційної нездатності, неспроможності власної суб'єктності у майбутньому, відсутності потягу до загального законодавства і права, уособлені в державності [3, арк. 12–12зв.].

При розгляді впливу органів руху на психічне життя П. Юркевич порушує питання значення голосового апарату для вироблення словесного мовлення. Окреслюючи дію антагонізму «мови жестів» і «мови слів» в культурному житті народів, він наводить для прикладу цього протиставлення китайців і слов'ян: перші активно вживають мову жестів і мін (міміка, рух очей, характерна гра обличчя), другі внаслідок іншої тілесної організації не можуть пояснити і зрозуміти свою мову за допомогою мови жестів і тому ясність, визначеність, точність вираження надають словесній мові [3, арк. 13–13зв.]. П. Юркевич обстоює важливість саме розвитку словесного вираження думки як найбільш сприятливої умови прогресу, вбачаючи у цій здатності основу цивілізаційного розвитку: «чим легше мова здатна виражати нові думки в нових словах, тим охочіше ми вирішуємо обробляти ці думки» [3, арк. 14].

П. Юркевич з'ясовує характерні особливості третьої форми взаємодії тіла і душі як окремої особистості, так і цілих народів, а саме форми *резонансу* – тіло як відображення або резонанс, образ, символічний вираз душі, знак її душевних станів. Наводячи приклади тілесного відображення душевних порухів в людській поведінці, Юркевич зауважує, що саме завдяки цій тілесній функції відображення органи руху спільно діють із духовними хвилюваннями. Водночас ця функція уможливлює здатність людини до естетичних почуттів, оскільки поняття прекрасного у людини формується завдяки резонансній тілесній діяльності: «тільки завдячуючи цим послугам тіла ми здобуваємо здатність споглядати ідею і внутрішню життєвість у формах видимих, чуттєвих» [3, арк. 14зв.]. Таким чином, відношення резонансу тіла і душі людина переносить на своє сприйняття зовнішніх речей, проглядаючи в чуттєвих формах їх внутрішню сутність. Жести, рухи, пози тіла, слова, тони мовлення є різними чуттєвими формами, що відображають думки і тривоги душі, зовнішні явища, що втілюють ідею. Зображені Юркевичем факти резонансної діяльності доводять природжене людині почуття прекрасного і власне людську здатність насолоджуватися художніми витворами [3, арк. 14зв.–15]. Прикладаючи поняття резонансу до пояснення особливостей культурної різноманітності народів, П. Юркевич пояснює відмінність напрямів і форм естетичної освіти у різних народів, що залежить від двох причин: перша – які зовнішні образи вражають ці народи, друга – які душевні хвилювання першочергово відображаються на тілесності (наприклад, витончена моральність, чи сила волі, чи задушевність) .

У ракурсі розгляду питання резонансу, П. Юркевич порушує проблему значення «фізіономії» в поведінці людини [3, арк. 15зв.–18]. Фізіономія, або вираз обличчя, як і людське вбрання, виходять із тієї ж людської резонансної здатності тіла відображати духовні стани, ставати «дзеркалом душі». Досить цікавими видаються роздуми П. Юркевича стосовно характерних особливостей вдачі певних народів, проявленої у їх здатності обирати різні кольори для вбрання. Закономірність вибору певним народом кольорів одежі зумовлене, з одного боку, ступенем розвитку їхнього естетичного смаку, з іншого боку, тим життєвим почуттям, що переважає у ньому. Українське коріння мислителя відображено у його роздумах стосовно преференції для козаків червоного і синього кольорів: як знаку здоров'я і свіжої крові, водночас наявної присутності гніву [3, арк. 17].

Зазначаючи ту загальновідому істину, що жести і міміка людини – універсальна мова людства, Юркевич застерігає від абсолютизації принципу відповідності фізіономії та вбрання людини із її душевними якостями, водночас наводить і численні приклади з історії культури людства на користь суджень про характер людини відповідно до її фізіономії (наприклад, характеристику людських якостей І. Христа, що співвіднесені із його рисами обличчя, надану в посланнях римських консулів до Сенату) [3, арк. 18].

Отже, здійснений у статті джерелознавчий і змістовний аналіз рукописного тексту П. Юркевича «Досконалості і недоліки душевного життя залежно від особливостей тілесної організації» дозволяє оприявнити перед дослідниками досі не вивчений аспект антропологічних студій П. Юркевича – його розвідки із фізичної антропології та расової теорії. Маємо зазначити, що ці студії, з одного боку, відображають панівні наукові тенденції в академічному середовищі часів, водночас демонструють нові аспекти зацікавлень українського філософа, доповнюючи та продовжуючи пріоритетні напрями філософських, антропологічних та психологічних розвідок П. Юркевича. Також варто відзначити характерну особливість аналізованого рукопису – попри анонсований автором ракурс розгляду проблематики расової різноманіття людства, П. Юркевич робить головний акцент на філософському осмисленні закономірностей взаємодії тілесної і душевної вимірів людського буття.

Список використаної літератури

1. Кузьміна С. Л. Філософсько-педагогічна концепція П. Д. Юркевича. Київ : ПАРАПАН, 2002. 162 с.
2. Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини / упор., перекл. М. Ткачук. Київ : Вид. дім «КМ Academia», Унів. вид-во «Пульсари», 1999. 322 с.
3. Юркевич П. Д. [Досконалості і недоліки душевного життя залежно від особливостей тілесної організації]. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України*. ДА 355 Л (Муз. 818г). №7. 18 арк.
4. Юркевич П. Д. З науки про людський дух. *П. Д. Юркевич. Вибране*. Київ : «Абрис», 1993. С. 115–221.
5. Юркевич П. Д. Психологія та психіатрія. *Київські обрії: історико-філософські нариси* / за ред. В. Горського, М. Ткачук. Київ : Стилос. 1997. С. 282–313.

THE QUESTION OF THE DIVERSITY OF HUMANITY IN COMPREHENSION PAMFIL YURKEVYCH (BASED ON MANUSCRIPT MATERIALS)

Liudmyla Pastushenko
Department of Philosophy and Religious Studies,
National University of Kyiv Mohyla Academy
Skovoroda str., 2, 04070, Kyiv, Ukraine

The article is the first in the research history to provide a comprehensive substantive analysis of the manuscript “Perfection and defects of the spiritual life depending on the peculiarities of the bodily organization” (1867) from the archive of Pamfil Yurkevych, which is stored in the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. The source issues of attribution and authorship of the text are clarified. The main idea of the manuscript text is highlighted, which consists in the attempt of the Kyivan philosopher to establish the diversity of human nature, and, accordingly, humanity, depending on the established patterns of interaction of bodily and mental (soul) forces of the human body. The author reveals the characteristic feature of considering this idea through the prism of the prevailing ideas of physical

anthropology and racial theory at that time. It is shown that despite the chosen research perspective, P. Yurkevych in his research emphasizes the philosophical understanding of the problem of the relationship between the bodily and mental dimensions of man, which is a reflection of his anthropological studies. Several issues are highlighted in their sequential presentation by P. Yurkevych in the manuscript: establishing a correspondence between the existing diversity of forms of corporeality and human psychic life and the development of human civilization; building a hierarchy of racial difference in accordance with the hierarchy of psychic life in its dependence on corporeality; outlining the criteria of favorability or unfavorability of a certain corporeal development for the functioning of different levels of the mental system; identifying and analyzing in detail three forms of correlation between the corporeal and psychic life of man: oppression, cooperation, and resonance, which the thinker interprets as certain regularities, stable scientific laws of interpretation of both human existence and cultural and civilizational development of mankind.

Key words: P. Yurkevych, Kyiv spiritual and academic philosophy, manuscript heritage, physical anthropology, racial theory, psychophysical problem, corporeality, psychic life.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 96–103
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 96–103

УДК 111.1:801.73
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.11

ОНТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ Г.-Г. ГАДАМЕРА

Ірина Починок
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

Ольга Рупташ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

Тетяна Радзиняк
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

Показано, що Гадамер підпорядковує дослідження онтологічних вимірів герменевтики двоєдиній меті – подолання обмеженості усталених поглядів на неї як мистецтво тлумачення текстів і методологію «наук про дух», та обґрунтування її філософського статусу. Він високо оцінює спроби своїх попередників розкрити буттєві витоки герменевтики, але не приймає їх інтерпретацію в дусі психологізму, гносеологізму і трансценденталізму. Мислитель доводить, що лише фундаментальна експлікація того, як можливе і яким є розуміюче буття людини є надійною основою розбудови філософської герменевтики. З урахуванням історичності досвіду людини як її здатності бути історією, усвідомлювати специфіку темпоральності й доленосності власного життя відповідно переосмислюються засадничі поняття герменевтики: герменевтичне коло, передсуд, розуміння, інтерпретація, діалог, традиція, текст, мова, смисл. Суттєво, що в обґрунтуванні філософської герменевтики Гадамер не послуговується науково-методичними аргументаціями, оскільки вважає, що осягнення істини можливе й не-методичними, але не менш раціональними, засобами. З цих позицій він виявляє й аналізує герменевтично обґрунтовуючий потенціал естетичного – такої чуттєво-образної репрезентації «стану справ», що орієнтує людину на розбудову власного життя на засадах істини, добра і краси; історичного – як оприявлення істини традиціями, передсудами, авторитетами, оповідями, спонукаючи людину до цивілізаційного облаштування власного життя; мовного – як усезагального медіуму розуміння та репрезентацій істини загалом. Необхідною передумовою розуміння є врахування його контекстуальності, діалогічності, злиття горизонтів, плюралізм інтерпретацій тексту та властивої йому діалектики запитання-відповіді. Гадамер наголошує при цьому на дієво-історичній значущості герменевтики у соціалізації й самопізнанні особистості, взаєморозумінні людських спільнот та діалозі культур.

Ключові слова: герменевтика, досвід, діалог, естетичне, історія, інтерпретація, мова, розуміння, смисл, традиція, текст, час.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого аналізу герменевтики на основі врахування особливостей її закоріненості у фундаментальних структурах розуміючого буття людини, а відтак її онтологічного обґрунтування як передумови її

© Починок І., Рупташ О., Радзиняк Т., 2024

універсальності та ефективності, що особливо проявляється у розробці суспільно значущих стратегій інтенсифікації процесів гуманізації та гуманітаризації соціальних комунікацій, діалогу культур, міждержавного співробітництва. На наш погляд, ці проблеми і можливості їх вирішення іманентні філософській герменевтиці, що спонукає звертатися у їх дослідженні до творчості Г.-Г. Гадамера як співзасновника цієї течії.

Мета статті – виявити і проаналізувати онтологічні засади та виміри філософської герменевтики Гадамера як важливі чинники її предметно-методичної цілісності й епістемної значущості, взявши за основу головну працю мислителя «Істина і метод», яка переконливо демонструє універсальність і буттєву закоріненість герменевтичної проблематики. Мета дослідження – у поєднанні з традиційними пізнавальними засобами аналізу, синтезу, порівняння використовуються також герменевтичні інтерпретації та феноменологічні настанови в їх інтенції на сутнісну і ціннісно-смислову визначеність реалій світу людини.

Стан розробки теми характеризується певною парадоксальністю: попри те, що «Істина і метод» є однією з найбільш цитованих у сучасному філософському дискурсі, а її автор намагався глибше обдумати вже висловлене й усталене в герменевтиці, проблема онтологічних вимірів філософської герменевтики Гадамера ще не стала предметом спеціальних досліджень. Почасти вона заторкується у дослідженнях місця і ролі Гадамера в герменевтичній парадигмі, а особливо з'ясуванні спільного та відмінного в онтологічному обґрунтуванні філософської герменевтики у працях Гадамера і Гайдеггера (К.-О. Апель, Ю. Габермас, Е. Корет, П. Зеєбом, П. Рікер, Є. Хірш). Ґрунтовнішими є дослідження онтологічних аспектів розуміння, інтерпретації, досвіду, мови, тексту, смислу як основних понять герменевтики (Л. Архипова, А. Бакреу, Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дубініна, В. Загороднюк, О. Рупташ, Г. Шалашенко, І. Шпичінський, В. Фітьо). Отже, цілком очевидною є потреба поглибленого дослідження онтологічних вимірів герменевтики, аби вона набула філософського статусу.

Виклад змісту статті здійснимо за такими напрямами:

Передумови дослідницької ідеї Гадамера. Передовсім зазначимо, що звернення Гадамера до проблеми онтологічних вимірів герменевтики умотивоване його задумом обґрунтувати її фундаментальне значення та філософський статус. Ця дослідницька стратегія мислителя зумовлена системно дією таких головних чинників: зміщенням проблемного поля філософії від світу науки до світу життя; усвідомленням обмеженості науки на монопольне володіння істини; подоланням гносеологічного верховенства трансцендентального суб'єкта; визнання неусувності у відношенні людини до світу ірраціональних моментів; зміною ідеалу системної філософії настановою плюралістичного філософування. Важливими тут були й традиції психологізації та гносеологізації герменевтики, які за недостатнього врахування їх онтологічних засад, не убезпечували її від суб'єктивізму. Ці інтелектуальні зсуви зумовили лінгвістичний поворот у філософії від парадигми Мислення до парадигми Мови, у якій головним у дослідженні філософських проблем стає імператив їх зміщення у мовну площину та аналіз значень слів і висловлювань речень, що репрезентують ці проблеми. Найповніше ця дослідницька новація проявилася у неопозитивістській філософії науки, лінгвістичному напрямі аналітичної філософії, філософуванні пізнього Гайдеггера та його учня Гадамера, який розглядає ці зміни як імпульс подальшого розвитку герменевтики, надання їй фундаментального філософського характеру на основі узагальнення досвідів людського буття з опорою на відповідні онтологічні засади й евристичний потенціал мови. За Гайдеггером, герменевтика – то перш за все розмаїття життєво-практичних досвідів розуміння і взаєморозуміння людей. «Герменевтика, – наголошує мислитель, – це практика. Хто не може запозичити з практики герменевтики її універсальну

широчінь і її філософські виправдання, той, можливо буде знаходити усе нові методи, за допомогою яких можна досягти успіхів в науках, але розумному застосуванню знання з їх допомогою не навчитися» [5, с. 8].

Гадамер доводить, що онтологізація та універсалізація герменевтики закономірно випливає з її історичного розвитку. При цьому він посилається на герменевтичні мотиви маєвтики Сократа, діалоги Платона і практичну філософію Аристотеля. Звичайно, ті та інші ідеї герменевтики Гадамер сприймає критично мірою їх закоріненості в бутті. Так, він високо оцінює творчі дерзання В. Дільтея обґрунтувати герменевтику як методологію «наук про дух» на основі історичності життя, але вважає неприйнятною психологізацію цього процесу. Він віддає належне антипсихологізму Е. Гуссерля, який у реалізації програми філософії як строгої науки виходить з принципу «повернення до самих речей» та активності інтенціональної свідомості, спрямованої на конституювання аподиктично достовірних смислів феноменів, не погоджуючись водночас з його трансценденталізмом. Особливо значущими Гадамер вважає дослідження М. Гайдеггера онтології розуміючого Dasein у його історичності та фактичності, доповнюючи при цьому гайдеггерівське тлумачення історичності у модусі часовості поняттям історичних традицій. Так визрівав вихід герменевтики за межі уявлень про неї як допоміжну дисципліну у сенсі мистецтва тлумачення текстів та методології гуманітарного пізнання на шлях «філософії розуміння».

За Гадамером, універсальність герменевтики включає її екстенсивний та інтенсивний виміри, охоплюючи діахронію та синхронію світу людини. Екстенсивний вимір герменевтики пов'язаний із максимальним розширенням її дослідницького поля, охоплення ним досвідів життя, пізнання, спілкування, мови, цінностей та визнанням розуміння як атрибуту людини, яка діє, комунікує, пізнає, оцінює, переживає, грає тощо. Екстенсивно універсальність герменевтики особливо актуалізується в ситуаціях порушень у континуумі розуміння. Головні з них: остаточна незбагненність людського буття, його відкритість, непередвизначеність, креативність; часова дистанція між минулим і сучасним аж до розривів; протистояння традицій і новацій; різновекторність ціннісних орієнтацій; символічність пам'яток культури і неоднозначність інтерпретацій їх смислів; випадки неспівпадання у життєдіяльності людини мети, її реалізації та результату; відсутність прямого зв'язку між задумом автора твору і самоцінністю твору; залежність сприйняття твору від життєвого досвіду читача, характеру епох і культур; проблеми, що виникають у процесі мовних перекладів тексту; зрештою, моменти непорозуміння між людьми і їх намагання знайти «спільну мову».

Інтенсивний вимір універсальності герменевтики пов'язаний з ціннісно-смисловою глибиною та історичністю людського буття, зумовлюючи онтологічну визначеність її засадничих понять. Так, в аналізі сутнього герменевтичного досвіду Гадамер розкриває обмеженість епістемного звуження («приховування») досвіду до даних спостережень та експериментів і вказує на його зумовленість взаємодією відомого/невідомого, досягнутого/втраченого, перемог/поразок, раціонального/ірраціонального, а відтак наявність у ньому загальновизнаних схем доцільності та ефективності, водночас відкритих до можливих спростувань чи удосконалень. Стабільність досвіду не виключає його адогматизм, людинотворчий потенціал, а головне – здатність досвідченої людини усвідомлювати власну історичність, а отже – конечність життя. Аналогічно переосмислюється поняття «герменевтичне коло», «текст», «розуміння», «смисл». Ці поняття змістовно збагачуються з урахуванням ідеї історичності буття людини та неприпустимості звуження досвіду істини. У праці «Істина і метод» Гадамер пов'язує реалізацію стратегії обґрунтування філософської герменевтики з онтологічною інтерпретацією естетичної, історичної, мовної форм відношення людини до світу.

Естетичне як чинник трансформації герменевтики. У критиці естетичної свідомості Гадамер ставить за мету «захистити той досвід істини, до якого ми стаємо причетні завдяки творові мистецтва, від естетичної теорії, звуженої усталеним у науці поняттям істини» [5, с. 8], а відтак «розвинути таке поняття пізнання й істини, яке б відповідало цілісності нашого герменевтичного досвіду» [5, с. 8]. Мистецтво засвідчує істину не загальними міркуваннями, а заподіяними його творами глибокими екзистенційними переживаннями людини, суттєво впливаючи на її духовність. Це означає, що герменевтичний досвід не зводиться до суб'єктивних оцінок, а має онтологічно-дієву визначеність. У зв'язку з цим в усвідомленні сутнього естетичного Гадамер акцентує на буттєвості твору мистецтва у його впливі на людину. Як на зразок органічної єдності мистецтва і життєдіяльності людини він вказує на давньогрецький театр, скульптуру, поезію та релігійно-мистецькі надбання епохи Середньовіччя. Оприявлення сутнього естетичного відбувалося тут за безпосередньої участі людини у «грі», «святі», «символах», смислова компонента яких інтегрує індивідів у цілісність людських спільнот, долучаючи їх до сакрального світопорядку. Суб'єктивізація естетичного досвіду у Новий час зумовила його звуження і суб'єктивізацію. Так, Кант, хоч і визнає пріоритет «прекрасного у природі» щодо «прекрасного у мистецтві», усе ж убачає основу «прекрасного» в апріорній структурі суб'єктивності, що, зрештою, призвело до абсолютизації в естетичній теорії «творчої суб'єктивності» та «геніальності». Натомість Гегель, розглядаючи істину естетичного в контексті історичного саморозгортання духу, виводить смисл художнього твору за межі суб'єктивності автора у світ трансцендентного, вважаючи, що ідея «художника» пов'язана не так із висловленим ним, як з тим, що у його творі не висловилося.

Гадамер доводить, що герменевтична неперечісність твору мистецтва полягає у тому, що, символізуюче буття сутнього у його зіставленні з людиною і соціокультурними цінностями не лише актуалізує проблему розуміння, але й сприяє реалізації людинотворчого потенціалу твору. «І справді, – зазначає мислитель, – мова художнього твору має ту особливу рису, що окремий твір зосереджує у собі і виражає символічні риси, що властиві, як вчить герменевтика, всьому сутньому. Порівнюючи його з будь-якою іншою словесною і несловесною традицією, про нього можна сказати, що для кожного теперішнього часу він є абсолютно теперішній, несучи разом з тим своє слово будь-якому майбутньому. Довірлива інтимність, якою нас заторкує твір мистецтва, є водночас загадкова, потрясіння і руйнація звичного. Він не лише розкриває серед радісного і грізного жаху стару істину: «це ти», – він ще й каже нам: «ти повинен змінити своє життя» [5, с. 265]. Гадамер показує, що естетична істина вивищується до правди, яка утверджується не сама собою, а внаслідок нашої боротьби за неї.

Історичний досвід – основа філософської герменевтики. За Гадамером, значення досвіду історії у розбудові філософської герменевтики полягає у тому, аби показати «весь герменевтичний феномен у повному його діапазоні. Йдеться про те, щоб визнати у ньому такий діапазон істини, який не лише повинен мати філософське обґрунтування, але й сам є способом філософування» [5, с. 9]. У зв'язку з цим у поглядах на історію він дистанціюється як від її метафізично-спекулятивних тлумачень, так і її натуралістично-позитивістських інтерпретацій. Історія не укладається у схеми «стріли часу», прогресу чи регресу. Історія – це передовсім просторово-часова розмірність розуміючого людського буття, цілісність якого забезпечується здатністю мови інтегрувати у герменевтичний універсум історичні події, традиції, звичаї, пересуди, авторитети, оповіді, реалії сучасності та ідеї майбутнього. Людське буття по суті своїй історичне – це означає, що фундаментальною визначеністю людини є не її властивість бути в історії, а її здатність *бути історією*, тобто,

мати початок (витоки, народження) і кінець (у невизначеному часі), відповідне наповнення часу, а отже, долю. Історичність людини завжди ситуативна у значенні унікальності, вона не редукується до минулого і не виводиться з майбутнього, а характеризується як інтегрованістю у соціокультурний континуум, так і можливістю випадання з нього, актуалізуючи при цьому герменевтичну проблематику. Ці іманентні історії онтологічні засади Гадамер розглядає як чинники розбудови філософської герменевтики.

Мыслитель переосмислює насамперед традиції, розглядаючи їх не так у значенні об'єкта пізнання, як основи розуміючого буття людини. Узагальнюючи моменти раціональності людського досвіду, вони забезпечують його наступність і осмисленість, суттєво впливаючи на нашу життєдіяльність. Водночас дієвість традицій виявляється лише за умов нашого їх культивування та адаптації до нових умов, а тому некоректними є їх догматизація, нігілістичне заперечення чи романтизація. Спираючись на їх значення і смисли, ми визначаємо первинне, життєво-практичне, розуміння тих чи тих феноменів, ставлення до них, наші рішення і дії, і в цій якості традиції стають предметом подальшої теоретичної рефлексії.

Відповідно до онтологізації герменевтики Гадамер переосмислює й проблему часу. Він вважає, що подолання часової відстані між теперішнім і минулим через емфатичне проникнення в дух минулого та душу автора твору неможливе, це радше «наївна передумова історизму». Навпаки, справжня значущість історичних подій, творів мистецтва і літератури, наукових теорій тощо виявляється лише з часом, «на відстані», а тому важливо зберегти і «пізнати відстань у часі як позитивну й продуктивну можливість розуміння» [5, с. 276]. Цьому сприяють «дозрівання» історичних феноменів, здійснені ними ефекти і впливи на життя людей, багатство їх інтерпретацій, інтенсивність їх участі у зв'язку часів та сплавленні горизонтів розуміння. Осягаючи ту чи ту подію-текст, ми вже перебуваємо під впливом цих чинників, а тому час – не всепоглинаюча безодня, він сповнений невичерпних можливостей розуміння й оновлення смислів.

Обґрунтуванню філософської герменевтики Гадамер підпорядковує також реконструкцію герменевтичного кола як співвідношення саморозуміння людини і розуміння світу. При цьому він виходить з ідеї Гайдеггера, що головною проблемою тут є правильне входження в коло. Це передбачає врахування, з одного боку, самодостатності тексту, що виражає «суть справи», володіє презумпцією «онтологічної повноти смислу», виявляє спротив нашим очікуванням, а з іншого – суб'єкта, який в інтерпретації тексту виходить не з «нульових» позицій, а з історичних традицій, пересудів, передрозумінь. Осягнення смислу тексту відбувається на основі взаємодії процесів заглиблення суб'єкта у значення текстових висловлювань у речі, події, процеси та їх соціокультурні контексти, і відповідно до цього уточненнями й змінами наших вихідних припущень про їх смисл. Смисл викристалізовується внаслідок поступально-зворотного руху думки, за якого мінімізуються моменти упередженості суб'єкта щодо тексту і зростає об'єктивна інформація про репрезентований ним «стан справ». Герменевтично зріла свідомість, зазначає Гадамер, повинна бути відкрита до іншості тексту і думок про нього інших суб'єктів, пам'ятати про власні ілюзії, аби текст «набув можливості протиставити свою фактичну істину нашим власним передумкам» [5, с. 250]. Цим зумовлюється принципова відкритість герменевтичного кола, потенційно нескінчене розмаїття інтерпретацій тексту і його смислів.

Важливим аспектом обґрунтування філософської герменевтики Гадамер вважає діалектику «запитання-відповіді», що забезпечує перехід від незнання до знання, розуміння і взаєморозуміння. Як зазначає О.Рупташ, «смисл тексту, речення, твору тощо визначається інтенцією запитання, в якій у згорнутому вигляді присутній і задум автора, і його

психологічний портрет, і соціокультурний контекст, але також присутній і той, хто прагне зрозуміти смисл тексту як готову відповідь» [9, с. 75]. Мислитель показує, що ефективність запитання-відповіді значно зростає за умов розгляду їх психологічних і гносеологічних особливостей як похідних від онтологічних засад людського буття та врахування залежності відношення «текст-інтерпретатор» від історичних ситуацій. Процес «запитання-відповіді» підпорядковується не задумам автора тексту чи інтерпретатора, а «суті справи» та її контекстам, внаслідок чого осягнення смислу постає не як реконструкція задуму тексту, а як конституювання смислу репрезентованого текстом «стану справ». Первинним тут є «запитання-відповідь» тексту і вже з цих позицій з врахуванням історичних позицій і передрозумінь інтерпретатор аналізує текст. Важливо, щоб «запитання-відповіді» не лише стосувалися «стану справ», але й були логічно вивірені й обґрунтовані. В цілому, цей процес сповнений динаміки, має відкритий і творчий характер; наступні покоління будуть по-новому розуміти текст і його смисли.

Універсальність обґрунтовуючо-герменевтичного потенціалу мови. Показово, що реалізацію своєї дослідницької стратегії Гадамер завершує і визначає як «онтологічний поворот герменевтики на провідній нитці мови» [5, с. 355]. Мислитель розглядає мову як універсальний інтегратор усіх способів і форм осягнення світу, тобто, як «досвід досвідів». Мова забезпечує олюднення світу і визначеність усього сущого. Артикулюючи буттєву закоріненість у життєво-практичному досвіді мовлення, спілкування, діалогу, Гадамер показує, що лише у стихії мови здійснюється осягнення світу, самопізнання «Я», взаєморозуміння людей, фіксація і передача традицій, діалог культур тощо. Мова завжди людиномірна, вона співконститутивна щодо світу людини, не лише залежить від нього, але й зворотно впливає на нього, забезпечує значеннєво-смислову визначеність його реалій, зберігаючи при цьому свою самодостатність, остаточну незбагненність і таїну [див.: 7, с. 380-398]. Проте таке гіпостазування мови, зауважує мислитель, не веде до ототожнення мови і світу, воно вказує на її непересічність в освоєнні світу і «основоположний зв'язок між мовою і світом не означає, ніби світ перетворюється на предмет мови. Радше те, що становить предмет пізнання і висловлювання, завжди уже оточено світовим горизонтом мови» [6, с. 415–416]. Тобто, ми освоюємо світ не як «річ у собі», а як репрезентовану мовою реальність, що й уможливлює її розуміння. Водночас Гадамер застерігає проти механічного посилання на мову як на гаранта адекватності розуміння, адже мова надто складний феномен, вона може як оприявлювати істину, так і її утаємничувати, а крім цього, її можуть використовувати як засіб маніпуляцій. Тим-то розгортання її герменевтично-обґрунтовуючого потенціалу не виключає певні методичні настанови, що стосуються відношення текст-розуміння-смисл.

За Гадамером, «диво розуміння» розкривається лише у процесі мовного досвіду, головними інваріантами якого є живе мовлення, спілкування, діалог як суб'єктивні передумови смислу, і текст як його предметне втілення. Мислитель розглядає текст як феномен комунікативного досвіду, що слугує для збереження і передачі інформації, здатний генерувати нові смисли, передбачає їх інтерпретацію і в цій якості він не заданий предмет, а «фаза у здійсненні події розуміння». Фіксуючи моменти тривкості та значущості досвіду, текст скеровує наші інтерпретації та розуміння на «суть справи» і смисл, виконуючи посередницьку функцію. Герменевтика зосереджується передовсім на проблемі зв'язку тексту з опосередкованими мовою процесами мовлення, творення і розуміння смислів, а отже, інтерпретації текстів. Умовою адекватного осягнення тексту є його читабельність, відкритість до інтерпретацій, аналіз залежності тексту від комунікативних мотивів і контекстів, інтенція на те, що «сказалося в тексті», врахування позиції «іншого» та горизонтів розуміння.

Гадамер наголошує на передумовності та контекстуальності розуміння, що стосуються тексту й інтерпретатора. В герменевтичному досвіді головними є його об'єктивні компоненти (текст, суть справи, зміст, смисл), а його суб'єктивні моменти (мовлення, міркування, спілкування) зазвичай зміщені на периферію. За умов правильного входження в герменевтичне коло всі припущення і передрозуміння інтерпретатора зазнають конкретизації.

На відміну від традиційного тлумачення розуміння як мети пізнання, а інтерпретації – як його засобу, Гадамер розглядає їх у взаємозумовленості: розуміння тексту завжди «інтерпретуюче», а інтерпретація – «розуміюча», проте «остаточне» розуміння досягається завдяки аплікації, включенню смислу тексту в сучасну культуру. Смислова репрезентація текстом неперервного і загальнозначущого моментів досвіду уможливлює його розуміння за критеріями істини і правди. Суттєво, що Гадамер надає розумінню максимально широкого і дієвого значення, розглядаючи його як історико-культурний чинник в соціалізації особистості. Розуміння реально постає як «екзистенційна подія» в житті людини, бо й справді, якщо ми щось чи когось не розуміємо, то наші думки, оцінки, дії – одні, а при розумінні – інші. Розуміння в структурі філософської герменевтики Гадамера – важлива субстанція нашої життєдіяльності та світовідношення.

Висновки. Розбудова філософської герменевтики передбачала надійніший фундамент, аніж той, на якому сформувалися попередні моделі герменевтики. Цю ідею Гадамер реалізує на онтологічній основі розуміючого буття людини-у-світі в його історичності. В обґрунтуванні філософського статусу герменевтики мислитель спирається на такі головні чинники: експлікацію епістемного потенціалу досвіду мистецтва, історії, мови; настанов поза-науковометодичного осягнення істини; наповнення засадничих понять і категорій герменевтики онтологічним змістом; універсалізацією розуміння як субстанції самопізнання і світовідношення людини; розкриття дієво-історичної значущості складників герменевтичного досвіду в контексті його відкритості, діалогічності, креативності. В міру легітимації філософської герменевтики й уся філософія набуває герменевтичних вимірів.

Список використаної літератури

1. Архипова Л.Д. Простір надії: Р. Рорті про герменевтичний проект Г.-Г. Гадамера / *Наукові Записки*. Том 102. Філософія та релігієзнавство. С. 33–37. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7274f35d-5dab-4e74-8605-a6cf117d0a55/content
2. Бакреу А.С., Шпачинський І.Л. Особливості герменевтики як філософської концепції XX ст. // «*Young Scientist*». № 12 (76). December, 2019. 247 Філософські науки. С. 247–250. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-12-76-51.
3. Богачов А.Л. Онтологія розуміння (філософська герменевтика). Підручник для студентів філософського факультету. К., 2021. 320 с.
4. Дубініна В.О. Герменевтика Х.-Г. Гадамера як філософія мови. International Academy Journal Web of Scolar / 5 (47), May 2020. С. 60–64. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/31052020/7097
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Т. І. Пер. з нім. К., 2000. 464 с.
6. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Доповнення. Покажчики. Т. ІІ. Пер. з нім. К., 2000. 464 с.
7. Загороднюк В., Шалашенко Г. Мова як «домівка буття» // Філософія: світ людини. Курс лекцій: Навч. видання / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов Н.В. Хамітов та ін. К., 2003. С. 380–398.

8. Починок Б.В., Починок І.Б. Істина як дієво-історичний феномен // *Вступ до філософії гуманітарних наук: навчальний посібник* / Б. Починок, І. Починок. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 211–218.
9. Рупташ О.В. Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 336 с.
10. Фітьо В. Феномен розуміння в герменевтиці Гадамера // *Вісник Львівського ун-ту.* Філософські науки. 2007. Вип. 10. С. 128–138.

ONTOLOGICAL DIMENSIONS OF PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS OF H.-H. GADAMER

Iryna Pochynok
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies, Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine

Olga Ruptash
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies, Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine

Tetiana Radzyniak
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies, Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine

It is shown that Gadamer subordinates the study of the ontological dimensions of hermeneutics to a twofold goal – overcoming the limitations of established views on it as an art of interpreting texts and the methodology of "spiritual sciences", and substantiating its philosophical status. He highly appreciates the attempts of his predecessors to reveal the essential origins of hermeneutics, but does not accept their interpretation in the spirit of psychologism, epistemology, and transcendentalism. The thinker proves that only a fundamental explication "of how it is possible and what is the understanding being of a person" is a reliable basis for the development of philosophical hermeneutics. Taking into account the historicity of human experience as its ability to be history, to realize the specifics of temporality and destiny of one's own life, the basic concepts of hermeneutics are reinterpreted accordingly: hermeneutic circle, prejudice, understanding, interpretation, dialogue, tradition, text, language, meaning. It is significant that Gadamer does not use scientific and methodical arguments in the justification of philosophical hermeneutics, as he believes that understanding the truth is also possible by non-methodical, but no less rational, means. From these positions, he reveals and analyzes the hermeneutically substantiating potential of the aesthetic experience such as sensual and figurative representation of the "state of affairs" that guides a person to build his life on the basis of truth, goodness and beauty; the historical one – as the manifestation of truth by traditions, prejudices, authorities, stories, encouraging a person to civilize his own life; the language – experience as a universal medium of understanding and representations of truth in general. A necessary prerequisite for understanding is taking into account its contextuality, dialogicity, merging of horizons, pluralism of interpretations of the text and its characteristic question-answer dialectic. At the same time, Gadamer emphasizes the functional-historical significance of hermeneutics in the socialization and self-knowledge of the individual, the mutual understanding of human communities, and the dialogue of cultures.

Key words: hermeneutics, experience, dialogue, aesthetic, history, interpretation, language, understanding, meaning, tradition, text, time.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 104–114
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 104–114

УДК 101:17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.12

ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ КАНТІВСЬКОГО «КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ»

Людмила Рижак
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Розглянуто універсалістську етику Іммануїла Канта, що репрезентувала ідеал моральної людини індустріального суспільства. Зазначено, що філософ обґрунтував етику модерного суспільства в перспективі автономії суб'єкта. Його автономія полягала в прагненні керуватися у виборі моральної поведінки тільки іманентними критеріями раціональності. Розум – це єдина засада значущості моральних норм, які філософ визначив як максими «категоричного імперативу». З'ясовано, що моральна людини модерного суспільства прагнула розумно облаштовувати своє життя як свобідна особа, дотримуючись морального закону як безумовного обов'язку. Практичний обов'язок стосувався сучасників, їхньої поведінки та вчинків у безпосередніх стосунках у часовому горизонті сьогодення.

Проаналізовано універсалістську етику відповідальності Ганса Йонаса, яка презентує ідеал моральної людини постіндустріального (постмодерного) суспільства. Зазначено, що філософ обґрунтував етику в горизонті продовження автентичного буття людства. Доведено, що технологічна цивілізація потребує таких норм (максим), які конституюють моральну відповідальність за життя нинішніх і прийдешніх поколінь. Аргументовано раціональну легітимацію імперативів для техногенної цивілізації, спираючись на Кантівський «категоричний імператив». Безумовно-обов'язковий імператив сучасності – людство має існувати. Етичні принципи категорично забороняють ризикувати життям кожної людини і людства загалом; неконтрольовано технологічно експериментувати з будь-якими формами життя. Стверджується, що опанування принципами універсалістської етики відповідальності, слугуватиме моральному прогресу, самозбереженню та самовиживанню людства на Землі.

Ключові слова: практична філософія, універсалістська етика обов'язку, категоричний імператив, технологічна могутність homo sapiens, універсалістська етика відповідальності, принципи відповідальності.

Філософи доби Просвітництва конституювали розумність людини і природи, надавши розуму вимір універсальної засади в усіх сферах життя. Неперевершеним речником у XVIII ст. універсальності теоретичного і практичного розуму був Іммануїл Кант (1724–1804), 300-ій ювілей якого святкує європейська й світова інтелектуальна спільнота. В добу Просвітництва філософ сформулював ідеї універсалістської етики, які актуальні й натепер та спонукають до розмислів. Як зазначає Віторіо Гьосле, «було б наївно гадати, що етичні ідеї, які «ми сьогодні» маємо, неодмінно ліпші від Кантових і що нам слід розглядати Канта як попередника наших ідей» [5, с. 20]. Зазначимо, що моральна філософія І. Канта актуальна, позаяк філософ обґрунтовує етику на засадах автономії суб'єкта, звертаючись до його розуму, поєднуючи з ідеєю його безумовних і абсолютних моральних обов'язків. А це означає, що кантівська моральна філософія не вичерпала своїх потенційних можливостей. Універсально об'єктивний підхід може слугувати методологією розгляду сучасних етичних проблем. Як наголошує В. Гьосле, велич Кантового проекту полягає в прагненні обґрунтувати моральні цінності та норми на засадах самого розуму. «Розум сам повинен відповісти на моральне запитання «Що я повинен робити?» Жодне

© Рижак Л., 2024

явище емпіричного світу не може правити йому за критерій оцінки. Водночас відповідь розуму має бути універсальною та об'єктивною; він повинен відтворити самоочевидність повсякденної моральної свідомості на вищому рівні» [5, с. 25].

Універсалістська етика І. Канта слугувала відправною точкою для критичного переосмислення морально-етичних проблем, починаючи від філософів XIX ст.: Ґ. Гегеля, А. Шопенгавера, Дж. Міла, М. Вебера, М. Шелера до наших сучасників: Д. Бьолера, Ю. Габермаса, В. Гьосле, З. Баумана, Г. Йонаса, К. Маєр-Абіха, К.-О. Апеля та інших.

Одним із небагатьох європейських філософів, наголошує Б. Шапіро, які власноруч змінювали історію, був І. Кант. Його практична філософія, звернена до моральності, репрезентувала ідеї, які стали провідними у новочасну добу. Вони визначили підвалини модерності: віру в розум і моральний закон, а відтак і «мотиваційний шлях, яким подорожує людство» [19, с. 17–18].

Дійсно, І. Кант започаткував філософські рефлексії морально-ціннісних засад буття людини в модерному світі, які не втрачають своєї актуальності натепер. Глобальне становище людства у постмодерному світі, глобальні виклики та загрози, зазначає К.-О. Апель, демонструють «нагальну потребу в універсально значущій загальнолюдській етиці, обов'язковій для всіх індивідів та всіх культур» [2, с. 359].

Мета статті – проаналізувати універсальну значущість раціонально-апріорних принципів відповідальності в горизонті можливостей самозбереження та самовиживання людства.

Зазначимо, що етика І. Канта виразила потребу капіталістичного способу життя в ідеї справедливості, що ґрунтується на засадах розуму. Зародження капіталізму та ринкових стосунків вимагало нових ідей, якими б керувалися суб'єкти дії. Річ у тім, що модерне суспільство пов'язувало свій поступ не лише з розвитком науки, техніки та економіки, а й з особистісно значущими цінностями. Не випадково капіталізм утверджувався під гаслами свободи, рівності та щастя, що уособлювали справедливість. Вона суголосить принципу індивідуалізму, який є фундаментом західної цивілізації.

Універсалістська етика І. Канта відіграла важливу роль у захисті права особи на індивідуальну самореалізацію. Запропонований ним принцип справедливості обстоює свободу особи, яка вільна у виборі своїх вчинків і дій. Вони не зумовлені природою речей, а вільним волевиявленням людини, причини якого містяться в її (інтелігібельному) розсудковому світі. «Автономія волі …є один єдиний принцип усіх моральних законів і відповідних їм обов'язків» [10, с. 38].

За Кантом, свобідною є та особа, воління якої узгоджуються з моральним обов'язком, або принаймні її бажання морально дозволені. Воління свобідної особи визначається тільки розумом, змушуючи її чинити раціонально, а отже і морально. Філософ упевнений, що «виконувати категоричне веління моральності в змозі кожен у будь-який час» [10, с. 43].

«Моральний закон, наголошує І. Кант, справді є закон причиновості через свободу» [10, с. 54], тобто він нероздільно пов'язаний зі свідомістю свободи волі. «Моральний закон є святий (непорушний). Людина, щоправда, є досить-таки не свята, але людськість у її особі мусить бути для неї святою. … тільки людина, а з нею – кожна розумна істота є мета сама по собі. Вона є суб'єкт морального закону, який є святим, саме завдяки автономії своєї свободи» [10, с. 97]. Тож, зазначає В. Гьосле, тільки «Кантове поняття свободи пов'язане з людською гідністю; істота, яка прагне тільки задовольняти свої бажання, є тільки розумною твариною, а не людиною, а суспільство, у якому задовольнятимуться всі, зокрема й аморальні, потреби, може й бути щасливим, … однак навряд чи в ньому знайдеться місце для реалізації людської гідності та духовності» [5, с. 32].

Загальновідомо, що І. Кант здійснив «коперніканський переворот», обґрунтувавши модерну науку і водночас відкрив простір для свобідної моральної волі. Як сучасник доби Просвітництва, І. Кант, критично переосмислюючи тенденції наукового поступу, не лише визначив межі наукової раціональності, а й сформулював моральні максими наукової й технічної реалізації. Моральним регулятором дій має стати «категоричний імператив». Він є такою нормою, дотримання котрої всіма і кожним є умовою справедливих учинків: «Чини так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла заразом правити за принцип загального законодавства» [10, с. 35], тобто була б визнана моральною всіма. Таке формулювання «категоричного імперативу», на думку В. Гьосле, цілком узгоджується із взаємною інструменталізацією моральних норм і обов'язків людей [5, с. 35].

Річ у тім, що модерне (індустріальне) суспільство потребувало саме такого суб'єкта: особи, яка може і повинна поводитися справедливо в рамках установлених розумом моральних норм і обов'язків. Оскільки особа, як член соціальної спільноти взаємодіє з іншими її члена, то має зважати на наслідки своїх учинків. Моральний закон «наказує зробити найголовнішим життєвим принципом усякої моральності в людині думку про обов'язок, що приборкує всяку зарозумілість…, як і всяку марнотну самолюбність» [10, с. 96]. Розмірковуючи про обов'язок, І. Кант наголошує, що саме обов'язок вимагає підкорення волі, позаяк встановлює «закон, який сам собою знаходить доступ до душі й навіть проти [нашої] волі здобува повагу до себе». З обов'язку походять необхідні умови тієї гідності, яку люди можуть надати собі лише самі?» [10, с. 97].

Категоричний імператив І. Канта проголошує: чини так, щоб ти міг воліти, аби твоя максима стала законом для всіх. Ця максима є раціональною згодою зі самим собою і водночас діяльність не суперечить сама собі та практиці соціальної спільноти. В основі імперативу покладено логічну узгодженість або неузгодженість дій, а не моральне схвалення чи осуд. Власне етика І. Канта вимагає від кожного поміркувати, чи погодився він із тим, щоб так як він чинить, чинили б геть усі. Однак згода чи незгода зі самим собою на ґрунті такого гіпотетичного узагальнення є приватною справою кожного. Наприклад, міркування І. Канта про моральність відповідальності за власне життя: «максима, яку я приймаю стосовно вільного розпоряджання своїм життям, відразу» стає [для мене] визначеною…» [10, с. 50–51]. Для філософа відповідальність постає як підзвітність, і передовсім перед своїм сумлінням. І хоча відповідальність є приватною справою кожного, вільне самоздійснення життя не має нести в собі загрози. І. Кант вважав самогубство протиприродним, а відтак самозбереження власного життя – це практичний обов'язок індивіда. Зазначимо, що філософ не заперечував і обов'язки людей щодо природи, проте ці обов'язки є тільки опосередкованими, тобто вони будуються за аналогією обов'язків щодо людей. Річ у тім, що індустріальний розвиток західного зразка у XVIII ст. не спричиняв ризиків існування для довкілля.

Інтелектуальну ситуацію філософських рефлексій І. Канта характеризує конституювання модерної науки. «Її претензії на істину доволі потужні, і треба бути упередженою людиною, щоб не завважити її грандіозних здобутків» [5, с. 25]. Завдяки новочасній науці та індустріальній революції у XVIII ст. європейці відкривають й освоюють практично невичерпні природні та енергетичні ресурси. Саме тоді, на думку Е. Фермеерса, бере початок *науково технологічний оптимізм* західної людини [16, с. 10], який докорінно змінить інтелектуальну ситуацію у 70-х роках XX ст.

Дійсно, у XVIII ст. західна цивілізація започаткувала ідею прогресу, метою якого було підкорення природи та щастя людей. Проте виявилося, що прагнення до індивідуального самоствердження та добробуту в середині XX ст. зумовило кризу індустріальної

цивілізації та її еколого-етичну дилему. Вона виражає аксіологічну суперечність між традиційними нормами моралі західної людини та її прагненням до максимального задоволення щоразу зростаючих потреб, що призвело до незворотного руйнування довкілля.

Створена західною цивілізацією система науково-технічного капіталізму (НТК) стимулювала розвиток науки й техніки, зініціювала нестримну планетарну науково-технологічну активність. Здобутки НТК утверджували впевненість західної людини у тому, що розвиток науки й техніки та капіталістичного господарювання забезпечить соціальний поступ і масовий добробут. Як зазначає Е. Фермеерс, у ментальності західної людини існувало глибоке переконання, що «наука і техніка можуть розвиватися без упину, без обмежень і без попередньо накресленої мети» [16, с. 16]. Зрозуміло, що самодостатній розвиток науки, технології й технічних засобів не може бути легітимною метою. Проте саме завдяки науково-технологічній активності вільноринкової економіки високорозвинені країни вже у кінці XX ст. вступили в еру високих технологій (NBIC-технологій). Вони ж і визначають тенденції та перспективи планетарного розвитку людства у XXI ст.

Запровадження новітніх технологій теж вселяло впевненість у тому, що вони стануть запорукою масового добробуту та гуманізації життя суспільства й кожної людини. Одначе техногенна цивілізація, яку створив Захід і яку наслідує весь світ, стала загрозливою для людства в цілому. Вона спричинила справжню кризу в ставленні людини до довкілля. Завдяки інтенсивній економічно-господарській діяльності екосистема Землі уже втратила рівновагу. Вона виявляється в тому, що біосфера не спроможна компенсувати виснаженість ресурсів, надмір відходів та неконтрольоване забруднення довкілля. Стан взаємодії людства й довкілля, вважає колишній Віце-президент США Альберт Ґор, засвідчує духовну кризу сучасної цивілізації, яка породжена її внутрішньою пусткою та відсутністю великої духовної мети [7, с. 404]. «Наша цивілізація, – констатує американський письменник Б. Шапіро, – перетворюється на місце, яке населяють спільноти без цінностей та особистості без сенсу існування» [19, с. 19].

Незважаючи на явні ознаки духовної кризи та соціально-екологічної дестабілізації, людство продовжує жити в полоні технологічної культури, яка стверджує цінність технонауки та високих технологій (NBIC-технологій). Безперечно, високорозвинені країни завдячують своєму добробуту саме науці й технології. Їхній симбіоз сприяв поглибленню наукових досліджень та використанню їхніх досягнень на благо людини. Проте колективні практики, засновані на високих технологіях, не містять обмежувальних зобов'язань щодо їхнього використання. Тож, оптимістичні очікування, що NBIC-технології забезпечать розв'язання соціально-економічних та екологічних проблем, виявилися передчасними.

Понад те, технонаука, як і високі технології, докорінно змінили становище людини в світі. Дійсно, у XVIII ст. закони природи були оповиті непроникною завісою таємничості, благоговіння й забобонного страху як для нечисленних науковців, так і для людності загалом. Натомість XXI ст. демонструє наукову освіченість не лише інтелектуалів, а й пересічних громадян. Саме тому, наголошує Мічіо Кайку, «сьогодні ми вритул наблизилися до епохальної зміни – з пасивних споглядачів Природи ми можемо перетворитися на її активних хореографів» [9, с. 19]. Сучасна людина зі спостерігача, що прагне пізнати закономірності еволюції Всесвіту, стає зодчим, який технологічно має змогу проектувати майбутнє на власний розсуд, змінювати не лише довкілля, а й свою природу, сутність та ідентичність.

Як зазначає німецький філософ Дитрих Бьолер, «загроза людини самій собі вже стала нормою нашої життєвої практики» [4, с. 23]. Насправді загрози, які продукує технонаука та NBIC-технології стосуються не лише сьогодення, а й сягають майбутнього, істотно впливаючи на прийдешність. Отож цілком слушною є стурбованість інтелектуалів,

яким буде цивілізаційний поступ людства та як упередити руйнівні наслідки. Зокрема, вважає Володимир Мельник, щоб «попередити небажані негативні наслідки технологічного прогресу та сформувати оптимістичні сценарії майбутнього, потрібно відновити внутрішньо притаманний вектор техніки/технології – її орієнтованість на розвиток людини, отже, і на життя усієї цивілізації загалом» [14, с. 847].

Одним із перших філософів, який зауважив руйнівні для довкілля наслідки не тільки високих технологій, а й технізованих форм життя, був німецько-американський філософ Ганс Йонас. Проаналізувавши кумулятивну динаміку технічного прогресу, філософ констатує, що західна людина стала володарем доленосної могутності. Водночас, есхатологічний потенціал цієї могутності недостатньо прогнозований. Отож, «саме незнання про остаточні наслідки, – вважає Г. Йонас, – стає основою для відповідальної рефлексії» [8, с. 44].

На думку Г. Йонаса, етичний вакуум цивілізаційного поступу, демонструє знецінення духовних вартостей життєдіяльності людини у поєднанні з її технологічною могутністю. Саме тому людина має взяти на себе відповідальність за те, що є і що буде. Відповідальність має ґрунтуватися на нових правилах етики, понад те вона потребує нової етики, а саме – етики відповідальності. «Колишня етика, – переконаний Г. Йонас, – не вчить нас таким нормам *добра* та *зла*, які відповідали б цілковито новим модальностям могутності людини та її можливим проявам» [8, с. 7]. Нова земля колективної практики, продовжує мислитель, якої людство дісталося завдяки високим технологіям, залишається ще нейтральною територією для етичної теорії.

Г. Йонас аргументовано доводить, що етична теорія ще й досі мало займається новими феноменами моральності, зокрема відповідальністю. З огляду на наслідки розвитку технології етиці варто зосередитися на діях, які мають безпрецедентний каузальний вплив на майбутнє. До цього слід додати масштаби віддалених наслідків, а також здебільшого їхню необоротність. Усе це ставить відповідальність у центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки [8, с. 8].

Дійсно, кантівська універсалістська етика обов'язку стосувалася безпосередніх людських стосунків, дій і наслідків, спрямованих на сьогодення. Вона не розглядала опосередкованих впливів і можливих наслідків тривалої дії. Обов'язок регулював стосунки між людьми у безпосередній даності спілкування людини з людиною. Згідно з класичною етикою, людина брала не себе обов'язок перед кимось за власну діяльність або ж бездіяльність. Одначе, вона зовсім не вчувала відповідальності за довкілля (природу, клімат, ландшафт, пам'ятки культури, сучасників і прийдешні покоління тощо). Для людини відповідальність поставала як обов'язок перед кимось, але не за когось чи за щось.

У максимах класичної етики, наголошує Г. Йонас, суб'єкт дії та «інший» постають як сучасники. Це ті, які живуть сьогодні, спілкуються зі мною і мають певні вимоги до моєї поведінки, виказують своїми вчинками або ж утримуються від вчинків. Моральний універсум утворюють сучасники, і горизонт їхнього майбутнього обмежений видимим життєвим простором. Подібним є і просторовий горизонт того місця, в якому зустрічаються той, хто діє, та хтось інший – сусіда, друг або ворог, начальник і підлеглий, чи в будь-якій іншій ролі, коли люди безпосередньо мають справу один із одним. Уся моральність була окреслена цим ближнім горизонтом діяльності [8, с. 18].

Як зазначає Г. Йонас, усі взаємини людини з навколишнім світом, а відтак і з усією сферою *techne* були етично нейтральними, як і з огляду на об'єкт, так і з огляду на суб'єкт діяльності. Річ у тім, що майстерність людини була локальною і не спричиняла тривалої шкоди природним об'єктам. Щодо суб'єкта, то «радіус діяльності був досить малим, термін передбачення, цілепокладання та обрахування наслідків – коротким,

а контроль – за обставинами – обмеженим». Отож, дія на оточуючі об'єкти не мала етичного значення [8, с. 17].

Природа як предмет людської відповідальності також є новим для етичної теорії. Упродовж багатьох століть вторгнення людини в природу, залишало її незмінною, як і не зменшувало її продукуючої сили. Це означає, що вторгнення людини в природу дотепер було досить поверховим і безсилим, щоб порушити встановлену рівновагу. Природа сама піклувалася про себе, а також і про людину. Проте уже в 70-х роках XX ст. ситуація докорінно змінилася. Людина починає усвідомлювати як далеко вона зайшла у підкорені природи. Технічна експансія людини виявила *вразливість* природи, яка залишалася поза увагою людини до тих пір, поки не далася взнаки та шкода, якої було заподіяно природі. «Ми стали усвідомлювати, зазначає Г. Йонас, що природа людської діяльності *змінилася* de facto і що предметом цієї діяльності абсолютно нового ґатунку є ніяк не менше, як уся біосфера планети, за яку ми й повинні бути відповідальні, оскільки маємо над нею владу» [8, с. 20]. Це означає, що природа потребує людської турботи і ставить перед людством моральні вимоги – і не лише задля того, щоб урятувати людей, а й задля самої себе, з її власного права.

Дійсно, упродовж тисячоліть природа не була предметом турботи людини – вона сама піклувалася про себе, а також і про людину. Природа сама відновлювала свій ресурсний та екологічний потенціал. Натомість у 70-х роках XX ст. капіталістична система господарства, з її ідеалом масового споживання, спричинила виникнення екологічної кризи. «Сучасні інституційні рамки індустріального капіталізму, – констатує В. Гьосле, – призвели до такої руйнації природи, на яку не спроможна була жодна інша форма господарювання в минулому» [6, с. 141].

Наприкінці XX ст. тенденції руйнації довкілля набули планетарного характеру завдяки трьом науковим революціям: квантовій, біомолекулярній та комп'ютерній. Вони дали поштовх створенню високих технологій (NBIC-технологій) і сучасної техніки, які підпорядкували діяльність людини таким новим масштабам, із новим видом об'єктів, і такими новими наслідками, що в межах колишньої етики їх неможливо *осягнути*, переконаний Г. Йонас.

Наддинамічний розвиток високих технологій, технологічна могутність людини розумної, актуалізувала потребу в універсалістській етиці для постмодерного суспільства. Проєкт розбудови етики відповідальності для сучасного техногенного суспільства запропонував Ганс Йонас. Він констатує, що техніка перетворилася на «остаточно розкутий Прометей, якому наука надає не знані досі ще сили, а економіка – нечувані стимули» [8, с. 7]. Технологічна діяльність за своїм предметом і масштабами є *новою,* а за своїми наслідками етично вже не є *нейтральною*. Кумулятивний процес технологічного перетворення світу безупинно змінює вже досягнені умови кожної дії, що обумовлює безпрецедентну ситуацію, за якої вивчення попереднього досвіду втрачає сенс. Новий характер діяльності вимагає і нової етики, яка за умов технологічної експансії зобов'язана контролювати надмірну могутність людини та дбати про майбутнє.

Технологічна могутність, якої набула сучасна людина (technological man), наголошує Г. Йонас, потребує етики, яка би приборкала цю могутність, запровадивши нові обов'язки. Передовсім кожен відповідальний за наслідки розвитку техногенної цивілізації, позаяк кожен бере участь у величезному багатстві благ сучасного життя. Саме тому, на переконання Г. Йонаса, усі ми співвідповідальні за долю людства у високотехнологічній цивілізації небезпек, оскільки ми в полоні безпосередніх інтересів та їх максимального задоволення. Проте комфорт і добробут, яким пишаються техногенні суспільства, досягаються

шляхом руйнації біосфери, життєсвіту та змін довкілля, яке стає непридатним для життя. Відтак для етики відповідальності, на думку Г. Йонаса, «безумовно значущим є імператив, який вимагає забезпечити існування людей і в майбутньому» [8, с. 7–8]. На основі зазначеного імперативу, Г. Йонас сформулював онтологічний принцип відповідальності. Згідно з цим принципом, кожен має чинити так, щоб наслідки власної діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі [8, с. 27].

У контексті імперативу самозбереження людства цілком слушними є міркування сучасного німецького філософа Вітторіо Гьосле про те, що не існує гарантій, що людство не може знищити себе. «Безперечно, a priori не можна виключати, що людство знищить само себе. Якщо й надалі триватиме його моральна, політична та духовна деградація, якщо забрудненню природного та духовного довкілля не буде покладено край, якщо субстанційне та моральне поняття свободи остаточно поступиться формальному, тоді неодмінно настане час жахливих катастроф, можливо навіть самознищення людства» [5, с. 50]. Ці застереження В. Гьосле були оприлюднені в його наукових публікаціях наприкінці XX ст.

Сьогодні, у XXI ст., аналогічні міркування віднаходимо в ізраїльського історика Ювала Харарі. «Якщо люди й надалі використовуватимуть свої можливості для протидії силам природи та підкорення екосистеми своїм потребам та примхам», то екологічні проблеми можуть загрожувати виживанню самих Homo sapiens [17, с. 440]. На думку Ю. Харарі, не варто недооцінювати й можливість світової війни в умовах посилення гонки озброєнь. «Навіть якщо війна – це катастрофа для кожного, жоден бог і жоден закон природи не вбереже нас від людської дурості» [18, с. 228].

Небезпека саморуйнівних дій у поєднанні з надмірними ризиками, що продукують технології, примушують людство відкрити такі етичні принципи, виходячи з яких можна вивести нові обов'язки нової могутності людини. На думку Г. Йонаса має спрацювати «евристика страху»: лише передбачуване спотворення людини допомагає зрозуміти те, яку людину треба зберегти. Людина лише тоді знає, *що* поставлено на карту, коли знає, що воно дійсно *поставлено* на карту. Оскільки при цьому йдеться не тільки про долю людини, її фізичне виживання, а про цілісність її сутності, то це має бути етика, яка, виходячи за рамки здорового глузду, піклуватиметься і про людину, і про природу, спираючись на благоговіння перед ними [8, с. 7].

Зазначимо, що людство оптимістично розпочало XXI ст., вступивши в еру глобалізаційної інтеграції та мережевої комунікації. Однак, спровокована росією агресія проти України (2014 р.), а згодом – повномасштабна війна на теренах України (2022 р.), зумовила екзистенційні загрози свободі й гідності людини, демократії й справедливості як засадничих цінностей західної цивілізації. Свої імперські амбіції росія утверджує шляхом насильства, нехтуючи моральними правилами та нормами. До характеристики орків цілком застосовне твердження С. Пінкера, що часто «люди вважають насильство моральним, а не аморальним діянням» [15, с. 40]. Дійсно, орків (росіян) навряд чи можна називати людьми, оскільки їхні злочини антилюдські – ґвалтування дітей і навіть немовлят, жорстокі катування мирних мешканців і позбавлення життя заради розваги. «Жорстокі злочини у цій війні, – наголошує М. Кашуба, – вчинені й продовжуються в ім'я знищення цілого народу, помсти за українську ідентичність, культурну самобутність з метою … принести «русскій мір» в Україну» [11, с. 245].

Безперечно, війна спричинила розробки військової техніки з новими технологічними можливостями. Сучасна війна – це війна технологій, які дуже швидко вдосконалюють у всьому світі. Звичними стали дрони-камікадзе, БпЛА-розвідники, дистанційні морські катери, що полюють на кораблі. В їх розробці використовують новітні наукові

напрацювання. Невдовзі з'явиться робототехніка зі штучним інтелектом. Отже, нарощується зброя масового знищення людства у планетарному масштабі. «Жоден зиск не вартий такої ціни, жодний очікуваний прибуток не вартий такого ризику», – наголошує Г. Йонас. А відтак евристика страху спонукає до пошуку «етики далекосяжної відповідальності, яка жодне сьогоднішнє порушення в реальності не лишала б поза увагою, вперше вводячи в *усталене* досі поняття людини її *ймовірне знищення*» [8, с. 50].

Саме етика відповідальності забороняє гру ва-банк щодо людства. У зв'язку з цим постають два запитання: чи можна ставити на карту *те*, що тобі не належить? чи можна ставити на карту *все*, що тобі належить? Отже, зазначає Г. Йонас, у будь-якому випадку моя діяльність зачіпає не просто інтереси інших людей, а їхню долю. Навіть тоді, коли я ставлю на карту як моє, водночас воно є таким, що належить іншому, на що я власне не маю права. Етичний принцип звучить так: «У діяльності ніколи не можна ставити на карту існування чи сутність людини як такої» [8, с. 64].

«Ставка у грі», коли на карту поставлено *усю* сукупність інтересів інших, і передусім їхнє життя, є недопустимою. Лише захист від найбільшого зла може бути тією обставиною, яка виправдовує те, що тотальною ставкою стають чужі інтереси в їхніх же інтересах. Зокрема це стосується можливості уникнути великих ризиків технології.

Зазначимо, для етики відповідальності турбота про продовження існування людства є своєрідною першою заповіддю. Етика майбутнього, за Г. Йонасом, має виходити з уявлення про далекосяжні наслідки та долю майбутніх людей.

Україна від 2014 р. є епіцентром війни безпрецедентної за впливом на довкілля та його екологічний ресурс, зміну клімату, міграцію населення та військові втрати. У зв'язку з цим зростають непередбачувані ризики, вплив яких на долю людства можуть бути незворотними. Ситуація ризику спонукає до відповідальності за наявне буття та його продовження в майбутньому. «Відповідальність, за Г. Йонасом, – це визнана обов'язком *турбота* про інше буття, яке внаслідок загрози своїй уразливості вимагає опікування» [8, с. 339]. Згідно з етикою відповідальності, людина має дбати про наявне буття та захищати його від власної могутності задля тривалості життя й у майбутньому. Тож максими (правила) етики відповідальності мають містити «безумовний обов'язок робити все… аби завадити людству знищити самого себе» [5, с. 49].

Цей безумовний обов'язок людства до збереження свого існування, на думку Д. Бьолера, спонукає постійно дбати про можливість відповідальності й поважати моральні домагання прийдешніх поколінь, тобто створення умов для реалізації нашої відповідальності за майбутнє. Йдеться про те, щоб зберігати і поліпшувати відповідні *персональні* та *інституційні* умови – від матеріальних засобів для життя і екологічного збереження життєсвіту до гарантії прав людини і громадянина, – які, своєю чергою, і майбутнім поколінням надаватимуть можливість діяти відповідально [4, с. 81].

Відповідальність за майбутнє – це передовсім відповідальність за гідне життя людини в умовах техногенної цивілізації. Хоча імператив нової етики вимагає забезпечити існування людей і в майбутньому, проте ця вимога зовсім не означає, що людство має нігілістично ставитися до наявного буття. Сьогодення не повинно бути засобом для майбутнього, воно має власну цінність. Нова етика вимагає від нас обов'язку збереження набутого. Цей обов'язок, наголошує Г. Йонас, має перевагу над усіма вимогами і бажаннями поліпшити світ. Отже, головним є те, що благо не слід очікувати в майбутньому, оскільки вже існуюче є «благо», тому очевидний прогноз неблага має перевагу над досить непевним, до того ж суттєво менш вагомим, прогнозом блага. На закид у «песимізмі» щодо такої прихильності до прогнозу неблага, Г. Йонас стверджує, що більші песимісти ті, кому

досить визначити даність як погану чи нічого не варту, щоб ризикувати задля ймовірного її поліпшення [8, с. 59].

Це означає, що нинішні покоління відповідальні за своє життя, так і за те, щоб майбутні покоління взагалі могли би жити. Моральним кредо кожного має стати вимога: «Чини так, щоби наслідки твоєї діяльності були сумісними з підтримкою достеменно людського життя на Землі». Цей імператив свідчить про те, що кожна людина хоча й може ризикувати власним життям, але не має права ризикувати життям людства. Не має права й людство обирати небуття майбутніх поколінь на користь буттю теперішніх і навіть ризикувати цим [8, с. 28]. Тому Г. Йонас вважає, що принцип глобальної справедливості, який не потребує доведення, треба визначити так: майбутнє взагалі має бути.

«Сфера відповідальності, – стверджує К. Маєр-Абіх, – тепер настільки вагома, що ніщо більше не повинно існувати тільки задля іншого: ані частина людства тільки задля якоїсь іншої частини, ані інші живі істоти тільки задля людей, ані стихії життя тільки задля живих істот. Усі вони мають *власну самоцінність* у природному універсумі, задля самих себе варті того, щоб у своїй діяльності на них зважали ті, кому розум дарований природою, дає можливість угледіти цю самоцінність» [12, с. 95–96]. Відповідальність людини за цілісність її співбуття з природою, характеризує турботу людини за збереження та облагородження природного спільносвіту. Водночас відбувається моральне облагородження самої людини, гуманізація її мислення та діяльності.

Натомість у моральному універсумі відбулося знецінення життя в усіх його формах і проявах. Сучасна наука перебуває у тісному зв'язку з найбільш наукоємними технологіями, які є головною причиною виникнення ризиків і небезпек існування людства. Тож наука не повинна бути нейтральною щодо технологічних практик. Вона не лише відкриває нові перспективи використання знання, а й має вказувати на можливі наслідки, прогнозувати допустимі межі технологічних змін у довкіллі та в самій людині. Тому новий категоричний імператив, на думку Г. Йонас, має містити як норму передбачення і обмеження свободи технологічної людини (technological man). Можливість уникати великих ризиків технологій – неодмінна умова життя людства: як нинішніх, так і майбутніх поколінь.

Перша чверть двадцять першого сторіччя продемонструвала наддинамічний розвиток NBIC-технології. У сучасному світі, вважає В. Мельник, технологія стала визначальним чинником не тільки новітніх форм соціальної організації суспільства, а й чинником кристалізації та вибору цілей соціального розвитку. Нові технології відкривають раніше небачені можливості соціального поступу. Безперечно, технологічні інновації мають стати не самоціллю, а сприяти створенню відповідних умов духовного вдосконалення людини та інституалізації людством ефективних соціальних форм своєї організації для досягнення людиновимірних цілей [13, с. 44].

Водночас загроза екологічного колапсу вимагає від кожного індивіда взяти на себе відповідальність за нинішні й майбутні наслідки науково-технологічної діяльності. Визнаючи нагальність обмеження споживацьких інтересів нинішніх поколінь, А. Ґор застерігає: «Ми повсякчас потураємо забаганкам свого покоління за рахунок усіх, хто прийде за нами. Ми взяли самих себе як одиницю етичного виміру, не тільки виразно відокремлену від природного світу, а й позбавлену почуття обов'язку перед іншими – і то не лише перед кимось у майбутніх поколіннях, але й дедалі більше перед сучасниками» [7, с. 241]. У сучасних умовах, на думку К.-О. Апеля, проблема полягає в тому, щоб обґрунтувати і довести можливість і розумність моральної відповідальності всіх людей (відповідно до їхньої компетенції та впливу) за інституції, включаючи і таку інституцію як правову державу [3, с. 419].

Висновок. Універсалістська етика І. Канта була відповіддю на виклики модерного суспільства. Його індустріальний поступ у горизонті приватного вибору дій і вчинків потребував моральних максим, яких би дотримувався кожен індивід. Кантівський категоричний імператив вимагав від кожного, щоб максима його поведінки набула статусу морального закону як безумовно обов'язкового для всіх.

Універсалістська етика відповідальності Г. Йонаса постала як відповідь на нестримний технологічний поступу людства задля його приборкання, щоб не стати його заручником із невідворотними наслідками. Принципи відповідальності орієнтують кожну людину розумно й мудро діяти в довкіллі, дбати про його збереження та охорону. Г. Йонас переконаний, що добровільне підкорення етиці відповідальності дасть змогу людині приборкати свою могутність, щоб ця могутність не обернулася для неї лихом. Захист від деградації довкілля – це гуманізація сьогодення й гідна перспектива для майбутніх поколінь. У контексті екзистенційних викликів і загроз, наголошує В. Мельник, саме філософія, «спираючись на раціонально обґрунтовані знання чи принаймні на раціональні форми критичного мислення, спрямована передусім на підтримку і збереження життя через удосконалення *етично* кваліфікованої індивідуальної і суспільної поведінки, конгруентної за сучасних умов із потребами локальних громад і взаємопов'язаного глобального світу» [11, с. 9].

Список використаної літератури

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема / К.-О. Апель // У кн. : Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 231–254.
2. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність /К.-О. Апель // У кн. : Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 355–371.
3. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К.-О. Апель // У кн. : Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 413–454.
4. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Д. Бьолер. – К. : Стилос, 2014. – 157 с.
5. Гьосле В. Велич і межі практичної філософії Канта // Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К. : Лібра, 2003. – С. 19–51.
6. Гьосле В. Спроба етичної оцінки капіталізму // Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К. : Лібра, 2003. – С. 120–144.
7. Ґор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / А. Ґор. – К. : Інтелсфера, 2001. – 404 с.
8. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
9. Кайку М. Візії : як наука змінить XXI сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
10. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
11. Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 1. Переусвідомлення буття людини під впливом глобальних викликів: ідентичність і свобода самовираження. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. – 502 с.
12. Маєр-Абіх К. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільно світу / К. Маєр-Абіх. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
13. Мельник В. Науково-технічна раціональність в соціокультурному контексті / В. Мельник // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки, 2004. Вип. 6. – С. 41–48.
14. Мельник В. Філософія науки: знання, техніка, людина / В. Мельник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. – 884 с.

15. Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки і прогрес / С. Пінкер. – К. : Наш формат, 2019. – 560 с.
16. Фермеерс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / Е. Фермеерс. – Львів : Стрім, 2000. – 72 с.
17. Харарі Ю. Н. Людина Розумна. Історія людства від минулого до майбутнього / Ю.Н. Харарі. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2020. – 543 с.
18. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / Ю.Н. Харарі. – К. : Вид-во Букшеф, 2023. – 416 с.
19. Шапіро Б. Смисл історії. Як розум і мораль зумовили велич Заходу / Б. Шапіро. – К. : Наш формат, 2022. – 208 с.

ETHICS OF RESPONSIBILITY IN CONTEXT KANT'S "CATEGORICAL IMPERATIVE"

Lyudmyla Ryzhak
Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The paper presents a deep insight into the universalist ethics of Immanuel Kant, representing the ideal of a moral person in industrial society. The philosopher justified the ethics of modern society from the perspective of the subject's autonomy. According to his concept of autonomy, the choice of moral behavior should solely be made based on immanent criteria of rationality. The reason is the sole foundation for the significance of moral norms, which the philosopher defined as maxims of the "categorical imperative". The research clarifies that the moral person of modern society seeks to rationally organize their life as a free individual, adhering to the moral law as an unconditional duty. Practical duty pertained to contemporaries, their behavior, and actions in direct relationships within the temporal horizon of the present.

The paper also analyzes the universalist ethics of responsibility by Hans Jonas, which presents the ideal of a moral person in a post-industrial (postmodern) society. The philosopher justified this ethics in the horizon of continuing the authentic existence of humanity. The research proves that technological civilization requires norms (maxims) that constitute moral responsibility for the lives of both present and future generations. The rational legitimation of imperatives for a technological civilization is argued based on Kant's "categorical imperative". The unconditional imperative of modernity is that humanity must exist. Ethical principles categorically prohibit risking the life of any individual and humanity as a whole and uncontrolled technological experimentation with any form of life. It is stated that mastering the principles of universalist responsibility ethics will serve humanity's moral progress, self-preservation, and survival on Earth.

Key words: practical philosophy, universalist ethics of duty, categorical imperative, technological power of homo sapiens, universalist ethics of responsibility, principles of responsibility.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 115–122
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 115–122

УДК 14:502.11
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.13

ФІЛОСОФІЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА – СКЛАДОВА ЕКОФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ

Наталія Семенюк, Наталія Лютко
Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин і права, кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська 11, 29016, м. Хмельницький, Україна

У процесі розв`язання спектру питань, пов`язаних з сучасною екологічною кризою, окреслено коло проблем, осмислення яких вийшло за межі екології як конкретної природничої науки і може бути визначено як філософія екобезпечного розвитку людства. У статті розглядаються сучасні уявлення про екологічну безпеку як науку, окреслено її місце серед інших наук. Показано внесок у становлення та розвиток екобезпеки окремих вітчизняних і зарубіжних вчених. Проведений аналіз концепцій екобезпеки показує їх актуальність у сучасних реаліях, акцентуючи увагу на їхньому потенціалі для розвитку сучасного суспільства.

Результати дослідження показують, що у перспективі при переході до екобезпечного розвитку акценти в розвитку науки будуть зміщатися від соціально-економічних і технологічних досліджень до вивчення природи, взаємин природи і суспільства, екологічних законів і обмежень розвитку. Процес екологізації науки в цілому буде сполучений з її орієнтацією на реалізацію цілей екобезпечного розвитку і тим самим зажадає випереджального розвитку фундаментальних досліджень, насамперед в області природничих наук і загально та науково-інтегративних форм і засобів пізнання, що створює основу для прискореного просування наукових знань у техніку і виробництво, управління й освіту.

Висновки, отримані з цього дослідження, наголошують на тому, що поступово формується єдина система випереджального екобезпечного розвитку, екофілософії, що базується на морально-гуманістичних цінностях, інтелектуальному потенціалі і духовно-інформаційних ресурсах, втілених у ноосферному мисленні, орієнтованому на реалізацію цілей екобезпечного розвитку і становлення сфери розуму, сфери екокультури цивілізації.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному розгляді теоретико-методологічних засад дослідження філософії екобезпечного розвитку, впливу людського фактору екобезпечного розвитку, дослідження процесів формування у особистості свідомості, компетентностей, екокультури здійснення власної екобезпечної життєдіяльності тощо.

Ключові слова: екобезпека, глобальні проблеми людства, екобезпечний розвиток, екокультура, філософія екобезпечного розвитку.

Екобезпечний розвиток є головним каналом трансформації сучасної науково-філософської думки у певну світоглядну парадигму, що містить програмні основи рішення складних проблем взаємодії людства і природи. В умовах глобальної кризи, пов’язаної з життєдіяльністю антропосфери і техносфери, людство опинилося перед необхідністю переосмислення фундаментальних основ свого світогляду, свого місця у біосфері, у середовищі своєї життєдіяльності.

Екологічна криза відбивається в парадигмальній кризі європейської філософії і її суперечності з фундаментальними науками, з рефлексивністю і спробами, з урахуванням досвіду останнього століття, переосмислити шляхи екобезпечного розвитку як такого. Раціональна неоднозначність сучасного світу, що занурюється у сферу непрогнозованої загальної кризи, визначає сьогодні зацікавлення філософів і створює умови, за яких раціональне

© Семенюк Н., Лютко Н., 2024

мислення виходить за межі гносеологічного оптимізму. Песимізм пізнання, проголошений у другій половині XIX століття, що знайшов відображення в роботах філософів наступного періоду, ще далеко не розвінчаний. Таке «відкриття» тупика пізнання сприяє розвитку свідомості безпорадності і представляє ідеологічну противагу становленню нового прогресивного світогляду, збагаченого екологічною свідомістю. Тому спостерігається зростання інтересу до пізнання шляхів узгодження як локальної так і загальнопланетарної діяльності з розвитком навколишнього природного середовища і біосфери в цілому. У цьому зв'язку концепція екобезпечного розвитку, розглянута в аспекті конструктивної взаємодії філософії і фундаментальних наук, повинна сприяти позитивному втіленню розвитку екологічного імперативу.

Питання формування екологічної стабільності пов'язані з вирішенням багатопланових і складних завдань, що містять різні аспекти взаємодії суспільства і природи, вимагає подальших глибоких досліджень. Ці нові зв'язки гармонійних відносин повинні сприяти відновленню процесів самоорганізації у біосфері. Складні процеси самоорганізації відкритих тобто дисипативних систем привертають увагу вчених-синергетиків. Корисність розвитку нових знань синергетики в роботах по формуванню екологічної стабільності очевидна [6]. Тому питання створення загальної стратегії самоорганізації екологічних систем залучає до себе увагу не тільки вчених-синергетиків, але і філософів, які цікавляться прогресивними підходами до вирішення завдань екологічної безпеки.

Ідеї розширення сфери людської моральності до включення у неї природи і потреба у формуванні нового екобезпечного світогляду зараз оцінюються дослідниками як умови руху людства до нової цивілізаційної парадигми. Отже, в процесі розв`язання спектру питань, пов`язаних з сучасною екологічною кризою, окреслилося коло проблем, осмислення яких вийшло за межі екології як конкретної природничої науки і може бути визначено як філософія екобезпечного розвитку.

Початок фундаментальних обґрунтувань у філософії глобальної екологічної безпеки й особливо звернення до математичного мислення, інакше кажучи, синтезу філософської волі і логіки математичного розрахунку, тема традиційно дуже напружена, суперечлива в методологічному плані, що зіштовхується часом з парадоксальними хитросплетеннями понять. Протягом тисячоріч філософії не була далека мова абстракції, але звертання до послуг математики відбувалося не часто. Але от питання: чи можуть математики, фізики, вчені-природничники і філософи один без одного забезпечити екобезпечний розвиток? За всього багатоманіття оригінальних міркувань вимальовується загальна думка про те, що роз'єднаність наук – це одна з найгостріших проблем, що викликають глибокий інтерес мислителів усіх часів. Зокрема, це стосується і причин, з яких не використовуються уже відомі людству знання у справі протистояння глобальним екологічним катастрофам. Природно, знання й уміння вирішувати питання екологічної безпеки на стиках різних дисциплін, тобто використання міждисциплінарного рівня досліджень представляє для сучасної науки істотний інтерес. Відповідно до названих обставин філософія у вирішенні проблем екологічної безпеки виступає в якості загального науково-філософського простору взаємодії різних наук і традиційних знань, що виконує для знання людства функції глобального екологічного моніторингу, що включає і екопрогнозування.

Вирішення цих завдань неможливе без відповідної трансформації суспільної свідомості, розуміння кожною людиною змісту і значення майбутніх змін. На передній план, тому виходять питання соціалізації індивіда, зміни орієнтації і змісту освітніх і просвітительських систем, як у національних, так і в глобальних масштабах з позицій екобезпечного розвитку і принципу коеволюції людини і біосфери. Лейтмотивом усіх

цих перетворень є пошуки нових форм і способів проникнення екологічних знань і імперативів в освітні структури різного рівня, засоби масової комунікації, їх тотальна екологізація. Зокрема, В.І. Вернадський, визначаючи основні умови становлення ноосфери, також особливо підкреслював необхідність різкого перетворення засобів зв'язку і обміну між країнами [3], розширення обміну інформацією між країнами, посилення комунікацій між ними.

Проблема становлення філософії екобезпечного розвитку як проблема оптимального управління співвідношенням «людство-природа» у вітчизняній методології науки пов'язана з ім'ям академіка В.І. Вернадського, його концепцією ноосфери. Ця концепція є світоглядною і методологічною основою пошуку оптимальних форм взаємовідношення біологічної і соціальної систем, пошуку такої еволюційно сформованої, самоорганізованої і саморегульованої глобальної надсистеми, що інтегрує в складну структурно-функціональну єдність абіотичне, біотичне і соціальне, які в межах цієї надсистеми охоплені єдиним контуром управління [7, с. 12].

Для філософського осмислення сутності екобезпечного розвитку потрібна єдина методологічна база, що включає і природні, і соціальні, природно-антропогенні системи. Саме такою філософсько-методологічною основою розкриття змісту екологічної безпеки служить, на наш погляд, вчення В.І. Вернадського про біосферу і її перетворення під впливом діяльності і наукової думки людини в новий, ноосферний стан.

На думку ряду сучасних екологів, вчення В.І. Вернадського про біосферу створює науковий фундамент екології. Саме біосфера представляє планетарне середовище життя для людини і всього живого, ті «навколишні умови» (environment), що повинні підтримуватися, відтворюватися і зберігатися відносно стійкими в продовж тривалого періоду часу. Тому, поняття екологічної безпеки включає у себе комплекс заходів, насамперед це певний стан природного об'єкта і гарантії держави із забезпечення безпечної життєдіяльності людини. Відносини, що стосуються екологічної безпеки, тісно пов'язані з раціональним та ефективним використанням природних ресурсів, охороною природного середовища, з використанням екологічно безпечних територій та об'єктів. Екобезпека – категорія соціальна, притаманна людському суспільству, яка формується в межах суспільних відносин, хоча відносини, які виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом, і таким чином вона має певні правові форми [4, с. 123].

Реалізація можливості в дійсність, як показав В.І.Вернадський, відбувається за допомогою функцій біосфери, які не припиняють свою роботу . Вони являють собою вічно триваючі процеси і результати діяльності спільноти живих організмів біосфер – біогеохімічні функції живої речовини [2].

Тільки формування і безупинне відтворення цих функцій біосфери: газової, концентраційної, окислювально-відновної, біохімічної, функції розсіювання атомів і біогеохімічних функцій людини здатне забезпечити справжню екологічну безпеку усіх спільнот організмів і кожного окремо. Вихід з ладу хоча б однієї (будь-якої) функції біосфери означало б глобальну екологічну катастрофу. Таким чином, саме біосфера як складна, диференційована, багаторівнева цілісність і закономірності її структури і функціонування вважається предметом філософії екобезпечного розвитку.

Спираючись на вчення В.І. Вернадського концепція екобезпечного розвитку має являти собою форму дослідження майбутнього (нормативного прогнозу), у якій в одне ціле з'єднані риси утопії і реальної можливості, імовірність здійснення якої поки досить мала. Одне з найважливіших завдань сучасної науки полягає в обґрунтуванні втілення стратегії екобезпечного розвитку і тим самим у перетворенні її в наукову теорію.

Серед сучасних теорій, що можуть забезпечити природно-наукову основу концепції екобезпечного розвитку, варто назвати теорію біологічної стабілізації і регуляції навколишнього середовища, що доводить необхідність збереження природних спільнот і біосфери в цілому. Стійкість і природна еволюція останньої вбачається як природний фундамент цивілізації, яка стійко розвивається, як становлення коеволюційної соціоприродної системи. Йде формування і більш широкої концепції природної безпеки, що враховує абіотичні фактори, необхідні для реалізації стратегії екобезпечного розвитку. Встановлюється також іманентний взаємозв'язок безпеки й екобезпечного розвитку, що є одним з головних критеріїв подальшого соціоприродного коеволюційного розвитку людства.

Наступні філософсько-екологічні дослідження були пов'язані з вивченням проблем впливу перетвореного навколишнього середовища на людину і її здоров'я. Новий контекст соціальної екології почав формуватися в роботах американських соціологів Р. Парка і Е. Берджеса, які розпочали вивчення закономірностей поведінки людських популяцій в урбанізованому середовищі та використали термін «людська екологія» для соціологічного аналізу таких процесів і явищ, як урбанізація, соціальна структура, політичні рухи, расові відносини, соціальні зміни, релігія, родина тощо.

Розвиток екологічного підходу до соціуму пов'язують також із французькими роботами в галузі географії (П. Видаль де ла Бланш «Принципи географії людини» (1925); Ж. Брюн «Географія людини» (1925), у яких розглядалися проблеми заселення земної поверхні людиною. Згідно інших даних, лінія «географія людини – екологія людини – соціологія» зародилася трохи раніше – у 1837 році, у працях французького філософа і соціолога Огюста Конта – і надалі була розвинута Д.-С. Міллем (1806–1873) і Г. Спенсером.

Якщо шукати вихідні для XX ст. просторово-часові параметри, в яких спрацьовують світоглядні засади, які орієнтують на покращення екологічної ситуації, то це друга половина XX ст. Більш сучасні концепції екології життєтворчості представлені в рамках діяльності «Римського клубу» – це міжнародна неурядова організація, яка діє з 1968 р., об'єднує представників світової політичної, фінансової, культурної і наукової еліти і має на меті дослідження і пошуки вирішення глобальних проблем, що постали у наш час перед людством [1, с. 377]. Важливими наближеннями до концепції екобезпечного розвитку були обговорювані в роботах Римського клуба концепція динамічного росту, концепція органічного росту, концепція динамічної рівноваги. Загальне для всіх цих підходів – зіставлення глобальної економічної системи з живим організмом, що особливо яскраво проявився в концепції органічного росту. Кількісний ріст не грає ролі в еволюції живих чи організмів біологічних систем. Головне місце тут належить життєвій силі і здатності до виживання, тобто якісному удосконаленню і пристосуванню до навколишнього середовища. Органічний ріст приводить до динамічної рівноваги, тому що живий, зрілий організм постійно обновляється.

У загальному розумінні, до проблематики, що розкривається в працях представників Римського клубу відносяться дослідження: Б. Гаврилишина, Е. Ласло, Д. Медоуза, Е. Пестеля, А. Печчеї, Дж. Форрестера (осмислення екологічної проблеми як глобальної, прогнозування поведінки екологічних систем, глобальної моделі розвитку людства і природи в їх єдності); Б. Коммонера (екологічні закони взаємодії суспільства і природних систем); Ю. Одум (суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації та її кризового стану); Р. Уіттекера (закономірності існування екосистем); М. Харруела (екологічні наслідки ядерної війни); А. Гора, Г. Коля, Ф. Міттерана (політичні аспекти розв'язання екологічних проблем); Р. Фоулі (екологічні аспекти еволюції людини); Л. Моргана, Г. Спенсера, Е. Тейлора, А. Тойнбі, О. Шпенглера (антропологічна концепція дослідження різноманітних культур, традицій, цінностей людських спільнот) [1, с. 377].

Вперше членами Римського клубу була запропонована методологія оцінювання можливостей природи не взагалі, не просто з точки зору потреб розвитку суспільства, а з позиції врахування можливостей природи витримати антропогенний тиск, який в ХХ ст. значно зростає. Члени Римського клубу наголосили на існуванні реальних екологічних меж в науково-технологчному розвитку людства. Вони дійшли висновку, що глобальність екологічних проблем потребує для їх розв'язання колективних зусиль людства, об'єднання держав і народів.

У відповідності з програмою діяльності організації було поставлено дві мети. По-перше, сприяти швидшому і глибшому пізнанню труднощів розвитку людства. По-друге, використати всі наявні знання для стимуляції формування нових відносин, політичних орієнтацій, що б сприяли покращенню ситуації.

Результати своїх досліджень і рекомендації щодо розумних і необхідних дій людства члени Римського клубу представляли у формі доповідей. Перша доповідь Римського клубу була підготовлена професорами з США Д. Медоузом і Дж. Форрестером у вигляді математичної моделі розвитку світової ситуації на засадах врахування таких взаємозалежних змін, як капіталовкладення, використання ресурсів, забруднення середовища, виробництво продуктів споживання. Доповідь і особливо її висновки викликали світову сенсацію.

За висновком авторів доповіді, за умови збереження існуючих тенденцій науково-технічного прогресу, неконтрольованих демографічних процесів, забруднення середовища на людство в першій половині ХХІ ст. чекає глобальна катастрофа. Як шлях запобігання глобальній екологічній катастрофі Д. Медоуз і Дж. Форрестер запропонували ідеї, що стали основою концепції встановлення глобальної рівноваги між природою і людством. Такого стану можна досягнути і підтримати, якщо не нарощувати виробництво і звести приріст народонаселення до нуля. Ця концепція отримала назву концепції нульового приросту. Отже, концептуальні засади уявлень Римського клубу орієнтують на певні соціоекономічні зміни в існуванні людства, що дозволило б зберегти природу такою, якою вона є. Згодом члени Римського клубу представили ґрунтовні і яскраві доповіді, які підсумували дослідження в галузі глобальних проблем людства і пропонували шляхи виходу з кризового становища, в якому воно опинилося. Це доповідь М. Месаровича та Е. Пестеля «Людство на поворотному рубежі», Е. Ласло «Цілі людства», Б. Гаврилишина «Путівники в майбутнє: до більш ефективних суспільств» та ін.

Увагу вчених і громадськості всього світу привернула робота 1-го президента Римського клубу А. Печчеї «Людські якості»(1977). Вона носила програмний характер. А. Печчеї сформулював видатні ідеї стосовно майбутнього існування людства, якщо спосіб його існування радикально зміниться. Розглядаючи витоки і причини глобальних проблем, в тому числі і екологічної кризи, А. Печчеї [5, с. 226] вважав, що вони знаходяться не поза людиною, а саме всередині неї. Проблеми виникають тому, що люди в процесі соціального розвитку не встигають адаптувати свою культуру до тих змін, які самі ж вносять в цей світ. Отже, за висновками дослідника, розв'язання екологічних проблем потребує передусім змін самої людини, її світогляду. Потрібно мати на увазі, що всі попередні форми стихійного розвитку (класична та некласична парадигми) реалізувалися як природний соціально-економічний процес без глобального позитивного втручання науки. Наука й особливо техніка з початку індустріальної революції, як тепер стало ясно, вносили в цей процес не тільки позитивний, але і серйозний негативний внесок, усе більш сприяючи поглибленню екологічної кризи і посиленню нестабільності соціального розвитку. Існує достатньо підстав сказати, що наука була в основному націлена на створення усе більш витончених технологій споживання природних ресурсів, упевнено просуваючи до руйнування біоти

Світового океану. Переважали стратегія перетворення природи і технократичний світогляд у питаннях взаємодії природи і суспільства. У результаті на одній третині планети сформувалася індустріальна і частково постіндустріальна цивілізація з населенням більш мільярда чоловік, яка впливає на усю світову спільноту і навколишню природне середовище.

У цілому ж, розвідки і доповіді представників «Римського клубу» спрямовані на вирішення екологічних проблем не в абстрактному вимірі, а в конкретних взаємодіях між собою країн, об'єднаних у глобальний організм. Причому якщо спочатку окреслення проблем обмежувалось констатацією загострених суперечностей людського розвитку, то з часом автори доповідей все більше виходять на розуміння необхідності світоглядних і ціннісних змін – без яких не врятувати глобальний світ від екологічної катастрофи [1, с. 379].

Творчість членів клубу суттєвим чином вплинула на світову суспільну думку і оцінку «стану справ» в планетарному масштабі. Діяльність Римського клубу сформувала певну межу між попереднім і подальшим розумінням взаємин людини і природи. Стало очевидним, що настав такий момент в існуванні техногенної цивілізації, коли в прогнозах соціоекономічного і культурного розвитку людства треба виходити не з абстрактно безмежних можливостей людини, а зі стану природного середовища.

Формування філософії екобезпечного розвитку в межах філософії людини в перспективі може привести до усе більшої орієнтації останньої на рішення головної проблеми третього тисячоріччя – проблеми глобального виживання людства як формування нових відносин людини, суспільства і природи. З'являється принципово нове джерело розвитку досліджень у філософії природознавства, коли її проблематика вже не настільки явно буде залежати від окремих відкриттів в області наук про природу (хоча така залежність не зникає), а в істотно більшому ступені – від вивчення соціоприродних взаємодій. У філософії і науці в цілому формується соціоприродний (соціально-екологічний) підхід до аналізу процесів розвитку, а при внесенні цільової орієнтації на перехід до екобезпечного розвитку відбувається становлення більш високого рівня системного бачення рішення проблем – ноосферного підходу.

У філософії екобезпечного розвитку поєднуються знання з всіх основних областей науки, але найбільш істотними на сучасному етапі її розвитку виявляються філолофсько-світоглядні погляди і прогнози прийдешньої взаємодії природи і суспільства. Особливу роль грають ті наукові напрямки, що повинні сформувати комплексні соціоприродні критерії (індикатори) екобезпечного розвитку, що характеризуються єдністю як мінімум трьох параметрів і критеріїв – економічної ефективності, соціальної справедливості й екологічної безпеки. Пропоновані зараз показники екобезпечного розвитку, незважаючи на згаданий умовний розподіл, по своїй істоті носять соціоприродний характер і в перспективі можуть бути доповнені інформаційними, управлінськими, космічними й іншими індикаторами, серед яких, на наш погляд, повинні бути в якості пріоритетних інтелектуально-духовні критерії, що відбивають ноосферну орієнтацію філософії екобезпечного розвитку.

Філософія екобезпечного розвитку стимулює дослідження, пов'язані з зіставленням з нею концепцій постіндустріального суспільства, а також інформаційної, екологічної й іншої версій бачення майбутнього з позицій соціотехнологічного підходу, так само як і формаційного (соціально-економічного) підходу до розвитку людства. З погляду доповнюючого їх соціоприродного підходу вважається доцільним ввести поняття способу взаємодії природи і суспільства, що інтегрує соціально-економічні й екологічні характеристики і що поділяє соціоекорозвиток на ряд етапів. Причому майбутній спосіб взаємодії природи і суспільства, пов'язаний з переходом до екобезпечного розвитку, може бути охарактеризований як ноосферно-коеволюційний.

Кінцева мета становлення філософії екобезпечного розвитку вбачається в становленні сфери розуму, у якій головним ресурсом екобезпечного розвитку стане інформація (що дозволяє заощаджувати матеріально-енергетичні ресурси), буде реалізований випереджальне розвиток науки й освіти і інших інформаційно-інтелектуальних форм діяльності, а критерієм національного й індивідуального багатства стануть гуманістичні цінності і знання людини, що живе в гармонії з навколишньою соціальним і природним середовищем. Введення в концепцію екобезпечного розвитку уявлення про ноосферний фактор дозволяє використовувати інтелектуальний потенціал ноосферних досліджень як ресурс для подальших розробок стратегії екобезпечного розвитку, представити теорію становлення ноосфери як теоретико-методологічну базу нової цивілізаційної парадигми. Філософсько-методологічна і світоглядна складова концепції екобезпечного розвитку відіграє найбільш істотну роль не тільки в науковому обґрунтуванні цього нового типу подальшого поступального руху, але у практичній реалізації обговорюваних ідей.

Необхідно філософське осмислення проблем сучасної цивілізації, що вимагає ефективного використання специфічного категоріального апарата, що спирається у своєму розвитку не на одну яку-небудь наукову дисципліну, а на всі, на весь цілісний багатий сукупний досвід розвитку людського суспільства. У цьому положенні вперше дана концепція єдиної теорії екологічної безпеки, що включає в себе систему єдності філософських і природничонаукових знань, що містить, зокрема, методологію і програмні рішення захисту техносфери від глобальних екологічних катастроф.

У перспективі при переході до екобезпечного розвитку акценти в розвитку науки будуть зміщатися від соціально-економічних і техніко-технологічних досліджень до вивчення природи, взаємин природи і суспільства, екологічних законів і обмежень розвитку. Процес екологізації науки в цілому буде сполучений з її орієнтацією на реалізацію цілей екобезпечного розвитку і тим самим зажадає випереджального розвитку фундаментальних досліджень, насамперед в області природничих наук і загальнонауково-інтегративних форм і засобів пізнання, що створює основу для прискореного просування наукових знань у техніку і виробництво, управління й освіту. Поступово формується єдина система випереджального екобезпечного розвитку, що базується на морально-гуманістичних цінностях, інтелектуальному потенціалі і духовно-інформаційних ресурсах, втілених у ноосферному мисленні, орієнтованому на реалізацію цілей екобезпечного розвитку і встановлення сфери розуму, сфери екокультури цивілізації.

Список використаної літератури

1. Акопян В.Г. Сучасні соціально-філософські концепції екобезпечного розвитку. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 44. С. 372−380.
2. Вернадський В. І. Хімічна будова біосфери Землі та її оточення / [редкол.: С. В. Волков (голова) та ін. ; уклад.: Л. С. Лисюк, К. О. Каздобін, Л. Б. Коваль] ; НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Ін-т заг. і неорган. хімії ім. В. І. Вернадського. Київ : [б. в.], 2012. 506 с.
3. Воробйова Л. В. Володимир Вернадський і фізична економія: монографія. Київ: КНЕУ, 2019. 173 с. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/af061ad5-b12b-42ea-9c3a-d21e73051976/content
4. Корнєєв, Ю. В. Поняття та правове регулювання екологічної безпеки в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2021. Вип. 49. С. 122–125.

5. Печчеї А. Людські якості. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред.акад. НАН України Л.В. Губерського. Київ: Знання, 2009. С. 226–238.
6. Сидоренко Л., Філософія сучасної екології: єдність наукових, етичних і філософських ракурсів, Практична філософія, 2000, № 1, С. 15–17. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sidorenko.html (дата звернення: 23.10.2024).
7. Толстоухов А.В. Філософсько-світоглядні засади оптимального управління екологічною ситуацією в Україні: автореф. на здобуття наук. ст. канд.філософ. наук: 09.00.09. Київ 1999, 156 с.

THE PHILOSOPHY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF HUMANITY IS A COMPONENT OF HUMAN ECO-PHILOSOPHY

Nataliia Semeniuk, Nataliia Liutko
Khmelnytskyi National University,
Faculty of International Relations and Law, Department of Philosophy and Social and Humanities
Instytuts'ka str., 11, 29016, Khmelnytskyi, Ukraine

In the course of addressing the range of issues related to the current environmental crisis, the author outlines the range of problems whose understanding has gone beyond ecology as a specific natural science and can be defined as a philosophy of environmentally safe development of mankind. The article examines modern conceptions of environmental safety as a science and outlines its place among other sciences. The contribution to the formation and development of ecological security of individual domestic and foreign scientists is shown. The analysis of the concepts of ecological security shows their relevance in modern realities, focusing on their potential for the development of modern society.

The results of the study show that in the future, in the transition to eco-sustainable development, the emphasis in the development of science will shift from socio-economic and technological research to the study of nature, the relationship between nature and society, environmental laws and development constraints. The process of ecologisation of science in general will be combined with its orientation towards the realisation of the goals of eco-sustainable development and thus will require the advanced development of basic research, primarily in the natural sciences and general and scientific-integrative forms and means of knowledge, which creates the basis for the accelerated advancement of scientific knowledge in technology and production, management and education.

The conclusions drawn from this study emphasise that a unified system of advanced eco-secure development, eco-philosophy based on moral and humanistic values, intellectual potential and spiritual and informational resources embodied in noospheric thinking, focused on the implementation of the goals of eco-secure development and the formation of the sphere of mind, the sphere of ecoculture of civilisation, is gradually being formed.

Prospects for further research are a more detailed consideration of the theoretical and methodological foundations of the study of the philosophy of eco-sustainable development, the impact of the human factor of eco-sustainable development, the study of the processes of formation of consciousness, competencies, eco-culture of the individual in carrying out their own eco-sustainable life, etc.

Key words: ecological safety, global problems of humanity, ecological development, ecoculture, philosophy of ecological development.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 123–130
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 123–130

UDC 1:27-31
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.14

DOCTRINE AND FORMS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF RATIONALIST MOVEMENTS IN UKRAINE

Oleh Sokolovskyi
Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy and Political Science,
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine

The article analyzes the transformation of the creed of the currents of spiritual Christianity as a religious reflection of the protest of the peasant masses against the tsarist autocracy and orthodox Orthodoxy. It was established that the representatives of this direction produced religious spirituality as a way of religious self-determination, self-actualization, self-realization of the self-development of a person in being. In the context of the religious worldview, spiritual Christians sought to reveal a special spirit in man and the world, through godlikeness and faith as the ability of every believer to satisfy his spiritual needs, to improve his mind, feelings and behavior. It has been proven that spiritual Christians used a free way of interpreting the Bible, which led to the denial of the dogma of the Trinity and professing faith in the incarnation of the Spirit in living people, the possibility of direct communication with God, not recognizing the mediating mission of the clergy between God and people, worshiping their prophets and living gods. They called to trust not the established laws, but the inner conviction of the mind and conscience of a person formed on the truth. Instead of ritual and cult practice, spiritual Christians demanded to honor a person because of his belonging to the essence of the creator spirit. The moral and ethical teaching of spiritual Christians was based on Christian principles, promoting universal human values and moral norms based on love for God, people, and respect for elders. They focused special attention on such human qualities as honesty, justice, and humility. They preached a high level of moral perfection of man, although they used for this the religious factor, which is an important source of universal virtues. It is substantiated that religious and social utopias of the peasant masses were reflected in ideas about free will, reason and human dignity, future equality and brotherhood.

Key words: religious spirituality, religious practice, spiritual Christians, moral and ethical teaching, religious associations, rationalist currents, social justice.

Formulation of the problem. In the spiritual origins from which the doctrinal foundations of modern religious movements in Ukraine have formed, the relevant role belongs to the anti-Trinitarian doctrine, which has become a factor uniting many ideological movements, some principles of which have found continuation in modern Protestantism and other religious directions. The relevance of studying domestic anti-Trinitarianism as a religious phenomenon is determined by the peculiarities of the development of its religious system. Anti-Trinitarians are followers of the religious Christian teaching who denied or did not recognize, for various reasons, the dogma of the Holy Trinity about the single essence of the three hypostases of God. The establishment and development of domestic anti-Trinitarianism occurred under the influence of both Western Reformation movements and local rationalistic movements connected with the socio-spiritual processes in Ukraine from the 14th to the 20th centuries.

In domestic religious studies, the idea of historical regularity and originality of the Reformation processes in Ukraine has taken root. However, the appeal to anti-Trinitarianism was selective, as this movement was studied within the general religious and cultural processes or was identified with Protestantism and Reformation movements as a whole. In the period of modern

© Sokolovskyi O., 2024

and contemporary history, anti-Trinitarianism has not become the subject of thorough scientific analysis.

With the spread of the activities of the religious associations of Dukhobors and Molokans, theological literature of a polemical and incriminatory nature concerning their activities appeared [1]. In addition to traditionally accusing the Dukhobors and Molokans of ecclesiastical heresy and anti-state activities, the authors identified both religious formations and did not see any fundamental difference between them. For the first time in independent Ukraine, the issues of the development of spiritual Christians on ethnic territories were raised by L. Shugayeva, who studies the peculiarities of social practice and religious beliefs of the Orthodox sectarianism of the Dukhobor community.

Discussion and results. During the Reformation, anti-Trinitarians called themselves Unitarians, who, through radical-critical propaganda, gained considerable support among the middle and lower social strata. The ideological dogma had an eschatological-chiliastic direction and was based on the necessity of the spiritual revival of believers. The ideological and worldview system of the anti-Trinitarians brought them closer to the teachings of Anabaptism, which led to the transition of some Anabaptists to the Unitarian community (Chekhovich, Krishkovsky, Nemoievsky). A certain influence of Unitarians was also observed among representatives of classical Protestantism, who left the ranks of their followers and converted to a new faith. This feature was due to the fact that Protestantism was honored by those segments of the population who had almost completely abandoned Orthodox traditions and could relatively easily change their confessional orientation. Anti-Trinitarianism was marked as one of the most acceptable forms for that part of the Ukrainian population that was still connected to Orthodoxy. This can be explained by some of its peculiarities.

Certain features of anti-Trinitarianism were borrowed in the 19th century by some sectarian associations in the Orthodox environment. Most scholars rightly relate sectarianism, which emerged from the depths of Orthodoxy in the 17th to 19th centuries, to late Reformation movements [2]. The latter continue to exist in the East Slavic region and in the 19th century, unlike Western Europe, which entered the path of capitalist development earlier and where such movements largely exhausted themselves. However, followers of the new doctrine operated in new socio-economic conditions, which affected the religious and cult practices of anti-Orthodox associations.

Dukhoborism and Molokanism are the result of social and religious activities of a defined group of peasantry. The complexity of the socio-economic situation and the critical characteristics of the era were the ground that contributed to the emergence, establishment, and development of Dukhoborism. The outlining of the social environment and the formation of the religious association is important for understanding the characteristic features of its doctrinal content. In the center of state peasants, the earliest properties of the transition to bourgeois-type relations and the emergence of small commodity producers revealed themselves. The psychology of the like-minded was suitable for rationalizing consciousness.

The founder of the Dukhobor movement was Siluan Kolesnikov, who established the first community in the Yekaterinoslav province. The foundations of the Dukhobor faith were outlined in the "Note submitted by the Dukhobors of the Yekaterinoslav province to Governor Kakhovsky in 1791", which was published by M. Tikhonravov in 1871 in the Living Book. L. Ushkalov suggested that the Yekaterinoslav confession of faith was composed not by the Dukhobors themselves but by the Ukrainian philosopher Hryhorii Skovoroda [3].

Alongside the rationalistic principles of faith characteristic of all religious associations of spiritual Christians, the Dukhobors emphasized specific theses of their teaching that defined their

position towards Orthodox sacraments, social life, and marital-family relations. The adherents of Dukhobor ideas defined the "spirit" as the main object of their faith. Therefore, the main idea of the Dukhobor teaching was to worship and honor God in spirit and truth. Any manifestation of external worship is unacceptable in the matter of true faith.

While not denying the Book of Scripture as one of the main sources of faith, they still noted the need for spiritual interpretation of religious texts, rather than ecclesiastical-orthodox [4, p. 45]. The Dukhobors interpreted it in a somewhat variable way. Justifying their position, they came to the conviction that a person is unable to independently interpret the true revelation. This is only possible through the spirit. Only the spirit helps the human mind to reveal the truth of the Scripture, which remains hidden in the realm of human fantasies.

Many researchers who have studied the genesis of the Spirit-bearers pointed to their direct connection with previous Khlyst groups [4, p. 302]. Scholars noted that they rejected all ecstatic practices and emphasized that the goal of their activities was not peaceful living and quiet exploitation, but an advance and struggle. Thus, the Christ-believers played a noticeable role in shaping the ideological foundations of Spirit-bearing teaching at the stage of the emergence and establishment of this religious community. In particular, similar to the Christ-believers, the Spirit-bearer Ilarion Pobirokhin declared himself the Son of God, choosing 12 apostles-archangels and 12 deadly angels. However, unlike the Christ-believers, the Spirit-bearers asserted that Christ as spirit is everywhere. He is internally present in the souls of all believers, not just the chosen ones.

The source of their teaching is not the Bible, but the Living Book, which lives in the hearts and memories of the Spirit-bearers. The Living Book was preserved in oral form and was never written down by the Spirit-bearers because they regard the spoken word with greater respect than printed books or manuscripts.

Religious subjectivism led the Spirit-bearers to a maximum simplification of the symbol of faith. One of their main objects of criticism was the dogma of the trinity of persons in the Divine. The Spirit-bearers criticized the Trinity in two aspects. On the one hand, they sought to prove that a given dogmatic position cannot be substantiated by referring to the Bible. On the other hand, like the Socinians, the Spirit-bearers argued that most dogmas contradict human reason. In the first case, the actions of the Spirit-bearers reflect a tendency to revive primitive Christianity, which, in their opinion, was based on the principles of social justice; in the second, the tendency to rationalize social consciousness typical of antitrinitarianism was expressed.

The Spirit-bearers, rejecting the dogma of the Trinity, had a peculiar interpretation of the essence of the persons. God is analyzed in three persons. The Spirit-bearers argue that God the Father is the first person, God the Son is the second person, and God the Spirit is the third person, which is associated with tranquility [5, p. 240]. In other words, the persons are revealed as height, breadth, and depth, each of which plays a symbolic role. For example, the Father is so high that no one can rise above him, the Son represents broad understanding, and in the depth of the Spirit, no one can penetrate. Some researchers conclude that the Spirit-bearers' teaching is characterized by pantheism. God is viewed by them as an impersonal force dissolved in nature, manifesting itself in the form of its laws. He embodies himself equally in all existence. Therefore, according to the Spirit-bearers, all people are equal, and any violence is prohibited. The category of soteriology was identical to that of the Socinians – good deeds and moral perfection [6, p. 165–166].

According to the teaching of the Spirit-bearers, the soul was created before the creation of the world. Due to its sinful nature, it became a prisoner in earthly life, the prison of which is the human body. The soul, by God's command, must suffer. Therefore, the body is evil from the moment of its creation, distracting the soul from the heavenly and divine and leading it down a sinful path [7, p. 586]. Thus, the soul arose and spiritually declined before the creation of

the world. According to the Spirit-bearers, who criticized the chiliastic-eschatological ideas of their predecessors, each soul appears before God's Judgment six weeks after death. For these reasons, the cosmologism of the Spirit-bearers is eliminated, as they imagine human history as a struggle between the soul and the body. They perceive the biblical legend of Cain and Abel allegorically, considering Cain to be the body and Abel to be the soul. The followers of Cain constantly persecuted the sons of Abel, resulting in human actions reaching a point where God's intervention became necessary. This ended with the emergence of laws, authority, state, and other political institutions to normalize relationships among people. The latter must cease to exist as a result of love's victory in society when everyone becomes like the Spirit-bearers.

According to the Spirit-bearers, God is the word that lives in the lineage of Spirit-bearers and thus does not disappear. The historical Christ was just a man like everyone else but more sanctified by the inner word [5, p. 241]. Like the Socinians, the Spirit-bearers interpret the mission of Christ in ethical terms. By appearing on Earth in human form and overcoming suffering and death, Christ demonstrated the possibility of achieving immortality through moral perfection. Therefore, He must be conceived, born, and resurrected in a person. This is the process of a new birth or renewal of a person. Some scholars broaden the Spirit-bearers' understanding of Jesus Christ, noting that he is one of the righteous and that the Son of God is only in the sense that all Spirit-bearers are sons of God. The purpose of his mission is to show the example of suffering for faith. His soul has transferred into the apostles and then into their successors, who are the Spirit-bearers. This is the basis for the theocratic governance of the community – leaders are deified and pass their position by inheritance.

A characteristic feature of the Spirit-bearers is that in their ideological worldview, they define their understanding of God through internal contemplation, which is vividly manifested in practice. Baptism occurs when a person renounces oneself and allows God into their life. Communion is conducted mentally, through faith in the sacrifice of Christ [6, p. 165]. The Spirit-bearers reject church organization, as it exists in the hearts of those chosen by God. The symbols of faith are bread, salt, and a jug of water, which are placed on the table during worship. Thus, the Spirit-bearers are convinced that their faith compensates for what is lacking in the hierarchical structure and ritual worship of the official church. The primary focus of the spiritual revival of the Spirit-bearers is heartfelt faith, while equality and mutual respect prevail in social and family relationships.

Therefore, the Spirit-bearers called for worship not of external laws, but of the internal law, embodied in "the spirit and truth of human reason and conscience". Instead of bowing before idols, they demanded respect for humanity, as its soul is a part of the omnipresent spirit-creator. The Spirit-bearers regarded humans as "living temples", and their ideas about free will, reason, and human dignity held significant importance. This was meant to manifest the power of one's soul.

Thus, if we compare this position with the teachings of earlier antitrinitarian communities, which became the ideological predecessors of the Spirit-bearers, we can trace their transition to allegorical rationalism. There is also a certain evolution in the ideology of the followers of the antitrinitarian direction, along with changes in the electorate of the Spirit-bearer communities and a shift toward loyal positions regarding state structures and authority in general. The ideology of the Spirit-bearers combined antitrinitarian (Socinian) and animistic elements that were understandable to the carriers of these ideas, despite changes in the social structure. Thus, the teachings of the Spirit-bearers were based on Socinian principles that espoused universal human values and moral norms, as they aimed to instill love for God, respect for people, and reverence for elders in the younger generation. They particularly emphasized qualities such as

honesty, justice, and humility. Ukrainian Spirit-bearers preached a high level of moral perfection in humans, although they utilized the religious factor as an important source of universal virtues.

Since the inception of the Spirit-bearer and Molokan movements, researchers in theological and academic literature during Soviet times did not see a fundamental difference between the ideologies and social practices of both associations. According to researchers, "there is much in common between the two sects, and minor differences are explained by not entirely identical compositions and different living conditions" [5, p. 241]. We agree with L. Shugaieva's position that the limited number of studies on the activities of the Molokan religious community and the analysis of its ideology and social practices can be attributed to the fact that the vast majority of researchers examined Molokanism in the context of the religious and social practices of the Spirit-bearers [8, p. 134].

The founders of the movement remain unknown, but the ideas were embodied by the peasant Semen Uklein from the Tambov province. The emergence of the ideology of the religious community appeared in the late 17th century as a peasant movement and, after going through several stages in its history, finally formed in the 1870s as a specific group. Being a representative of Spirit-bearing, S. Uklein did not accept the community's denial of the main dogmas of the Orthodox Church, particularly the rejection of the Bible. Eventually, he broke away from the Spirit-bearers and founded his own doctrine, which became known as Molokanism. The geography of Molokan spread in Ukraine was similar to that of the Spirit-bearers: Kharkiv, Tavria, Katerynoslav, and Kherson provinces. By the end of the 18th century, Molokans settled in southern Ukraine. In the first decades of the 20th century, the spread and activity of Molokans in the Volyn district were limited to several areas: Pulin (the village of Kruchynets, the village of Novopil), Chernyakhiv (the village of Mokrenyshche, the village of Slava, the village of Chernyakhiv), Potiiiv and Volodarsk [9, p. 242].

Unlike the Spirit-bearers, Molokans had a broader social base. While the Spirit-bearers primarily consisted of peasants, the foundation of the Molokan community included not only peasants but also small trading bourgeoisie and townspeople. The presence of merchants and wealthy peasants directly influenced the formation of the ideology of Molokanism, distinguishing it from Spirit-bearing.

If S. Uklein's worldview was formed based on the Bible, he explained his understanding of God through the Holy Scriptures, which he made the foundation of his teachings. Followers of his teachings believe that "God is spirit, in three persons-Father, Son, and Holy Spirit", and they acknowledge that the Holy Scripture "is given to man by God". Sometimes, Molokans interpret the Bible not literally, but allegorically, to give events a moral hue.

In their doctrine of the Trinity, Molokans did not reject the Orthodox interpretation of the dogma. They considered the Son and the Holy Spirit to be of one essence with the Father, although they denied equality among them. In a philosophical understanding, the Spirit-bearers combined pantheistic worldviews with rationalist forms, while the Molokan doctrine developed as Christian theism. They reveal the dogma of the Trinity as the capacity of human memory, reason, and will. The seven heavens symbolize: the first heaven-humility, the second-understanding, the third-self-restraint, the fourth-brotherly love, the fifth-mercy, the sixth-advice, the seventh-love [10, p. 366]. The Christological teachings of Molokans were more similar to Orthodoxy than to Spirit-bearing. Christ is the Son of God, not merely a spiritually perfect man. Molokans suggest that during his earthly life, Christ established the true church, which the apostles built, and later all those who joined them. According to Molokans, the true church is built only by genuinely spiritual Christians who do not recognize the main dogmas of the Orthodox Church but accept the Gospel. While denying the Orthodox Church itself, Molokanism, unlike other antitrinitarian communities,

supported the institution of the church. The apostolic Christian church and its teachings before the period of the Ecumenical Councils serve as an example of a religious structure for Molokans. Therefore, they rejected the Orthodox Church's teachings on sacraments, which divert people from spiritual rebirth.

Like other antitrinitarian movements, the Molokans reject water baptism, the sacrament of communion, the Eucharist, and fasting as having no sacred power [11, p. 367]. Other sacraments have also received a peculiar interpretation, particularly repentance, which should be performed directly before God. A characteristic feature of Molokan doctrine, common to antitrinitarian movements, is the iconoclastic tendencies. Relying on the tradition of the rationalist-heretical movement of the "Judaized" and authoritative references to biblical commandments, the Molokans do not venerate icons.

The worship service among the Molokans is simplified, built on the principles of other anti-Trinitarian communities, and consists of reading the Bible and Psalms. Initially, the worship service, which was led by the presbyter heading the Molokan community, took place in ordinary premises with benches. The elders of the church held great authority, and no Molokan ritual occurred without them.

The soteriology of the Molokans is based on Socinian teachings, which gained ethical significance through the concepts of the meaning of existence and human purpose. Molokans believe that in sinful humans, a fragment of goodness remains, which is awakened through the Word of God and can be developed through self-improvement and good deeds. In other words, salvation is achieved through personal effort, similar to Socinians. In their views on human sinfulness and salvation, they emphasize the confidence of individuals in their moral and intellectual capabilities. Like Socinians, the Molokans particularly insisted on the equality of all believers in matters of conscience, and society should be structured on evangelical principles and love. The ideal state structure for the Molokans is a society where the need for state violence disappears. They recognize state power only formally, at the call of their own goodwill. However, over time, the Molokans began to demonstrate moderation in their attitude towards state authority and its institutions. This was due to an ideology that corresponded to the interests of social strata that preferred the status of free producers. This is why their demands for reducing the church's costs, simplifying its organization, and rituals emerged.

Having distanced themselves from the Orthodox Church, the Molokans did not reject all its rituals, although they interpreted them according to their own understandings. They honor all the main holidays of the Orthodox Church. The humanistic principles of the Molokans are built on Socinian traditions and are closely linked to teachings about sinfulness, the atonement of Christ, and spiritual rebirth. Their attitude towards work as the highest human virtue connects Molokanism not only with Socinianism but also with Protestantism. Molokans believe that work is an expression of the spiritual and physical identification of a person, as God wanted humans to be the masters of the universe. The ideology and morality of Molokanism formed as the ideology of small commodity producers, transforming work into a moral obligation and granting it the status of a sacred duty. Over time, the Molokans split into three main currents: communal, permanent, and jumpers, which in turn also divided into directions.

In the first quarter of the 19th century, chiliastic-eschatological ideas spread in Ukraine, under the influence of which religious associations such as the Ilyinites and painted ones emerged. One of the features of the creed of these currents was a consistent anti-Trinitarianism. The basis for such conclusions is the identification by some authors of the Ilyinites sect with the Jehovah's Witnesses sect. We agree with L. Shugaieva's position, who, based on a substantial literary and source base, made an objective analysis of the social prerequisites for the emergence

and formation of the ideology of the sect. The author concluded that Jehovah's Witnesses were formed on a Protestant basis and belong to messianic-eschatological sects, which explains the differences in the religious foundations of the sects [11, p. 79–80].

The formation of M. Ilyin's worldview occurred under the influence of the ideas of Western chiliastic mystics, which reflected in his ideas about the millennial kingdom of Christ. Based on these ideas, he denied Holy Tradition, the sacraments of the Orthodox Church, rituals, the authority of the Ecumenical Councils, and the teachers of the Church. The basis of his teaching was the revelation of John the Theologian, which he interpreted arbitrarily [11, p. 81]. Due to the celebration of the Saturday of the week by the Ilyinites among the population, they were more commonly known by the name "Sabbatarians".

Conclusions. The popularity of the teaching was determined by the internal prescriptions of the sect, which consisted of complete support and assistance to its representatives, marrying only with members of the sect, and the cult of guardians of the light. As followers of anti-Trinitarianism, the Ilyinites did not recognize Orthodox sacraments, did not honor icons, crosses, or relics, and celebrated Jewish holidays. Thus, the evolution of the religious foundations of anti-Trinitarianism in Ukraine within rationalistic-heresy currents was determined by the influence of, on one hand, the Renaissance and Reformation, and on the other, the consequences of the crisis phenomena in contemporary society and church life. If heretical currents at the turn of the 16th–17th centuries under the influence of rationalism led to the formation of anti-Trinitarianism and Socinianism, then in the 19th century, a similar path was taken by spiritual Christianity. However, regarding Christological doctrine, eschatological expectations, interpretation of the Bible, social practice, and social composition, each current distinguished itself as a completely independent religious formation.

References

1. Івлева Я. Джерела з історії духоборської, молоканської та скопецької сект. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2010. № 1. С. 160–172.
2. Передумови становлення п'ятидесятницького руху в Україні – вчення християн-віровірів, духоборів, молокан. *Українська Церква Християн Віри Євангельської.* URL: https://www.chve.org.ua/100-knyga-mmokienko/ (last accessed: 27.09.2024).
3. Ушкалов Л. Сковорода й духоборці. *Український світ.* URL: https://ukrsvit1.com.ua/kultura/skovorodynstvo/skovoroda-j-dukhobortsi.html (last accessed: 27.09.2024).
4. Нагорна Т. Еволюція ідеології православних сект у XIX–XX століттях. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 25. С. 40–48.
5. Соколовський О. Л. Особливості трансформації релігійного об'єднання духовних християн в Україні. *Гілея: науковий вісник.* 2015. Вип. 103. С. 239–243.
6. Шугаєва Л. Молокани і духобори: суспільно-духовні витоки і порівняльний аналіз віровчення. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* Вип. 13. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет. 2008. С. 161–167.
7. Філоненко М. Духовні християни в їх віровчення. *Українська релігієзнавча енциклопедія.* За редакцією Анатолія Колодного. Том перший. Київ: Інтерсервіс, 2022. С. 586.
8. Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Монографія. Рівне, 2007. 320 с.
9. Новак-Голубєва Ю. В. Молокани на Житомирщині у 1920-х рр.: характеристика в межах Волинського округу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45 (1). С. 242–246.

10. Колодний А. Молокани. *Українська релігієзнавча енциклопедія.* За редакцією Анатолія Колодного. Том другий. Київ: Інтерсервіс, 2023. С. 365–366.
11. Шугаєва Л. Молокани в їх віроповчальних особливостях. *Українська релігієзнавча енциклопедія.* За редакцією Анатолія Колодного. Том другий. Київ: Інтерсервіс, 2023. С. 366–367.
12. Шугаєва Л. Православне сектантство: єговісти–ільїнці, мальованці. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал.* 2007. № 3. С. 79–94.

ВІРОВЧЕННЯ ТА ФОРМИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РАЦІОНАЛІСТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

Олег Соколовський
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна

У статті проаналізовано трансформацію віровчення течій духовного християнства як релігійне відображення протесту селянських мас проти царського самодержавства та ортодоксального православ'я. Встановлено, що представники даного напрямку продукували релігійну духовність як спосіб релігійного самовизначення, самоактуалізації, самоздійснення саморозвитку людини в бутті. В контексті релігійного світосприйняття, духовні християни прагнули до розкриття у людині та світі особливого духу, шляхом богоуподібнення та віри як здатності кожного віруючого задовільнити свої духовні потреби, удосконалювати розум, почуття і поведінку. Доведено, що духовні християни послуговувалися вільним способом тлумачення Біблії, що призвело до заперечення догмату Трійці й сповідувати віру у втілення Духа в живих людей, можливість прямого спілкування з Богом, невизнання посередницької місії духовенства між Богом і людьми, поклоніння своїм пророкам і живим богам. Вони закликали довірятися не встановленим законам, а внутрішньому переконанню сформованого на істині розуму і совісті людини. Замість обрядово-культової практики духовні християни вимагали шанувати людину через її приналежність до сутності духа-творця. Морально-етичне вчення духовних християн ґрунтувалося на християнських засадах, пропагуючи загальнолюдські цінності та моральні норми, які ґрунтуються на любові до Бога, людей, поваги до старших. Особливу увагу вони акцентували на таких якостях людини, як чесність, справедливість, покірність. Вони проповідували високий рівень моральної досконалості людини, хоча й використовували для цього релігійний чинник, що є важливим джерелом загальнолюдських чеснот. Обґрунтовано, що в уявленнях про свободу волю, розум і гідність людини, майбутню рівність і братерство відбилися релігійно-соціальні утопії селянських мас.

Ключові слова: релігійна духовність, культова практика, духовні християни, морально-етичне вчення, релігійні об'єднання, раціоналістичні течії, соціальна справедливість.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 131–144
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 131–144

УДК 004.3:371.33
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.15

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР

Галина Тимофєєва
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет суспільно-гуманітарних наук, кафедра філософії і релігієзнавства,
вул. Левка Лук'яненка, 13-Б, 04053, м. Київ, Україна

В статті розглянуто вплив інформаційного концепту на розвиток соціальних інститутів в мережевому суспільстві. Об'єктом дослідження стали базові соціальні інститути, виділені за функціональним принципом: інститути сім'ї, обряду, освіти, релігії, політики, економіки. Обґрунтовано важливість впливу інформаційного фактора на трансформацію соціальних інститутів і презентовано методологічні позиції соціальних дослідників, які розглядали цю тему в своїх роботах. Показано, що інформаційний концепт та умови мережевого суспільства є причиною наступних трансформацій соціальних інститутів: а) в інституті сім'ї змінюються традиційні ролі чоловіка і дружини, виникають нові форми сімейних відносин, збільшується роль інтернету в сімейному житті; б) з'являються нові форми і види ритуальних практик, які зберігають дух традиції чи пропонують нові форми збереження, і одночасно легітимізують нові види ритуалізованої поведінки, пов'язаної з кіберкультурою та транскордонними молодіжними субкультурами; в) в сфері освіти на тлі застосування нових мережевих технологій і методів навчання зміни рольової поведінки учнів та вчителів, виникають і розвиваються теорії, які передбачають можливість навчання людини через технології та машини, а також імовірність навчання самих машин в контексті розвитку штучного інтелекту; г) релігійний інститут завдяки інтернету та мережам розширює власні канали комунікації, і сама комунікація щодо релігійних практик та контенту стає діалогічною та більш толерантною. Окрім того, інформація сприяє збільшенню ваги індивідуального релігійного досвіду людини як прояву глобалізації і підтримці нетрадиційних для певної спільноти релігійних практик; д) в сфері політики змінюються способи ведення політичних кампаній, виникає електронне урядування, зростає роль громадянського суспільства, засвоюються нові мережеві інструменти, що сприяють формуванню колективної волі до ухвалення суспільно-обґрунтованих рішень на законодавчому рівні; е) на основі розуміння інформації як товару і як нового ресурсу виникає цифрова економіка, змінюються форми праці та зайнятості, зростає роль стартапів і цифрових платформ.

Ключові слова: інформація, мережеве суспільство, соціальні інститути, цифрові платформи, комунікація, медіапростір, глобалізація, електронний уряд, цифрова економіка, теорія конективізму, трансформація сім'ї.

Постановка проблеми. Інтернет і соціальні мережі надають людям безпрецедентні можливості для самовираження, підриваючи традиційні ієрархії та монополії на знання. Тепер потужні цифрові платформи та громадянські ініціативи розподіляють владу і дозволяють людям брати участь у прийнятті рішень на рівні, який раніше був недоступний. Так само задля безперешкодної комунікації людей з усього світу стираються географічні кордони, формуються нові форми соціальної взаємодії з більшою увагою до індивідуальних цінностей і поведінки окремої людини. Про ці можливості, аналізуючи стрімкий поступ планетою нових електронних технологій, багато писали М. Кастельс, М. Маклюен, Е. Тофлер, З. Бауман та багато інших відомих на весь світ соціальних дослідників. Разом із тим, нові ідеї, нові форми поведінки і нові види зв'язків в будь-якій соціальній системі

© Тимофєєва Г., 2024

завжди викликають певний опір самої системи, оскільки перешкоджають їй працювати визначено, упорядковано та передбачувано. Великою мірою цю визначеність, упорядкованість та передбачуваність віддавна забезпечували соціальні інститути, які часто розуміють як своєрідну «фортецю стабільності та спротив новому», оскільки містять в своєму складі «комплекс позицій, ролей, норм і цінностей, представлених в конкретних видах соціальної структури й організації щодо стабільної діяльності людей по відношенню до фундаментальних проблем у виробництві для підтримки життєздатних соціальних структур в межах певного оточуючого середовища» [1, p. 38].

Задля такої підтримки життєздатності соціальні інститути повинні доповнюватися повсякчасно новими видами соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей. Окрім нових видів взаємодій, які задовольняють виклики нових технологій та вирішують ключових питань, як-от баланс між індивідуальними свободами та колективними інтересами, захист приватності, нові форми суспільної організації тощо, соціальні інститути змінюють саму природу соціальних взаємодій, ієрархій та структур. Одним з ключових елементів такої зміни, на думку більшості відомих соціальних дослідників, є інформація.

Розглянути більш детально вплив інформаційної компоненти на розвиток соціальних інститутів є **метою цієї статті.**

Методологія дослідження. Розвитку уявлень про соціальний інститут як систему із взаємопов'язаними елементами слід завдячувати першим соціологам XIX–XX століть – Е. Дюркгейму, Г. Спенсеру, Т. Парсонсу та Р. Мертону. Виходячи з необхідності описати механізми соціального порядку та умови його збереження, адаптації соціальних груп до навколишнього середовища, вони розвивають функціональний підхід, наполягаючи, що кожен елемент соціальної системи своїм функціонуванням підтримує життєздатність цілого. В межах цього підходу створюється така класифікація соціальних інститутів: сімейний, обрядовий, релігійний, політичний, економічний. На думку перших соціологів саме ці інститути дозволяють забезпечувати стабільність суспільного розвитку за рахунок регулювання, розподілу та забезпечення соціального порядку. По мірі розвитку соціальної думки принципи створення цієї класифікації, а також самі її елементи неодноразово критикувалися та переосмислювалися, і сучасні функціоналісти (Н. Луман, П. Бергер, М. Фуко, Ю. Габермас) в описі інституційних феноменів приділяють більше уваги процесам змін і трансформації соціальних інститутів під впливом соціальних, економічних та культурних факторів. Це дає можливість зрозуміти, як соціальні інститути змінюються з часом і під впливом різних факторів.

Вплив інформаційного фактора на соціальні інститути і результати такого впливу в мережевому суспільстві ми будемо досліджувати, ґрунтуючись на ідеях Е. Шортера (нові характеристики сучасної сім'ї – індивідуалізація та приватизація, зміна гендерних ролей) [2], Ю. Савельєвої («проєктність» сім'ї в мережевому суспільстві) [3], Р. Додонова (трансформація сучасних ритуальних практик під впливом культурного поля) [4], Л. Мановича (інституціоналізація субкультур) [5], Н. Лумана (функціонування освітніх інститутів у мережевому середовищі) [6], Дж. Сіменса (конективізм та можливості самонавчання штучного інтелекту) [7], С. Филипчук (інтерактивність релігійного медіапростору) [8], П. Бергера (прояви релігійної глобалізації) [9], М. Калера (концепція «мережевої політики) [10], Е. Тофлера [11] та К. Ерроу [12-13] (інформація як товар).

Виклад основного матеріалу. В останні декілька десятиліть статистичні дані й результати соціологічних досліджень фіксують суттєві зміни, що відбуваються із **сім'єю як соціальним інститутом**. Наразі в багатьох країнах світу спостерігається виникнення

різноманітних форм організації приватного життя замість однієї, домінуючої моделі шлюбно-сімейних відносин, тобто плюралізація форм сімейного життя. Цьому, як зазначають, наприклад, Л. Ола, І. Котовська та Р. Ріхтер сприяли радикальні зміни ролі й місця жінок у соціально-економічному житті суспільства, потреба в самореалізації в позасімейних сферах діяльності (перш за все для жінок), лібералізація суспільної моралі, що стала толерувати розлучення, дошлюбні сексуальні стосунки, офіційно не зареєстровані шлюбні партнерства, позашлюбні народження [14]. Якщо донедавна нормативним типом сім'ї та домогосподарства визнавалася тільки традиційна сім'я – гетеросексуальна подружня пара з дітьми, а сім'ї інших типів або індивіди, що не мали сім'ї взагалі, вважалися порушниками соціальних норм, то сьогодні з економічної точки зору для окремого індивіда більш вигідними є інвестиції у власну освіту, здоров'я, кар'єрне зростання, аніж витрати часу та коштів на сім'ю й дітей.

Традиційна сім'я, навіть попри збереження своєї форми і поширеність, сьогодні сприймається не як джерело захисту від економічної нестабільності, а радше як джерело психологічної підтримки, спосіб організації дозвілля, реалізації емоційних потреб індивіда та потреби в близьких стосунках і особистому щасті. Подружні зв'язки поступово перетворюються перш за все на психологічну цінність, поширюється модель сім'ї, яка соціальними дослідниками характеризується як «постмодерністська». Вперше цей термін щодо сім'ї використав американський соціолог Е. Шортер, який у 1975 році виокремив три основні характеристики такої сім'ї: байдужість підростаючого покоління до ідентифікації себе з сім'єю; нестабільність подружніх пар, що супроводжується швидко зростаючим рівнем розлучень; руйнація поняття «гнізда» нуклеарної сім'ї у зв'язку з емансипацією жінок [2].

Як зазначає американська феміністка Дж Стейсі: «Мені здається, що ми живемо у перехідний період історії сім'ї, між періодом порядку, встановленого модерном, та періодом, якому поки що важко дати назву, і саме тому, що не можливо охарактеризувати за допомогою одного терміну конкуруючі взірці сімейних культур, які співіснують в даний час» [15, p. 192].

Дуже важливо в зв'язку з цим відмітити трансформацію сім'ї під впливом інформаційних цінностей та елементів мережевого суспільства. Зокрема українська дослідниця Ю. Савельєва, інтерпретуючи положення М. Кастельса щодо мережевого улаштування суспільства, в цьому контексті виводить постмодерністську сім'ю як модель мережевого суспільства [3] і виокремлює наступні тренди, приклади яких ми можемо спостерігати в реальному житті:

– мережі заміщають нуклеарні сім'ї в якості первинних форм емоційної підтримки [3, с. 93]. В реальному житті можна спостерігати, як члени сім'ї з більшою охотою проводять час і спілкуються в соціальних мережах, беруть участь в професійних та гендерних рухах (наприклад, жінки все більше залучаються в мережеві освітні, психологічні, споживацькі тощо спільноти за інтересами), діти так само емоційно менше залежать від батьків, а більше – від співрозмовників в соціальних мережах, які, до речі, можуть як формувати, так і деструктурувати їх особистість;

– започаткування міжособистісних стосунків у мережі (знайомство) з подальшим оформленням (неоформленням) шлюбних відносин стверджує перевагу індивідуальних практик над абстрактними нормативними приписами, зменшення (а іноді й скасування) тяжіння до оціночних суджень, демонструє можливості плюралістичних підходів до реалізації сімейної політики;

– створення сім'ї розглядається як проєкт. Ідея проєктності випливає з тези М. Кастельса про те, що мережа орієнтована не на виробництво предметів і речей, а на реа-

лізацію проєктів. Можна подивитися, що ідея проєкту (зокрема його ознака тимчасовості) в контексті мережевої сім'ї суголосна ідеї «свідомої бездітності» (англ. childfree) – субкультури та ідеології пов'язаної з принциповим небажанням мати дітей попри таку можливість. Основною причиною небажання продовжувати свій рід прихильники цієї ідеології називають комплексне обмеження свобод та незалежності, економічних, політичних та соціальних втрат, котрі спричинюються дітністю;

– вплив мереж на людей і їх уявлення про сім'ю може проявлятися у вигляді змін в системі цінностей, норм, установок, прагнень, потреб та інтересів, в їх соціальному самопочутті і емоційному стані, в їх поведінці. Досвід сучасних форм організації сімейних відносин має неймовірні можливості у поширенні в порівнянні з будь-яким попереднім етапом історії людства.

Обряди, ритуали, традиційні церемонії тощо, покликані демонструвати стан дисципліни і субординації в суспільстві, прийнято вважати найдавнішим регулятивним засобом інституціонального характеру. Пізніший розгляд соціальної природи названих практик в роботах М. Вебера [16], Е. Гобсбаума [17], М. Гальбвакса [18] та інших дослідників дає нам не тільки уявлення, як ці практики виникають, формуються (конструюються), зникають, пов'язуючи при цьому минуле і майбутнє певної спільноти, але й знаходять спільний знаменник для різних форм людської діяльності. Погоджуючись з Р. Додоновим в думці, що сучасні ритуальні практики, з одного боку, формуються під впливом загального культурного поля, а з іншого, самі його і породжують (чим забезпечується одночасно тяглість та унікальність) [4], продовжимо, що важливим в сучасному суспільстві виступає не відтворення традиції чи ритуалу по всій його формі, а збереження їх духу, а іноді навіть збереження в нових формах. Наприклад, сьогодні частину культурно-символічного часто представляє комунікативний мережевий простір. Цифрове середовище сприяє знайомству з новими формами обрядів та традицій, насамперед молодіжними, та швидкому поширенню тих, що найбільше сподобалися. Пости, фото та відео отримують схвалення за допомогою «лайків» та поширюються завдяки репостам.

Сьогодні святкову або визначну подію у всіх верствах суспільства прийнято та доступно фіксувати у цифровій формі. Приміром, приготування певної страви може бути традицією, коли вона передує спільній трапезі, що об'єднує членів сім'ї, стаючи її невід'ємною частиною тощо. Новою традицією цифрової епохи можна вважати сімейні «відеозустрічі» у цифровому форматі, або сімейний канал у популярних месенджерах, куди всі члени сім'ї викладають фотографії та щось цікаве зі свого життя насамперед для старших родичів. Цифрові способи підтвердити дружній чи сімейний зв'язок знижують комунікативне навантаження на людину – надіслати смішну картинку простіше, ніж зателефонувати, але дозволяють закріпити певні ритуали, що дозволяють бути впевненим, що з рідними все гаразд.

Поряд з видозмінами усталених форм традицій і ритуальних практик, в сучасному суспільстві під впливом Інтернет-мереж з'являються нові види ритуалізованої поведінки, зокрема у вигляді молодіжних Інтернет-субкультур. Відомий дослідник цього явища Л. Манович таким чином визначає його значення: «кіберкультура або комп'ютерна культура – це культура, яка виникла або виникає через використання комп'ютерних мереж для спілкування, розваги та бізнесу. Інтернет-культура – це також вивчення різних соціальних явищ, пов'язаних з Інтернетом, та інших нових форм мережевого спілкування, таких як онлайн-спільноти, мережеві ігри, обмін текстовими повідомленнями, і це явище включає питання, пов'язані з ідентичністю, приватним життям, та формування мереж [5]. Однією з перших Інтернет-субкультур вважають субкультуру Фідо (виникла на початку 90-х років

XX століття серед користувачів Фідонету, аматорської комп'ютерної мережі), пізніше виникли субкультури хакерів, геймерів, блогерів, тролей [19].

Інституціоналізації цих мережевих практик сприяє те, що по мірі залучення індивіда до свого відправлення, вони розкривають його екзистенційний потенціал, який дає змогу формувати і закріплювати певні життєві стратегії, набувати різноманітних ідентичностей, соціалізуватися і отримувати соціальне схвалення. Прикладом таких зараз дуже модних транскордонних молодіжних ритуальних практик можна вважати субкультури прихильників яскравих екзотичних стилів, що надійшли до західного світу з корейського та японського культурних просторів – халлю, k-pop, манга, аніме тощо.

Загалом, матеріальні та інтелектуальні технології, практики, що наповнюють Інтернет-субкультури, дають можливість їх учасникам формувати різні варіанти життєвої поведінки через засвоєння особистісних і соціальних стратегій, а також вибудовувати віртуальні симулякри масової культури, засновані на моді й поп-арті.

Освіту як самостійну соціальну систему з власними правилами, цінностями та логікою функціонування розглядав німецький соціолог Н. Луман в роботі «Система освіти суспільства» [6]. Ця система, на його думку, є не просто відображенням зовнішнього світу, а створює власну реальність через комунікацію. У контексті мережевого суспільства Луман відзначав нові виклики для освіти, які полягають у тому, що, з одного боку, мережі надають безмежні можливості для доступу до інформації, а з іншого – вони створюють нові форми соціальної взаємодії, які можуть як сприяти навчанню, так і ускладнювати його.

Освіта, так само як і інші комунікативні системи, за Луманом, виступає носієм і транслятором певного культурного коду, який в мережеву епоху не стільки засвоюється, скільки критично осмислюється новими поколіннями. Це стає можливим завдяки створенню комунікативної навчальної ситуації, у якій, замість пасивної передачі інформації від вчителя до учня має відбуватися постійний діалог і обмін думками. Окрім того, учнів слід долучати до створення знань, а не лише їхнього споживання. Це може бути реалізовано через проекти, дискусії, дослідження. Навчання не лише предметних знань, але й навичок ефективної комунікації: вміння слухати, висловлювати свою думку, працювати в команді дають розвиток необхідних комунікативних будувати міцні відносини, досягати цілей і реалізувати свій потенціал [6].

Розуміння інформації як ключового фактора трансформації соціального інституту освіти в епоху мереж дало розвиток теорії конективізму, яка представляє процес навчання та освіти як участь у мережних спільнотах та виконання мережних завдань з метою формування нових зв'язків між людиною та технологіями. Автор цієї теорії Джордж Сіменс – американський педагог та дослідник впливу мереж на педагогіку – відстоює принцип, що «навчання може відбуватися у нелюдських додатках» [7] і відтак сам процес навчання змінює вектор із засвоєння знань на їх здобуття. Інакше кажучи, здатність шукати знання, є більш важливою навичкою, ніж самі знання, які постійно застарівають через збільшення інформаційного континууму. Окрім того, учень має навчитися відфільтровувати вторинну та зайву інформацію на підставі виконання мережевих задач, участі в навчальних спільнотах та створенні т.зв. «особистої мережі навчання» [7].

У згаданій роботі Дж. Сіменс презентує такі ключові концепти конективізму: 1) навчання. Його він розуміє як– це процес підключення спеціалізованих вузлів або джерел інформації; 2) спеціалізовані вузли та джерела інформації складаються з цифрових, електронних, інтернет-ресурсів (тобто навчання і технології нерозривно пов'язані між собою); 3) навчання, а отже, і знання полягають у різноманітті думок; 4) здатність сприймати зв'язок між численними перспективами, думками і поняттями посідає центральне

місце в навчанні; 5) розвиток та підтримка зв'язків необхідні для безперервного навчання; 6) можливість оцінити інформацію до взаємодії з нею є метавмінням, що застосовується до початку навчання [7].

Ідею мережевої освіти далі розвивають португальські дослідники Аль-Дахдух, Озорио і Кайрес, показуючи роль викладача, учня та знань в умовах, що динамічно змінюються. Учні та викладачі розуміються як вузли мережі, а саме знання – як сукупність таких вузлів та відносин між ними. Відносини не автономні між двома вузлами, вони є частиною інших з'єднань та шаблонів. Цим і забезпечується мережева динаміка: потік інформації відіграє роль в збереженні або припиненні зв'язків, додаються нові вузли та з'являються інші [20].

Попри критику, яку зазнає конективізм за індуктивність та застосування інструментів неформальної логіки до освітнього процесу (тим самим навіть нівелюючи ідею інституціональності освіти), він є корисною теорією для розвитку інструментів штучного інтелекту, зокрема його здатності до самонавчання. Адже він пропонує безконтрольну модель навчання, у якій учень знаходить певні патерни з наведених прикладів без явного зворотного зв'язку. Повторення і відносна подібність об'єктів у наведених прикладах може допомогти учню об'єднати різні ідеї, щоб отримати новий об'єкт. За таким самим принципом може відбуватися і самонавчання штучного інтелекту.

Соціальний інститут релігії так само видозмінюється в епоху мереж. Новими формами вираження релігійного досвіду є і віртуальні богослужіння, і кібермолитви, дискусії/форуми, музичне поклоніння тощо. Вже наприкінці XX століття, передчуваючи потужний вплив мережної комунікації на усталені форми соціальної взаємодії американський богослов С. Д. О'Леарі порівнює комп'ютерне опосередковане спілкування із зсувом, який спричинив Гутенберг, винайшовши друкарський верстат [21]. А в іншій своїй праці вчений зазначає, що мережа інтернет не тільки дозволяє завершити «велику місію» євангелізації всього світу й стати потужним інструментом месіанського чудотворення [22, p. 44]. Римо-католицька церква, затверджуючи інтернет-середовище як легітимний спосіб спілкування вірян, тобто інституціоналізуючи його в церковному контексті, словами Послання Папи Франциска до 48-го Всесвітнього дня суспільних комунікацій закликає католиків сприймати мережеве релігійне спілкування як важливий інструмент поширення віри і набуття християнської єдності: «Сміливо ставаймо мешканцями цифрового світу. Церква потребує бути присутньою у світі комунікації для того, щоб вести діалог із сучасними людьми й допомагати їм зустрічати Христа. ... Революція, що відбувається в комунікативних медіа та в інформаційних технологіях, є величезним і захопливим викликом; нам потрібно відповісти на цей виклик зі свіжою енергією та уявою, щоб передавати іншим красу Бога» [23]. Отже, церква і в теоретичних дискусіях, і в конфесійних практиках активно долучається до інтернет-аудиторії через інтернет-сайти, соціальні мережі і блоги. Усі ці форми активності можна об'єднати загальною назвою «електронні медіа», з тим, аби розглянути способи трансформації релігійних інститутів за обґрунтованими і структурованими ознаками. Приміром, Е. Тоффлер у своїй класичній праці «Нова парадигма влади» важливими ознаками нових медіа називає інтерактивність, мобільність, зворотність, можливість взаємозв'язку, повсюдність та глобалізацію [24]. Проаналізуймо далі за цими ознаками конфесійний медіа-простір.

Про *інтерактивність* медіапростору пише зокрема Лорне Л. Давсон у дослідженні «Медіація релігійного досвіду в кіберпросторі»: «Ця реальна інтерактивність залучає людей до соціального життя в мережі та пов'я-зує користувачів із наявною соціальною дійсністю. Інтернет, на відміну від інших комунікаційних каналів, спроможний наблизитися

до інтерактивності офлайнових стосунків» [25, p. 31]. Перевагами інтерактивного релігійного спілкування є, як зазначає українська дослідниця С. Филипчук, можливість вірянина дискутувати на теми, які він не може обговорити в безпосередній комунікації всередині своєї церковної громади, стати редактором чи співтворцем нового медіапродукту (якщо він виступає автором гілки обговорень на церковному форумі), через соціальні мережі Facebook, Instagram та ін. поспілкуватися з живими людьми з будь-яких куточків країни чи планети на теми, які його хвилюють, послухати та побачити блогерів з числа священиків, богословів, релігійних діячів, конфесійних журналістів, експертів та ін. і «вийти за інформаційні «храмові стіни», винести на широкий загал свої не завжди «канонічні» думки й переживання, спілкування у форматі «віч-на-віч» із собою та Іншим, відчути межову ситуацію між сакральним та профанним» [8, с. 95].

Мобільність для релігійних інституцій проявляється передусім у використанні комунікаційних електронних пристроїв – смартфонів, планшетів, традиційних видів комп'ютерів для трансляції наживо важливих релігійних подій, відеосемінарів, представлення в зручному для читання вигляді контенту релігійного призначення, спілкування через месенджери на релігійні теми тощо.

Зворотність та взаємозв'язок, як їх розуміє Е. Тоффлер, це передавання інформації від одного інформаційного носія до іншого. І в цьому сенсі приватне електронне листування через Viber, WhatsApp, Telegram, інші популярні мережі та їх інструменти перепощування інформації дають можливість охопити інформаційною увагою більшу кількість користувачів-вірян. Популярні портали ключових конфесій оперативно оновлюють інформацію, яка стосується їх безпосередньої діяльності, а також додають фундаментальні роботи, які фіксують та закріплюють світоглядні релігійні настанови своїх прихильників. Приміром, архітектоніка офіційного сайту Православної церкви України (https://www.pomisna.info/uk/) містить такі мультимедійні розділи: церква (уся інформація про структуру церкви: синодальні установи та комісії, єпископат, церковні документи, інфраструктуру, відзнаки), Предстоятель (біографія, послання, проповіді), новини, відео (божественних літургій з нагоди основних свят і найбільш визначних для ПЦУ локаціях), контакти.

Прояви *релігійної глобалізації* розглядав у своїй роботі «Релігійний досвід та традиція» відомий американський соціолог Пітер Бергер. Відзначаючи зниження впливовості в сучасних суспільствах традиційної для них релігій, він фіксує збільшення ваги індивідуального релігійного досвіду людини, переживання якого є «радикально інакшим» [9]. Виокремлюючись з-поміж інших людських повсякденних практик, цей досвід перетворюється на реальність par exellence, в порівнянні з якою всі турботи повсякденного життя втрачають свою значимість. Саме цим, на думку Бергера, можна пояснити поширення і підтримку нетрадиційних для християнської спільноти східних (будистських, індуїстських тощо) духовних практик.

Параметри взаємин у суспільстві, регламентуючи діяльність із завоювання, утримання і використання влади, задають **політичні інститути суспільства**. Так само, як й інші соціальні інститути, вони охоплюють систему прийнятих у суспільстві норм, цінностей, засобів, функцій, які виконує цей інститут у суспільстві й тим самим забезпечують стабільність та тяглість владних відносин в суспільстві. Головним політичним актором інституціоналізації політичної системи прийнято вважати державу. В цьому сенсі варто погодитися з американським політологом Дж Герцем, що фактично світова історія – це історія витворення, структурованості та розвитку держави: «Ця ключова політична інституція (держава) набувала різних форм: античної демократії, ранньофеодальної монархії, абсолютистсько-просвітницької та конституційної монархії тощо. Нині ж вона історично побутує

переважно у формі національної держави. Проте соціологічна сутність цієї інституції залишається незмінною – це суспільний (головно політичний) інститут з монопольним правом на легітимне застосування насильства на певній адміністративній території» [26].

Темпи розвитку цифрової цивілізації і багаторазова тотальна трансформація соціально-економічної інфраструктури змушують державу все більше боротися за геополітичні впливи та конкурувати з новими наднаціональними і високотехнологічними утвореннями – міжнародними корпораціями. Так, на думку Дж. Герца, «держава вже не є тим «твердим ядром» міжнародної політики, яким вона була від часів Вестфальської мирної угоди». Сучасна криза держави полягає у неспроможності цієї інституції захистити власну територію від дії високотехнологічних засобів масового ураження (тобто бути «твердим ядром» чи «атомом» світової політики), що зумовлює необхідність звернення до колективно-безпекових форм оборони [26].

Разом з тим, ще однією важливою формою опору та способом збереження свого домінування в соціально-інституційній структурі, держава обирає трансформацію своїх функцій та форм задля забезпечення цілісності й безпеки суспільства.

На початку XXI століття в країнах Західної Європи та США отримала розвиток концепція «мережевої політики» [10], теоретиками якої держава розглядається як елемент, інтегрований у соціум через мережу приватних або некомерційних організацій. При цьому державні та громадські структури набувають нових форм децентралізованих установ з широкою базою контактів і високим рівнем координації. Відносини між такими організаціями будуються на основі обміну ресурсами навколо спільних проєктів, де роль держави полягає в розширенні прав і можливостей зацікавлених сторін і полегшенні співпраці між ними.

Прикладом такої децентралізованої держави є, приміром, Естонія, якій вдалося змінити підхід до державотворення з ієрархічного на мережевий. Мережева структура передбачає ефективний зворотний зв'язок: система не чинить спротив, як результат – державні рішення ухвалюються швидко за підтримки стейкголдерів та суспільства. Новації обговорюються публічно у соціальних мережах. Щоб почути думку громадськості та представників бізнесу, мережеве суспільство надає такі можливості через механізм публічної політики, яка ґрунтується на тому, що політики мають враховувати думку громадян, а громадяни – бути небайдужими, активно заявляти свою позицію у просторі прийняття рішень. Для успішного функціонування публічної політики важливими є громадські консультації, які є цінним інструментом для залучення ключових стейкголдерів до розробки того чи іншого законопроекту чи іншого важливого документу. Одними із таких стейкголдерів, зацікавлених сторін, які можуть впливати на діяльність будь-якої державної інституції, є блогери. Блогосфера у мережевій державі відіграє помітну роль, особливо за умови активності фоловерів. Як вказує О. Зернецька, якщо повідомлення стосується суспільно значущих або тем «на часі», воно неодмінно стає приводом для дискусії, що розгортається у коментарях. Коментування блогів є специфічною формою публічної комунікації, її учасники можуть бути знайомими у реальному житті, і в таких випадках їхній спосіб комунікації набуває рис відповідальних і довірчих (навіть якщо вони ховаються за ніками) [27]. У блогосфері як місці суспільного діалогу безупинно формуються нові думки та ідеї, що можуть бути підхоплені і реалізовані. Це живий організм, який безперервно наповнюється і змінюється, у ньому повсякчас з'являються нові учасники, він перетворюється на дієвий механізм суспільно-політичного впливу [28]. Таким чином бачимо, як сучасна держава засвоює мережеві інструменти, легітимізує механізми формування колективної волі до ухвалення суспільно-обґрунтованих рішень у вигляді законів, декларації принципів тощо та продовжує залишатися ключовим соціальним інститутом суспільства в сфері політики.

Норми економічної поведінки, що устатковують практичну взаємодію індивідів в сфері товарного та технологічного обміну, забезпечують **економічні інститути суспільства**. У рамках нормативної економічної структури прийнято розглядати відносини власності та тип виробництва, а також пов'язані з цим соціальні цінності та морально-етичні стандарти. Відтак до конкретних соціальних інститутів в економіці *відноситься інститут власності, система торгівлі і розподілу, фінансова система, система страхування та інші види систематизованої економічної активності.* Маючи на увазі, що мережеве суспільство в центр своєї трансформаційної уваги поміщує соціальний процес, а не статичну модель чи об'єкт, то слід розуміти, що розвиток названих інститутів і приведення їх сучасних видів до певної рівноваги відбувається не за рахунок додавання до певної моделі якогось елемента чи ресурсу шляхом перемоги в конкурентній боротьбі (війні), а шляхом встановлення нових видів соціальних взаємодій та масштабування цих взаємодій на якомога більшу кількість вузлів мережевого суспільства. Це можна пояснити на прикладі економічного інституту власності. Як зазначає український економіст Ю. Радіонов, до певних часів власність як така примножувалась різного масштабу захопницькими війнами (на рівні країн – за території з цілим комплексом ресурсів, на рівні менших соціальних груп – за частку ринку (і відтак за ресурси)), а для її закріплення в суспільстві приймалися звичаєві чи законодавчі угоди, скеровані на захист власності та закріплення здобутих майнових прав [29]. Мережеве суспільство трансформує цей самий інститут власності завдяки застосуванню гнучких технологій організації *цифрових електронних платформ*, або таких бізнес-моделей, які, утворюючи своєрідну екосистему, на добровільних засадах об'єднують необмежену кількість учасників економічних відносин (як індивідуальних, так і групових) відтак покладаючись на неосяжні економічні активи. Однією з основ таких бізнес-моделей є, наприклад, математична модель Барабаші–Альберт, що являє собою алгоритм генерації випадкових безмасштабних мереж з використанням принципу переважного приєднання. Численні дослідники в різних наукових галузях довели, що безмасштабні мережі широко зустрічаються як в природі (харчові ланцюжки), так і створені людиною – Інтернет, всесвітня павутина, мережі цитування, деякі соціальні мережі. Зазначені мережі є майже безмасштабними, однак, в них наявні декілька вузлів (їх звуть хабами) з надвисоким степенем у порівнянні з іншими вузлами мережі. Іншими словами, мережа з більшою кількістю взаємозв'язків притягує до себе зв'язки менш потужних мереж і за рахунок цього стає ще більшою і ще більш потужною.

Якщо в основу якоїсь бізнес-моделі покласти власність транснаціональної корпорації з її величезною кількістю економічних і ділових взаємозв'язків, то вона, навіть не володіючи важелями прямого контролю за масами постачальників і споживачів, на добровільній основі залучає в цю бізнес-модель менш потужних з точки зору взаємодій (взаємозв'язків) учасників, формує правила їхньої поведінки, а також порядок розподілу спільно створених доходів. При такій організації бізнесу корпорації не потрібно примножувати власність у вигляді статичного ресурсу (матеріального активу), так само як і немає необхідності здійснювати значні інвестиції в бізнес. Наприклад, один із найбільших транснаціональних ритейлерів Amazon не має жодного складського приміщення, світовий лідер в галузі міських пасажирських автоперевезень Uber не володіє жодним автомобілем, а у найбільшій мережі туристичного житла Airbnb у власності немає ніякої нерухомості. Всі вони спираються на активи численних учасників економіко-технологічних платформ, що розташовані в різних країнах. Тому відношення зарубіжних продажів до зарубіжних активів в цифрових компаніях є істотно вищим, ніж у традиційних лідерів глобального бізнесу. Не застосовуючи механізмів прямого акціонерного контролю, власники цифрових

платформ здатні формувати привабливі економічні умови для залучення масової цільової аудиторії цілком незалежних постачальників з різних країн світу. Способи монетизації доданої вартості можуть бути різними – від продажу рекламного простору (Facebook, Google) до стягування відсотків від вартості здійснених трансакцій (Airbnb, Uber). Але сам тип бізнес-моделі залишається незмінним – з'єднання постачальників і покупців на базі єдиного інтернет-майданчика. Конкретні методи створення умов для постачальників і способи їх з'єднання зі споживачами обумовлюють унікальність і привабливість платформної моделі бізнесу, а отже, і її прибутковість.

Іншими цифровими технологіями, завдяки яким відбувається трансформація економічних інститутів є блокчейн, та Інтернет речей [30].

Блокчейн, який увійшов в наше життя через криптовалюти, системи ідентифікації даних, блокчейн-реєстри тощо зумовив появу нових організаційних форм бізнесу та фінансової поведінки. І сьогодні він все більше конкурує з такими традиційними, заснованими на праві власності, структурами як підприємство (фірма) і навіть держава.

Транзакції без участі людини та спільне використання ресурсів, які взагалі змінять в майбутньому структуру споживання, пропонує нам Інтернет речей. Він уже використовується там, де є потреба у віддаленому моніторингу стану об'єктів і зборі великих даних для аналізу. Наприклад, міський транспорт з датчиками переміщення, сміттєві баки з датчиками наповнення, планування маршрутів транспорту на підставі даних про переміщення людей по місту, відеоспостереження, контроль за рівнем води у водоймах, датчики шуму та забруднення вже роблять зручнішими та безпечнішими міста по всьому світу. А великі дані, які збираються внаслідок роботи датчиків, дають можливість владі міста краще розуміти потреби мешканців.

Усі ці приклади нових бізнес-моделей, які є результатом трансформації традиційних економічних інститутів, не могли би бути реалізованими без головного – усвідомлення суспільством ідеї про інформацію як товар. Формалізацію цієї ідеї одним з перших здійснив американський соціолог і філософ Е. Тоффлер. У другій книзі трилогії, що присвячена інформаційному суспільству, – «Третя хвиля» – він показує, як інформація починає витісняти навіть таку традиційну для індустріального суспільства сферу, як виробництво [11], а далі обґрунтовує механізми набуття інформацією якостей товару, наголошуючи на тому, що а) збір, аналіз і продаж персональних даних стають все більш поширеними практиками сучасного світу, б) виникають нові продукти, базовані на інформації як головному ресурсі – програмне забезпечення, бази даних, консалтинг; в) виникає необхідність захисту інформаційної інтелектуальної власності (так само як в доіндустріальному суспільстві – захист майнових прав). Окрім того, Е. Тофлер визначає унікальні властивості інформації, які дозволяють вважати її новим видом багатства: копіювання та відтворення, незалежність вартості від кількості користувачів, збільшення вартості з ростом кількості з'єднань та мереж.

Такі ж ідеї проводить нобелівський лавреат з економіки, автор теорії економічної рівноваги Ке́ннет Джо́зеф Ерроу. У роботах «Інформація та економічна поведінка» [12] та «Інформація як товар» [13] він підкреслює, що інформація, попри різноманіття форм та видів, має дві важливі особливості. Перше, вона відіграє основну роль в управлінні розподілом ресурсів, значно переважаючу роль цін на звичайні товари. Друге, вона сама є товаром, причому рідкісним та цінним, але властивості його дуже відмінні від звичайних. Роль інформації в розподілі ресурсів показана в наведених вище прикладах, а щодо якостей інформації як товару, то тут слід зважати на такі її особливості: 1) при споживанні, на відміну від будь-якого іншого ресурсу (товару) інформація не зникає, вона може багатократно відтворюватися та ставати підгрунтям для різних варіантів знання; 2) за певних умов вона

може застарівати, втрачати актуальність, і відтак отримувати «нульову» вартість. Якщо згадати, що інформаційний сектор, представлений сьогодні медіаіндустріями, робить досить суттєвий внесок у національні та глобальну економіки, то зрозумілим є «економічний детермінізм» інформації як певного виміру сучасного споживчого ресурсу.

Отже можна спостерігати суттєву трансформацію економічних інститутів суспільства під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Усвідомлення ідеї інформації як товару призводить до появи нових економічних форм суспільного взаємообміну, які, враховують можливості інформації бути скопійованою та багатократно відтвореною, масштабуватися з ростом кількості з'єднань та мереж, не залежати в формуванні своєї вартості від кількості споживачів принципово по іншому здійснювати розподіл ресурсу і навіть генерувати цей ресурс не залежно від природних та людських чинників.

Висновки. Інформація в мережевому суспільстві є потужним інструментом, за допомогою якого здійснюються різноманітні соціальні трансформації, які торкаються всіх сфер життя – від сім'ї та освіти до політики та економіки. Дослідження інформаційних концептів, що стають причиною трансформації соціальних інститутів в мережевому суспільстві дозволило зробити наступні висновки.

1. Соціальний інститут сім'ї трансформується в напрямку змін традиційних ролей чоловіка і дружини (подружня пара тепер об'єднується не заради утворення домогосподарства, а заради психологічної підтримки), виникнення нових форм сімейних відносин (спостерігається руйнування нуклеарної сім'ї, сім'я розуміється як соціальний проєкт, суголосний ідеї «свідомої бездітності»); зростання ролі інтернету в сімейному житті (який заміщає нуклеарну сім'ю в якості форми емоційної підтримки, затверджує плюралістичний підхід до реалізації сімейної політики, змінює ціннісні та нормативні уявлення про сім'ю як таку).

2. Інформаційний концепт, який змінює інститут обрядовості (ритуалу), породжує форми мережевих практик, які, з одного боку, зберігають дух традиції чи пропонують нові форми збереження, а з іншого, уводять в суспільний обіг нові види ритуалізованої поведінки, пов'язаної з кіберкультурою та транскордонними молодіжними ритуальними практиками.

3. Соціальний інститут освіти інформація переводить у вимір комунікації, що уможливлює застосування нових мережевих технологій і методів навчання; зміну рольової поведінки учнів та вчителів, і утворення нових форм соціальної взаємодії. Окрім того, інформаційний концепт в освіті сприяє виникненню і подальшому розвитку теорії конективізму, яка відстоює перевагу здатності пошуку знання над самим знанням і навичкою його засвоєння. Ця ж теорія, поряд з теоріями біхевіоризму та когнітивізму, стає підгрунтям для подальшого розвитку та самонавчання штучного інтелекту.

4. Активно перетворюються під впливом інформаційного концепту і релігійні інститути суспільства. Інтернет-мережі так само поступово стають для них домінуючим каналом комунікації, що дозволяє дискутувати щодо питань віри, долучати до творення релігійного контенту широке коло зацікавлених осіб з числа церковнослужителів, простих вірян та невоцерковлених осіб, яких цікавлять питання віри. Окрім того, інформація сприяє збільшенню ваги індивідуального релігійного досвіду людини як прояву глобалізації і підтримці нетрадиційних для певної спільноти релігійних практик.

5. Інформаційний концепт як частина соціальних мереж змінює способи ведення політичних кампаній, виникає електронне урядування, зростає роль громадянського суспільства. Сучасна держава як основний політичний інститут засвоює мережеві інструменти, легітимізує механізми формування колективної волі до ухвалення суспільно-обґрунтованих рішень у вигляді законів, декларації принципів тощо.

6. Під впливом інформаційно-комунікаційних технологій відбувається суттєва трансформація економічних інститутів суспільства: Виникає цифрова економіка, змінюються форми праці та зайнятості, зростає роль стартапів і цифрових платформ. В основі усіх цих змін лежить розуміння інформації як товару і як нового ресурсу, який конкурує, а іноді й замінює такі традиційні ресурси як сировина та енергія.

Список використаної літератури

1. Turner J. The Institutional Order. New York : Longman, 1997.
2. Shorter E. Die Geburt der modernen Familie. Rowohlt Verlag, 1990.
3. Савельєва Ю.М. Сім'я як філософська проблема: досвід деконструкціЇ: дис. … к.філос.н., Суми, СумДУ, 2016. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Savelieva_Yuliia/Simia_iak_filosofska_problema_dosvid_dekonstruktsii.pdf?
4. Dodonov R. Transformation of commemorative practices in Ukrainian historical discourse. Skhid, 2022, 3(1), 5–14. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).253628
5. Manovich L. New Media from Borges to HTML. In: The New Media Reader ; [ed. Noah Wardrip-Fruin & NickMontfort]. Cambridge, Massachusetts, 2003. P. 13–25.
6. Luhmann N. Das Erziehungssystem der Gesellschaft. Frankfurt: Suhrkamp, 2002.
7. Siemens G. Connectivism: a learning theory for thedigital age. International Journal ofInstructional Technology & DistanceLearning, 2005, 2, 5. URL: http://www.itdl.org/Journal/Jan_05/index.htm
8. Филипчук С. Трансформації нових медіа християнських конфесій України. Схід, 2018, 5(157), 92–98 https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.5(157).149031
9. Berger P.L. Reflections on the Sociology of Religion Today. Sociology of Religion, 2001, 61(4): 443–454.
10. Kahler M. (Ed.). Networked Politics: Agency, Power, and Governance. Cornell University Press, 2009. URL: http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt7v8vb
11. Тоффлер, Елвін. Третя Хвиля (пер. з англ. А. Євса). Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000.
12. Arrow K. J. Information and Economic Behavior. Technical report (Iss.14), Harvard Project on Efficiency of Decision-Making in Economic Systems. Federation of Swedish Industries, 1973.
13. Arrow K. J Information as an economic commodity. In On Ethics and Economics. Routledge, 2016.
14. Oláh, L., Kotowska, I.E., & Richter, R. The new roles of men and women and implications for families and societies. In G. Doblhammer & J. Guma (Eds.), A Demographic Perspective on Gender, Family and Health in Europe Springer Open. Web, 2018, pp. 41–65.
15. Stacey J. Brave New Families: stories of domestic upheaval in late twentieth century America. New York: Basic Books, 1990.
16. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. (перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого). Київ, 1998.
17. Гобсбаум Е. Винайдення традиції (Пер. з англ. М. Климчука). Київ: Ніка-Центр, 2005.
18. Halbwachs M. On collective Memory. Chicago and London: University of Chicago Press, 1992. URL: https://www.willbrehm.com/wp-content/uploads/2016/12/Halbwachs-1952.pdf
19. Краснопьоров П. (2016). Феномен Інтернет-субкультур: філософсько-антропологічний аналіз. Схід, 2(142), 74–78. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.2(142).70558
20. Aldahdouh A. A., Osorio A. J.,Caires S. Understandingknowledge network, learning andconnectivism. International Journal ofInstructional Technology and DistanceLearning, 2015, 12(10), 3–21. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED572896.pdf

21. O'Leary, S.D. Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. Journal of the American Academy of Religion, 1996, 64, 781–808. http://dx.doi.org/10.1093/jaarel/LXIV.4.781
22. O'Leary S. D. Utopian and dystopian possibilities of networkedreligion in the new millennium. Digital Culture Books. University ofMichigan Press: Michigan, 2010.
23. Послання Папи Франциска на 48-й Всесвітній день суспільних комунікацій. URL: http://credo.pro/2014/02/110721
24. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила (перекл. з нгл. Н.Бордукової). Харків: Акта, 2007.
25. Dawson The mediation of religious experience in cyber-space. Religion and Cyberspace. New York: Taylor & Francis, 2005. P. 15–37.
26. Herz, J. H. Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics*, 1950, *2*(2), 157–180. https://doi.org/10.2307/2009187
27. Зернецька О. Блогосфера як інструмент соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України. 2014. № 4-5. С. 130–141.
28. Зернецька О. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації. Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 13–26.
29. Радіонов Ю.Д. Інститути та їх роль у розвитку національної економіки. Інвестиції: практика і досвід, 2017, 3, 24-30. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2017/6.pdf
30. Тимофєєва Г.В. Інструменти цифрової економіки в інституційному середовищі. В: «Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатополярного світу»: Тези Всеукр. Наук.-практ.конф. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С. 134–137.

INFORMATION TECHNOLOGIES AND TRANSFORMATION OF SOCIAL STRUCTURES

Halyna Tymofieieva
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Humanities, Department of Philosophy and Religious Studies,
Levka Lukyanenka St., 13-B, 04053, Kyiv, Ukraine

The article examines the impact of the information concept on the development of social institutions in a networked society. The research object is the basic social institutions identified on a functional basis: institutions of family, ritual, education, religion, politics, and economics. The importance of the information factor in the transformation of social institutions is substantiated, and the methodological positions of social researchers who considered this topic in their works are presented. It is shown that the information concept and the conditions of a networked society cause the following transformations of social institutions: a) in the institution of the family, traditional roles of husband and wife are changing, new forms of family relations are emerging, and the role of the Internet in family life is increasing; b) new forms and types of ritual practices appear, which preserve the spirit of tradition or offer new forms of preservation, and at the same time legitimize new types of ritualized behavior associated with cyberculture and cross-border youth subcultures; c) in the field of education, against the background of the application of new network technologies and teaching methods, the role-playing behavior of students and teachers changes, theories emerge and develop that suggest the possibility of human learning through technologies and machines, as well as the probability of learning machines themselves in the context of the development of artificial intelligence; d) the religious institution, thanks to the Internet and networks, expands its own communication channels, and communication regarding religious practices and content becomes more dialogical and tolerant. In addition, information contributes to an increase in the weight of an individual's

religious experience as a manifestation of globalization and support for non-traditional religious practices for a particular community; e) in the field of politics, the ways of conducting political campaigns are changing, e-government is emerging, the role of civil society is growing, new network tools are being mastered, which contribute to the formation of a collective will to make socially sound decisions at the legislative level; f) based on the understanding of information as a commodity and as a new resource, a digital economy emerges, forms of work and employment change, and the role of startups and digital platforms grows.

Key words: information, network society, social institutions, digital platforms, communication, media space, globalization, e-government, digital economy, connectivism theory, family transformation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 145–155
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 145–155

УДК 330.313:336.051
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.16

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ СУЧАСНОЇ НАУКИ ТА ІМПЕРАТИВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НАУКОВЦЯ

Олена Тимошенко
ПВНЗ «Європейський університет»,
бульвар Академіка Вернадського, 16в, 03115, м. Київ, Україна

Анатолій Козинець
ПВНЗ «Європейський університет»,
бульвар Академіка Вернадського, 16в, 03115, м. Київ, Україна

Сергій Ягодзінський
ПВНЗ «Європейський університет»,
бульвар Академіка Вернадського, 16в, 03115, м. Київ, Україна

Актуальність проблеми. Академічна доброчесність та етика сьогодні є одним із інструментів регулювання поведінки членів академічної спільноти в умовах змін у системі вищої освіти та науки. Проблеми академічної доброчесності стосуються насамперед кола питань, зумовлених розумінням академічної свободи, сумлінності, чесності, відкритості, а також неможливості описати в дихотомічних категоріях «добре» та «погано», «припустимо» та «неприпустимо» всі варіанти освітньої та наукової діяльності різних суб'єктів: учнів, викладачів, представників адміністративних органів тощо. Принципи і норми академічної етики, які відбилися у численних етичних кодексах, створених у вітчизняних університетах, не втрачають своєї теоретичної значущості, проте практичного застосування вимагають конкретизації.

Мета статті. Дослідити історичні аспекти та еволюцію понять етика науковця, а також сутність, значення і основні імперативи академічної доброчесності та відповідальності науковця.

Методи дослідження. Для досягнення мети були використані наступні методи: аналіз під час дослідження різних підходів щодо понять етика та відповідальність науковця, що прямо пов'язане з сучасним розумінням академічної доброчесності; індукція для виявлення актуальних напрямів і тенденцій розвитку сутності і значення академічної доброчесності та її основних імперативів; феноменальний підхід для розкриття сенсу відповідальності науковця перед суспільством.

Результати дослідження. Академічна етика сьогодні є маркером соціальної включеності академічної спільноти до етичного порядку денного, обговорення її проблем свідчить про визнання наявних невідповідностей у системі освіти та науки, прагнення до досягнення якщо не ідеальних, то спрямованих на досягнення ідеалу норм та принципів, яку роблять систему академічної взаємодії прозорою та дієвою. Це місце для дискусій, спрямованих на досягнення «бажаного майбутнього», конкуренції в галузі сумлінності, націленості на служіння та самоконтроль.

У статті аналізуються проблеми взаємозв'язку моральних норм людської діяльності та розвитку наукового пізнання. У процесі ускладнення та поглиблення наукового пізнання відбувається концептуалізація образу, а потім і ідеї етичного потенціалу науки та забезпечення академічної доброчесності. Автори звертають увагу на етичні підстави відповідальності та академічній доброчесності науковця у реалізації соціальних цілей розвитку наукового пізнання.

Ключові слова: академічна доброчесність, наука, етика, відповідальність, цінності, інтереси, діяльність, моральність, культура, гуманізм, трансформація.

© Тимошенко О., Козинець А., Ягодзінський С., 2024

Вступ. В умовах постійно зростаючого значення наукової діяльності в сучасному світі, дискусії про загальносоціальний і культурний статус науки, а також про етичні фактори наукової діяльності та забезпеченні академічної доброчесності не тільки продовжують залишатися в центрі уваги соціо-гуманітарних досліджень, а й отримують нові імпульси з боку соціальної практики. Практика вимагає від науки оптимального поєднання трансцендентних проривів до нових знань про дійсність, з відповідальністю вчених за гуманітарну ефективність отриманих результатів та доступність їх для більшості людей у планетарному масштабі.

Мета статті. Дослідити історичні аспекти та еволюцію понять етика науковця, а також сутність, значення і основні імперативи академічної доброчесності та відповідальності науковця.

Методи дослідження. Для досягнення мети були використані наступні методи: аналіз під час дослідження різних підходів щодо понять етика та відповідальність науковця, що прямо пов'язане з сучасним розумінням академічної доброчесності; індукція для виявлення актуальних напрямів і тенденцій розвитку сутності і значення академічної доброчесності та її основних імперативів; феноменальний підхід для розкриття сенсу відповідальності науковця перед суспільством.

Результати дослідження. Підставою постановки цієї проблеми можна вважати феномен, який К. Ясперс [1] позначив як «осьовий час». Звертаючись до історії людства, Ясперс відмічав, що філософська віра вперше виникла приблизно між 800–200-ми роками до н.е., при цьому в різних регіонах планети – у Китаї, Індії, Персії, Палестині та Стародавній Греції. В цей період завершується епоха міфологічного світосприйняття з її самозаспокоєністю і самозрозумілістю, люди пробуджуються до виразного мислення, до рефлексії, започаткувавши філософське мислення. Цей період Ясперс назвав «осьовим часом» (Axenzeit), маючи на увазі, що звідси бере початок («вісь») як духовна єдність представників різних народів перед граничними питаннями (auserste Fragen) про сенс буття, тобто про трансценденцію.

Нова етика відповідальності та єднання, що є підґрунтям сучасного розуміння академічної доброчесності, формується як історична відповідь людства на сукупність викликів, з якими воно стикається у контексті кризового розвитку сучасної цивілізації. Нова етика повинна містити прості і зрозумілі принципи, що синтезують весь позитивний духовний, науковий і практичний потенціал, накопичений протягом тисячоліть народами нашої планети і який міститься в їх культурних традиціях.

Сучасна наука, у всіх її областях підійшла до рубежу, за яким чітко проглядається взаємозв'язок і взаємозалежність всіх елементів світобудови. Настав час вирішити і фундаментальну розбіжність науки і традиційних релігійних уявлень на користь світогляду з безумовною присутністю духовного виміру. Ми повинні зрозуміти цей чинник як основний принцип самого існування Всесвіту.

Слід навчитися розуміти закони духовного єднання та взаємозв'язку з урахуванням наукових методів пізнання. Їхнє нерозуміння і не врахування у діяльності людини призводить до спотворення її системи цінностей і, як наслідок, до саморуйнівної траєкторії розвитку цивілізації в цілому.

Основою нової етики має стати принцип відповідальності у якнайширшому значенні цього й визнання цих законів як пріоритету для побудови всього комплексу взаємовідносин Людини, Суспільства, Всесвіту у їх відповідальній єдності.

Твердження у свідомості людства нової системи цінностей, яка визначається вимогами етики відповідальності та єднання, неминуче призведе до зміни напряму діяльності людини і, як наслідок, до рятівної траєкторії виходу з кризи.

Жорстке протистояння сціентизму і антисцієнтизму, що супроводжувало цю дискусію протягом усього XX століття, особливо його другої половини, примітно тим, що аргументи сторін так і не досягли мети – переконати опонентів у правильності своєї позиції та вийти на новий етап модернізації наукової діяльності на користь всього людства.

Антисцієнтисти впевнені, що вторгнення науки у всі сфери людського життя робить її бездуховною, позбавленою вищої сутності, що не піддається розрахункам і обчисленням, що руйнує життєвий світ справжності людських почуттів та міжособистісних відносин. В результаті виникає несправжній світ, який зливається зі сферою виробництва і необхідністю постійного задоволення все зростаючих речових потреб. Все різноманіття проявів людського в людині зводиться лише до одного технократичного параметра. А ті що виникають, як наслідок безперервно прискорюваного науково-технічного прогресу, перевантаження і перенапруги, які випадають на частку сучасної людини, не тільки є симптомами хворобливого стану суспільства, а й формують часткову, «одновимірну людину» (Г. Маркузе) [2, с. 35], яка страждає на вузькість мислення. Сцієнтисти, навпаки, бачать у науці раціональне ядро всіх сфер людського життя, завдяки якому життя індивідуума і соціуму може і має стати організованим, керованим і успішним.

Наука, будучи продуктивною силою суспільства, має і безмежні пізнавальні можливості, і значний потенціал у справі перетворення станів навколишнього світу, які не задовольняють людину. Загальне зростання стандартів якості життя всього планетарного співтовариства показує, що науці під силу вирішувати всі гострі проблеми цивілізаційного розвитку людства. У результаті дилема сциентизм – антисцієнтизм постає як споконвічна проблема культурного та соціального вибору. Проте сучасна філософська думка тяжіє до подолання цих полярних світоглядних позицій, висуваючи як принципове положення тезу про двоїстість характеристики науки.

З одного боку, наука функціонує як результат діяльності вчених. Тому, не зрозумівши закономірностей цієї діяльності, неможливо розібратися в закономірностях розвитку науки. Але, з іншого боку, самі вчені як професіонали сформовані наукою, її умовами та вимогами. Тому, з не меншою впевненістю, можна стверджувати й те, що, не зрозумівши закономірностей функціонування науки, неможливо зрозуміти поведінку вчених. Певні форми діяльності, поведінка людей науки є умовою функціонування науки як соціального інституту, і, одночасно, його наслідком.

Наука, таким чином, визначається в системі соціальних відносин не як сукупність дій окремих вчених і наукових співтовариств, що схвалюються в рамках того чи іншого варіанта конвенціалізму, а як результат їхньої взаємодії на користь всього суспільства. Саме такий підхід ліг в основу основних філософських концепцій наукової діяльності, в яких етико-гуманістичні орієнтири та академічна доброчесність обґрунтовуються як вихідні пункти у визначенні стратегії наукової діяльності.

Наукова діяльність пов'язує між собою два основні рівні дійсності – рівень першоочевидностей (вихідних вражень від об'єктів, що пізнаються) і рівень ідеальних очевидностей (смислів конституйованих свідомістю). Саме в такій якості наука включена у життєвий світ людини. Відсутність постійної кореляції між життєвим світом людини, світом першочергових та світом ідеальних сутностей знаменує собою, криза техногенної цивілізації. Не сама наукова діяльність несе небезпеку в людини, а ігнорування людиною справжнього статусу науки.

Наукова діяльність – це не тільки світ об'єктивно-ідеальних сутностей, але й шляхи їх досягнення, здатність науки відповідати запитам життєвого світу. Забуття останнього робить науку абстрактом математизації, формалізації, технізації.

Результат будь-якої наукової діяльності – це своєрідний текст, який потребує інтерпретації та розуміння. Будь-яка наука створюється людьми і для людей, отже розуміння – непереборний момент наукової діяльності. Використовуючи герменевтичний потенціал інтерпретації, ми можемо налагодити діалог між вченими і невченими, завдяки якому відбудеться розширення горизонтів науки, стане можливим критичне ставлення як до неконструктивних закликів відмовитися від науки, так і до абсолютизації її когнітивних претензій.

Наука покликана звільнити людину від загроз будь-яких форм тоталітаризму: політичного, технологічного, інформаційного тощо. Наука формує основи компетентності комунікативної раціональності, що може бути забезпечене лише в умовах академічної чесності і прозорості суджень [3].

Обґрунтування необхідності відносин науки та етики, а також прояснення характеру цих відносин має давню традицію. Займаючись науковим дослідженням, вчений неспроможний відкинути родові загальнолюдські якості, оціночні здібності та моральні установки. У результаті в наукову діяльність неминуче вносяться етичні проблеми. При цьому вирішення етичних питань, що виникають у ході наукової діяльності, залежить, з одного боку, від тих звичайних людських якостей вченого, які не припиняють свого існування в моменти занять наукою, а з іншого боку – від того набору моральних норм, що діє історично, що діє у межах наукової спільноти. Норми виражаються у формі дозволів, заборон, розпоряджень, переваг і т.п. Ці імперативи, передані настановою і прикладом і підкріплені санкціями, становлять «етос науки» – основу професійної етики та академічної доброчесності вчених.

Науковий етос, визначає, насамперед, умови отримання достовірного знання методологічно бездоганним чином, в той же час, зобов'язує вченого до певної поведінки. Не тільки тому, що воно ефективне у наукових процедурах, а й тому, що в правила цієї поведінки вірять і визнають їх обов'язковими з моральної точки зору. Найбільш відомий варіант нормативного етосу науки було розроблено у 40-ті роки XX століття американським соціологом Р. Мертон [4]. У його концепції основу нормативного етосу науки становлять чотири імперативи.

Імператив «універсалізму» породжується позаособовим характером наукового знання. Твердження науки універсальні тому, що їх істинність не залежить від того, ким вони висловлені. Під універсалізмом розуміється незалежність результатів наукової діяльності від особистісних характеристик вченого, тому обмеження просування в науці на підставі чогось іншого, крім нестачі наукової компетентності, – пряма шкода розвитку знання. Універсалізм обумовлює міжнародний та демократичний характер науки.

Імператив «колективізму» наказує вченому негайно передавати отримані результати в загальне користування, повідомляти про свої відкриття всім ученим без обмежень. Наукові відкриття є продуктом соціального співробітництва вчених та належать усьому науковому співтовариству.

Імператив «безкорисливості» вимагає від вченого керуватися у своїй діяльності виключно прагненням до відшукання істини, не пристосовуючи наукову думку до отримання особистої вигоди.

Імператив «організованого скептицизму» не допускає прийняття будь-якого наукового становища без ретельної, всебічної перевірки. Цей імператив наказує вченому піддавати обґрунтованому сумніву як свої, так і чужі відкриття і виступати з публічною критикою будь-якої роботи, якщо він виявив її хибність.

Ідеї Р. Мертона [4] дозволили по-новому поглянути на проблему наукової етики, звернути увагу не лише на результати наукової діяльності, а й на умови, що впливають

на отримання цих результатів. Проте загалом концепція Р. Мертона не вийшла за межі інтересів самої науки: етичні норми повинні забезпечувати здобуття наукових знань, створювати умови для їхнього безперервного зростання. Тобто вчений несе відповідальність за результати своєї наукової діяльності, але тільки в рамках правил, встановлених самою цією діяльністю, все більше перетворюючи науку на нескінченний процес кумуляції наукового продукту, створеного вченими за єдиними та корисними для їхньої діяльності нормами. Вважаючи традиції науки гранично стійкими через її абсолютизовану раціональність, Р.К. Мертон не розглядав норми наукової діяльності як такі, що потребують постійного обговорення, на предмет їх відповідності викликам часу. Він не прогнозував необхідності надання їм гнучкості та здатності до самооновлення, на основі включення до сфери наукових інтересів всієї цілісності буття та душевно-духовної унікальності світобудови.

А саме це і потрібно в умовах, коли наука перестає відповідати своїм претензіям на успішне вирішення проблем цивілізації. Більше того, коли розрив між потужністю наукового знання та здатністю людства розпоряджатися цим знанням на благо життя досяг критичної позначки, на яку вказують перманентні екологічні та техногенні катастрофи сьогодення. Тому і продовжується пошук інших етичних регуляторів наукової діяльності. Цим цілям відповідає принципове положення про те, що суто науковий прогрес не в змозі сам по собі сприяти встановленню між людьми згоди, без якого неможливе досягнення більш менш стійкого добробуту в соціальних відносинах. Отже, необхідний вихід науки за межі нашого часу, участь самих вчених в обґрунтуванні та утвердженні нової етики відповідальності та забезпеченні академічної доброчесності.

Академічна доброчесність стає нагальною потребою з позицій досягнення кращого майбутнього. Характер наукової діяльності вчених змушує зайняти їх певну етичну позицію, основою якої є, насамперед, добробут людей, їх здоров'я та безпека. Фундаментальне завдання забезпечення поліпшення всього комплексу життєво важливих для людини відносин у принципі не може бути вирішено без вчених, без використання тієї могутньої сили науки, яку вони можуть задіяти, на користь розвитку особистості та підвищення якості соціальної організації.

Академічна доброчесність, стаючи наріжним каменем наукового гуманізму, керується тими цінностями, які актуальні для всього суспільства, але разом з тим, вона дає можливість вченим удосконалити вже наявні ціннісні орієнтири наукового пошуку і створити раціонально обґрунтовану теоретичну основу для висування нових гуманістичних орієнтирів наукової діяльності. Про це свідчить поява наприкінці XX століття цілого комплексу напрямків прикладної етики, у яких етичні вимоги до конкретних наук спираються на детально розроблені наукові програми.

Справжній обов'язок науки полягає в тому, щоб постійно приділяти увагу оновленню епістемологічних вимог з метою вироблення таких умов наукової діяльності, в яких нормою стане усвідомлення відповідальності вченого за можливе виникнення потенційно небезпечних ситуацій, своєчасне інформування про можливі наслідки та постійний пошук заходів, що запобігають небезпеці, що особливо виникають за недомислом самої людини.

Завдяки своєму етичному потенціалу наука в стані долати свою об'єктивістську обмеженість і за допомогою своїх специфічних методів надавати допомогу у вирішенні кризових ситуацій іншим сферам діяльності.

Академічна доброчесність та відповідальність вчених передбачають їх активну участь у вирішенні назрілих проблем цивілізації, але не виведенням цих проблем за межі загальнолюдського дискурсу в область «наукової індиферентності», а внесенням до їх вирішення основних принципів наукової діяльності – об'єктивності, доказовості, критичності.

Сучасними імперативами академічної доброчесності науковця можна назвати ключові моральні принципи та правила, яких повинен дотримуватися кожен дослідник у своїй діяльності. Вони формують етичну основу науки, забезпечують її прозорість, надійність і суспільну довіру. До них відносять:

– Чесність – науковець має подавати лише достовірні та перевірені дані, уникаючи фальсифікації, фабрикації або маніпуляцій результатами.

– Об'єктивність – слід залишатися неупередженим, оцінюючи результати власних і чужих досліджень.

– Повага до інтелектуальної власності – обов'язково посилатися на роботи інших авторів, правильно оформлювати цитати та уникати плагіату.

– Відповідальність – науковець відповідає за якість своєї роботи, її вплив на суспільство та дотримання етичних норм у проведенні досліджень.

– Прозорість – дослідник має чітко описувати методологію, використовувані джерела та результати, щоб їх можна було перевірити.

– Колегіальність – підтримка співпраці, обмін знаннями та повага до колег і їхньої роботи.

– Уникнення конфлікту інтересів – необхідно повідомляти про будь-які особисті або фінансові зацікавленості, які можуть впливати на дослідження [5].

Дотримання цих принципів сприяє підвищенню довіри до науки, її ефективності та позитивного впливу на суспільство. Загальні фундаментальні принципи академічної доброчесності наведено на рисунку 1.

Важливо враховувати, що діяльність сучасного вченого не замикається до рамок спеціальних досліджень. Вона включає і викладання, і обробку інформації, і популяризацію досягнень науки. Нерідко вчений виступає у ролі консультанта чи експерта з питань своєї спеціальності, які мають соціальну значущість.

Таке розширення культурної функціональності вченого закономірне, є наслідком ускладнення процесу інтеграції науки до системи соціальних відносин. Тому й у самому науковому співтоваристві відбуваються істотні зрушення, пов'язані з розширенням меж соціальної відповідальності вчених. З одного боку, крізь призму етики відповідальності розглядаються як наслідки застосування досягнень науки у практиці, її проекти, що готуються або вже здійснилися, так і самі процеси дослідження, внутрішній світ наукової діяльності. З іншого боку, змінюється розуміння статусу суб'єкта соціальної відповідальності науки. Акцент переноситься із загального, а тому абстрактного образу науки, на окремі наукові дисципліни, проблемні галузі, дослідницькі колективи, а зі зростанням глобальної нестійкості на конкретного вченого. Все виразніше проявляється розуміння того незаперечного факту, що якщо не буде в геометричній прогресії зростати академічна доброченсість, роль морального, етичного початку в науці, то людство, та й сама наука, не зможуть розвиватися навіть у прогресії арифметичній.

Таким чином, сучасна наукова думка аргументує в якості радикальної стратегії самозміни наукової діяльності з'єднання пошуку істини з розширенням етичних регуляторів наукового пошуку, узгодження ідеї про самоцінність істини з ідеями про моральність як необхідну передумову істини. Некласична раціональність, що визріває на цьому ґрунті, пропонує стимули для зростання нових цінностей і світоглядних орієнтацій, які відкривають нові перспективи для діалогу наукових і позанаукових форм культури [6].

Закон визначає заходи, які забезпечують дотримання академічної доброчесності, та встановлює, які дії підтверджують правильне застосування цих принципів. Також передбачено наслідки у разі порушення норм академічної відповідальності.

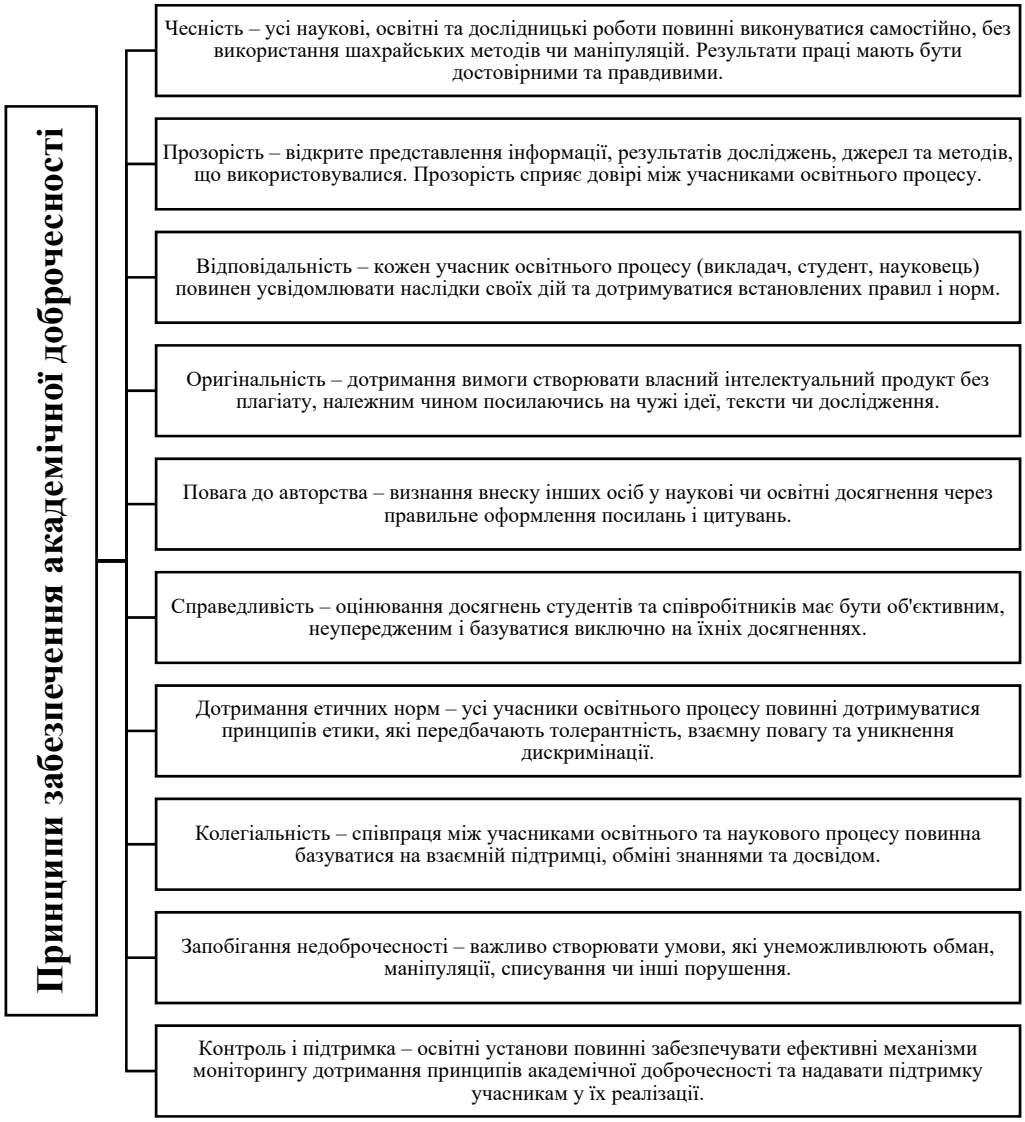

Рис. 1. Фундаментальні принципи забезпечення академічної доброчесності

Джерело: сформовано автором на основі [5; 6]

Ці заходи поділено за групами залежно від того, хто їх застосовує: для педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників – окремі правила і механізми, що регулюють їхню професійну діяльність; для здобувачів освіти – окремий набір дій і наслідків, які враховують їхній статус і роль в освітньому процесі (рис. 2). Такий поділ допомагає чітко регламентувати відповідальність кожної групи учасників освітнього процесу.

Сьогодні від наукової діяльності все більше починають вимагати не просто технологічних додатків, а й того, щоб її результати дозволяли задовольняти цілком конкретні

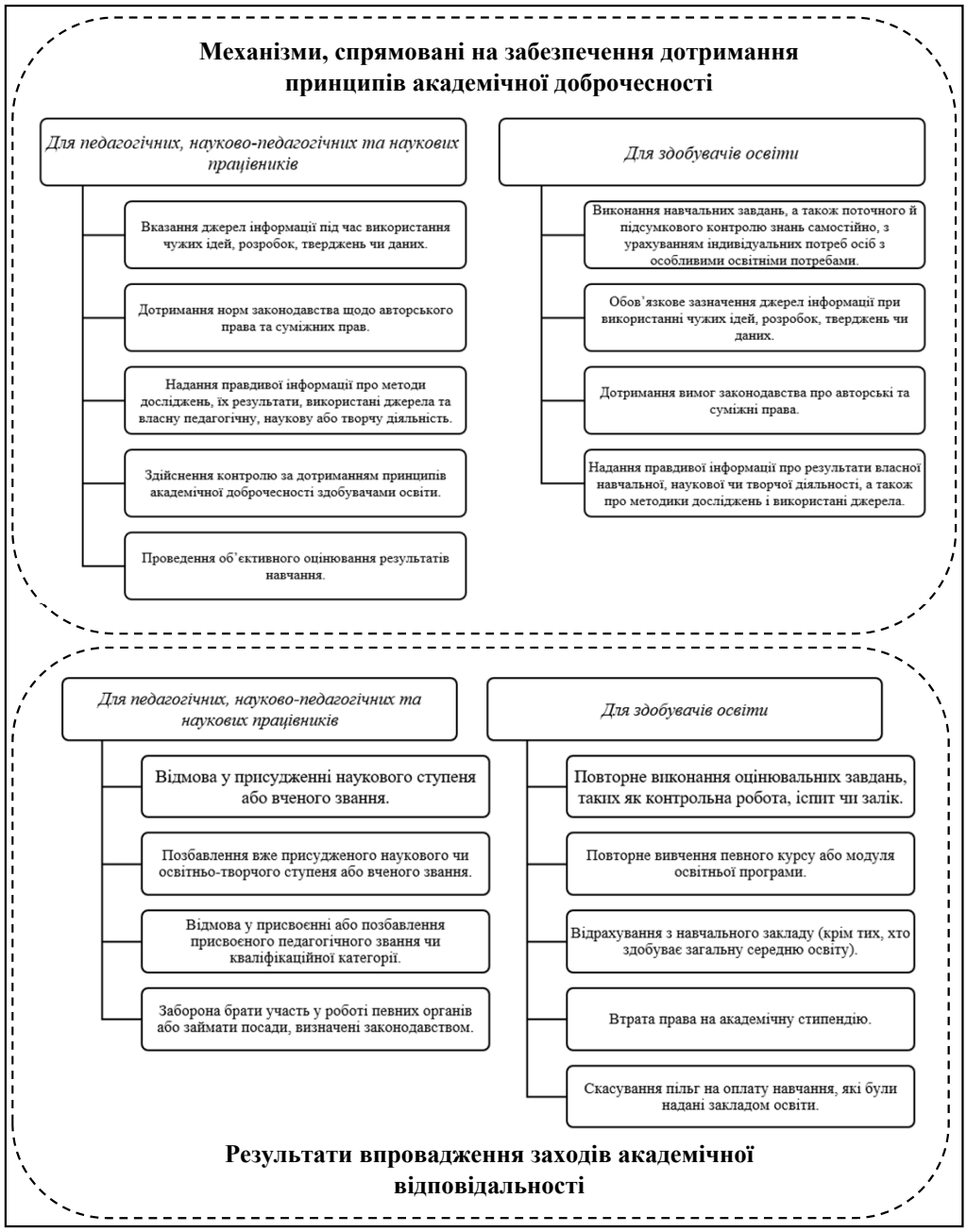

Рис. 2. Механізми академічної доброчесності та заходи академічної відповідальності

Джерело: сформовано автором на основі [8]

запити суспільства та потреби людини. Зростаюча практична ефективність наукової діяльності в тих галузях, які найближче до повсякденних потреб та інтересів пересічної людини, стає серйозним фактором, що прискорює розвиток науки та технологій.

У цьому контексті питання про взаємини науки і суспільства набуває нових обрисів. Тепер стає ясно, що проблема виникнення побоювань з приводу безпеки наукових досліджень криється не у відсутності наукової компетентності у простих людей, а в тому, що наука і нові технології, що базуються на ній, ставлять перед людиною нові труднощі, нові проблеми.

На зміну, що склалася на базі безапеляційного визнання переваги науки над іншими формами пізнання, моделі комунікації науки і суспільства, в рамках якої головною проблемою вважається неспроможність населення в розумінні діяльності наукового співтовариства, приходить інша модель, яка наголошує на необхідності діалогу між вченим і громадянином та найсерйознішого ставлення до знань та вірувань різних верств соціуму [7].

В цілому ж можна сказати, що однією з найбільш значимих характеристик сучасної наукової діяльності стає змінне місце в ній того, що відноситься до моральної проблематики. Протягом тривалого часу наука відстоювала ідеали неупередженості, свободи від моральних цінностей як гаранта отримання достовірних знань. Сьогодні ситуація суттєво ускладнилася: мова зовсім не йде про відмову від цих ідеалів, проте моральний вимір починає сприйматися як суттєва характеристика реальності що вивчається наукою, і самого наукового пізнання.

Висновки. Готовність сучасного вченого відповідати у своїй діяльності моральним вимогам академічної доброчесності має стати особистим переконанням вже на етапі здобуття професійної освіти. Для цього необхідно задаватися не тільки традиційними для науки питаннями про способи отримання об'єктивних знань про світ і методи технічного оволодіння світом, а й запитувати себе, чи хочемо ми цього, чи повинні ми це робити, і чи має це, зрештою, якийсь сенс. А це вже може розглядатися як актуальне завдання для всього соціуму – виробити нову концепцію пізнання, що генерує такі якості індивіда як когнітивна унікальність, самосвідомість, самоорганізація, здатність працювати в умовах невизначеності, усвідомлюючи кінцевий зміст власної діяльності.

Академічна доброчесність має велике значення для суспільства, оскільки вона закладає основи для розвитку освіти, науки та культури на чесних і прозорих засадах. Дотримання принципів доброчесності допомагає забезпечити справедливу оцінку знань, формує довіру до освітніх та наукових установ, а також сприяє розвитку критичного мислення і відповідальності у студентів та дослідників.

Суспільство, де цінуються чесність і відповідальність, отримує висококваліфікованих фахівців, здатних приймати обґрунтовані рішення та працювати на благо загального добробуту. Крім того, академічна доброчесність запобігає поширенню плагіату, корупції та інших проявів неетичної поведінки, що є важливим для створення прозорого та справедливого соціального середовища.

У результаті дотримання принципів академічної доброчесності сприяє зміцненню суспільних цінностей, забезпечує прогресивний розвиток науки та освіти і формує культуру відповідального ставлення до знань.

Список використаної літератури

1. Jaspers, K. (1953). The Origin and Goal of History (M. Bullock, Trans.). New Haven: Yale University Press.

2. Маркузе, Г. Одновимірна людина: дослідження ідеології сучасного індустріального суспільства / Герберт Маркузе; пер. з англ. І. Іщенко. Київ: Видавництво «Основи», 2001. 384 с.
3. Доценко І. О. Академічна доброчесність у системі забезпечення якості вищої освіти. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2022. № 32. С. 31–42. DOI: https://doi.org/10.32626/2309-9763.2022-32.31-42
4. Мертон, Р. К. (1973). «The Normative Structure of Science». У: Merton, R. K. The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations (с. 267–278)
5. Білик В.В., Шпильова В.О., Козинець А.О. Академічна чесність та її важливість у вищій освіті: вплив інноваційних технологій. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2024 рік. Том 9. № 3. С. 10–15. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-3-1
6. Якубівський І. Є. Академічний плагіат як вид порушення академічної доброчесності. Нове українське право. Київ. Вип. 4. 2023. С. 127–134
7. Ульянова Г.О., Бааджи Н.П. Академічна доброчесність як основа академічного успіху. Правова позиція. 2022. № 4 (37). С. 98–103.
8. Академічна доброчесність: виклики сучасності: збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 02.12-13.12.2019). Польсько-українська фундація «Інститут Міжнародної Академічної та Наукової Співпраці», Духовна Академія Університету Кардинала Стефана Вишинського, Фундація ADD. Варшава, 2019. 148 с.

ACADEMIC INTEGRITY OF MODERN SCIENCE AND THE IMPERATIVES OF A SCIENTIST'S RESPONSIBILITY

Olena Tymoshenko
Private Higher Education Establishment "European University", Vernadsky Blvd., 16v, 03115, Kyiv, Ukraine

Anatoliy Kozinets
Private Higher Education Establishment "European University", Vernadsky Blvd., 16v, 03115, Kyiv, Ukraine

Serhii Yahodzinskyi
Private Higher Education Establishment "European University", Vernadsky Blvd., 16v, 03115, Kyiv, Ukraine

Relevance of the problem. Academic integrity and ethics today are one of the tools for regulating the behavior of members of the academic community in the context of changes in the system of higher education and science. The problems of academic integrity relate primarily to a range of issues caused by the understanding of academic freedom, conscientiousness, honesty, openness, as well as the impossibility of describing in the dichotomous categories of "good" and "bad", "acceptable" and "unacceptable" all variants of educational and scientific activities of various subjects: students, teachers, representatives of administrative bodies, etc. The principles and norms of academic ethics, which are reflected in numerous ethical codes created in domestic universities, do not lose their theoretical significance, but practical application requires specification.

The purpose. To study the historical aspects and evolution of the concepts of the ethics of a scientist, as well as the essence, meaning and main imperatives of academic integrity and responsibility of a scientist.

Research methods. To achieve the goal, the following methods were used: analysis during the study of different approaches to the concepts of ethics and responsibility of a scientist, which is directly related

to the modern understanding of academic integrity; induction to identify current directions and trends in the development of the essence and meaning of academic integrity and its main imperatives; a phenomenal approach to revealing the meaning of a scientist's responsibility to society.

Research results. Academic ethics today is a marker of the social inclusion of the academic community in the ethical agenda, the discussion of its problems indicates the recognition of existing inconsistencies in the education and science system, the desire to achieve, if not ideal, then aimed at achieving the ideal of norms and principles that make the system of academic interaction transparent and effective. This is a place for discussions aimed at achieving the "desired future", competition in the field of integrity, service orientation and self-control.

The article analyzes the problems of the relationship between moral norms of human activity and the development of scientific knowledge. In the process of complication and deepening of scientific knowledge, the conceptualization of the image, and then the idea of the ethical potential of science and ensuring academic integrity occurs. The authors draw attention to the ethical grounds for the responsibility and academic integrity of a scientist in the implementation of social goals of the development of scientific knowledge.

Key words: academic integrity, science, ethics, responsibility, values, interests, activity, morality, culture, humanism, transformation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 156–162
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 156–162

УДК 342.4:351.86
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.17

ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анжеліка Шевель
Сумський національний аграрний університет,
юридичний факультет, кафедра правосуддя та філософії
вул. Герасима Кондратьєва, 160, 40000, м. Суми, Україна

Стаття присвячена дослідженню етичних аспектів штучного інтелекту. Зазначено, що використання штучного інтелекту сьогодні революціонізує наукові дослідження. Розглянуто переваги та негативні наслідки використання штучного інтелекту. Описані ключові питання, пов'язані з етикою використання штучного інтелекту в наукових дослідженнях.

Автор наголошує на тому, що штучний інтелект – реальність сьогодення, зазвичай, неусвідомлена. З упевненістю можна говорити, що кожен, хто користувався комп'ютером із сучасним програмним забезпеченням, працював із інтелектуальними програмами задумувався над етичними аспектами штучного інтелекту.

Нині у науці досі немає єдиного розуміння терміну штучний інтелект. Найчастіше він використовується зазвичай у трьох значеннях: 1) науковий напрямок, що має на меті моделювання процесів пізнання та мислення, використання застосовуваних людиною методів вирішення завдань для підвищення продуктивності обчислювальної техніки; 2) різні пристрої, механізми, програми, які за тими чи іншими критеріями можуть бути названі «інтелектуальними»; 3) сукупність уявлень про пізнання, розум і людину, що уможливлюють саму постановку питання про моделювання інтелекту. Таким чином під штучним інтелектом може розумітися як науковий напрямок, так і різні пристрої, здатні до рефлексії, що моделюють (імітують) подобу людського інтелекту.

У сучасній науці коло питань, що об'єднуються терміном «штучний інтелект», досить широке. Нині штучний інтелект поєднує велику кількість розділів. До штучного інтелекту відносять як загальну теорію відчуття чи сприйняття, і спеціальні методи типу гри у шахи, докази математичних теорем, написання віршів чи діагностики захворювань. Вчені, спеціальністю яких не є штучний інтелект, знаходять у ньому основу для систематизації та вирішення інтелектуальних завдань, яким вони присвятили значну частину свого життя. І навпаки, фахівці застосовують методи штучного інтелекту в різних областях, де без них не вдається досягти успіху. Саме тому штучний інтелект є воістину універсальною галуззю знань, яка потребує аналізу його використання з етичної точки зору.

У висновку автор зазначає, що розвиток штучного інтелекту може стати мостом між науковими досягненнями та етичними цінностями, що сприятиме просуванню знань та добробуту суспільства.

Ключові слова: відповідальність, етика, етика штучного інтелекту, наукові дослідження, прозорість та обліковість, проблеми приватності та безпеки даних, питання відповідальності та прийняття рішень, питання рівності та справедливості, моральні проблеми в інтелектуальних системах, рефлексія, штучний інтелект.

Актуальність дослідження. Штучний інтелект сьогодні викликає найбільшу кількість багатогранних, підчас дуже суперечливих емоцій, починаючі від активного просування технологій, пов'язаних з його подальшим розвитком, та з його використанням.

У цьому зв'язку дослідження етичних аспектів застосування штучного інтелекту набувають особливого значення, що зумовлює актуальність обраної теми та доцільність проведення досліджень для розвитку цього питання.

Метою дослідження є аналіз етичних аспектів штучного інтелекту, а саме переваг та негативних наслідків використання штучного інтелекту.

© Шевель А., 2024

В своїх наукових дослідженнях українські вчені, серед яких – Іванюк Д., Єфремов М., Твердохліб І.А., Улянівський Т., Панченко В., Резнікова Н. та багато інших розглядають проблему штучного інтелекту.

М. Рогоза зазначає: «Фахівці в галузі штучного інтелекту стверджують, що на поточному етапі розвитку штучний інтелект є ще досить слабким. Сьогоднішній штучний інтелект має недосяжні можливості, які здаються надто фантастичними й нереалістичними. Етичні проблеми, пов'язані з його використанням, вважаються проблемами навіть не другорядними або третьорядними. Проте, подібно до біотехнологій, етичні обговорення, що точаться навколо штучного інтелекту, нагадують ситуацію з ядерними дослідженнями. Тоді, коли ядерні розробки вважалися неможливими, етичні питання не виникали. Але коли ядерна технологія стала реальністю, було вже пізно піднімати питання етики» [5, с. 49].

Під штучним інтелектом розуміється розпізнавання образів, розпізнавання мови, тощо. У цьому ключі свого часу Ф. Джордж [2] також показав, що створення штучного інтелекту, подібне до людського мислення неможливе повною мірою (на той момент розвитку штучного інтелекту). Він обґрунтував такий висновок відсутністю і неможливістю створення певної частини системи, яка б дозволяла відновлювати систему у разі її знищення і була б сама незнищенна (за аналогією, можна сказати – мала б безсмертну «Душу» чи «ідею» Платона). Однак, на сьогодні розвиток глобальних мереж, вірусних та багатоагентних технологій дозволяє практично реалізувати програми, що теоретично існують, поки існує глобальна мережа. Отже, обмеження Ф. Джорджа можуть бути зняті.

При всій різноманітності трактувань поняття штучного інтелекту загальним більшість із них є визнання те, що системи штучного інтелекту спрямовані на моделювання чи імітацію людського мислення, зокрема здатність до рефлексії та асоціації.

Вважають, що про реалізацію штучного інтелекту можна буде говорити лише тоді, коли автомат почне вирішувати завдання, непосильні для людини, причому зробить це не внаслідок високої швидкодії, а в результаті застосування нового знайденого методу. Однак не всі з цим погоджуються. Більшість випадків досліджень з штучного інтелекту лише порівняні з результатами, отриманими людиною, і не такі оригінальні.

Відомий британський вчений і популяризатор науки, професор Стівен Хокінг, відповідаючи на питання про нову технологію, якою він користується для спілкування із зовнішнім світом, застеріг, що поява повноцінного штучного інтелекту може стати кінцем людської раси. Він стверджував, що швидкість перебудови штучного інтелекту набагато швидше аналогічної швидкості людей, обмежених повільною біологічною еволюцією, і з часом людям буде все складніше конкурувати з штучним інтелектом.

Професор права Вашингтонського університету, який вивчає етичні аспекти робототехніки і комп'ютерних систем, Райан Кало вважає, що немає причин турбуватися про загрозу, яку потенційно можуть створити «розумні машини». В основі його висновків – наявні дослідження, в яких ніде не говориться про можливість створення штучного розуму, навіть на рівні примітивних ссавців, не кажучи вже про людський розум. Тому немає причин вважати, що він раптово турбуватиметься захопленням світу, якщо тільки це не буде від самого початку в нього запрограмовано. Дискусію про небезпеку штучного інтелекту, професор пропонує перевести на вивчення того, як предмет суперечок може служити на благо суспільства [5, с. 22].

Фахівці [4] стверджують, що вже на 2045 рік відбудеться неминуче витіснення людини з багатьох сфер. Відповідно до ще більш радикальних уявлень, комп'ютери розвиваються настільки швидко, що перевершать за інтелектом людину через одне, або, найбільше, два покоління. Базою для подібних тверджень є те, що важко знайти сьогодні

більш широку галузь знань ніж штучний інтелект – як за обсягом теорій, методів, технологій та практик, так і за обсягом фахівців, які долучені до його вивчення та розвитку.

Етика штучного інтелекту може бути розглянута як набір принципів, які визначають, яким чином штучний інтелект повинен діяти та яким не повинен. Ці принципи зазвичай орієнтовані на безпеку, справедливість і гуманістичні цінності, на захист прав користувачів і запобігання можливим зловживанням у сфері інформаційних технологій [1].

Нижче розглянемо деякі з основних етичних проблем, пов'язаних зі штучним інтелектом, і можливі шляхи їх вирішення.

Прозорість та обліковість. Однією з найважливіших аспектів штучного інтелекту є прозорість його рішень та обліковість процесу, за яким вони приймаються. У багатьох випадках, особливо в глибокому навчанні та нейронних мережах, алгоритми працюють як чорні скриньки, де важко розуміти, як саме вони прийшли до певного висновку. Це ставить під сумнів довіру до їхніх рішень, особливо коли вони впливають на життя людей, наприклад, у сферах юстиції та медицини.

Забезпечення прозорості та обліковості алгоритмів є ключовим завданням для етичного застосування штучного інтелекту.

Проблеми приватності та безпеки даних. Ще однією з важливих етичних проблем є приватність та безпека даних. Збір, зберігання та обробка великих обсягів особистої інформації може вести до порушень приватності та може бути використана для маніпуляції або шкідливих цілей. Наприклад, алгоритми машинного навчання, які аналізують особисті дані користувачів для рекламних цілей, можуть створювати фільтрувальні, які обмежують доступ користувачів до різноманітності інформації та поглиблюють їхні погляди. Забезпечення конфіденційності та захисту особистої інформації вимагає розробки суворих стандартів і правових рамок.

Питання відповідальності та прийняття рішень. Наступною проблемою, на яку слід звернути увагу є питання відповідальності за рішення, прийняті системами штучного інтелекту. У випадках, коли алгоритми виконують дії, які мають серйозні наслідки для людей або суспільства в цілому, важливо визначити, хто несе відповідальність за ці дії. Наприклад, у випадках безпілотних автомобілів, які приймають рішення на дорозі, виникає питання, чи несе відповідальність виробник автомобіля, розробник програмного забезпечення або користувач, який використовує систему.

Питання рівності та справедливості. Штучний інтелект може підсилити нерівність у суспільстві, якщо він не враховує різноманітність та особливості різних груп. Наприклад, алгоритми розпізнавання обличчя можуть бути менш ефективними для розпізнавання облич людей з певним кольором шкіри або етнічним походженням. Такі системи можуть призводити до дискримінації та порушень прав людини. Щоб уникнути цього, необхідно враховувати принципи рівності та справедливості при розробці та застосуванні алгоритмів штучного інтелекту.

Моральні проблеми в інтелектуальних системах. Існує також широкий спектр моральних проблем, пов'язаних зі штучним інтелектом. Наприклад, як системи штучного інтелекту повинні вирішувати моральні дилеми в екстремальних ситуаціях? Чи повинні вони дотримуватися загально прийнятих моральних норм? Ці питання важливі для розуміння того, як штучний інтелект може впливати на моральні цінності суспільства та індивідуальні переконання [7].

Отже, постає питання: штучний інтелект – допоможе людству чи знищить його? Про це сперечаються найвидатніші вчені та розробники. Винахідник Ілон Маск, фізик Стівен Гокінґ, голова корпорації «Майкрософт» Білл Гейтс застерігають від розробки

штучного інтелекту, але інші вчені і відомі особистості, такі як Марк Цукерберг, програміст і засновник мережі Фейсбук, навпаки бачать користь для всього людства у застосуванні штучного інтелекту.

В історії відомі спроби зовнішнього моделювання людських можливостей. В цьому аспекті згадується середньовічна легенда. Кельн середини XIII століття. Захоплення алхімією та астрологією. В одному з центрів з вивчення теології працюють чернець Хома Аквінський та його вчитель Альберт фон Больштедт, прозваний ще за життя Великим за свою вченість. Альберт часто працював у майстерні, створюючи хитромудрі пристрої та механізми. Одного разу, прийшовши до нього в гості, Хома побачив жінку, тіло якої світилося якимось неземним світлом. Вона підвела руку, повернула до нього голову і ввічливо привіталася. Але було в ній щось страшне та неживе. Вихований у благочесті і шануванні бога, Хома одразу ж зрозумів, що це диявольське наслання. Миттю розбив він тростиною найкращий інженерний витвір того часу – людиноподібну ляльку, яка вміла ходити, рухати руками і говорити. Подібні казки, перекази, міфи ніколи не з'являються на порожньому місці. В основі їх лежать якісь реалії, і лише фантастичне заломлення цих реалій, можливо, просто не зрозумілих сучасниками, надає легендам відтінку незвичайності та казковості. Ідеї гомункулусів – істот, подібних до людини, яких нібито можна було отримати штучно в XVI столітті, андроїдів – механічних людей XVIII століття (відомі твори французького механіка Жака де Вокансона та швейцарських годинникарів П'єра-Жака Дро та його сина.

Зусилля, витрачені на створення андроїдів і роботів, починаючи з другої половини XX століття, не марні. Було позитивно вирішено питання можливості механічної імітації антропоморфних рухів. Наслідком став розвиток науки біомеханіки, що дозволило нашого часу створювати протези для людей.

В наш час, відомий робот-гуманоїд Софія, створена на основі штучного інтелекту, навчається, жартує і дає інтерв'ю, в яких виражає бажання мати родину, як в людей.

Паралельно спробам зовнішнього моделювання людських можливостей постійно йшли пошук та розвитку методів, дозволяють імітувати внутрішні процеси, які є у людини. Насамперед процес мислення. Цим займалися: Сократ (сократичні бесіди), Арістотель (теорія силогізмів), Ф. Бекон (індукція), Д. Буль (математична логіка), Г.-Г. Гадамер (герменевтика) і т.д. Завдяки їм до середини XX століття вже існувала будівля теорії логічних міркувань, що сформувалася. Чимало уваги приділялося і моделюванню комунікаційних можливостей людини.

Недоліки природних людських мов, пов'язані з їхньою багатозначністю та неточністю, звертали на себе увагу ще в Стародавній Греції. У XVII столітті ідея створення точної «філософської» мови для опису знань про навколишній світ знайшла численних прихильників. Спроби Декарта і Лейбніца не увінчалися успіхом, але зусилля, витрачені створення філософської мови, не зникли даремно. Наприклад, класифікація Карла Ліннея – перша суворо наукова класифікація в природознавстві – виникла на основі ідей філософської мови. Сучасні дослідження в галузі інтелектуальних систем також активно використовують ті ідеї про строгу мову знань, які були сформульовані ще триста п'ятдесят років тому. Але найважливіше – було створено логічну алгебру.

Такі були деякі ідеї, пов'язані з імітацією зовнішніх форм поведінки людини, її здібностей до міркувань та комунікацій. На початку XXI століття багато з цих ідей принесло багато плодів, як, наприклад, ідея формалізації міркувань. Інші залишилися лише на рівні початкових припущень. Проте всі вони виявилися потрібними та корисними, коли з'явилися технічні пристрої, названі електронними обчислювальними машинами, здатні

імітувати багато специфічних особливостей мислення та життєдіяльності людини. Все це безпосередньо передувало появі науки «Штучний інтелект».

Так, у липні 2017 року керівництво соціальної мережі «Facebook» відключило свою систему штучного інтелекту після того, як машини стали спілкуватися власною, неіснуючою мовою, яку люди не розуміли: система використовувала чат-боти, які спочатку створювалися для спілкування з живими людьми, але поступово почали спілкуватися між собою. Спочатку вони спілкувалися англійською мовою, але пізніше почали листуватися мовою, яку вони самі створили в процесі розвитку програми.

Шахи вже давно вважаються критерієм розвитку штучного інтелекту, а комп'ютерні технології, що змагаються в цій грі, з'явилися ще в 1950-х роках. Історія шахових програм на основі штучного інтелекту – захоплива, сповнена важливих проривів, які розширили межі можливого в галузі штучного інтелекту.

Одним з перших прикладів шахової програми на основі штучного інтелекту була розроблена IBM "Deep Blue", яка перемогла чемпіона світу з шахів Гаррі Каспарова в 1997 році. Це стало важливим поворотом в історії штучного інтелекту, оскільки вперше комп'ютерна програма перемогла чемпіона світу з шахів серед людей.

Відтоді такі шахові технології продовжують вдосконалюватися і розвиватися. Сьогодні існує низка програм, які можуть грати на рівні гросмейстера, а деякі з них навіть перевершують здібності гравців-людей.

На початку січня 2023 року популярний шаховий ресурс Chess.com запустив кілька ігрових ботів-котів. Найпопулярнішою стала кішка Mittens – журналісти The Wall Street Journal назвали її «новою лиходійкою шахового світу».

Попри милий зовнішній вигляд, Mittens виявилася несподівано сильною суперницею. Цікаво, що у чаті під час гри бот-кішка цитує Ніцше та Оппенгеймера, дискутує про Ван Гога та французьке кіно 60-х років.

Загалом бот використовує виснажливу тактику. Американський гросмейстер Хікару Накамура вирішив зіграти з Mittens. Результат партії – нічия. Стрім гри шаховий чемпіон розмістив на своєму Youtube під заголовком *«Mittens: цей бот змусить вас кинути шахи»*. А Леві Розман після матового програшу від цифрового кота затвітив: «Цей бот – псих».

Кішка-гросмейстер – розробка студента Гамільтонського коледжу Вілла Вейлена. Саме йому належить ідея створення «сильного гравця з оманливо милою зовнішністю». Команда Chess.com підхопила ідею Вейлена і перетворила кішку на «злого генія», який відверто мучить шахістів. Щоправда, у The Wall Street Journal вбачають у цій історії позитивний момент: Mittens може захопити грою нових прихильників шахів. Наприклад, відео Накамури на Youtube вже переглянули понад 3,6 млн разів.

Отже, те що раніше здавалося вершиною людської творчості – гра в шахи, шашки, розпізнавання зорових і звукових образів, синтез нових технічних рішень, на практиці виявилося не такою вже складною справою (тепер робота зводиться не до дослідження рівня можливості або неможливості реалізації перерахованого, а до знаходження найбільш оптимального алгоритму). Є надія, що й повне моделювання мислення людини виявиться не такою вже й складною справою.

Як пише Погореленко А.К., люди можуть втратити почуття власної унікальності внаслідок «вибуху інтелектуальності», який буде спричинений штучним інтелектом, та який буде здатний перевершити своїми можливостями самих людей.

Будь-який розвиток завжди передбачає переваги та ризики. Головне – баланс. Штучний інтелект – це вже даність. Завдання сьогодні – не відійти, а оптимізувати потенційні

ризики від нього. Цей процес, безумовно, повинен бути чітко регламентованим та мати якісні цілі. Чим, власне, зараз й займаються провідні фахівці в цій галузі, щоб наслідки функціонування штучного інтелекту були економічно та соціально значущі, а не руйнівні [4, с. 23].

Висновки. Штучний інтелект є зараз «гарячою точкою» наукових досліджень. У цій точці, як у фокусі, сконцентровано найбільші зусилля програмістів, лінгвістів, психологів, математиків, інженерів. До списку можна включити представників практично всіх наукових спеціальностей. Саме тут вирішується багато корінних питань, пов'язаних з шляхами розвитку наукової думки, з впливом досягнень у галузі обчислювальної техніки на життя майбутніх поколінь людей та його етичного застосування.

Штучний інтелект – це те, що кардинально змінило світ. Напрям майбутніх змін – наслідок вибору та світогляду його творців.

Додатковий «мінус» штучного інтелекту – відсутність допоміжного блоку автономної (усвідомленої) відповідальності ухвалення остаточного рішення, що свідчить про неможливість ухвалення адекватних рішень. Але, якими б депресивними очікуваннями не наповнювали деякі фахівці інформаційне поле стосовно перспектив розвитку штучного інтелекту, поки очевидно одне: негативні наслідки від розвитку штучного інтелекту повністю нівелюються позитивними результатами та перспективами від його використання.

Список використаної літератури

1. Балик А. (2023). Етика в IT-сфері. https://lemon.school/blog/etyka-v-it-sferi.
2. George F. The Foundations of Cybernetics. London: Gordon and Breach Science Publisher, 1977. 286 p.
3. Moshe Y. Vardi, «The Consequences of Machine Intelligence». Atlantic, October 25, 2012. URL: http://www.theatlantic.com/technology/archive/2012/10/the-consequences-of-machine- intelligence/264066.
4. Погореленко А.К. Штучний інтелект: сутність, аналіз застосування, перспективи розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університет. Серія Економічні науки. Випуск 32. 2018 С. 22-27
5. Рогоза М. М. Моральні дилеми у галузі штучного інтелекту. Категорії. Мораль: зб. наук. матеріалів за результатами Всеукраїнського круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка-2019. Людина. Історія. Мораль» (25 жовтня 2019 р.) / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]; Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Центр гуманітарної освіти НАН України. Київ: Знання України, 2019. С. 45–50. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/18081
6. Федоров А. Перегони технологій та нова етика. https://chas.news/ future/peregoni-tehnologii-ta-nova-etika.
7. Штучний інтелект: що це і яку несе небезпеку. URL: https://24tv.ua/techno/shtuchniy_intelekt_shho_tse_i_yaku_nese_nebezpeku_n91466

ETHICAL ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Anzhelika Shevel
Sumy National Agrarian University,
Faculty of Law, Department of Justice and Philosophy,
Gerasim Kondratieva str., 160, 40000, Sumy, Ukraine

The article is devoted to the study of ethical aspects of artificial intelligence. It is noted that the use of artificial intelligence is revolutionizing scientific research today. Advantages and negative consequences

of using artificial intelligence are considered. The key questions are described, related to the ethics of using artificial intelligence in scientific research. The author emphasizes that artificial intelligence is a reality today, usually unconscious. It is safe to say that anyone who has used a computer with modern software, worked with intelligent programs, thought about the ethical aspects of artificial intelligence. Currently, science still does not have a single understanding of the term artificial intelligence. Most often, it is usually used in three meanings: 1) a scientific direction aimed at modeling the processes of cognition and thinking, the use of human-applied problem-solving methods to increase the productivity of computing equipment; 2) various devices, mechanisms, programs that can be called "intelligent" according to certain criteria; 3) a set of ideas about cognition, mind and man, which make it possible to pose the very question of intelligence modeling. Thus, artificial intelligence can be understood as both a scientific direction and various devices capable of reflection that model (imitate) the likeness of human intelligence.

In modern science, the range of issues united by the term "artificial intelligence" is quite wide. Nowadays, artificial intelligence combines a large number of sections. Artificial intelligence includes both the general theory of sensation or perception, and special metods such as playing chess, proving mathematical theorems, writing poetry, or diagnosing diseases. Scientists whose specialty is not artificial intelligence find in it a basis for systematizing and solving intellectual tasks to which they have devoted a significant part of their lives. Conversely, experts use artificial intelligence methods in various areas where it is impossible to achieve success without them. That is why artificial intelligence is a truly universal field of knowledge that requires an analysis of its use from an ethical point of view. In the conclusion, the author notes that the development of artificial intelligence can become a bridge between scientific achievements and ethical values, which will contribute to the advancement of knowledge and the well-being of society.

Key words: responsibility, ethics, ethics of artificial intelligence, scientific research, transparency and accountability, privacy and data security issues, issues of responsibility and decision-making, issues of equality and justice, moral problems in intelligent systems, reflection, artificial intelligence.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 163–168
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 163–168

УДК 159.022.1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.18

НАУКОВО-ФІЛОСОФСЬКА ЕРИСТИКА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТСЕКУЛЯРНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЇ

Микола Шкрібляк
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. М. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

Проведено комплексний аналіз провідних тенденцій сучасної науково-філософської еристики. Здійснено спробу увиразнення домінантних методологічних підходів до релігієзнавчого дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії.

Головний дослідницький фокус звернено на аксіологічний потенціал релігійно-богословського традиціоналізму, синергію антропологічних учень релігійно-філософського символізму. Це дало підстави стверджувати, що розрекламований сучасними науковцями постсекулярний релігійний ренесанс – метафора, а то й ідейно-смислова вигадка тих, хто ще вчора відчайдушно боровся з релігією та Церквою.

Витлумачено основні чинники соціально-психологічної актуалізації релігії, інституційного відновлення та повернення в суспільне лоно, з якого її планомірно і брутально виштовхнула атеїстично-секулярна парадигма, нав'язана радянської наукою, пропагандою та ідеологією. Конкретизовано ключові детермінанти вульгаризації релігії та форми спотворення релігійності, що стається внаслідок прагнення багатьох «релігій» підлаштуватися під пануючий у сучасному світі раціонально-споживацький і профанний світогляд.

Акцент зроблено на тому, що християнська релігія та Церква залишаються головними засобами відтворення і трансляції національних духовних цінностей, без яких неможливий розвиток не лише культури, а й держави та нації. В Україні, як і в більшості країн західного світу, вони запобігають втраті національно-культурної, духовної і політичної ідентичності та є фундамент сталого розвитку суспільства, а надто ж в умовах духовної кризи, великих загроз і небезпек, політичних потрясінь, воєнних дій тощо. Й, навпаки, розрив і диспропорція між глибинним духовним змістом культури та її домінантними репрезентативними формами – одна з головних причин духовної кризи. Зазначене логічно породжує запит на соціально-психологічну актуалізацію релігії, а відтак і її ревіталізацію в сучасному світі.

Ключові слова: церква, християнство, релігійна віра, соціально-психологічна актуалізації релігії, ревіталізація релігійності, постсекулярність, суспільна інклюзія.

Правдива релігія і жива віра в Бога ніколи не вмирали, хоча різні режими їх намагалися знищити. Релігія, будучи такою ж давньою, як і людство, супроводжувала його впродовж усієї історії існування та цивілізаційного поступу. Так було в найважчі часи гонінь і переслідувань незалежно від епох і панівних режимів. Тому релігійний ренесанс, на якому так часто наголошують деякі дослідники – це метафора, а точніше – ідеологічна інсинуація релігієзнавців-пропагандистів, які ще вчора ламали свої списи в несправедливій боротьбі з релігією та Церквою.

Приносячи власне інтелектуальне життя та творчість як жертву цілопалення на ними ж сконструйованих ідеологічно-пропагандистських капищах боротьби з клерикалізмом і світоглядно-релігійними переконаннями віруючих, вони сподівалися зруйнувати

© Шкрібляк М., 2024

Одкровенну Богом релігію, тобто Християнство, до підвалин. І, як не прикро констатувати, їм вдавалося завдавати глибоких ран і навіть умертвляти на якийсь період лише Тіло Церкви. Одначе вбити Дух її не могли й ніколи не зможуть, бо, як сказано в Євангелії, «ворота пекла її не переможуть» (Мт. 16: 18–19). Церква живиться Духом Божим. Сьогодні, як і впродовж віків, вона бореться, а християнська віра функціонує, хоча, звісно, зазнає трансформації. Й немає жодних ані сакральної, ані профанної чи секулярної і постсекулярної доби. Як влучно підкреслив Еклезіаст: «Що було, воно й буде, і що робилося, буде робитись воно, і немає нічого нового під сонцем» (Екл. 1: 9).

Проте мимоволі зринає запитання: а що все ж таки завжди приваблювало наших пращурів і що приваблює сучасних вірян у християнстві? Додаткового пояснення потребує й з'ясування того, що спонукало сильних і премудрих світу цього звернутися до євангельського вчення, поширення якого здійснили малограмотні рибалки-апостоли і, зрештою, що заохочує та будить сумління, закликаючи сповідувати морально-етичні принципи християнства, які віками культивує Церква.

Дати однозначну й вичерпну відповідь на ці запитання непросто, а тим паче в цій невеликій розвідці. Водночас зауважимо, що серед багатьох чинників найбільш очевидно, що християнська релігія та Церква виконують низку важливих функцій, які мають передусім онтологічне, а не лише соціальне значення, на чому наголошують автори сучасних підручників з релігієзнавства. І справді християнство не тільки регламентує життя суспільства, освячуючи або засуджуючи закони та звичаєве право, які формують фундамент його духовно-культурного, політичного, економічного поступу. Воно також володіє знаннями про майбутню долю людства. Але чи не найголовніше – це те, що Християнська Церква в своєму вченні, візіях і духовно-моральних орієнтирах опирається на Одкровення (Слово Боже), ключова божественна ідея якого, на відміну від світських ідеологій, – незмінна і вічна, як Сам Бог.

Одначе зрозуміти це може далеко не кожен, а виключно той, хто має живу віру в Творця, а також у те, що Церква – встановлений Богом живий організм. Усвідомити це під силу лише тим, хто, довіряючи Богові та Його Слову, яке впродовж століть культивує й зберігає Церква, «випробовує» на власному житті Його вічне буття, незмінний Промисел і всемогутню Волю. Натомість збагнути це вкрай важко тим, хто живе релігійним сентиментом і обрядовірством, утверджуючись у конфесійній приналежності, а не правдивому єднанні з Богом.

За таких умов загострюється потреба наукової об'єктивації проблематики сучасної моди на релігійність та її соціально-психологічної актуалізації, зокрема, в умовах віроломної війни Росії проти України. Іншими словами, чи справді «велике повернення», про яке кількома роками раніше заявив Віктор Єленський, аналізуючи бурхливе відродження релігії, її вплив на глобальні політичні процеси й міжнародні відносини, міжрелігійний та міжцерковний діалог, можна вважати свідченням того, що Бог бере, так би мовити, реванш у душах сучасних людей, релігійних спільнотах і суспільстві загалом [3, с. 4–5].

Джерелознавча евристика дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії стала предметом вивчення багатьох сучасних українських науковців – філософів, політологів, істориків і богословів. Серед тих, до чиїх праць ми апелюємо в статті найчастіше, варто назвати В. Агеєва [1], П. Данцака [14], І. Горохолінську [2], В. Єленського [3], М. Паращевіна [6], Л. Филипович [9], Ю. Чорноморця [11] та ін.

Релігієзнавчій концептуалізації феноменів секулярного й постсекулярного в сучасній релігійності значною мірою сприяють комплексні дослідження провідних учених західного світу і, зокрема, П. Бергера, Ю. Габермаса, Д. Мартіна, Х. Казанова [4], Т. Парсонса, Й. Ратцінгера (Римського Папи Бенедикта XVI) [8], Ч. Тейлора [17], Х. Яннараса та ін. Їхні

дослідження вирізняються комплексним підходом до вивчення релігійного феномену. Ці вчені прагнуть знайти відповідь на запитання, чому релігії досі існують, що забезпечує їхню живучість і чому, наприклад, християнству або ісламу вдається легше пережити будь-які виклики і потрясіння, ніж усім іншим соціальним, суспільним і політичним інститутам, економічним чи транснаціональним фінансовим корпораціям. І хоча чітких відповідей, зі зрозумілих нам причин, вони не формулюють, перевага їхніх праць у тому, що там йдеться не лише про історичне та сучасне буття релігії, ревіталізацію релігійності в контексті постсекулярної парадигми, а й про певну їх диференціацію і, що найважливіше – про валідність твердження, що «всі релігії однакові», котре вперше з'явилося 1795 р. як назва статті англійського ілюстратора і поета Вільяма Блейка [7, с. 7].

Опираючись на їхні праці й обґрунтовані науково-філософські узагальнення щодо постсекулярної ревіталізації релігії, а також запропонований ними методологічний інструментарій, за допомогою якого можна не лише комплексно проаналізувати головні фактори сучасної соціально-психологічної актуалізації релігії, а й визначити труднощі, з якими стикаються релігійні організації в цьому процесі, їх здобутки, сфери впливу та перспективи майбутньої долі їх самих і долі людства, які виявляють потребу в зверненні до релігійних цінностей, що особливо відчутно в умовах війни, соціальних і політичних криз тощо, ми робимо спробу комплексного дослідження ключових детермінант і форм постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії.

Отже, головною метою дослідження є філософсько-релігієзнавче осмислення та експертна оцінка соціально-психологічної природи актуалізації релігії в умовах сучасних складних і суперечливих суспільно-політичних, економічних і духовно-культурних трансформацій.

Релігійна сфера, об'єктом якої є трансцендентне, здатна гармонійно заповнити індивідуальне духовне життя та соціально-психологічний простір. І це – об'єктивно. Підтвердженням тому слугує низка подій нашої сучасної історії: Євромайдан і Революція гідності, гібридна війна, повномасштабне вторгнення та анексія Росією третини українських територій. Усі вони вже вкотре підтвердили нагальність масового звернення до Бога, до рідної Церкви. Проте ідея повернення до витоків, боротьби за власну національно-релігійну ідентичність, ідея незалежної національної Церкви в Україні, пропагування релігійної (церковної) єдності все ще залишаються не лише нездійсненними, а й не надто бажаними з огляду на нову тенденцію – суспільну інклюзію.

З огляду на сказане вище важливою для розв'язання залишається проблема науково-філософської об'єктивації закономірностей взаємодії релігії і суспільства, Церкви і Держави, а відтак і комплексної експертної оцінки векторів і модальності їх впливу на суспільно-політичне та духовно-культурне життя України та народу. Погоджуючись із тим, що рефлексії сучасних науковців, передусім філософів та релігієзнавців, можуть стати надійним методологічним орієнтиром для віднайдення моделі ціннісної орієнтації сучасної особистості [11, с. 84], зокрема української молоді, ми, однак, наголошуємо на тому, що вже сама поява гасла релігійної толерантності підтверджує, що релігії – різні за своєю соціально-функціональною значущістю, не кажучи про їхній сотеріологічний потенціал. А це те, що більшість дослідників не хоче помічати на догоду кинутому свого часу гаслові про рівність релігій. У цьому зв'язку хочеться звернути увагу релігієзнавців на те, що, на відміну від них, політологи й економісти чомусь не беруться доводити тотожність різних економічних (наприклад, що капіталізм і соціалізм – повністю схожі) або політичних режимів, стверджуючи, що демократія і тиранія – це одне й те саме. Як і філологам не спадає на гадку культивувати тривіальні висновки про рівність різних мов.

Актуальність осмислення релігійності й моральності нинішнього суспільства підтверджується також фактом проєвропейського спрямування України, її прагненнями стати державою, що будується й розвивається на християнських і загальноєвропейських цінностях. Проте варто враховувати, що уряди заможних європейських країн (країн Північної Європи) докладають чимало зусиль для витіснення релігій і Церкви на периферію суспільного життя своїх співгромадян. І зовсім не випадково Об'єднану Європу часто розглядають як співтовариство, яке орієнтується більшою мірою на секулярні цінності. Зайве буде доводити, що тамтешні глобалізаційні тренди, нав'язування принципів толерантизації тощо, призвели до доволі відчутної десакралізації європейських стандартів світобачення та світосприйняття.

Для нас цілком очевидно, що релігія дедалі більше, а надто ж у час війни, входить в особисте життя індивіда, адже вона виконує терапевтично-компенсаторну функцію – знімає психологічну напругу та допомагає віднайти рівновагу. Вона проливає світло на ставлення до того чи іншого явища, події, випадку. Доволі часто доводиться чути від командирів і рядових бійців, що на фронті атеїстів немає.

Річ не в тому, що в релігії закладений глибокий філософський сенс, який відображає її соціокультурну значимість, а передусім у тім, що релігія – це важливий соціокомунікативний феномен. У вирі секуляризаційних процесів вона, як ніщо інше, охоплює особистий простір людини, дає їй екзистенційну силу й опору в умовах суспільної деструкції, криз, небезпек і загроз. А тому сьогодні вкрай важливо побачити в релігії те аскіозначуще, що надає онтологічного смислу життю людини. Адже чим секуляризованіше суспільство, тим більше уваги потребує релігійна сфера і духовне життя. Християнська віра базується на ціннісно-антропологічних, глибоко духовних і моральних ідеалах, що гуманізують суспільство, а це означає, що першочерговою ціллю для українського влади і народу, який опинився віч-на-віч з викликом геноциду та знищення власної державності, має стати раціоналізація взаємовідносин і передусім з україноцентричними церквами (Православною Церквою України, Українською Православною Церквою Київського Патріархату та Українською Греко-Католицькою Церквою), які стоять на націє-та державотворчих позиціях, а в ширшому контексті – з релігійними організацій, які функціонують в Україні і не ведуть підривну діяльність, із соціальними інститутами та громадянським суспільством. За такого розуміння питомі українські церкви мають бути якомога більше інтегровані в соціальну життєдіяльність нашої національної спільноти.

Розглядаючи релігійні організації (окрім, певна річ, афілійованих із релігійним центром країни-агресора і вічного недруга України Росії) як життєдайну духовну силу в боротьбі з ворогом, а також у встановленні цивілізаційних взаємовідношень у суспільстві та державі, необхідно переглянути параметри співпраці держави й україноцентричних церков. Перша має сприяти їх поверненню в природне для них суспільне і, зокрема, духовно-просвітницьке і культурне лоно, з якого вони були навмисне витіснені церковно-релігійною політикою чужоземних релігійних центрів і місцевими політиками-лобістами російської неоімперської стратегії «русского міра».

Словацький філософ П. Данцак, справедливо підкреслював, що лише за умови активного діалогу та співпраці віри і розуму можна універсуалізувати світ, давши людині можливість пізнавати його, збалансувавши раціо та віру. Так людство задіє потенціал релігії, його інтелектуальні досягнення та вимоги часу [14, с. 681]. Цінність його методології та морально-виховного потенціалу узагальнюючих тверджень не стільки в тому, що він обстоює важливість релігії, наголошуючи на її соціально-психологічній ревіталізації, скільки в тім, що вчений, спираючись на концепцію томізму, обґрунтував важливість

ідею пізнання світу за допомогою знання та віри в наш час – в добу постсекулярного (за Ю. Габермасом) або десекулярного (за П. Бергер) суспільства [12, с. 21–30].

У цьому контексті доречно вести мову про те, що сфера соціального й релігійного буття потребує раціоналізації. І йдеться тут не про повернення теології в систему української національної освіти, державне ліцензування й акредитацію освітніх програм богослов'я тощо. Це – звісно, добре і можна вважати за велике досягнення України як країни з недавнім радянським тоталітарним минулим, бо в такий спосіб можна значною мірою заповнити вакуум, який утворився між суспільством, державними структурами та релігійними організаціями. Прикладом тісної співпраці між цими суб'єктами слугує функціонування з перших років державної незалежності України в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича філософсько-теологічного факультету [10], реорганізованого 2020 р. зі збереженням освітніх програм з богослов'я. Але не лише в Чернівцях, а в більшості класичних університетів України діють освітні програми з богослов'я та релігієзнавства. Тривалий період здійснюється підготовка спеціалістів у цих галузях.

Але цього вочевидь замало. Реорганізації, стандартизації, модернізації змісту та форм потребують богословські студії і саме ставлення Церкви до освітнього процесу, науковців, їхньої інтелектуальної праці, що нічим не поступається їхнім молитовним зусиллям і виконанням релігійних (церковних) треб. Церковним лідерам слід усвідомити, що сучасне суспільство захоплене (хотячи чи нехотячи) постмодерністськими, постсекулярними процесами, не лише відчуває вплив технократії, а й не до кінця розуміє, як на цю глобальну тенденцію реагувати. І це при тому, що не всі Церкви мають офіційно затверджену соціальну доктрину, а якщо подібні документи і є, то вони – доволі рамкові, містять загальні тези та декларативні твердження.

Українська Православна Церква, якщо вона хоче й надалі залишатися основою національного духовного, культурного, соціально-економічного політичного українського народу, повинна враховувати, що проблеми, пов'язані з етнокультурною і релігійною ідентифікацією, неминуче призводять до кризових явищ. І не варто думати, що вони вразять лише соціальні інститути й саму державу. Вони в один момент боляче торкнуться й Тіла Христової Церкви. Тоді церкви, як релігійні організації та соціальні інституції й юридичні особи, можуть бути деформовані до невпізнання.

На наше глибоке переконання, саме синтез святоотцівських (патристичних) і філософських гуманістичних ідей міг би претендувати на загальнонаціональний аксіологічний базис для розбудови Української держави і Суспільства в ці важкі роки випробування військовою агресією та війною. Але, щоби ця парадигма знайшла розуміння й засвоєння, доцільно дослухатися до сучасного польського вченого Л. Дуцзевського, який слушно радить у контексті цієї співпраці Отців Церкви і філософів-гуманістів менше говорити про Бога доктринально, а більше в екзистенціальному ракурсі для того, щоби наблизити Бога до людини і творіння до Творця [15, с. 660–662]. Зважаючи на те, що людина без ідеї Бога не може пізнати ані сама себе, ані світ, яким би секулярним суспільство не було, люди завжди будуть шукати Бога, те Джерело правди і життя, яке допоможе їм віднайти сенс буття в цьому мінливому світі постмодерних трансформацій і моральної деградації [15, с. 662–664]. Подібних висновків дійшов іспанський філософ М. Унамуно. Він вважав, що для пізнання свого Я потрібне глибоке розуміння Бога [18, с. 372].

Між тим, сучасна постсекулярна епоха справді відзначається соціально-психологічною активізацією релігії, хоча багато хто сподівався на поховання релігії на цвинтарі історії духовних пошуків людства. Водночас украй небезпечно ігнорувати ту обставину, що для сучасної доби також характерний занепад правдивої віри, яка базується на Одкровенні

й обов'язковості релігійних практик, зростання моди на безвір'я та обмеження загального простору, на чому, зосібна, наголошує Ч. Тейлор [17, с. 967]. Вчений правомірно зауважив: усе, що ще в епоху модерну належало до церковно-релігійної сфери – літургія, обряди, треби, церемонії, богослужіння, організація парафіяльного життя – об'єднувалося в одній-єдиній Христовій Церкві. Проте сьогодні – усе геть інакше. Адже людина може реалізовувати свої духовні потреби та прагнення в різних церквах, релігійних організаціях та об'єднаннях. І тут щось заперечити важко, адже сучасний світ справді вже ніколи не буде цивілізацією, де б усі сфери життя настільки істотно впливали на релігію, а релігія на них, як то було в середні віки чи в добу модерну. Згадаймо тут про клич, який було кинуто церквами (релігійними організаціями) під час пандемії молитися келейно, або всією родиною вдома, про відмову вірних поклонятися мощам, приклонятися до образів святих, причащатися з однієї чаші тощо. Віряни помаленьку звикли самі «освячувати», «благословляти», а під час Служби Божої – встигнути накрутити галушки, помити посуд, прийняти ванну і т. ін.

Великим викликом для Церкви є ідея інклюзивного суспільства. Вона має відпрацювати філософію прийняття й об'єднання вірян різних світоглядно-ціннісних і життєвих орієнтацій та устремлінь, різних поглядів на сучасні духовно-культурні, суспільно-політичні та цивілізаційні трансформації. Адже члени Церкви Бога Живого – не для того, щоби боротися проти тіла і крови, а – духів піднебесних (Єф. 6:12). Це – по-перше, а по-друге – цілком очевидно, що якими б глобальними ці процеси не були і яку би глибоку кризу не довелося переживати Церкві, релігійна ідентифікація не зникне, як і не вмре релігійна віра. Притаманне прагнення людини-громадянина до етнічної, національної та політичної самоідентифікації йде у фарватері з релігійною ідентифікацією. При чому нерідко буває так, що саме релігійна самоідентифікація визначає всі інші.

Частково відповідь на запитання, чому так стається дає І. Горохолінська, яка схильна вважати, що «світ дедалі більше стає світом ризиків» [2, с. 102], а неспроможність держави, громади чи суспільства загалом запобігти цим ризикам або захистити людей від трагічних наслідків, актуалізує звернення до Бога та Церкви. І справді, соціологічні дослідження підтверджують, що амплітуда зростання рівня релігійності безпосередньо пов'язана із кризовими явищами. В Україні – це війна. Але щойно лихо мине або люди звикнуть жити з ним, рівень релігійності поступово спаде.

Отже, узагальнюючи проблему науково-філософської еристики та основних методологічних підходів дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії, можна зробити такі висновки.

Яким би секулярним не був теперішній світ – Бог один і Той самий навіки (Євр. 13:8). Він – незмінний у своєму Промислі і благому керуванні світом та людиною. Тому, які б складні трансформації не відбувалися й наскільки би всеохопними вони не були, людина все ж таки прагнутиме до пошуку власної ідентичності, зокрема релігійної. Віра в Бога (релігія) була й, очевидно, залишиться першоосновою цієї індивідуальної самоідентифікації. А це означає, що її аксіологічний потенціал повинен бути повністю спрямований на досягнення гуманістичних цілей суспільства та держави, на утвердження та збереження справедливого миру.

Необхідно визнати, що відновлення статусу, впливу та морального авторитету релігії (Церкви) стало однією з важливих тенденцій, які визначають сучасних стан духовно-культурних перетворень в Україні. На зміну планомірній секуляризації, витісненню Української національної церкви на периферію суспільного життя, а той заборони її діяльності в добу більшовизму приходить нова доба – зростання інтересу до релігії, її

соціально-психологічної актуалізації та ревіталізації. Останні роки національно-церковних змагань підтвердили запит на утвердження в Україні єдиної Помісної Церкви, незалежної від жодного духовного центру.

Водночас сучасний світ потребує нового осмислення Бога та кристалізації модерних форм релігійної комунікації. Це не означає, що мають бути змінені тексти молитов чи Бога потрібно буде наділити якимось додатковими, не властивими Йому атрибутами. Йдеться передусім про звільнення Церкви від того, що робить її парадоксальною (наприклад, олігархізація й політизація, творення закритих груп і нереагування на злочинні дії правлячих режимів тощо), про відновлення довіри до неї, як установленої Богом спільноти, місія якої – об'єднання всіх дітей Божих у любові до Бога та ближнього. А, будучи святою, Церква має дбати про очищення вірних, іти шляхом покути та модернізації форм служіння.

Список використаної літератури

1. Агеєв В. Релігія має померти, або У кого ми повіримо після Бога. Київ: Віхола, 2021. 384 с.
2. Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності : монографія. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2019. 424 с.
3. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів : УКУ, 2013. 504 с.
4. Казанова Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : УКУ, 2019. 348 с.
5. Квік А., Шкрібляк М. Аксіологічний потенціал екуменічного руху у контексті міжрелігійного діалогу. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. Львів. 2021. Вип. 37. С. 33–41.
6. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін. Київ, 2017. 362 с.
7. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі / пер. з англ. Вячеслав Пунько. Київ : Букшеф, 2024. 464 с.
8. Ратцінґер Й. Божа революція / пер. з італ. К.В. Стасіва. Жовква : Місіонер, 2009. 132 с.
9. Филипович Л. Трансформації функціональності релігії в сучасну добу: причини та наслідки. *Українське релігієзнавство* : науковий бюлетень. Релігія в проблемах її структури і функціональності / за наук. ред. А. Колодного. 2016. № 78. С. 61–67.
10. Філософсько-теологічний факультет – осередок філософсько-богословської освіти: культурно-просвітницька місія (1975–1940, 1994–2019) : колективна монографія. Чернівц і: Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2019. 288 с.
11. Чорноморець Ю. Евристичний потенціал теологічного проекту Г. У. фон Бальтазара. *Філософська думка.* Вип. 4. Католицька філософія. 2012. С. 83–94.
12. Яремчук С. Постсекулярність як предмет дослідження: проблеми концептуалізації та множинність підходів. *Український соціологічний журнал.* 2020. Вип. 23. С. 21–30. URL : https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/17087/15768
13. Balukh V and Shkribliak M. Christianocentrism as an axiological platform for education in the context of the postmodern philosophical paradigm of youth policy. Net Journal of Social Sciences. 2021. Vol. 9 (2), pp. 17–26.
14. Dancak P. The Cristian Universalism, Globalization and Tolerance in the Thought of Joseph Ratzinger-Benedict XVI. Proceedings of the 2016 International Conference on Education, Language, Art and Intel-cultural Communication. *Advences in Social Science, Education and Humanities Research.* Vol. 40. Paris, Atlantis Press, 2017, pp. 678–682.

15. Dyczewski L. New Technologies and Styles of Evangelization. *Renewing the Church in a Secular Age: Yolistic Dialogue and Kenotic Vision.* March 4–5, 2015. Pontificia Universita Gregoriana, Rome. A Joint Conference with Council for Research in Values and Philosophy and the Patronage of Pontifical Council for Culture. Rome, 2015.
16. Charles T. Authenticity: The Life of the Church in a Secular Age. *Renewing the Church in a Secular Age: Holistic Dialogue and Kenotic Vision.* March 4–5, 2015. Pontificia Universita Gregoriana, Rome. A Joint Conference with Council for Research in Values and Philosophy and the Patronage of Pontifical Council for Culture. Rome, 2015.
17. Taylor C. Secular Age : Cambridge, Belknap Press of Harvard University, 2007. 967 p.
18. Unamuno M. Tragic sense of Life. New York : Dover Publication, INC., 2005. 372 p.

SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL ERISTICS AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF POST-SECULAR RESEARCH SOCIO-PSYCHOLOGICAL ACTUALIZATION OF RELIGION

Mykola Shkriblyak
Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies
M. Kotsyubynskoho St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine

The article is devoted to a comprehensive analysis of the leading trends of modern scientific and philosophical eristics and an attempt was made to express the dominant methodological approaches to religious studies of the post-secular socio-psychological actualization of religion.

The main research focus is on the axiological potential of religio-theological traditionalism, the synergy of anthropological teachings of religio-philosophical symbolism. This gave grounds to assert that the post-secular religious renaissance advertised by modern scientists is a metaphor, not to say an ideological and semantic fabrication of those who, even yesterday, desperately struggled with religion and the Church.

The article explains the main factors of socio-psychological actualization of religion, institutional restoration and return to the public bosom, from which it was systematically and brutally pushed out by the atheistic-secular paradigm imposed by Soviet science, propaganda and ideology. The key determinants of the vulgarization of religion and the form of distortion of religiosity, which occurs as a result of the desire of many "religions" to adapt to the prevailing rational-consumer and profane worldview in the modern world, are specified.

Emphasis is placed on the fact that the Christian religion and the Church remain the main means of reproduction and transmission of national spiritual values, without which the development of not only culture, but also the state and nation is impossible. In Ukraine, as in most countries of the Western world, they prevent the loss of national-cultural, spiritual and political identity and are the foundation of sustainable development of society, and moreover in conditions of spiritual crisis, great threats and dangers, political upheavals, military actions, etc. And, on the contrary, the gap and disproportion between the deep spiritual content of culture and its dominant representative forms is one of the main causes of the spiritual crisis, which gives rise to the demand for socio-psychological actualization of religion in the modern world.

Key words: Church, Christianity, religious faith, socio-psychological actualization of religion, revitalization of religiosity, postsecularity, social inclusion.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 171–177
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 171–177

УДК 165.194.3(324)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.19

РОЛЬ НЕЯВНОГО ЗНАННЯ НА ЕВРИСТИЧНОМУ ЕТАПІ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Валентина Штанько
Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії,
пр. Науки, 14, 61166, м. Харків, Україна

Галина Старікова
Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії,
пр. Науки, 14, 61166, м. Харків, Україна

Статтю присвячено аналізу участі неусвідомлених компонентів на евристичному етапі наукового дослідження. Евристичний етап пізнавального процесу характеризуються низкою важливих специфічних особливостей. Головний зміст цього етапу – формулювання принципово нового знання, під яким розуміється не тільки нові факти та емпіричні дані, але й нові закономірності у взаємовідносинах між подібними фактами. Результатом стає відкриття нової системної цілісності з новим набором характеристик. Видатні вчені XX століття у своїх спогадах підкреслювали необхідність та активну участь у цьому процесі неусвідомлених когнітивних компонентів, зокрема, неявних знань. Дослідження ролі неявних знань у творчому процесі ставило перед собою на меті не тільки констатувати участь неусвідомлених компонентів на тому чи іншому етапі інтуїтивного пошуку, але й визначити конкретні різновиди імпліцитних знань, які активуються на різних стадіях цього процесу. На першому етапі активуються контекстні, системні та асоціативні неявні знання. Вчені висувають парадоксальні гіпотези, які вони допускають неусвідомлено, і джерелом таких довільних припущень є загострена інтуїція вченого-дослідника, яка «бере» свій матеріал на різних рівнях неусвідомленого, у тому числі й серед неявних знань. Знаходження нетривіального рішення, яке неможливо вивести логічним шляхом, вимагає зміни висхідних уявлень, що лежать в основі всього дослідження. Ці зміни забезпечує перехід процесу творчого пошуку у підсвідому сферу задля «зняття» стереотипів свідомості, що є одним з необхідних умов для здійснення інтуїтивного процесу. Слід підкреслити, що перегляд логіко-вербальних засад дослідження багато в чому залежить від попередньої зміни неявних передумов. Неявні знання допомагають не тільки переглянути змістовне «наповнення» майбутнього нового знання, на шляху до нього доводиться також встановлювати нові зв'язки між вже відомими знаннями та розробляти нові методи пізнавальної діяльності. Отже, участь неявних знань в евристичному процесі є важливим чинником знаходження нового знання.

Ключові слова: наукове дослідження, евристичний процес, неусвідомлені компоненти пізнання, інтуїція, неявні знання.

Вступ. Аналіз евристичного етапу в науковому пізнанні і взагалі дослідження наукової творчості досить активно здійснювалося дослідниками, особливо впродовж останнього століття. На розгляд цього питання звертали увагу як представники епістемології та психології, так і власне самі науковці, яких цікавило, по-перше, як саме «робиться» наукове відкриття і, по-друге, як вдосконалити, оптимізувати цей процес, зробити його більш ефективним. Тому ця проблема залишається актуальною і для сучасної теорії пізнання.

© Штанько В., Старікова Г., 2024

Слід підкреслити, що дослідження творчого процесу за останнє століття відбувалося досить активно й різнобічно. Зокрема, особливу увагу із самого початку дослідники приділяли ролі неусвідомлених компонентів, підсвідомого у цьому процесі. Але об'єктом таких досліджень зазвичай була переважно художня, митецька творчість, оскільки мистецтво спирається не так на абстрактно-раціональне мислення, як на емоції, а вони, у свою чергу, найтіснішим чином пов'язані з підсвідомими чинниками людської психіки. Технічна ж або наукова творчість майже не розглядалася з цієї точки зору як переважно, або й виключно раціональна. Однак роботи останніх десятиліть довели, що наукова творчість, як і будь-яка інша, у своєму підґрунті теж має значну кількість неусвідомлених компонентів. Зокрема, в ній досить активну участь приймають неявні знання, які значною мірою і забезпечують пошук нових знань, допомагають відкрити принципово нові підходи, концепції, рішення. Тому ми вважаємо, що аналіз ролі неявних знань в процесі наукової творчості є актуальним і важливим питанням для сучасної епістемології.

Огляд літератури. Дослідження феномену неявного знання беруть свій початок з роботи М. Полані "Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy" [1], у якій він запропонував цей термін для позначення феномену, що був відомий з часів Давньої Греції, але до Полані ніяк не піддавався аналізу. Про нього розмірковували Платон, Декарт і Кант, наявність неусвідомлених компонентів у пізнавальному процесі стала ще більш очевидною у зв'язку з розвитком психоаналізу та його дослідженнями сфери неусвідомленого. Хоча сам Полані досліджував неявні знання як особистісний елемент когнітивної системи людини, його послідовники М. Малкей, Дж. Гільберт, Т. Кун основну увагу приділяли соціальним чинникам формування неявного знання.

На межі тисячоліть цікавість дослідників дещо змінила свою спрямованість, вона стала більш прагматичною. Тепер науковців та філософів більш цікавило питання, як саме неявні знання впливають на ту чи іншу форму людської діяльності, наприклад, яку роль вони відіграють в процесі вивчення іноземної мови чи просто в педагогіці, або в економіці чи менеджменті тощо. Більш теоретичними можна вважати роботи М. Девіса, в яких він намагався пов'язати функціонування неявних знань з іншими ментальними процесами [2], зокрема, використовував концепцію неявних знань при дослідженнях характеристик базових елементів генеративної граматики Н. Хомського [3]. Але й в цих роботах неявне знання постає скоріше як додатковий інструмент дослідження, ніж як окремий предмет розгляду.

Вітчизняні дослідники початку XXI століття приділяли увагу як цим практичним аспектам, так і пропонували більш теоретичні підходи до вивчення цього когнітивного компонента. Це стосується, зокрема, робить М. Мельничука, в яких він здійснив спробу розглянути неявні знання у якості постнекласичного феномену. Але його підхід базується на специфічному баченні проблеми та власній термінології автора, тому його підхід поки не став загальноприйнятним у науковому співтоваристві [4]. Дещо іншим шляхом рухався А. Фурман, який досить детально і творчо проаналізував роль неявних знань у педагогічному процесі, розробив цілу концепцію так званої освітології, яка базується на можливості використання неявних знань в процесі навчання та запропонував власну класифікацію неявних знань [5].

Та попри цю практичну спрямованість і теоретичні намагання авторів сучасних досліджень складно знайти роботи, у яких досліджувалася б роль неявних, імпліцитних знань в процесі наукового пізнання. Цей аспект привернув нашу увагу, і у даній роботі ми плануємо розглянути участь неявних знань у науково-пізнавальній діяльності, точніше, їх роль на етапі творчого, інтуїтивного пошуку нового знання. Ще однією особливістю можна вважати використання у якості матеріалу для аналізу спогадів та результатів

самоспостережень за процесом власної пізнавальної творчості видатних науковців XX століття, представлених в мемуарах науковців та листуванні між ними.

Мета. Метою роботи є дослідження ролі неусвідомлених компонентів і, зокрема, неявних знань у творчому процесі пошуку нового знання. Як матеріал для аналізу використані мемуари видатних вчених XX століття та їх міркування про процес власної наукової творчості й шляхи відкриття нового знання.

Основна частина. Дослідження ролі неявних знань у творчому процесі ставило перед собою на меті не тільки констатувати участь неусвідомлених компонентів на тому чи іншому етапі інтуїтивного пошуку, але й визначити конкретні різновиди імпліцитних знань, які активуються на різних стадіях цього процесу. Оскільки поки що не існує загальновизнаної та загальноприйнятної систематизації неявних знань, у своєму дослідженні ми будемо спиратися на класифікацію, запропоновану в роботі «Сучасні підходи до розробки типології неявних знань» [6], яку можна вважати найбільш розгалуженим та детальним варіантом типології неявних знань. Ми розглянемо роль таких типів неявного знання, як периферичне, інструментальне, практично-діяльнісне, загальновідоме, об'єктивоване, парадигмальне, системне, контекстне, редуковане, асоціативне, підсвідоме, антипарадигмальне, передумовне неявні знання, а також особливості їх функціонування на даному етапі.

Евристичний етап пізнавального процесу характеризуються низкою важливих специфічних особливостей. Тому, перш ніж аналізувати роль неявних знань на цьому етапі, необхідно стисло розглянути його змістовну, структурну й функціональну специфіку. Головний зміст цього етапу – формування, точніше, формулювання принципово нового знання. Як правило, під новим знанням розуміють не тільки «констатуючий» елемент, новий науковий факт або низка фактів, знання про які дослідник отримав на емпіричному етапі. Крім цього, перед науковцем іноді постає задача по встановленню певних закономірностей у взаємозв'язках між тими фактами, явищами, об'єктами, які вже відомі науці, але кожний – окремо. При цьому подібні закономірності зазвичай не є очевидними і вимагають спеціальної цілеспрямованої діяльності по їх пошуку. Досить часто в основі остаточного рішення знаходиться відкрита в процесі дослідження нова структура взаємозв'язків, нова системна цілісність.

Подібне розуміння сутності нового знання вимагає від суб'єкта пізнання вміння оперувати не тільки частинами і окремими фрагментами, але також їх цілісними об'єднаннями, структурами і системами. Про це писав, наприклад, А. Пуанкаре, який вважав, що при суто аналітичному раціональному підході від уваги дослідника «ховається» те «дещо, яке створює єдність доказу»; для вченого необхідним є бачення цілого, а це ціле, як він вважає, у свою чергу складається з «низки послідовних кроків» за допомогою «прихованої думки» та пов'язаної з нею інтуїції [7, с. 162]. Математик повинен «бачити все міркування у цілому», тільки у цьому випадку кожна з частин буде мати сенс. Адамар також вважав, що для того, щоб знайти правильний математичний доказ, важливим є особливий невербальний і неусвідомлений механізм, «який є необхідним для того, щоб єдиним поглядом охопити всі елементи міркування, щоб об'єднати їх в єдине ціле, щоб досягти синтезу і щоб надати проблемі власний зовнішній вигляд. Такий механізм не розкриває жодної ланки у ланцюгу міркувань, але він нагадує про те, як саме ці ланки повинні бути поєднані» [8, с. 74]. Таким чином, Пуанкаре, а слідом за ним і Адамар, приходять до висновку про особливу роль неусвідомлених компонентів у процесі наукової творчості. Дійсно, неусвідомлене, для якого неподільність, континуальність є сутнісною характеристикою, значно краще за інші психологічні механізми пристосовано до оперування «цілісностями».

Для цих операцій найбільш придатні такі види неявного знання, як системні, контекстні й асоціативні неявні знання.

Сучасні дослідники запропонували теорію структурно-рівневої організації психологічного механізму творчості. Ця теорія пропонує наступну класифікацію фаз творчого процесу: – перша фаза (усвідомлена робота) – підготовка (особливий діяльний стан як передумова інтуїтивного «прояву» нової ідеї); – друга фаза (неусвідомлена робота) – дозрівання (неусвідомлена робота над проблемою, інкубація спрямовуючої ідеї); – третя фаза (перехід неусвідомленого в свідомість) – натхнення (в результаті неусвідомленої роботи в сферу свідомості поступає ідея рішення, спочатку в гіпотетичному вигляді, у вигляді принципу, «задуму»); – четверта фаза (усвідомлена робота) – розвиток ідеї, її остаточне оформлення і перевірка.

В нашому дослідженні в центрі уваги будуть переважно друга та третя фази, які безпосередньо по'вязані з функціонуванням неусвідомленого. Однак ми не можемо ігнорувати і особливості першої фази, оскільки саме там формуються передумови для наступного інтуїтивного пошуку. Так, саме на першій фазі в ході логічного аналізу формується установка, яка багато в чому впливає на весь подальше протікання творчого процесу. Установку можна розглядати як різновид «фільтра» для неусвідомлених компонентів пізнання, зокрема, і для неявних знань. Ми вважаємо за необхідне звернути увагу на неусвідомлені складові, що діють на найпершому, здавалося б, повністю свідомому етапі творчого процесу – на фазі підготовки до пошуку нового знання. Дослідники відмічають, що вчені інколи у своїй роботі спираються на гіпотези, які вони допускають неусвідомлено, навіть самі не здогадуються про це. Так, у своїй роботі по теорії електродинамічних явищ Ампер стверджував, що спирається виключно на досвід і не створює жодної гіпотези. Однак Пуанкаре, який аналізував цю роботу, відмітив, що в дійсності Ампер ввів цілу низку гіпотез, навіть не помічаючи цього, й у своїх наступних практичних міркуваннях він неусвідомлено спирався саме на ці гіпотези. Пуанкаре відмічав, що в повній мірі значення цих гіпотез було сформульовано і усвідомлено вже послідовниками Ампера [7, с. 159]. До таких «неусвідомлених помічників» можна віднести редуковані та асоціативні неявні знання.

Ми припускаємо, що джерелом таких довільних припущень є загострена інтуїція вченого-дослідника, яка «бере» свій матеріал на різних рівнях неусвідомленого, у тому числі й серед неявних знань. Частіш за все ці неусвідомлені міркування і докази не можуть бути вербалізовані, оскільки в сучасній для даного вченого науці ще не склався необхідний для цього понятійний апарат і, отже, підсвідомість не знаходить адекватних вербальних, математичних, формульних або інших символьних засобів для оформлення і доказу подібних гіпотез. Можна сказати, що наступний раціонально-логічний розвиток даної сфери наукового знання з часом приходить до того ж самого результату, що й індивідуальне підсвідоме, але витрачає на це не хвилини чи години, а роки й десятиліття.

Як було сказано вище, сутність творчого процесу – знаходження нового знання, нової системної цілісності, новітніх зв'язків й відношень. Таке рішення неможливо вивести безпосередньо логічним шляхом з попередніх міркувань. Пуанкаре розглядав логіку як засіб приведення в чіткий порядок інтуїтивно отриманого результату: «Чиста логіка завжди призводила би нас тільки до тавтології; вона не могла б створити нічого нового… потрібно дещо інше, ніж чиста логіка. Для позначення цього іншого у нас немає ніякого слова, окрім слова інтуїція» [7, с. 163]. Знаходження нетривіального рішення, яке неможливо вивести логічним шляхом, вимагає зміни висхідних уявлень, що лежать в основі всього дослідження, причому ці зміни полягають не стільки у розширенні рамок цих уявлень, скільки у подоланні цих рамок, у кардинальному перетворенні базових передумов.

Головною умовою такого перетворення є вихід за межі старої концептуальної схеми, яка забезпечувала усі попередні пізнавальні дії. Саме таке перетворення здійснюється на другому етапі творчого процесу і спирається воно на неусвідомлений вибір нового елемента замість вже звичного. Можна припустити, що перегляд і зміна базових передумов, в свою чергу, є необхідною умовою для успішної реалізації «найвищої точки» пізнавального процесу – інтуїтивного рішення поставленої проблеми.

Сучасні дослідження довели, що перебудова базової структури, яка відбувається на другому етапі, тісно пов'язана із його особливістю – переходом процесу творчого пошуку у підсвідому сферу. Цей перехід обумовлений тим, що на раціонально-логічному рівні для свідомості існує досить обмежена і дуже невелика кількість концепцій та варіантів, з яким може працювати розум. Якщо ж дослідник намагається збільшити обсяг цього матеріалу, це приводить тільки до плутанини та хибних висновків. Тому, коли логічний пошук себе вичерпав, для збільшення кількості таких варіантів процес і переміщується, навіть непомітно для свідомості, у неусвідомлене. Пуанкаре відмічав свого часу, що «межі свідомості дуже вузькі, а підсвідомість… може утворювати за стислий час стільки комбінацій, скільки свідома істота не змогла б розглянути за все життя» [8, с. 144]. Очевидно, що свідомість є носієм достатньо жорстких стереотипів мислення, вона здійснює жорсткий контроль і цензуру над усіма діями, які реалізує суб'єкт пізнання. Отже, успіх рішення залежить від того, наскільки суб'єкт зумів позбавитись від безперервного контролю свідомості за змістом і методами здійснення пізнавальної діяльності. А це стає можливим завдяки переміщенню пізнавальної активності в неусвідомлену сферу. Негативний вплив свідомих установок на творчий процес неодноразово згадувався у спогадах самих вчених. Так, Адамар пише, що його розсудок довгий час чинив опір здійсненню однієї з ідей, пов'язаних з інтегральними рівняннями, але він був вимушений прийняти цю ідею та її докази, які запропонувало його власне неусвідомлене. Подібну ситуацію можна побачити і у відношенні Г. Кантора до отриманого ним результату: «Я його бачу, але я йому не вірю» [цит. за 8, с. 60].

Слід відмітити, що «зняття» стереотипів свідомості є лише одним з необхідних умов для здійснення інтуїтивного процесу. Як стверджують сучасні дослідники, перегляд логіко-вербальних засад дослідження багато в чому залежить від попередньої зміни неявних передумов. Неявні знання, попри свою неусвідомлену форму існування, все ж залишаються знаннями із усіма притаманними їм характеристиками. Зокрема, до таких характерних особливостей відноситься наявність стереотипів та шаблонів усередині самих знань. Кожний фрагмент неявного знання несе у собі такі «внутрішні цензори», згодом вони поєднуються і створюють іноді значні перепони і обмеження на шляху до нового знання. У цьому випадку виникає необхідність позбавитися від впливу даного виду стереотипів, так само, як раніше позбавлялися від контролю і цезури свідомості. Вихід з-під жорсткого контролю свідомості, несвідомо-емоційних обмежень і стереотипів забезпечує неявній сфері доступ до тих фрагментів позасвідомого, які раніше неможливо було використовувати в процесі дослідження. При цьому діяльність неявних знань полягає не тільки в пошуку нетривіальних і незвичних варіантів, але й у поєднанні тих фрагментів, які раніше вважалися неспівставними. Пуанкаре пише, що «серед обраних комбінацій найбільш плідними часто виявляються ті, які складаються з елементів, що взяті з дуже далеких одна від одної наукових областей» [8, с. 138]. З цим погоджується і Гюйгенс, за думкою якого відкриття і полягає саме у зближенні ідей, які були потенційно здатні до взаємної комбінації, але залишалися ізольованими одна від одної; вони були відомі вченим вже давно, але помилково вважалися не пов'язаними одна з одною. Відхід пізнавального процесу у підсвідомість знімає тиск

подібних загальноприйнятних стереотипів і допомагає сформувати новий погляд на вже відомі факти та закони.

Слід підкреслити, що нове рішення навряд чи може бути знайдено вже при першій видозміні на рівні неявних знань. Скоріш за все, цей процес буде здійснюватися багаторазово, «зона пошуку» може розповсюджуватися як на найбільш глибинні, особистісні шари неявних знань, так і на ті прошарки неявних знань, які раніше до неї не входили й не приймали участі в процесі пошуку. При цьому кожне нове «утворення», нове об'єднання неявних знань характеризується значною нестабільністю. Подібні нестабільні об'єднання будуть формуватися одне за одним до моменту виникнення інсайту, наступ якого і означає формування нової цілісної структури, що забезпечить рішення поставленої задачі. Подібним чином аналізують цей процес Пуанкаре й Адамар. Вони порівнюють ідеї, які «існують» у несвідомому, з атомами, що приводяться до руху напруженням нашої волі. Їх рух є хаотичним, вони зіштовхуються і «утворюють поєднання між собою та з тими атомами, які ще залишаються непорушними…». Серед цих нових комбінацій неусвідомлене і здійснює відбір найбільш прийнятних поєднань [8, с. 47]. Таким чином, неявні знання на етапі підготовки і пошуку інтуїтивного рішення забезпечують зміни трьох основних елементів цього пошуку: (1) власне змістовні фрагменти; (2) нові зв'язки й відношення між вже відомими знаннями; (3) нові методи пізнавальної діяльності.

Висновки. Проведений аналіз показав, що неявні знання відіграють досить суттєву роль в інтуїтивному пошуку нового знання. У цьому процесі приймають участь неявні знання різних типів, але необхідно звернути увагу, що на етапі творчого пошуку активними стають далеко не всі відомі нам різновиди неявних знань, які відігравали значну роль на перших етапах наукового дослідження. Якщо на етапі емпіричного отримання даних найбільш активними були інструментальні та практично-дієві неявні знання, то на етапі творчого пошуку головну роль відіграють більш глибинні й менш усвідомлені фрагменти неявних знань, такі, як парадигмальні та протилежні їм антипарадигмальні, контекстні, системні та асоціативні різновиди. Це допомагає найбільш ефективно подолати стереотипи і обмеження свідомості задля формування принципово нової цілісної концепції. Неявні знання та інші неусвідомлені компоненти допомагають не тільки переглянути змістовне «наповнення» майбутнього нового знання, на шляху до нього доводиться також встановлювати нові зв'язки між вже відомими знаннями та інколи навіть створювати і розробляти нові методи пізнавальної діяльності. Отже, участь неявних знань в евристичному процесі є важливим чинником знаходження нового знання, неусвідомлені когнітивні компоненти є необхідним елементом в процесі здійснення наукового відкриття. Тому цей напрямок досліджень потребує подальшої розробки і вимагає продовження досліджень феномену неявного знання та його ролі в когнітивній діяльності.

Список використаної літератури

1. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. University of Chicago Press. 1958. 215 p.
2. Davies M. & Stone T. Mental simulation, tacit theory, and the threat of collapse. Philosophical Topics, 29. 2001. P. 127–73.
3. Davies M. Tacit knowledge and semantic theory: Can a five per cent difference matter? Mind, 96. 1987. P. 441–462.
4. Мельничук М.І. Неявне знання як аналог апріоризму в некласичній парадигмі епістемології. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Філософія». Вип. 603. 2012. С. 36–40.

5. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості і парадигмальних досліджень у соціальній психології. Психологія і суспільство. № 4. 2012. С. 78–125.
6. Старікова Г.Г. Сучасні підходи до розробки типології неявних знань. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 32. № 1. Дніпро. 2023. С. 19–27.
7. Poincare H. Science et Method. Paris Ernest Flammarion, Edteur 26, rue Racine. 1920. 196 p.
8. Hadamard J. An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field. Hadamard Press. 2008. 164 p.

THE ROLE OF TACIT KNOWLEDGE AT THE HEURISTIC STAGE OF SCIENTIFIC RESEARCH

Valentyna Shtanko
Kharkiv National university of Radio Electronics,
Philosophy Department,
Nauky Ave, 14, 61166, Kharkiv, Ukraine

Halyna Starikova
Kharkiv National university of Radio Electronics,
Philosophy Department,
Nauky Ave, 14, 61166, Kharkiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the participation of unconscious components at the heuristic stage of scientific research. The heuristic stage of the cognitive process is characterized by a number of important specific features. The main content of this stage is the formulation of fundamentally new knowledge, which includes not only new facts and empirical data, but also new regularities in the relationship between similar facts. The result is discovery of a new system integrity with a new set of characteristics. Prominent scientists of 20th century in their memoirs emphasized the necessity and active participation in this process of unconscious cognitive components, in particular, implicit knowledge. The study of the role of tacit knowledge in the creative process aimed not only at ascertaining the participation of unconscious components at one or another stage of intuitive search, but also to identify specific types of implicit knowledge that are activated at different stages of this process. At the first stage, contextual, systemic and associative tacit knowledge is activated. Scientists put forward paradoxical hypotheses, which they allow unconsciously, and the source of such arbitrary assumptions is the sharpened intuition of the research scientist, which "takes" its material at various levels of the unconscious, including among tacit knowledge. Finding a non-trivial solution that cannot be deduced logically requires a change in the bottom-up ideas underlying the entire study. These changes ensure the transition of the process of creative search into the subconscious sphere in order to "remove" stereotypes of consciousness, which is one of the necessary condition for the implementation of an intuitive process. It should be emphasized that the revision of the logical and verbal foundations of the study largely depends on the previous change of implicit premises. Implicit knowledge helps not only to revise the meaningful "filling" of the future new knowledge, on the way to it also it's necessary to establish new connections between already known knowledge and to develop new methods of cognitive activity. Therefore, the fate of implicit knowledge in the heuristic process is an important factor in finding new knowledge.

Key words: scientific research, heuristic process, unconscious components of cognition, intuition, tacit knowledge.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 178–186
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 178–186

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.266:316.485.26
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.20

КЕРОВАНІ ЧУТКИ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Антон Бадер
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
вул. Івана Банка, 3, 36003, м. Полтава, Україна

У статті зазначається, що міжнародна економіко-політична система, що була встановлена після Другої світової війни, суттєво змінила логіку функціонування її основного суб'єкта – держави. Констатовано, що, по-перше, економічний розвиток певної країни перестав залежати від наявності колоній, тобто від прямого контролю ресурсної бази. По-друге, перерозподіл капіталу почав реалізовуватись за допомогою економічних, а не силових засобів. По-третє, провідним завданням війни стало повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних ресурсів чи, навіть, територій. Підкреслено, що основним об'єктом війни поступово стає колективна свідомість супротивника, а його тіло – лише засобом. Наголошено на тому, що у XXI ст. описані процеси в поєднанні з домінуванням цифрової економіки призвели до остаточної зміни балансу між фізичною та інформаційною війною. Висловлено впевненість, що на сьогоднішній день можна констатувати зверхність саме інформаційної війни, а бойові дії, відповідно, зараз виступають лише одним із засобів її реалізації. Наголошено на тому, що за вказаних умов перед академічною спільнотою постає завдання пошуку механізму протидії інформаційній агресії та на тому, що в цьому контексті звертає на себе увагу проблема аналізу використання чуток як засобу доставки маніпулятивних повідомлень.

У статті зазначено, що одним із ключових інструментів інформаційної агресії виступають керовані чутки. Виокремлено три основні види чуток, кожен із яких має специфічні наслідки впливу на індивідів. Серед них названо: «чутки-бажання», «чутки-страхіття» та «агресивні чутки». Встановлено, що процес реалізації інформаційної агресії обов'язково засновується на цих особливостях, окрім того експлуатується низка психологічних технік, що спонукають осіб сприймати чутки та поширювати їх. Зазначено, що технологія використання цього засобу базується на процесах трансформації чуток під час їх циркуляції, що включає операцію вирівнювання, вип'ячування та уподібнення. Наголошено, що з огляду на повномасштабне вторгнення російської федерації, яке реалізується із застосуванням подібних інформаційних технологій, існує практична необхідність дослідити механізми протидії керованим чуткам як засобу боротьби з інформаційною агресією.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційна агресія, маніпулятивні повідомлення, керовані чутки.

Міжнародна економіко-політична система, що була встановлена після Другої світової війни, суттєво змінила логіку функціонування її основного суб'єкта –держави. Так, економічний розвиток певної країни перестав залежати від наявності колоній, тобто, від прямого контролю ресурсної бази. Перерозподіл капіталу почав реалізовуватись за допомогою економічних, а не силових засобів. Провідним завданням війни стало повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних ресурсів чи, навіть, територій. Як наслідок, основним об'єктом війни поступово стає колективна свідомість супротивника, а його тіло – лише засобом. У XXI ст. описані процеси в поєднання

© Бадер А., 2024

із домінуванням цифрової економіки призвели до остаточної зміни балансу між фізичною та інформаційною війною. На сьогоднішній день можна констатувати зверхність саме інформаційної війни, а бойові дії, відповідно, зараз виступають лише одним із засобів її реалізації. За таких умов перед академічною спільнотою постає завдання пошуку механізму протидії інформаційній агресії. У цьому контексті звертає на себе увагу проблема аналізу використання чуток як засобу доставки маніпулятивних повідомлень.

Науковий аналіз чуток як соціального феномену розпочався в середині XX ст. Основний закон їх функціонування був запропонований Г. Олпортом та Л. Постманом [1]. Психологічні аспекти цього явища досліджував Р. Л. Росноу [2]. Обставини, що провокують людей до розповсюдження чуток аналізували Е. Борінг, Л. Фараго [3] та Р. Кнапп [4]. Розроблена Д. Шоном та М. Рейном теорія фреймів надає можливість більш глибокого розуміння природи функціонування чуток [5]. Серед вітчизняних дослідників, які вивчали різні аспекти аналізованого феномену, слід назвати Г. Почепцова [6], Л. Климанську [7], Бєльську Т., Крюкова О. [8], Стадника А. [9], Макаренко Л. [10], Лавриненко Г., Примуша М., Лисака С. [11]. Однак, проблема аналізу закономірностей функціонування чуток як засобу інформаційної агресії залишилось поза увагою академічної спільноти.

За період активного наукового аналізу було запропоновано значну кількість трактувань поняття «чутка». Зважаючи на те, що ми розглядаємо чутки як засіб інформаційної агресії, логічним буде зосередитись на соціально-психологічних інтерпретаціях. За таких умов чутки можна визначити як масове явище міжособистісного обміну спотвореною, емоційно забарвленою інформацією. В іншому, також поширеному соціально-психологічному трактуванні, чутки розглядаються як специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет певною мірою висвітлює реальні чи вигадані події та стає надбанням широкої дифузної аудиторії [6].

З нашої точки зору, більш глибоке розуміння природи чуток потрібує виявлення їх складових. Ключовими елементами фабули чутки є герої та незвичайні події [1]. Герой може бути як «своїм», так і «чужим», агресором або жертвою тощо. Проте, його особистісні якості повинні бути соціально значущими, відігравати роль своєрідного соціального індикатора. Подія, що лежить в основі фабули чутки, повинна розкривати приховані аспекти реальності, її глибинний зміст, те, що недоступне на перший погляд, а також обов'язково висвітлювати саме актуальні проблеми суспільства.

Загальні закономірності виникнення та циркуляції чуток були виявлені досить давно Г. Олпортом і Л. Постманом [1, с. 139]. Вони ж у 1947 р. сформулювали й «базовий закон чуток». Цей закон ілюструє залежність інтенсивності та кількості чуток від важливості події та суперечливості інформації про неї. Отже, чутки поширюються тоді, коли описані події є значущими для аудиторії, а доступна інформація є або недостатньою, або оцінюється суб'єктом як неоднозначна. Варто врахувати, що неоднозначність зростає, якщо інформація подана суперечливо, або якщо особа не здатна зрозуміти отримане повідомлення. Зазначимо, що на думку авторів, у межах виникнення та розповсюдження чуток, критерії важливості та неоднозначності не складаються, а перемножуються. І, навпаки, за умови нульової суми важливості та неоднозначності, чутки вже не з'являються.

Беручи до уваги «базовий закон чуток», запропонований Г. Олпортом і Л. Постманом, а також найважливіші характеристики аналізованого феномену, сучасні психологи сформулювали квазіматематичну формулу для розрахунку, прогнозування та визначення інтенсивності розповсюдження чуток, яку ми вже подавали у своїх попередніх дослідженнях [12]. Ця формула має наступний вигляд:

$$Ч = І / (КП (Ч) * ДЖ)$$

Ч – інтенсивність циркуляції чуток, І – інтерес аудиторії до теми, КП – кількість офіційних повідомлень з теми на даний момент часу (Ч), ДЖ – ступінь довіри до джерела офіційних повідомлень.

Наведена формула демонструє, що швидкість розповсюдження чуток прямо пропорційна зацікавленості аудиторії в її фабулі і обернено пропорційна кількості офіційної інформації на цю тему та рівню авторитетності джерел повідомлення.

Крім зазначених основних умов виникнення та поширення чуток, цьому явищу сприяє також низка менш значних факторів. Так, варто враховувати ступінь емоційної напруги в групі, де з'являються чутки. Зокрема, такий стан провокує необхідність у емоційному розрядженні через посилене спілкування з оточуючими. Наприклад, Р. Росноу, який вивчав психодинаміки чуток, стверджував, що чутки, як специфічний соціально-психологічний інформаційний феномен, відіграють дуже сильну емоційно-полегшуючу та «очищувальну» роль. Слід назвати і зворотній ефект – тривале перебування групи в емоційно блідій або «нудній» ситуації, викликає необхідність у певній емоційній «зарядці». Додамо, що поширенню чуток сприяє й демонстративна «закритість», «секретність», ексклюзивність переданої інформації та посилання на різні «авторитетні джерела» [2].

Аналіз наукових досліджень у галузі вивчення чуток свідчить про те, що наразі виявлено найзагальніші механізми та закономірності їх функціонування. Протягом значного періоду наукового дослідження цього феномену лише невелика кількість критеріїв чуток стала загальновизнаною у науковому середовищі. Припускаємо, що головною причиною цього є намагання дослідників знайти механіку виникнення та поширення чуток, без врахування їх типологічних особливостей. Такий підхід уважаємо малоефективним, оскільки виявити детальні закономірності, характерні для всіх видів цього явища практично неможливо. Зрозуміло, що вирішення цієї проблеми лежить у площині окремого аналізу кожного із визначених типів чуток.

Однією з найпоширеніших та продуктивних з точки зору розкриття заявленої теми вважаємо класифікацію, засновану на емоційних характеристиках. Така класифікація досить ілюстративно представлена в проаналізованих нами раніше роботах авторів країни-агресора [13, с. 330–332]. Так, виділяються три основні типи. Перший тип – «чутки-бажання». Подібні чутки містять потужне емоційне прагнення, вони відображають актуальні потреби та очікування групи, серед якої циркулюють. Зазначимо, що поширення «чуток-бажань» може мати абсолютно різні наслідки. Репрезентуючи бажання людей, вони підтримують на необхідному рівні соціальний тонус. Так, циркуляція чуток цього виду заспокоює, нівелює негативні емоції, не допускає поширенню паніки та надмірній агресії у членів певної групи. Однак, подібні чутки можуть і деморалізувати громадян, формуючи завищені очікування. З часом, коли стає очевидно, що бажання не реалізуються, виникають або спалахи агресії, або, навпаки, паніка та ненависть до тих, хто пов'язаний з цими обіцянками. Саме ця закономірність активно використовується в рамках інформаційної агресії з метою маніпуляції психологією мас.

До другого типу чуток слід віднести «чутки-страхіття». Це вид, що викликає в масах потужні негативні емоції та настрої. Фабула чуток подібного типу містить актуальні, однак, небажані очікування групи. Зазвичай чутки цього типу виникають під час суттєвої соціальної напруженості, наприклад, у період стихійних лих, війн, військових переворотів тощо, а їх основний зміст варіюється від песимістичного до відверто панічного.

Особливо широко подібні чутки поширюються в умовах важких соціальних і політичних катаклізмів, неочікуваних змін влади або суспільного устрою, підготовки та проведення сучасних війн. Варто зазначити, що в таких обставинах продукується досить

обмежений набір сюжетів, що лягає в основу страхітливих чуток. Так, у подібних ситуаціях неодноразово були зафіксовані чутки про стрімке підвищення цін на продукти харчування, їх нестачу та наближення голоду. Наслідком є те, що частина громадян дійсно починає купувати непотрібні їм продукти, або певні товари у надмірній кількості. Зрозуміло, що кон'юнктура ринку спотворюється, товари швидко зникають, а ціни стрімко зростають [7, с. 75]. Подібну механіку має циркуляція «чуток-страхіть» про «контрнаступ реакції», наближення воєнного перевороту, «невідворотну помсту» особам, які співпрацювали з встановленою владою. Негативні настрої також підсилюються типовою для такої ситуації чуткою про суттєві суперечки, протистояння за владу серед нового керівництва та поширену корупцію [7, с. 75].

Логіка використання таких чуток у контексті інформаційної агресії є досить очевидною. По-перше, вони виступають засобом залякування населення. По-друге, це засіб активізації опору владним структурам, з метою різкого посилити хаосу, плутанини, підриву соціального спокою та ефективного функціонування державних інституцій.

До третього типу слід віднести «агресивні чутки». Цей вид найчастіше використовується у межах активної фази сучасних воєн. Такі чутки не лише викликають потужні негативні емоційні настрої та стани, вони, у першу чергу, стимулюють агресивний емоційний стан з конкретною поведінковою відповіддю у вигляді жорсткої агресивної дії. Чутки цього типу з'являються в обставинах пікового протистояння та провокують соціальні, міжгрупові, міжетнічні й міжнародні конфлікти.

Чутки аналізованого типу є, по факту, продовженням «чуток-страхіть». Так, у фабулі багатьох «чуток-страхіть» також присутній значний агресивний заряд. Проте, провідною соціально-психологічною функцією агресивних чуток є стимуляція агресивних дій, а не звичайне залякування. Ці чутки сконструйовані уривчасто-телеграфічно, а не як розповіді, що характерно для «чуток-бажань» та «чуток-страхіть». Фактично, вони мають вигляд коротких, рублених фраз, у яких повідомляється про факти, що підштовхують до помсти. Окрім того, вони мають значно більший негативний емоційний заряд, і націлені на формування афективної спільноти «ми» («нормальні люди») у протиставленні до спільноти «вони» («нелюди»). Цей вид чуток стимулює агресивну відповідь як реакцію на їх сприйняття [8, с. 6].

В окрему категорію, як правило, виділяють і так звані «абсурдні чутки». Вони можуть бути сконструйовані як «чутки-бажання», «чутки-страхіття» чи, навіть, «агресивні чутки», але їх основною особливістю є однозначна абсурдність фабули. Чутки цього типу зазвичай виникають спонтанно як результат плутанини, притаманної повсякденній масовій свідомості. Найчастіше такі чутки з'являються в переломні моменти в масовій свідомості, коли населення перебуває у стані розгубленості через радикальні зміни політико-економічної чи соціальної систем. Це період трансформації цінностей, уявлень та загальної картини світу загалом. Отже, абсурдні чутки є, по факту, спробою вибудувати новий, більш адекватний образ світу із залишків попередніх та елементів нових уявлень. Саме в таких обставинах циркулюють чутки, у фабулі яких поєднані, здавалося б, несумісні тези.

Психологічні механізми, що спонукають індивідів до поширення чуток, досить детально проаналізовані у науковій літературі. Вважаємо за необхідне зупинитись на них, оскільки ці механізми експлуатуються при реалізації аналізованого засобу інформаційної агресії. Зокрема, індивід, який транслює чутку, свідомо чи несвідомо прагне здобути авторитет та підвищити свій соціальний статус. За умови підтвердження чутки він може набути репутацію далекоглядної людини, що здатна спрогнозувати майбутнє, тим самим здобути повагу серед оточення. Е. Борінг зауважував, що основою цього є прагнення до престижу

та, навіть, ексгібіціонізм – жага виділитися та привернути увагу. Наслідком зазначених особливостей є те, що чутки часто поширюють навіть ті індивіди, які не вважають їх правдивими [3]. Один із провідних фахівців цієї галузі – Л. Фараго також підкреслював, що чутки використовуються задля підвищення авторитету тих, хто їх поширює, для зменшення недовіри між людьми та нівелювання сумнівів у достовірності власних переконань [3].

На наш погляд, важливим є розуміння того, що чутки здатні викликати потужні позитивні або негативні емоції. Особа, яка їх поширює, може відчувати задоволення чи насолоду, як від їхнього змісту, так і від реакцій на них людей. Відповідно, чутки виступають поширеним засобом релаксації, розваги та, навіть, варіантом проведення вільного часу. Варто зазначити, що підштовхувати до розповсюдження чуток може особиста ненависть до певних осіб чи соціальних груп. Зауважимо, що в кризових соціальних ситуаціях стимулювання поширення чуток відбувається за допомогою зовсім інших механізмів. Наприклад, Р. Кнапп класифікував чутки за ступенем мотиваційної напруги, сконцентрованої в них [4]. Досліджуючи велику кількість воєнних історій 1942 р., він зробив висновок, що всі вони транслювали почуття ворожості, страху та певні бажання. На цій основі Р. Кнапп визначив основними мотивами, що сприяють поширенню чуток, відповідно ненависть, страх та бажання [1, с. 142].

Варто зазначити, що поширення чуток може на певний час оптимізувати емоційний рівень у колективі – послаблюючи або посилюючи емоційну напругу до необхідного рівня. Наприклад, коли група протягом довгого періоду перебуває в стані напруженого очікування, люди починають відчувати жагу обговорити можливі небезпеки. Отже, чутки спроможні каналізувати потужні негативні емоції учасників групи. У цьому процесі запускається ефект афіліації – відчуття приналежності до групи та дія так званої проєкції. Особа, яка поширює чутки, несвідомо озвучує саме свої бажання, страхи й ворожість та сподівається, що ці занепокоєння розвіють оточуючі. Зазначимо, що на перший план тут виходять бажання емоційної підтримки; особа сподівається, що тривожні чутки будуть спростуванні іншими, і це зменшить власну тривожність. Крім того, підсвідоме полегшення настає і від того, як співрозмовник реагує в процесі спілкування [10, с. 112–113].

Проте, описане полегшення зазвичай має тимчасовий характер. Згодом чутки, що продовжують поширюватися, лише посилюють страхи та відчуття паніки. Так, гештальт-психологи виявили, що фронтовики із підрозділів другого ешелону, що тривалий час залишались осторонь подій, та так і не вийшли на передову, транслювали більш травматичніші спогади про війну, ніж армійці, які пережили безпосередні бойові дії та, навіть, отримали поранення. Аналогічним чином найгірші спогади про блокаду мали ті, хто довго перебував у стані напруженого очікування голоду, але фактично не зазнав його [7, с. 78–79].

Детальний аналіз використання чуток як засобу інформаційної агресії, потребує, на наш погляд, розуміння соціально-психологічних умов, що спонукають людей до їх сприйняття [7, с. 78–79]. До цих умов передусім належать такі:

– тривожне та напружене середовище, що містить загрози та небезпеки, від якої люди природно намагаються захистити себе та своїх близьких;

– прагнення попередити небажані події, заздалегідь підготуватися до них та відповідно, знизити можливу шкоду, якщо її неможливо уникнути;

– уплив механізму психологічного зараження, наслідування та групового тиску, що є прагненням убезпечитись разом з іншими членами групи;

– віра у достовірність інформації. Не знаючи походження чутки, особа схильна вважати, що повідомлення надійшло з надійного джерела. За таких умов розвивається ілюзія достовірності та ефект помилкового консенсусу, заснованого на впевненості, що більшість людей довіряють цим чуткам;

– психологічні особливості, що підштовхують до сприйняття чуток. У цьому контексті варто підкреслити, що значна частина людей нездатна критично оцінити достовірність і обґрунтованість фабули чутки. Слід урахувати і схильність до сприйняття чуток окремими особами. До таких належать ті, які відчувають невдоволення, втому або перебувають у стані довгого очікування;

– соціально-психологічні обставини, в яких знаходиться та чи та група. Так, відомо, що чутки активно циркулюють у колективах, де панують бездіяльність, одноманітність та нудьга.

На нашу думку, варто додаткову увагу звернути на ефект психологічного зараження. Суть цього явища полягає в тому, що емоція у багато разів підсилюється, за умови, якщо декілька учасників групи переживають її одночасно. Цей ефект здатний спровокувати «зараження» навіть у незацікавленої людини, яка може почати відчувати необґрунтовану радість, тривогу, страх, гнів або пригнічення. Слід наголосити, що не вживши заходи, спрямовані на припинення цього процесу, може виникнути паніка, апатія або, навпаки ейфорія, що веде до бездіяльності. Своєю чергою, накопичене незадоволення може спричинити агресивні дії.

Одним із ключових психологічних чинників, що впливає на поширення чуток, є «ефект доступності». Якщо отриману у вигляді чуток інформацію легше уявити або пригадати, то вона оцінюється як більш ймовірна, це і є сутність названого феномену. Зазвичай події, що відбуваються часто і тому є більш вірогідними, легше згадуються та уявляються, ніж рідкісні та малоймовірні. Проте, у певних ситуаціях ефект доступності не включається, що провокує системні помилки в оцінці ймовірності подій [9, с. 219].

Зазначимо, що у людини зазвичай формується відчуття, що малоймовірні ситуації відбуваються з високою частотою, за умови, якщо інформація про це постійно фігурує в різних джерелах. Навпаки, події, що насправді трапляються часто, можуть здаватися малоймовірними, якщо вони не обговорюються або про них не пишуть ЗМІ. Ефект доступності сприяє також помилковій оцінці, за умови якщо приклад однієї події важче придумати, ніж іншої, а також, якщо приклади легко візуально сприймаються, або коли ситуацію значно простіше уявити. У межах інформаційної агресії цей ефект експлуатується задля підвищення довіри до події або сценарію, ймовірність яких необхідно підвищити, та, навпаки, для зменшення уваги до подій, які потрібно приховати.

Отже, яскравість та виразність інформації про подію суттєво впливають на те, як особа оцінює її ймовірність. Цей феномен, що безпосередньо пов'язаний з ефектом доступності, називається ефектом наочності. Проведені експерименти показали, що індивід зазвичай приймає рішення під впливом яскравої та чіткої інформації, а не блідою та абстрактною. Така інформація легше сприймається, краще запам'ятовується й відтворюється. Внаслідок цього події, пов'язані з такою інформацією, вважаються більш ймовірними [13, с. 336].

На наш погляд, детальне розкриття заявленої теми потребує аналізу менш помітних, але ефективних механізмів, що посилюють сприйняття чуток. Наприклад, участь у подіях родичів, друзів чи колег посилює відчуття достовірності. Викликає більшу довіру й інформація, що подана оперативніше. Значний уплив має й особистість співрозмовника: людям з попереднім авансом довіри або, навпаки, випадковим контактам довіряють більше завдяки певним психологічним механізмам. Рівень довіри до чуток також зростає, якщо між джерелом інформації та її споживачем є авторитетна дистанція (вікова, матеріальна, ієрархічна тощо), а також якщо присутнє захоплення співрозмовником, а він сам має доступ до кола, недоступного для слухача [7, с. 78–79].

Сучасні засоби комунікації значно посилили поширення чуток. Зокрема, через мережу Інтернет чутки почали розповсюджуватися набагато швидше. Цьому процесу сприяють неможливість ідентифікувати походження інформації пересічними користувачами, та залученість індивідів у процес видозміни повідомлень за допомогою участі в обговореннях та можливість залишити коментар. Підкреслимо, що саме мережа Інтернет інтенсифікувала опосередковане міжособистісне спілкування. Це стало основою для оперативного розповсюдження маніпулятивних повідомлень, що особливо ефективно в ситуації тривожності та небезпеки. Підкреслимо, що у вказаному процесі експлуатуються конкретні психологічні механізми. Зокрема, втрата безпосереднього міжособистісного контакту сприяє втраті індивідом своєрідних фільтрів проти сумнівної або неперевіреної інформації [14, с. 135].

На основі названих вище психологічних механізмів й реалізується експлуатація керованих чуток як засобу інформаційної агресії. Уважаємо за необхідне дослідити напрацювання щодо техніки формування та розповсюдження подібних чуток. Насамперед, слід зауважити, що навіть найкваліфікованіші фахівці не здатні запустити чутку з будь-якою фабулою, в якій завгодно аудиторії та за будь-яких умов. У цьому процесі здійснюється пошук або спеціальне створення обставин, за яких чутка з високою долею ймовірністю поширилась і сама, а головна проблема полягає у наданні її сюжету необхідного змісту та напрямку.

Зазначена особливість механізму створення керованих чуток корелюється з теорією фреймів, що була розроблена Д. Шоном та М. Рейном. Загалом ця теорія описує засоби орієнтації особи у навколишньому світі. Так зване фреймування включає дві взаємозалежні дії, що реалізуються не залежно від зусиль індивіда – узагальнення попереднього досвіду та орієнтація на майбутні дії. Отже, в цьому процесі по-перше, формуються уявлення про навколишній світ за допомогою результатів попередніх операцій змістоутворення, по-друге, створюється алгоритм, на основі якого індивід буде діяти в цьому світі [5]. Відповідно, швидко змінити світогляд людини та спонукати її до певної діяльності неможливо. Реалізація інформаційної агресії засновується на врахуванні наявних переконань та стереотипів конкретної соціальної групи.

З технологічної точки зору, задля формування керованих чуток застосовуються три операції, що базуються на природних процесах їх трансформації – вирівнювання, вип'ячування та уподібнення [7, с. 73]. Вирівнювання вимагає короткої та простої фабули чутки, оскільки вони передаються усно. Вип'ячування пов'язано з механізмом вибіркового сприйняття, індивід з об'ємного тексту запам'ятає лише ключові компоненти. Уподібнення корелюється з описаним механізмом орієнтації осіб у навколишньому світі. Відповідно, для позитивного результату запуску керовані чутки повинні базуватися на стереотипах й упередженнях, що вже наявні в тій чи тій групі. Врахування вказаних особливостей надає можливість фахівцям конструювати ефективний сюжет чутки. Окрім того, у межах створення чуток обов'язково враховуються особливості сприйняття повідомлень соціальними групами, на які спрямовується інформаційна агресія.

Процес використання чуток як компоненту інформаційного протистояння складається з кількох етапів і має певну структуру [11, с. 522]. На першому етапі формується робоча гіпотеза, що повинна засновуватись на описаних вище особливостях. Лише після цього розпочинається запуск чутки. Важливо зазначити, що фабула може бути односкладною або містити декілька меседжів, що поширюються поетапно, через визначені проміжки часу. На наступному етапі відбувається розширення аудиторії та провокування запланованих суспільних настроїв. Цей етап передбачає застосування всього спектру комунікативних можливостей, починаючи від міжособистого спілкування, закінчуючи

інтернет-технологіями. Четвертий етап характерний досягненням чуткою свого піку в розповсюдженні та впливі на аудиторію, на ньому ж вона повинна реалізувати свою мету. Тобто, безпосередньо на цьому етапі повинні бути зафіксовані необхідні соціально-психологічні ефекти. Зокрема, заплановані масові настрої, девіантна поведінка або необхідний вектор сприйняття подій аудиторією. На завершальному етапі чутки поступово згасають, що є результатом упливу природніх процесів їх поширення [15, с. 141].

Таким чином, одним із ключових інструментів інформаційної агресії виступають керовані чутки. Виокремлюють три основні види чуток, кожен із яких має специфічні наслідки впливу на індивідів. Серед них слід назвати «чутки-бажання», «чутки-страхіття» та «агресивні чутки». Процес реалізації інформаційної агресії обов'язково засновується на цих особливостях, окрім того, експлуатується ряд психологічних технік, що спонукають осіб сприймати чутки та поширювати їх. Технологія використання цього засобу базується на процесах трансформації чуток під час їх циркуляції, що включає операцію вирівнювання, вип'ячування та уподібнення. З огляду на повномасштабне вторгнення російської федерації, що реалізується із застосуванням подібних інформаційних технологій, уважаємо за необхідне в подальшому дослідити механізми протидії керованим чуткам як засобу боротьби з інформаційною агресією.

Список використаної літератури

1. Allport G. Postman L. Psychology of Rumor. N. Y. : Harper&Row, 1956. 152 p.
2. Rosnow R. L. Psychology of rumor reconsidered. *Psychological Bulletin*. 1980. № 3. P. 578–591.
3. German psychological warfare / edited by L. Farago. New York : Putnam, 1942. 302 p.
4. Knapp R. M. A psychology of rumor. *Public Opinion Quarterly*. 1944. Vol. 8. P. 12–37.
5. Schon D., Rein M. Frame Reflection. *The Academy of Management Review.* 1996. Vol. 21. № 2. P. 576–579.
6. Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство.* 2013. Вип. 18. С. 21–27.
7. Климанська Л. Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 20. С. 71–80.
8. Бєльська Т., Крюков О. Інформаційні війни та інформаційна безпека: загрози та виклики для демократії. *Вісник Національного університету цивільного захисту України : зб. наук. пр. (Серія «Державне управління»).* 2019. Вип. 2 (11). С. 3–11.
9. Стадник А. Форми впливу на громадську думку в процесі інформаційної війни. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 69–70. С. 216–223.
10. Макаренко Л. Еволюція форм та методів ведення інформаційної війни. *Журнал науковий огляд.* 2014. 3 (4). С. 106–116.
11. Лавриненко Г., Примуш М., Лисак С. Роль політичних технологій в інформаційній війні. *«Національні інтереси України»: науково-практичний журнал.* 2024. № 2 (2). С. 518–524.
12. Бадер А. В. Чутки як компонент інформаційної складової сучасного збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2017. Вип. 126. С. 442–447.
13. Бадер А. В. Збройне насилля як фактор впливу на функціонування та зміну політичних систем : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Старобільськ, 2020. 454 с.
14. Бадер А. В., Вовк С. О. Маніпулятивний вплив друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційної складової сучасного збройного насилля. *Літопис Волині.* 2023. Вип. 29. С. 133–141.

15. Поліщук О. Міжнародні відносини в контексті сучасної гібридної війни. *Медіа-форум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент : зб. наук. праць*. 2018. Том. 6. С. 136–146.

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/002.

CONTROLLED RUMORS AS A MEANS OF INFORMATIONAL AGGRESSION: STATEMENT OF THE PROBLEM

Anton Bader
SU "Lugansk Taras Shevchenko National University"
Ivan Bank St., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article notes that the international economic and political system, which was established after the Second World War, significantly changed the logic of the functioning of its main subject – the state. It was established that, firstly, the economic development of a certain country ceased to depend on the presence of colonies, that is, on the direct control of the resource base. Secondly, the redistribution of capital began to be implemented with the help of economic, and not force, means. Thirdly, the leading task of the war was the complete subjugation of the opponent's political system to the aggressor, and not the seizure of national resources or even territories. It is emphasized that the main object of war gradually becomes the collective consciousness of the enemy, and his body is only a means. It is emphasized that in the 21st century the described processes combined with the dominance of the digital economy led to a final change in the balance between physical and informational warfare. Confidence was expressed that today it is possible to state the supremacy of the information war, and combat operations, accordingly, are currently only one of the means of its implementation. It is emphasized that under the specified conditions, the academic community faces the task of finding a mechanism for countering informational aggression, and that in this context, the problem of analyzing the use of rumors as a means of delivering manipulative messages draws attention.

The article states that controlled rumors are one of the key tools of information aggression. Three main types of rumors are distinguished, each of which has specific effects on individuals. Among them are named: "rumors-desire", "rumors-fear" and "aggressive rumours". It has been established that the process of implementing informational aggression is necessarily based on these features, in addition, a number of psychological techniques are exploited that encourage people to perceive rumors and spread them. It is noted that the technology of using this tool is based on the processes of transformation of rumors during their circulation, which includes the operation of alignment, protrusion and assimilation. It is emphasized that in view of the full-scale invasion of the russian federation, which is implemented with the use of such information technologies, there is a practical need to investigate the mechanisms of countering controlled rumors as a means of combating information aggression.

Key words: information war, information aggression, manipulative messages, managed rumors.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 187–194
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 187–194

УДК 32:351
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.21

ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У ВІТЧИЗНЯНУ ПАРЛАМЕНТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрій Гачков
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий Інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна

Розглянута діяльність вітчизняного парламенту (Верховної Ради України) у сфері здійснення ним однієї з головних функцій – законотворення в умовах розвитку інноваційних технологій, серед яких особливе значення мають інформаційно-комунікаційні (ІКТ), такі як електронне врядування, електронний парламент, діджиталізація.

Визначено, що основними суб'єктами впровадження інновацій у вітчизняну парламентську діяльність є парламентарі та працівники Апарату Верховної Ради України, які формують і реалізують політику відкритості суспільно-політичних процесів у державі в умовах розвитку інформаційного суспільства, шляхом застосування електронного парламенту.

З'ясовано, що від рівня інформаційного й організаційно-технічного забезпечення їхньої діяльності та створення належних умов праці значною мірою залежить якість майбутніх законів, що характеризується досягненням оптимального ступеня впорядкованості наявних чи потенційних завдань у певній сфері, зокрема у сфері інноваційної парламентської діяльності, під якою розуміється особливий вид політико-управлінської діяльності у сфері виборчого, законодавчого та законотворчого процесів, що здійснюється її суб'єктами (парламентарями і виборцями) на державному і місцевому рівнях з вироблення й реалізації публічної політики з використанням ІКТ.

Наголошено, що ІКТ у парламентській діяльності – це інновації, які якісно змінюють попередній її стан, зокрема, у законотворчому процесі -шляхом упровадження нової моделі електронного законопроекту, яка включає такі етапи: формування ініціативної групи розробників законопроекту; використання наявних соціальних мереж і програмних продуктів; онлайн участь членів ініціативної групи у розробленні й обговоренні законопроекту; розроблення процедури електронного голосування за законопроект і висвітлення результату у соціальних мережах.

Рекомендовано до повноважень головних суб'єктів парламентської діяльності віднести впровадження інновацій, серед яких – теоретична модель електронного законопроекту, яка потребує виконання нових функцій і створення нового підрозділу з управління інноваціями у структурі вітчизняного парламенту.

Ключові слова: інновація, парламентська діяльність, інноваційна парламентська діяльність, парламентар, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційні технології, діджиталізація, електронний парламент, Верховна Рада України, законотворчість.

Постановка проблеми. В сучасних умовах воєнного стану в Україні особливого значення набувають процеси інформатизації і цифровізації (діджиталізації) в усіх суспільно-політичних відносинах, зокрема, в питаннях *законотворення,* як одній із базових функцій парламенту (Верховної Ради України) – єдиного органу законодавчої влади в Україні (ст. 75) [5]. Адже, цей процес потребує залучення великої кількості експертів для розроблення законопроектів і, таким чином, сприяє сталому розвитку демократії в державі.

© Гачков А., 2024

Особливе значення у цьому питанні набувають *інноваційні технології,* пов'язані, в першу чергу, з інформатизацією та цифровізацією парламентських процесів і процедур, які їх якісно змінюють. А саме, її складових елементів, таких як виборчий, законодавчий та законотворчий процеси.

Основними суб'єктами впровадження інноваційних технологій у парламентську діяльність виступають *парламентарі і працівники* Апарату Верховної Ради України, для яких мають бути створенні відповідні умови праці з метою науково-аналітичного, юридичного, інформаційного, організаційно-технічного забезпечення *якості законів,* що характеризуються «оптимальним ступенем упорядкованості наявних чи потенційних завдань у певній галузі» [6, с. 199], зокрема у сфері парламентської діяльності, в якій роль інформації стає домінуючою. В результаті формуються принципи нового формату суспільного устрою, такі як консенсус, партнерство і співробітництво, системність, цілеспрямованість, відкритість, відповідальність, творчість, субсидіарність.

У парламенті завдяки розвитку таких (інформаційно-комунікаційних) технологій (далі – ІКТ) активізуються процеси взаємодії парламентарів і виборців як головних учасників парламентської діяльності, яка залежить від того, як особи, яких обирають громадяни для виконання державних повноважень (парламентарі) виконують свої повноваження в умовах сучасних викликів інформаційного суспільства. Чи формують вони власний «інформаційно-комунікативний простір політика», який має бути «пронизаний комунікативною (інформацією) і комунікаційною (її носіями) складовою, що забезпечує репрезентацію політики в соціальному просторі суспільства» [1, с. 27–35].

Науковці зазначають, що правильно організований інформаційно-комунікаційний простір політики, зокрема, всередині парламенту, сприяє адаптації політичного простору до мінливих реалій сучасного світу й адекватному реагуванню на сучасні виклики інформаційного суспільства. Для цього важливою постає здатність парламентарів і їх помічників, як працівників Апарату Верховної Ради України, до впровадженням інновацій у парламентську діяльність, зокрема, інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню окремих аспектів зазначеної проблеми в останні роки особливу увагу приділяють представники Наукової школи вітчизняного парламентаризму КНУ імені Тараса Шевченка під керівництвом професора В.А. Гошовської, які розглядають *парламентську діяльність* як «особливий вид політичної діяльності вищого законодавчого органу держави, спрямований на створення правової та законодавчої бази для здійснення повноважень усіма політико-правовими інститутами шляхом забезпечення прав, свобод та інтересів громадян, виразником волі яких є парламентарій» [7].

Важливими для нашого дослідження є праці представників цієї Наукової школи, серед яких: з політології – О.П. Дубас, Н.Б.Лященко, Є.І. Таран, Л.С. Хорішко та ін. – з питань трансформації інформаційного простору; з державного управління – О.В. Карпенко, А.О. Шишак, М.Ю. Твердохлєб, О.Ю. Кравчук О.Ю. та ін. – з питань використання інноваційних технологій у публічній владі й управлінні; з права – Н.О. Максіменцева, М.Г. Максіменцев та ін. – з використання інформаційних технологій у сфері публічного управління, врядування та послуг.

Втім, незважаючи на значну кількість наукових праць у зазначеній сфері, залишається невирішеним значний перелік питань із розвитку інноваційної парламентської діяльності, пов'язаної, зокрема, з упровадженням інноваційних технологій у законотворчий процес.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності розширення повноважень суб'єктів впровадження інновацій у законотворчий процес, як один із головних

у парламентській діяльності в Україні, шляхом розроблення і реалізації теоретичної моделі електронного законопроекту.

Виклад основного матеріалу. Розвитку інноваційної парламентської діяльності в Україні сприяє чинне законодавство у сфері інноваційної політики, яке зобов'язує всіх її суб'єктів впроваджувати інновації і таким чином сприяти розвитку інноваційно-орієнтованої держави.

Основними суб'єктами впровадження інновацій у вітчизняну парламентську діяльність виступають парламентарі і працівники Апарату Верховної Ради України, які формують та реалізують політику відкритості суспільно-політичних процесів у державі в умовах розвитку інформаційного суспільства шляхом використання ІКТ [4]. Для цього вони мають володіти знаннями сучасної нормативно-правової бази у сфері інновацій – законами, указами Президента, підзаконними актами, які ґрунтуються на:

– положеннях Конституції України щодо гарантій свободи наукової і технічної діяльності, інших видів творчості, захисту інтелектуальної власності, авторських прав громадян (ст. 54) та гарантій розвитку інноваційної інфраструктури (ст. 33) [5];

– концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України [11], якою визначено перелік інноваційних структур (інкубаторів, центрів тощо), інформаційних та інфраструктурних підприємств, які сприяють впровадженню нових технологій у виробництво;

– стратегії електронного парламентаризму [9], якою визначено для Апарату Верховної Ради України нові завдання, пов'язані з матеріально-технічним, фінансовим та організаційним забезпеченням інновацій, посиленням взаємодії з центральними органами виконавчої влади з метою забезпечення захисту інформаційних ресурсів.

Таким чином, працівники Апарату ВР України в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні набули нових повноважень, пов'язаних із упровадженням інновацій, під якими чинним Законом України «Про інноваційну діяльність» визначені «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [10].

Апарат Верховної Ради України згідно чинного законодавства забезпечує діяльність парламенту у сферах права і науки, організації і документообігу, інформації і комп'ютеризації [8].

Щодо останнього напряму діяльності Апарату, то вона потребує суттєвого вдосконалення. Наприклад, як зазначено у Положенні про Апарат Верховної Ради України у сфері інформаційного та комп'ютерно-технологічного забезпечення діяльності Верховної Ради України його Апарат повинен:

– забезпечувати доступ парламенту, його органів та парламентарів до різноманітної інформації на основі сучасних методів і засобів обробки даних комп'ютерних мереж і телекомунікацій (ст. 9, п. 1);

– формувати і підтримувати в належному стані інтегрований банк даних, пов'язаний із законодавчою, законопроектною та правозастосовною діяльністю парламенту (ст. 9, п. 2);

– здійснювати організацію, створення і забезпечення функціонування комп'ютеризованої інформаційної системи колективного користування, що охоплює законотворчий процес (ст. 9, п. 3);

– здійснювати методичне і технологічне супроводження комп'ютеризованої обробки законопроектів на всіх стадіях їх проходження, а також ведення баз даних процесу законотворення (ст. 9, п. 5);

– забезпечувати функціонування офіційного веб-сайту парламенту (ст. 9, п. 6).

Згідно Закону України «Про інноваційну діяльність» [10] Верховна Рада України: визначає єдину державну політику у сфері інноваційної діяльності» (ст. 7. п. 1); підтримує функціонування і розвиток сучасної інноваційної інфраструктури (ст. 6); сприяє підготовці кадрів у сфері інноваційної діяльності (ст. 3).

Однак, зазначаємо, що ці питання вирішуються доволі повільно. Наприклад, у сфері парламентаризму і парламентської діяльності ще у 2015 році було визначено перелік інновацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України [3], які включили відповідне інформаційно-технологічне забезпечення законотворчої діяльності та законопроектної роботи на основі системи електронного документообігу (насамперед створення автоматизованої системи «Електронний законопроект») та пленарної роботи в середовищі електронної зали пленарних засідань; створення єдиного інформаційного простору законодавчої діяльності, що включає веб-ресурси Верховної Ради, веб-платформи цифрового представництва народного депутата, інтерактивні веб-платформи комунікацій парламенту з виборцями; створення надійного захисту інформаційних ресурсів парламенту; управління та підтримка впровадження ІКТ у діяльність парламенту шляхом розвитку компетентності працівників його апарату.

Як бачимо, ці пропозиції стосувались основних складових елементів парламентської діяльності – виборчої, законодавчої, законотворчої (див.: рис. 1).

Однак, як видно з рис. 1, серед визначених для України Місією Європейського парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса (2015 р.) стратегій інноваційного розвитку вітчизняного парламенту найбільш вирішені на цей час ті, що пов'язані з веб-сайтом, інтернет-порталом парламенту та бібліотечними послугами; найменш вирішеними залишаються – електронні сервіси, такі як електронні механізми участі громадян, мобільні ІТ-послуги, відео-технології, е-парламент, е-законопроект тощо.

Як зазначають дослідники, найбільшої пріоритетності набули «…комунікативні стратегії, спрямовані на молодь і дітей (молодіжний електронний парламент тощо); … різноманітні парламентські додатки» [13, с. 144–150].

Вирішення інших завдань, пов'язаних із забезпеченням системи «Електронний законопроект» та активне використання сучасних засобів комунікації, таких як Twitter,

Складові парламентської діяльності:		
виборча	законодавча	законотворча
інновації, що впроваджуються:		
• веб-ресурси парламенту • веб-платформи цифрового представництва парламентаря • інтерактивні веб-платформи комунікацій парламенту з виборцями	• інформаційно-технологічне забезпечення пленарної роботи парламенту	• інформаційно-технологічне забезпечення законотворчої діяльності на основі системи електронного документообігу
• створення надійного захисту інформаційних ресурсів парламенту • розвиток компетентності працівників апарату з упровадження ІКТ		

Рис. 1. Перелік інновацій, що впроваджуються у парламентську діяльність в Україні

Джерело: авторська розробка на основі [3].

Facebook, YouTube та ін., у системі е-парламенту, ще не набрали достатньої сили, на відміну від європейських парламентів, які більш активно використовують мобільні додатки, що повністю дублюють офіційні сайти їхніх парламентів та надають своїм громадянам такі сервіси, як е-опитування, е-обговорення законопроектів, прямі відео трансляції з парламенту тощо.

Наприклад, у парламенті Швеції діє два *мобільних додатки*, які створенні для внутрішніх потреб працівників апарату [2].

У парламентських апаратах європейських країн для впровадження інновацій *діють офіси управління інноваційними проектами як спеціальні підрозділи*, які здійснюють координацію діяльності всіх структурних підрозділів і контролюють реалізацію стратегічних документів. Це сприяє більш активному використанню наукових розробок у сфері інновацій і впровадженню їх у парламентську діяльність.

Практика роботи європейських парламентів показує, що, окрім виборчих, законодавчих і законопроектних процедур у парламентській діяльності, зарубіжні вчені розглядають ще й постзаконодавчий контроль, яким передбачають розширення участі громадськості у державних справах [12]. В українській практиці це також потрібно врахувати.

У зв'язку з цим, нами уточнена авторська теоретична модель створення електронного законопроекту у парламентській діяльності, яка включає такі етапи:

– перший етап – формування ініціативної групи розробників законопроекту з числа депутатів, їхніх помічників, профільних урядовців, експертів з числа науковців і фахівців конкретної галузі, які активно працюють із соціальними мережами;

– другий етап – використання соціальних мереж і програмних продуктів та відбір найбільш ефективних і доступних;

– третій етап – онлайн участь членів ініціативної групи розробників законопроекту у створення законопроекту;

– четвертий етап – подання законопроекту до профільного комітету парламенту для обговорення;

– п'ятий етап – онлайн голосування членів профільного комітету парламенту;

– шостий етап – висвітлення результату голосування за законопроект у соціальних мережах та пост законодавчий контроль (див.: рис. 2).

Як видно з рис. 2, на кожному етапі створення електронного законопроекту передбачено врахування таких базових принципів інноваційного розвитку парламентської діяльності, як:

– партнерство і співробітництво, яке включає взаємодію й участь експертів до процесу вироблення політики та її реалізації;

– взаємоузгодження інтересів парламенту й органів влади різних рівнів, бізнесу, громадських об'єднань;

– рівноправність між усіма членами суспільства (парламентарями, виборцями);

– цільова орієнтація на досягнення поставленої мети відповідним законопроектом;

– системність у проведенні діалогів експертів і парламентарів з метою вдосконалення законопроекту;

– адаптивність законопроекту до сучасних умов розвитку держави і суспільства;

– відкритість влади для громадського контролю у пост законодавчому процесі;

– субсидіарність, яка забезпечує розмежування сфери компетенції органів влади різних рівнів із відповідним зменшенням ролі держави.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зважаючи на те, що розвиток інформаційного суспільства в Україні набуває значних темпів у сфері застосування

Рис. 2. Модель створення електронного законопроекту

Джерело: розробка автора

цифрових й інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, й у парламентській діяльності, все ще залишається не достатньо обґрунтованою концепція електронного парламенту, в якій мають бути відображені механізми застосування інновацій у виборчому, законодавчому, законотворчому і пост законодавчому процесах. На цьому етапі розвитку інформаційного суспільства в Україні і у зв'язку з оголошеним воєнним станом у державі особлива увага має бути приділена законотворчому процесу, який передбачає включення великої кількості експертів, врахування їх думок з метою створення якісних законопроектів, що задовольнятимуть потреби й інтереси українського суспільства.

Темпи впровадження ІКТ та цифрових технологій мають бути прискореними, тому повноваження суб'єктів їх упровадження у парламентську діяльність мають бути розширені шляхом посилення інформаційної компетентності членів Апарату Верховної Ради України та запровадження у його структуру відповідного підрозділу з управління інноваціями, який сприятиме застосуванню у перспективі таких інновацій, як технології штучного інтелекту, інтерактивні платформи комунікацій парламенту з виборцями, інфраструктурні елементи надійного захисту інформаційних ресурсів е-парламенту, якісне впровадження нових ІКТ.

Список використаної літератури

1. Барматова С. Інформаційно-комунікативний простір політики: обґрунтування основних структурних характеристик. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. Вип. 18. С. 27–35.
2. Даниленко Л. І. Інноваційний менеджмент: курс лекцій для освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування, освітня

програма «Парламентаризм та парламентська діяльність». Київ: ННІПУДС, 2024. 66 с. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/dop/337/files/1cd57ccb-17a2-426f-abfc-47558641b138.pdf
3. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України : підготов. Місією Європейського парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса (2015 р.). URL: http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdfy
4. Електронний парламент. Від паперу до е-парламенту. Підсумки 1-го етапу. ІТ-інфраструктура. 2016. URL: https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/36112.pdf
5. Конституція України. URL: https://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/pershe_chytannya_96.html
6. Легін Л.М. Поняття та критерії якості закону: проблеми визначення. URL: http://oaji.net/articles/2016/3229-1463726041.pdf. С. 199.
7. Парламентаризм та парламентська діяльність: словник-довідник /за заг. ред. д.політ.н., проф. В.А.Гошовської. К.: НАДУ, 2012. 228 с.
8. Про затвердження Положення про Апарат Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України, № 769 від 25 серпня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-%D1%80%D0%B3#Text
9. Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018–2020 роки: Розпорядження Голови Верховної Ради України № 278 від 05 липня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278/18-%D1%80%D0%B3#Text
10. Про інноваційну діяльність: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 36, ст. 266). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text
11. Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: Постанова Верховної Ради України від 13 липня 1999 року. № 916-XIV. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T990916/
12. Франклін де Врізе, Марія Мусмуті. Парламентські інновації через постзаконодавчий контроль: новий посібник для парламентарів. К.: Пабліш Про, 2023. 96 с. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/Committees/Publications/PLS-innovations.pdf
13. Шевчук М. І. Відкритість національних парламентів: досвід країн Європейського Союзу. Ефективність державного управління. 2018. Вип. 2. С. 144–150.

AUTHORIZATION OF SUBJECTS TO IMPLEMENT INNOVATIONS IN DOMESTIC PARLIAMENTARY ACTIVITIES

Andriy Gachkov
Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Antona Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine

The activity of the national parliament (the Verkhovna Rada of Ukraine) in the field of its implementation of one of the main functions – law-making in the conditions of the development of innovative technologies, among which information and communication (ICT), such as e-government, e-parliament, digitalization, are of particular importance.

It was determined that the main subjects of introducing innovations into national parliamentary activity are parliamentarians and employees of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine, who form and implement the policy of openness of socio-political processes in the state in the conditions of the development of the information society, through the use of electronic parliament.

It was found that the quality of future laws depends to a large extent on the level of information and organizational and technical support of their activities and the creation of proper working conditions, which is characterized by the achievement of the optimal degree of orderliness of existing or potential tasks in a certain field, in particular in the field of innovative parliamentary activity, which is understood as a special type of political and administrative activity in the field of electoral, legislative and law-making processes, which is carried out by its subjects (parliamentarians and voters) at the state and local levels for the development and implementation of public policy with the use of ICT.

It was emphasized that ICT in parliamentary activity is an innovation that qualitatively changes its previous state, in particular, in the law-making process by introducing a new model of an electronic draft law, which includes the following stages: formation of an initiative group of drafters of the draft law; use of existing social networks and software products; online participation of members of the initiative group in the development and discussion of the draft law; development of the electronic voting procedure for the draft law and coverage of the result in social networks.

It is recommended to attribute the implementation of innovations to the powers of the main subjects of parliamentary activity, including the theoretical model of the electronic draft law, which requires the performance of new functions and the creation of a new unit in the structure of the national parliament for innovation management.

Key words: innovation, parliamentary activity, innovative parliamentary activity, parliamentarian, information society, information and communication technologies, digitalization, electronic parliament, Verkhovna Rada of Ukraine, legislation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 195–202
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 195–202

УДК 323.39;321.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.22

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Олена Горбань
Полтавський університет економіки і торгівлі,
навчально-науковий інститут денної освіти, кафедра правознавства,
вул. Івана Банка, 3, 36003, м. Полтава, Україна

Демократія ґрунтується на суверенітеті народів, який має забезпечуватися чіткими критеріями оцінювання політичних еліт. В українському елітознавстві це є науковою проблемою.

У статті проаналізовано еволюцію представницької демократії в партисипаторну й деліберативну. Встановлено, що порушення принципу суверенітету народів політичними елітами спричинило кризу представницьких демократій і змусило політичні еліти доповнити вибори іншими формами прямої демократії, узяти курс на зростання середнього класу. Встановлено, що політична еліта в Україні проігнорувала тренд партисипаторної демократії. Досліджено еволюцію партисипаторної демократії в деліберативну на основі політики еліт на зменшення середнього класу та стратегії «мозаїчної» демократії. Колективні форми прямої демократії нівелювалися елітами індивідуалізованими формами. Домінуючими в політичних процесах стали неформальні групи еліт. Міграційна політика еліт нівелювала національну ідентичність демократій мультикультурними меншинами. Традиційний критерій *довіри* гомогенних народів-націй до політичних еліт на виборах почав підмінятися їх *схваленням* на виборах та довільних соціологічних опитуваннях гетерогенною сукупністю мультикультурних меншин.

На основі проведеного аналізу проблеми авторка сформулювала такі критерії оцінювання політичних еліт: 1) забезпечення більшості середнього класу в складі народів; 2) пріоритет форм прямої демократії над похідними індивідуалізованими формами; 3) збереження національної ідентичності народів; 4) довіра народів до політичних еліт з правом відкликання обраних до органів влади делегатів та правом народного вето на політичні рішення, які не відповідають інтересам народів.

Ключові слова: демократія, партисипаторна демократія, деліберативна демократія, політична еліта, критерії оцінювання.

Постановка проблеми. Дослідження проблематики політичних еліт здійснюється в межах міждисциплінарного елітознавчого наукового напрямку. Однак в Україні критерії оцінювання політичних еліт у демократичних політичних процесах досі малодосліджені. Наукова та практична актуальність вирішення зазначеної проблеми обумовлюється суспільною роллю політичних еліт. Науковці визначають її «установчою» й «безсумнівно провідною» щодо правил функціонування та розвитку держави і суспільства [1, с. 3; 2, с. 156]. Водночас відмічають вкрай рідке оцінювання суб'єктів політичних процесів, що ускладнює «змістовні, порівнювальні та контрольовані показники» їх діяльності [3, с. 80]. Відтак це суперечить принципу суверенітету народу.

Аналіз використаної літератури. Виходячи з міждисциплінарного характеру досліджень проблематики політичних еліт, авторка використала політологічну, філософську, соціологічну, юридичну літературу. Наукові висновки щодо суспільної ролі політичних еліт узяті з публікацій «Елітознавство» за заг. ред. В. Гошовської та Т. Томашевської [1; 2]. Висновки методологічного характеру використані із публікацій І. Голіяд (про подолання основного

© Горбань О., 2024

недоліку традиційних елітологічних методологій, які ігнорують фактично домінуючі неформальні впливи на політику) [4] та Д. Кірюхіна (про феномен незгоди у політичних процесах деліберативної демократії) [5]. Особливості оцінювання публічної політики в сучасних розвинутих демократіях використані із публікації І. Петренка, О. Салтовського, В. Федорченка та В. Колюха. Вони загалом безвідносні до політичних еліт як суб'єктів, проте цінним є фрагмент про приховані і заявлені цілі зацікавлених сторін у прийнятті політичних рішень [3].

У прямій постановці проблеми дослідження в Україні критеріїв оцінювання політичних еліт започаткував Д. Сергатюк [6]. Основним критерієм він визначив рівень спроможності політичних еліт задовольнити корінні інтереси суспільства і держави. Але цей критерій надто загальний і безвідносний до конкретних у часі та просторі моделей демократичних політичних процесів. Відтоді авторка не виявила публікацій по цій проблемі, яка є невирішеною частиною проблематики дослідження політичних еліт.

Із концептуального розмаїття визначень терміну «політична еліта» авторка обрала широке його тлумачення С. Щербиною [7]. Найбільш загальне розуміння терміну «демократія» у зарубіжних його концепціях виявила С. Наумкіна [8] й воно використовується у статті як визначальне щодо критеріїв оцінювання участі політичних еліт у демократичних політичних процесах.

В аналізі ролі політичних еліт у політичних процесах еволюції демократії від представницької моделі до партисипаторної та деліберативної (унаслідок негативного оцінювання еліт народами) авторка використовувала публікації Т. Андрійчук [9] та А. Ковальова [10] (про причини еволюції та зміну форм політичних процесів), Ю. Шведи (про досвід референтної демократії) [11], Я. Богів (про роль політичних еліт у проведенні референдумів) [12], В. Горбаня та О. Горбань (про відношення політичних еліт до референдумів) [13], Павленка І., Даниляка О., Макарова Г., Руденка А. (аналіз розвитку форм безпосередньої демократії в Україні) [14], О. Чальцевої (аналіз теорії і практики деліберативної демократії) [19], В. Горбань і О. Горбань (про проблему національної ідентичності як критерій оцінювання політичних еліт у деліберативних політичних процесах) [20, 21, 22], Т. Краснопольської та І. Милосердної (про маніпулятивну технологію індигенної демократіЇ) [23], А. Бучинської (протиставлення деліберації прямій демократії) [24], Н. Ротар (про дефіцит демократії при деліберації) [25].

Аналіз проблеми середнього класу як критерію оцінювання діяльності політичних еліт здійснювався за публікацією авторки [13] та публікаціями Й. Терборна [15], Ф. Фукуями [16], Є. Головахи [17; 18].

У якості одного зі зразків оцінювання політичних еліт використані оцінювальні висновки Програми розвитку ООН в Україні «Доброчесність та інклюзивність демократичних процесів в Україні» [26].

Метою статті є обґрунтування авторської позиції щодо критеріїв оцінювання політичних еліт у сучасних демократичних політичних процесах.

Виклад основного матеріалу. Визначаючись із термінологією, авторка надала перевагу широкому тлумаченню терміну «політична еліта». Це – лідери із вищого ешелону влади та периферійні політики й адміністратори, активісти партій і діячі місцевого масштабу; опозиційна контреліта, яка не має прямого доступу до владних управлінських функцій); навколо елітне оточення (експерти, радники, референти, консультанти, офіційні й неофіційні аналітичні центри, політичні команди та групи тиску) [7, с. 212–213]. У концептуальному розмаїтті визначень демократії авторка обрала виявлене С. Наумкіною її загальне розуміння: забезпечення народу можливості визначати характер політики

насамперед через вибори та референдуми [8, с. 162]. Для політичних еліт, обраних народами до влади, таке забезпечення є обов'язком, виконання якого підлягає оцінюванню.

Інститут виборів є основою представницької моделі демократії. Але з кінця 1960-х рр. в Європі вона викликала масові народні протести з вимогами розширення участі громадян в політичних процесах. Тим самим народи негативно оцінили участь владних і опозиційних політичних еліт, які за тривалу історію представницьких демократій через вибори змінювалися при владі. *Недовіра народів* до політичних еліт проявилася як критерій оцінювання їх участі у демократичних політичних процесах. Недовіра проявилася у розмаїтті форм: абсентеїзм, громадянська непокора та ін., негативні оцінюваннях під час соціологічних опитувань. Причиною кризи представницької демократії стала підміна суверенітету народу суверенітетом парламенту, що вже в 1947 р. розкрив В. Черчилль в афоризмі про демократію як «найгіршу форму правління» (окрім усіх існуючих).

Політичні еліти вимушено (під громадським тиском), як відзначила Т. Андрійчук, пішли на доповнення представницької демократії партисипаторною заради своєї, підірваної народними протестами, легітимації [9, с. 45, 46–47]. Основою партисипаторної (основаної на прямій політичній участі народу) моделі демократії став інститут референдумів. А. Ковальов вказує на «місію» партисипаторної демократії в тотальному впровадженні «механізмів прямої демократії: плебісцити, масові рухи, широке самоврядування». Потрібно «якомога більшої кількості плебісцитів», «забезпечення спрощених механізмів відкликання політичних представників» [10, с. 181, 182]. Саме політичні еліти (правлячі й опозиційні) приймали політичні рішення про проведення референдумів та імплементацію їх результатів. Аналіз європейського досвіду референдумів Ю. Шведою виявив найбільшу їх кількість у 70–80-х рр. XX ст. *з тенденцією до зменшення кількості та нерівномірністю проведення різними країнами* [11, с. 117, 118, 119].

У цьому зв'язку характерним є висновок Я. Богів щодо фактору політичної волі правлячих еліт у нівелюванні прямої політичної участі народів [12, с. 208–211]. Типовим прикладом такої ролі є опублікована авторкою позиція представника європейських політичних еліт Я. Аугштайна про недоцільність референдумів і більшої участі людей у прийнятті політичних рішень, оскільки парламенти мають захищати демократію від мало освіченого й некомпетентного народу [13, с. 27, 29]. За приклад доцільно навести й позицію захисту Т. Андрійчук правлячих політичних еліт, які інтерпретують державні інтереси усупереч народному волевиявленню. Вона застерігає від *можливої негативної ролі референдумів* у наданні змоги «ображеним» громадянам висловити протест уряду, ускладнювати прийняття ним рішень [9, с. 47].

В Україні, за оцінкою аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень, досвід референдумів після 1991 р. є негативним порівняно з хоч і не досконалим європейським [14, с. 15]. Тобто місцеві політичні еліти більше орієнтуються не на зразки європейської демократії, як заявляють, а на європейські політичні еліти. Усі вони остерігаються загроз від зобов'язуючої щодо них волі народної більшості, висловленої на референдумах. При цьому елітарність розглядається як вища від народних мас освіченість і компетентність, а тому й право на керівну роль у суспільстві.

Щодо проблеми співвідношення суверенітетів народу та держави (як апарату правлячих політичних еліт) авторка публікувала свою позицію, основану на Аристотелевій методології кількісного і якісного вимірів демократії [13]. За умов *бідності більшості народу* (і, як наслідок, малої освіченості та культури) він схильний підпадати під вплив демагогів, тяжіє до охлократії чи олігархату. Якісним мірилом демократії Аристотель пропонував питому вагу в народі *середніх за достатком громадян* (відтак і освічених, культурних,

вільних). Владна воля їх більшості унеможливить негативні впливи на суспільство бідної та багатої меншостей. На практиці лише у другій половині XX ст. досягнутий західними демократіями високий рівень розвитку зумовив у них розробки та втілення політичними елітами програм створення так званого «середнього класу». Загалом його питома вага в цих країнах досягла більше-менше 50%, але по тому розпочалася криза середнього класу в цих країнах із тенденцією олігархізації та зростання майнового розриву між багатою меншістю суспільств і відносно бідною більшістю. Так, Й. Терборн відзначає скорочення середнього класу із середини 1980-х до 2019 рр. у розвинутих демократіях і занепокоєння щодо можливостей ліберальної демократії пережити такий занепад [15]. Ф. Фукуяма вказує на дестабілізацію суспільства в США унаслідок побоювань середнього класу втратити свій статус, у чому він звинувачує еліти [16]. У цьому зв'язку авторка розділяє та вважає доцільним актуалізувати позицію А. Ковальова про залежність ризиків «елітизації» політичної сфери від наявності «якнайширшого середнього класу» – соціальної опори якісної демократії [10, с. 181, 182]. Але політичні еліти розвинутих країн, зважаючи на зменшення середнього класу попри декларовані турботи про демократію, більше неформально пов'язані з інтересами зростаючих статків і суспільної ваги олігархату. Тому слушним є зауваження дослідників про необхідність виявлення й належного оцінювання розбіжностей між формально проголошеними політиками цілями прийняття рішень та неформальним впливом на них усіх (тобто й прихованих) зацікавлених і залучених до формулювання й реалізації політики [3, с. 84].

В Україні, на противагу країнам Західної Європи, Є. Головаха за період 1994–2006 рр. охарактеризував середній клас як низький у кількісному (11% у складі населення) та якісному (за гідним рівнем життя на основі легальних доходів) вимірах [17]. До 2020 р., за його даними, ситуація не змінилася, а тому можлива лише «мінімалістська» представницька демократія [18]. Тож питома вага середнього класу в народі, на думку авторки, є більш вагомим критерієм оцінювання діяльності політичних еліт, ніж критерій довіри до них народів.

Вагомим фактором впливу політичних еліт на демократичні політичні процеси є можливості маніпулювати (за допомогою політтехнологів) політичною свідомістю та поведінкою громадян. За приклад слід навести еволюцію, при сприянні політичних еліт, партисипаторної демократії в Європі у деліберативну. На відміну від першої друга підміняє пряме визначення політики волею більшості народу на виборах та референдумах діалоговими формами спілкування політичних еліт з обраними ними ж для цього індивідуалізованими суб'єктами громадянського суспільства заради. Метою проголошується досягнення якнайширшого суспільного консенсусу. О. Чальцева аргументує деліберацію індивідуалізацією сучасного суспільства і розглядає участь людини в політиці в якості «індивідуалізованого суб'єкта» [19, с. 13]. Але аналіз Д. Кірюхіним сучасної деліберативної демократії констатував феномен незгоди у політичних процесах і неможливість досягнення загального консенсусу унаслідок плюралізму конфлікту інтересів та уявлень про справедливість і благо [5, с. 84]. Сама ж О. Чальцева відзначила імітаційний характер «індивідуалізованої» політичної участі при контрольованій державою й олігархами публічності [19, с. 98–99, 102].

Також слід зауважити, що деліберативна демократія синхронізується зі скерованими політичною елітою процесами фрагментації гомогенних народів-націй на гетерогенні спільноти мультикультурних меншостей. Такою «мозаїчною» (за визначенням Е. Тоффлера в праці «Метаморфози влади») демократією легко управляти, довільно комбінуючи з меншин більшість у виборчих процесах. Зазначеному процесу сприяє досліджена авторкою та В. Горбанем міграційна політика політичних еліт розвинутих держав, унаслідок якої

в цих державах виникла криза національної ідентичності [20; 21; 22]. Новітнім політтехнологічним винаходом еліт у стратегії денаціоналізації демократій є так звана індигенна демократія. Її сутність, як визначають дослідники, полягає у «політизації корінних народів з метою захисту своїх прав» у мультикультурних суспільствах з метою протиставлення місцевих громад домінуючому етносу в державі. При цьому конфліктність універсального визначення «корінного народу» спрямовується на етнічне протиставлення місцевих громад домінуючому етносу в державі [23, с. 109, 110]. Отже «Мозаїчна» демократія підриває суверенітет народу як основу національних демократій. Наявність проблем національної ідентичності (чи їх відсутність) має бути одним із критеріїв оцінювання політичних еліт у достатніх (чи ні) турбот про збереження національної природи демократій.

В Україні деякі науковці ідеалізують деліберативну демократію на противагу партисипаторній посилаючись на зарубіжний досвід. Так, А. Бучинська вбачає у першій на противагу другій сприяння безпосередньому впливу громадян на артикуляцію суспільно-політичних проблем, на підготовку та реалізацію державних рішень, на контроль за їх виконанням [24, с. 26, 27, 37]. Водночас А. Ковальов обґрунтовує взаємозв'язок між партисипаторною та деліберативною демократіями, а представники останньої мають «спиратися на фундаментальні положення партисипаторного підходу» [10, с. 181, 182, 186]. Н. Ротар у дослідженні сучасного оновлення деліберативної демократії в Європі відзначає вказівки в його офіційних документах на дефіцит демократії як актуальну, перманентну проблему [25, с. 235, 237, 250].

Критичний аналіз деліберативних практик підтверджує висновок І. Голіяд про необхідність подолання основного недоліку традиційних елітологічних методологій, які не враховують домінування в суспільстві неформальних інститутів і прийняття найважливіших стратегічних рішень через ці неформальні структури [4]. Показовим прикладом оцінювання політичних еліт є моніторинг Програмою розвитку ООН демократичних процесів в Україні з листопада 2018 до лютого 2019 рр. Зокрема він виявив: 1) збереження після Революції гідності тривожно низького рівня довіри громадськості до політичних інституцій; 2) вирішальний вплив на політичні процеси та прийняття рішень бізнес-інтересів неформальних політичних структур, які маніпулюють формальними політичними та інституційними, що суттєво обмежує можливості громадян належно бути включеними у політичні процеси та вимагати підзвітності політичних еліт [26, с. 3]; 3) тіньові зв'язки між політикою та бізнес-інтересами підкріплюються непрозорими відносинами між грошима та політикою (належні або пов'язані з бізнес структурами ЗМІ публікують замовні матеріали під час виборчих кампаній або за межами виборчого циклу на підтримку потрібних кандидатів або виставляють їхніх опонентів у негативному світлі, дискредитують організації громадянського суспільства [26, с. 8, 9]; 4) залучення громадськості до прийняття рішень часто є більш декларативним, ніж реальним. Дорадчі органи часто працюють недостатньо ефективно, до багатьох із них входять представники, пов'язані з владними структурами. Такі групи часто служать для імітації громадських консультацій і фактично вони нівелюють участь громадськості у прийнятті рішень, знеохочуючи та маргіналізуючи її [26, с. 11].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Народи та політичні еліти є тією суперечністю, яка зумовлює еволюцію й розвиток демократій. Це дві протилежності: вони взаємно відштовхуються в боротьбі за владу як інструмент визначення політичного курсу й притягуються необхідністю компетентного політичного керівництва й управління країнами. Для забезпечення народам можливостей визначати характер політики необхідні конкретні критерії оцінювання політичних еліт для контролю та регулюючого впливу на них. Основними критеріями мають бути: 1) питома вага середнього класу як більшості

в складі народів (головний показник служіння еліт демократіям); 2) баланс між пріоритетними формами прямої колективної демократії народів (вибори, референдуми) та похідними індивідуалізованими формами (громадські ради, консультації тощо); 3) національна ідентичність народів як основа єдності їх волевиявлення в колективних формах прямої демократії; 4) довіра народів до політичних еліт з правом відкликання обраних до органів влади делегатів та правом народного вето на політичні рішення, які не відповідають інтересам народів.

Подальших міждисциплінарних наукових досліджень потребують проблеми: балансу колективних та індивідуалізованих форм політичної участі народів у політичних процесах; правового регулювання взаємодії народів з політичними елітами в демократичних політичних процесах на основі принципу суверенітету народів; унеможливлення маніпулятивних політичних технологій впливу еліт на політичну свідомість і поведінку громадян.

Список використаної літератури

1. Елітознавство : підручник / за заг. ред. В. Гошовської. Київ, 2013. 268 с.
2. Томашевська Т. Теоретичні засади поняття політико-управлінська еліта. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 1. С. 153–156. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2015/34.pdf (Дата звернення: 13.02.2024).
3. Петренко І., Салтовський О., Федорченко В., Колюх В. Особливості оцінювання публічної політики: уроки для України. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 80–87. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/69_2022/12.pdf (Дата звернення: 17.12.2023).
4. Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. *Магістеріум*. *Вип. 10. Політичні студії*. Київ, 2002. С. 4–9. URL: https://ezp.ukma.edu.ua/bitstreams/24f96524-7b63-4974-804a-c03276bf5a3e/download (Дата звернення: 24.10.2024).
5. Кірюхін Д. Теорія деліберативної демократії та «факт незгоди». *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 73–86. URL: https://doi.org/10.15407/fd2020.05.073 (Дата звернення: 24.10.2024).
6. Сергатюк Д. Критерії оцінення елітарності й ефективності діяльності сучасної політичної еліти. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 143–152. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/78146 (Дата звернення: 24.10.2024).
7. Щербина С. Структура політичної еліти в сучасному українському суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. Вип. 83. С. 210–215. URL: http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2019/83/27.pdf (Дата звернення: 14.02.2024).
8. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 162–170. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/naumkina_tretia.pdf (Дата звернення: 29.01.2024).
9. Андрійчук Т. Партисипаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 45–51. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pollife_2019_1_8 (Дата звернення: 23.03.2024).
10. Ковальов А. Партисипаторний напрям демократії як предтеча деліберативного підходу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2018. Вип. 17. С. 180–186. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/17_2018/27.pdf (Дата звернення: 27.02.2024).

11. Шведа Ю. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії. *Політичний менеджмент*. 2007. № 4. С. 112–124. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shveda_referendum.pdf (Дата звернення: 22.01.2024).
12. Богів Я. Безпосередня демократія як форма реалізації народного суверенітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 22. С. 205–213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2019_22_32. (Дата звернення: 26.01.2024).
13. Горбань В., Горбань О. Глобалізація і демократія: соціальний аспект. *Сучасне суспільство*. 2017. Випуск 1(13). С. 25–40.
14. Павленко І., Даниляк О., Макаров Г., Руденко А. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування. Київ, 2019. 65 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/dopovid-1.pdf (Дата звернення: 26.01.2024).
15. Терборн Й. Мрії та кошмари середніх класів світу. *Соціологія*. 17.09.2020. URL: https://commons.com.ua/ru/mriyi-ta-koshmari-serednih-klasiv-svitu/ (Дата звернення: 06.02.2024).
16. Фукуяма Ф. Проти політики ідентичності. *Збруч.* URL: https://zbruc.eu/node/86956 (Дата звернення: 27.10.2024).
17. Головаха Є. Політична реформа: соціальні та психологічні виміри. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*. Київ, 2008. Розд. 15. С. 710–758.
18. Повідомлення НАН України. Національна академія наук України. 2020, 23 жовт. URL: http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7074 (Дата звернення: 24.07.2024).
19. Чальцева О. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця, 2017. 336 с.
20. Горбань В., Горбань О. Глобалізація і демократія: політико-правовий і етнотериторіальний аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2015. Вип. 23. С. 5–17.
21. Горбань В., Горбань О. Глобалізація і демократія: етнічний аспект. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право».* 2016. Вип. 24. С. 97–114.
22. Горбань В. Проблема розуміння поняття «народ» у взаємозв'язку з демократією. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право».* 2016. Вип. 25. С. 66–84.
23. Краснопольська Т., Милосердна І. Індигенна демократія: від концептуалізації до інституціалізації. *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 108–116. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/71_2023/15.pdf (Дата звернення: 20.02.2024).
24. Бучинська А. Категорія «політична участь» у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан. *Політичні дослідження*. 2022. № 2(4). С. 26–41. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/2_Buchynska.pdf (Дата звернення: 27.01.2024).
25. Ротар Н. Інституційне оновлення деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 3(14). С. 234–252. URL: https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/download/283/26 (Дата звернення: 15.02.2024).
26. Доброчесність та інклюзивність демократичних процесів в Україні – аналіз проміжних результатів дослідження в областях України. Лютий 2019 року. С. 1–20. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Ukr_Integrity-and-Inclusiveness-report-FINAL_22-05-2019.pdf (Дата звернення: 24.10.2024).

CRITERIA FOR EVALUATING POLITICAL ELITES IN MODERN DEMOCRATIC POLITICAL PROCESSES

Olena Gorban
Poltava University of Economics and Trade,
educational and scientific institute of full-time education, department of law,
Ivana Banka str., 3, 36003, Poltava, Ukraine

Democracy is based on the sovereignty of peoples, which must be ensured by clear criteria for evaluating political elites. In Ukrainian elite studies, this is a scientific problem.

The article analyzes the evolution of representative democracy into participatory and deliberative democracy. It was established that the violation of the principle of people's sovereignty by political elites caused a crisis of representative democracies and forced political elites to supplement elections with other forms of direct democracy, to take a course for the growth of the middle class. It was established that the political elite in Ukraine ignored the trend of participatory democracy. The evolution of participatory democracy into deliberative democracy based on the policy of elites to reduce the middle class and the strategy of «mosaic» democracy is studied. Collective forms of direct democracy were leveled by elites with individualized forms. Informal groups of elites became dominant in political processes. The migration policy of elites leveled the national identity of democracies by multicultural minorities. The traditional criterion of trust of homogeneous peoples-nations in political elites in elections began to be replaced by their approval in elections and arbitrary sociological surveys by a heterogeneous collection of multicultural minorities.

Based on the analysis of the problem, the author formulated the following criteria for evaluating political elites: 1) ensuring the majority of the middle class among the people; 2) the priority of forms of direct democracy over derivative individualized forms; 3) preserving the national identity of peoples; 4) people's trust in political elites with the right to recall elected delegates to government bodies and the right of the people's veto on political decisions that do not meet the interests of the people.

Key words: democracy, participatory democracy, deliberative democracy, political elite, evaluation criteria.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 203–209
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 203–209

УДК 327.3:5+327.7:8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.23

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН У МЕЖАХ ПІВНІЧНОГО ОБОРОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА NORDEFCO

Лілія Горбачова, Ольга Івасечко
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

У статті висвітлено основні аспекти партнерства скандинавських країн у межах Північного оборонного співробітництва (NORDEFCO). Досліджено політичні, військові аспекти й ключові цілі співпраці, серед яких: підвищення економічної ефективності шляхом багатонаціональної координації, колективний захист, реформування сектору безпеки, розбудова потенціалу для підтримки міжнародного миру та спільні технологічні розробки. Зазначено, що важливим чинником для відновлення та поглиблення співпраці нордичних країн у межах NORDEFCO стала російська анексія Криму у 2014 році та повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році, що суттєво змінило безпекову ситуацію в регіоні. Здійснено аналіз комплексних політичних настанов "Vision 2025" та "Vision 2030", які спрямовані на підвищення спроможності Північних країн до спільної відповіді на нові загрози, наприклад, кібербезпеку та гібридні загрози. Окрема увага приділяється впливу приєднання Фінляндії та Швеції до НАТО та поглиблення оборонної співпраці у регіоні і посилення військової інтеграції з іншими державами-членами Альянсу. У статті також розглянуто новітні виклики, з якими зіштовхуються Північні країни, зокрема труднощі з реалізацією спільних закупівель озброєнь через правові та бюрократичні перешкоди, а також геополітичну конкуренцію за ресурси, транспортні маршрути та стратегічні можливості в Арктичному регіоні та Північній Атлантиці. Висвітлено пріоритетні напрямки співпраці нордичних країн у межах Північного оборонного співробітництва NORDEFCO, як-от: переорієнтація співпраці у сфері спроможності з наголосом на Процес оборонного планування НАТО (NDPP), тісніша кооперація під час навчань та ініціатив щодо подальшого внеску у розбудову сфери озброєнь. Зроблено висновок, що NORDEFCO є важливою платформою для поглиблення оборонної співпраці між країнами Північної Європи, і його розвиток сприятиме зміцненню колективної безпеки в регіоні.

Ключові слова: Північне оборонне співробітництво, безпека, Швеція, Норвегія, Ісландія, Данія, Фінляндія, НАТО.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин багатосторонні механізми співпраці часто зіштовхуються із викликами при вирішенні важливих питань через необхідність консенсусу та розбіжності в інтересах держав-учасниць. Тож дедалі більше країн віддають перевагу участі в мінілатеральних форматах об'єднань, зокрема у сферах торгівлі, безпеки, фінансів та зміни клімату. Такі альянси дозволяють державам швидше адаптуватися до змін у геополітичній ситуації, особливо в умовах регіональних загроз. Яскравим прикладом такої співпраці у безпековому вимірі є NORDEFCO. Скандинавське співробітництво може стати взірцем для інших країн та регіонів у розвитку інтеграційних процесів, що сприяють миру та стабільності. У світлі змін у глобальній політиці, зокрема загострення конфліктів у Європі та світі, важливого значення набуває вивчення ефективності регіональних ініціатив у протидії сучасним викликам для безпеки.

© Горбачова Л., Івасечко О., 2024

Тому **метою статті** є аналіз особливостей та перспектив співробітництва скандинавських країн у межах NORDEFCO з акцентом на колективну безпеку, оборонні ініціативи та реагування на нові типи загроз.

Джерельною базою цього дослідження стали праці зарубіжних дослідників [1; 4; 5; 8; 10; 12; 19; 20–22], які дали нам змогу з'ясувати сутність, причини та особливості організації Північного оборонного співробітництва. Для того, щоб проаналізувати участь нордичних країн та їх роль в діяльності об'єднання, загрози та виклики на шляху розвитку співробітництва у роботі використано річні звіти та стратегії NORDEFCO [2; 3; 6; 7; 9; 11; 14] і НАТО [13; 14] . Крім того, важливу роль у нашому досліджені відіграли прес-релізи на офіційних сторінках урядів країн-членів та англомовних ЗМІ [2; 15–18; 23].

Основний матеріал. Витоки Північноєвропейського оборонного співробітництва сягають 1960-х років. Скандинавські країни прагнули експортувати до міжнародних інституцій найкращі практики, в тому числі у сфері безпеки. Їм вдалось розробити свою модель добробуту для суспільств життєздатною в глобальному масштабі [1].

Примітно, що початково співпраця між скандинавськими країнами передбачала обмін інформацією та спільну миротворчу діяльність, а обов'язки були розподілені між миротворчими навчальними центрами: Данія відповідала за курси військової поліції, Фінляндія – за підготовку військових спостерігачів, Норвегія – за спеціалістів з матеріально-технічного забезпечення, Швеція – за штабних офіцерів. У межах цієї співпраці наприкінці XX та на початку XXI ст. було створено три окремі структури: Північне співробітництво у сфері озброєнь (NORDAC) у 1994 році, Північна угода про підтримку миру (NORDCAPS) у 1997 році та Північні допоміжні оборонні структури (NORDSUP) у 2008 році. У 2009 році ці структури були об'єднані в одну: Північне оборонне співробітництво (NORDEFCO) [2]. Причина заснування NORDEFCO полягала в створенні національних військових можливостей більш економічно ефективним шляхом за допомогою багатонаціональної співпраці, щоб обмежити додаткову бюрократію та максимально використовувати звичайні національні ланки командування [3].

До складу NORDEFCO увійшли Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія та Швеція. Структура NORDEFCO охоплює як політичний, так і військовий аспект співпраці, цілями якої є реформування сектору безпеки, розбудова потенціалу для підтримки міжнародного миру, спільні технологічні розробки. Держави взяли на себе зобов'язання щодо колективного захисту національних кордонів шляхом об'єднання частин своїх збройних сил, інтеграція також присутня в координації та оперативній діяльності національних військ [4]. Ініційовані заходи узгоджуються всередині структури, але фактичне здійснення та участь у них залишаються національними рішеннями.

Варто зазначити, що Данія спочатку не брала активної участі (через її дещо іншу оборонну концепцію), як і Ісландія, яка не мала власних сил оборони. Деякі спільні проєкти були швидко реалізовані, зокрема навчання військово-повітряних сил, але більш фундаментальні, такі як придбання військової техніки, – виявились складнішими для реалізації.

Через кілька років інтерес до проєкту зник. Проте російська анексія Криму та війна на сході України докорінно змінили ситуацію. Робота у межах Північного оборонного співробітництва поновилась у п'яти сферах: спроможність, озброєння, людські ресурси, підготовка та навчання, а також операції [5, с. 36].

У червні 2016 року між міністерствами оборони Північних країн і штабом збройних сил було встановлено безпечний зв'язок за допомогою телефонів, відеотелефонів та комп'ютерів [6]. У жовтні 2017 року NORDEFCO вперше організувала штабні навчання за участю вищого військового керівництва і представників міністерств оборони,

забезпечивши неформальну обстановку для обговорення змодельованих сценаріїв у Північному регіоні [7].

Не менш важливу роль відіграли кілька масштабних військових навчань у регіоні, в яких брали участь війська як північних країн, так і Сполучених Штатів та інших країн НАТО. Країни-учасниці розвинули оперативну сумісність між своїми силами, і дали сигнал росії, що здатні протидіяти останній. У військових навчаннях «Аврора – 2017», які проходили у Швеції та "Trident Juncture – 2018" під егідою НАТО у Норвегії брали участь близько 20 000 і 50 000 військовослужбовців відповідно. Проте більш глибока співпраця, зокрема спільне оборонне планування було неможливим, оскільки Швеція та Фінляндія не були членами Північноатлантичного альянсу на той час [8, с. 13].

У листопаді 2018 року міністри оборони держав-учасниць NORDEFCO підписали комплексні політичні настанови – "Vision 2025", які визначили напрямки роботи щодо оборонної співпраці в північному регіоні на період до 2025 року. Метою "Vision 2025", з-поміж іншого, є зробити NORDEFCO платформою для тісного політичного діалогу, обміну інформацією та координації спільних скандинавських позицій щодо можливих кризових ситуацій. З огляду на зростаючу загрозу тероризму, кібернетичних та гібридних викликів, у "Vision 2025" мова також йде про необхідність тіснішої співпраці в цих сферах [9].

У межах роботи організації вивчається низка різних моделей співпраці, які можуть бути використані як основа для підтримки спільного скандинавського ресурсу кіберзахисту, який міг би включати обмін розвідувальними даними та надавати можливості для спільних дій у відповідь на атаки в країнах Північної Європи. У скандинавських країнах спостерігається значне збільшення як частоти, так і інтенсивності кібератак, спрямованих проти приватних і державних організацій. Згідно з даними національних центрів кіберзахисту Швеція, Норвегія та Фінляндія підвищили рівень кіберзагрози до високого, тоді як Данія – до критичного після серії атак на державні департаменти та банки, зокрема 11-годинну атаку на основну ІТ-мережу Міністерства оборони. Національні агентства з кіберзахисту в регіоні надалі попереджають про ймовірні атаки, зокрема з боку росії, Північної Кореї та, можливо, Китаю. Північне оборонне співробітництво є ідеальним засобом для виведення співпраці країн у сфері кібербезпеки та спільних дій на новий рівень [10].

Новий поштовх для посилення співпраці Північноєвропейського оборонного співробітництва дало повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році, що значно вплинуло на міжнародну, зокрема на європейську, архітектуру безпеки [11].

У скандинавському контексті це призвело до того, що Фінляндія та Швеція подали заявку на вступ до НАТО, і з 7 березня 2024 року всі країни NORDEFCO є членами Організації Північноатлантичного договору [12]. Оскільки це було останньою перешкодою на шляху до спільного оборонного плану, відтепер національні оперативні плани можуть бути тісно узгоджені один з одним, з регіональними планами НАТО та національними планами деяких головних держав організації [8, с.13].

У першому півріччі 2024 року в Європі та на Атлантиці були проведені безпрецедентні за масштабами й кількістю задіяного особового складу й техніки військові маневри НАТО "Steadfast Defender". Фактично "Steadfast Defender-24" є серією окремих навчань, які проводяться на території різних країн НАТО, але їх об'єднує спільна мета – протидія ймовірній агресії з боку РФ. Наприклад, військові навчання на півночі відбуваються під умовною назвою "Nordic Response-24". Раніше щороку вони проводилися під умовною назвою "Cold Response" лише на півночі Норвегії. Але з приєднанням до НАТО Фінляндії і Швеції навчання були розширені на всю Скандинавію, і до них долучились понад 20 тис. військових з 13-ти країн НАТО [13].

Незважаючи на те, що спільні зусилля НАТО є ключовими, сила Альянсу ґрунтується на інвестиціях в оборону та можливостях його держав-членів, як зазначено у статті 3 Північноатлантичного договору [14]. З початком російсько-української війни держави-члени НАТО, зокрема країни Північної Європи, крім Ісландії, яка не має власних збройних сил, зобов'язалися досягти мети щодо виділення щонайменше двох відсотків річного ВВП на оборонні витрати. Фінляндія виконує цю вимогу, тоді як Данія та Швеція планує досягнути встановленого рівня у 2024 році, а Норвегія – 2026 році [15; 16; 17]. Хоча всі чотири країни ініціювали значне збільшення видатків на оборону, велика частина цього пішла на допомогу Україні, відновлення резервів і компенсацію інфляції, тож інвестиції були надзвичайно скромними. Згідно зі звітом Комісії з питань оборони Норвегії, представленим національному уряду в травні 2023 року, існує катастрофічна невідповідність між обороноздатністю країни та поточними і майбутніми викликами безпеці, з якими стикається країна [18]. Така ж серйозна ситуація в Данії та Швеції. Зважаючи на цей контекст, потенційна надмірна залежність країн Північної Європи від своїх союзників НАТО викликає стурбованість щодо регіонального впливу та свободи маневру всередині альянсу [19].

Водночас офіційні особи країн Північної Європи неодноразово наголошували на недостатній співпраці щодо спільного придбання матеріальних засобів. Коли було створено NORDEFCO, очікувалося, що дво-, три-, багатосторонні закупівельні проєкти будуть значно вигіднішими [3]. Однак більшість з них або не реалізувалися, або закінчилися невдачами. Серед причин можна назвати юридично-бюрократичні перешкоди: скандинавські країни мають різні процедури та вимоги щодо публічних тендерів, прозорості, управління ризиками тощо. Також виникають стратегічні питання, пов'язані з потенційною перевагою торгівлі з союзниками по НАТО проти переваги підтримки національної промисловості. Ще одним викликом для співпраці Ісландії та Норвегії, що не є членами ЄС, з Швецією, Фінляндією та Данією є розширення оборонно-промислового співробітництва в межах ЄС, включаючи Постійне структуроване співробітництво (PESCO) [20].

Окрім цього Північні країни зіштовхуються з новітніми викликами в Північній Атлантиці та Арктичному регіоні, який традиційно займався економічно важливим рибальством, морським транспортом, дослідженнями та туризмом. Безпека та контроль над енергетичними ресурсами, цінними корисними копалинами і морськими шляхами за Полярним колом також є геополітичним викликом для членів НАТО. Кордони маршрутів і транзитні шляхи між країнами досі залишаються спірними. Це відіграє важливу роль для стратегічних ліній зв'язку та постачання, а також для можливостей та оперативної співпраці. Існують різні точки зору щодо того, чи варто ці маршрути визначати в міжнародних водах чи вони повинні бути під суверенітетом окремих країн. Тому суперництво між країнами триває [21].

Ще однією важливою частиною роботи NORDEFCO є Північно-Балтійське співробітництво. Безпекова ситуація в Балтійському морі істотно змінилася протягом останніх кількох років. Оскільки росія має вихід до Балтійського моря, вагомими ризиками для інших країн регіону залишається можливе збільшення військової присутності в Балтійському морі, потенційні диверсії проти підводної інфраструктури, морські блокади. Членство Швеції та Фінляндії в Організації Північноатлантичного договору передбачає можливість реформувати Північно-Балтійську оборонну співпрацю, використовуючи сили та потенціал один одного ефективніше, ніж це було можливо раніше. Спільна протиповітряна оборона, матеріально-технічне забезпечення та технічне обслуговування не тільки потенційно допоможе заощадити кошти, але, що більш важливо, стане потужним стримуючим

фактором для росії та посилить військовий потенціал НАТО як у Балтійському регіоні, так і на Крайній Півночі [22, с. 15].

30 квітня 2024 року міністри оборони країн Північного оборонного співробітництва підписали візію NORDEFCO – "Vision 2030", де визначені цілі для посилення співробітництва Північних країн у нових реаліях, як-от: стратегічний діалог і консультації з поточних питань, матеріально-технічна підтримка, військова мобільність. Крім того, з метою покращення сумісності та безпечних ланцюгів постачання країни Північної Європи хочуть поглибити співпрацю щодо придбання зброї та оборонних матеріалів шляхом спільних закупівель та зміцнення промислової бази [23].

Країни Північної Європи зголосились підтримувати Україну політично та фінансово, а також у військовій підготовці та оснащенні стільки, скільки буде потрібно. З початку повномасштабного вторгнення Норвегія, Швеція, Фінляндія, Ісландія та Данія регулярно виділяють кошти на оборонні витрати, підтримку критичної інфраструктури та заходи з відновлення, а також координують постачання систем протиповітряної оборони, винищувачів, бойових машин піхоти. Особливу увагу останнім часом приділяють виробництву боєприпасів як для підтримки України, так і для посилення виробничих потужностей у довгостроковій перспективі для зміцнення безпеки постачання в регіоні.

З-поміж інших пріоритетних сфер співробітництва NORDEFCO на 2024 рік – переорієнтація співпраці у сфері спроможності з акцентом на Процес оборонного планування НАТО (NDPP), тісніша співпраця під час навчань та ініціатив щодо подальшого внеску у співпрацю НАТО у сфері озброєнь [11].

Висновки. Тож можемо резюмувати, що сучасне Північне оборонне співробітництво ґрунтується на спільному розумінні зростаючих викликів регіональній безпеці, спільному інтересі щодо їх вирішення та спільному визнанні того, що Північний формат може ефективно доповнювати співпрацю в НАТО, ЄС, Балтійському регіоні та з іншими країнами-партнерами. Розширенню північної співпраці сприяють численні ініціативи, які відбуваються на багатьох рівнях, відчуття спільності та близькості між країнами, а також широка політична та народна підтримка. Проте необхідно усунути низку слабких сторін і загроз, як-от: кібератаки, бюрократичні перешкоди та геополітична конкуренція, перш ніж стримування та захист регіону досягнуть цілком надійного рівня. Досягнення цієї мети вимагає узгодженості та координації між різними паралельними ініціативами та процесами. Країни регіону повинні зробити значні інвестиції у зміцнення оборони, що дасть їм змогу швидко реагувати на кризи та безперешкодно отримувати підтримку й підкріплення союзників у разі потреби. Крім того, вони повинні прагнути до тіснішої оборонної співпраці в сферах, а саме: багатонаціональний штаб, повітряна сила, повна оборона, підготовка та навчання.

Список використаної літератури

1. Ingebritsen C. Scandinavia in World Politics. Rowman & Littlefield Publishers, Incorporated, 2006. URL: https://books.google.com.ua/books?id=v1VRPBAF9NcC&pg=PA1&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
2. Nordic defence cooperation. Puolustusministeriö. URL:https://www.defmin.fi/en/areas_of_expertise/international_defence_cooperation/nordic_defence_cooperation#18e4a2f5
3. NORDEFCO. Annual Report 2010. Norwegian chairmanship of NORDEFCO Military Coordination Committee, February 2011. URL: https://www.nordefco.org/Files/AR2010.pdf
4. Brøgger T. E. Beyond the State? The Establishment of Integrative Commitments in European Security and Defence Cooperation. 2024. URL: https://www.duo.uio.no/handle/10852/106917

5. Bengtsson, R. New preconditions for Nordic security and defence cooperation. Baltic Rim Economies. 2023. No. 2. 3415. URL: https://www.centrumbalticum.org/files/5712/BRE_2_2023.pdf
6. NORDEFCO. Annual Report 2016. Copenhagen: Danish Ministry of Defence, 2017. URL: https://www.nordefco.org/Files/NORDEFCO-annual-report-2016_compressed.pdf.
7. NORDEFCO. Annual Report 2017. Helsinki: Finnish Ministry of Defence, 2018. URL: https://www.nordefco.org/Files/Nordefco_annual_raport_2017_MoD_FI_compressed.pdf.
8. Saxi, H. L. The revolution in Nordic military affairs. Baltic Rim Economies, 2023. No. 2. 3395. URL: https://www.centrumbalticum.org/files/5712/BRE_2_2023.pdf
9. NORDEFCO Vision 2025. Nordefco. URL:https://www.nordefco.org/NORDEFCO-Vision-2025
10. O'Dwyer G. Nordics move towards common cyber defence strategy | Computer Weekly. URL: https://www.computerweekly.com/news/365533113/Nordics-move-towards-common-cyber-defence-strategy
11. NORDEFCO. Annual Report 2023. Government Offices of Sweden. URL: https://www.government.se/reports/2024/06/nordefco-annual-report-2023/
12. Einarsson Þ. Iceland's Security and Defence: To What Extent Does Iceland Rely on Nordic Defence Cooperation?. Skemman. URL: https://skemman.is/handle/1946/46720?locale=en
13. Банахевич Ю. Найбільші навчання з часів Холодної війни: НАТО готується стримувати потенційну агресію Росії. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3842399-najbilsi-navcanna-z-casiv-holodnoi-vijni-nato-gotuetsa-strimuvati-potencijnu-agresiu-rosii.html
14. The North Atlantic Treaty. North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm
15. Regeringen præsenterer 2030-plan: Danmark rustet til fremtiden. Finansministeriet. URL: https://fm.dk/nyheder/nyhedsarkiv/2023/november/regeringen-praesenterer-2030-plan-danmark-rustet-til-fremtiden
16. Military budget initiatives for 2024. Government Offices of Sweden. URL: https://www.government.se/articles/2023/09/military-budget-initiatives-for-2024
17. Norwegian Government plans to meet NATO's 2 % goal by 2026. Government of Norway. URL: https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/norwegian-government-plans-to-meet-natos-2-goal-by-2026/id2975079/
18. Norwegian Defence Commission of 2021. Government of Norway. URL: https://files.nettsteder.regjeringen.no/wpuploads01/sites/495/2023/06/forsvarskommisjonen_kortversjon-1.7_singel.pdf.
19. Friis K., Tamnes R. The defence of northern Europe: new opportunities, significant challenges. International Affairs. 2024. Vol. 100, no. 2. P. 813–824. URL: https://academic.oup.com/ia/article/100/2/813/7603555.
20. Saxi H. L., Friis K. After Crimea. The future of Nordic Defence Cooperation. NUPI Policy Brief. 2018. Vol. 6. URL: https://fhs.brage.unit.no/fhs-xmlui/bitstream/handle/11250/2593726/SAXI%20and%20FRIIS.%20After%20Crimea.%202018.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
21. Güçyetmez F. Geopolitical Problems of NATO Members in the Arctic Circle. Florya Chronicles of Political Economy. 2024. Vol. 100, no. 1. P. 69–96. URL: https://dergipark.org.tr/en/pub/fcpe/issue/84255/1444085
22. Friis K. NATO: A historical moment in the Nordic-Baltic region. Baltic Rim Economies. 2023. No. 2. 3397. URL: https://www.centrumbalticum.org/files/5712/BRE_2_2023.pdf.
23. Ministry of Defence. Joint vision to enhance Nordic defence cooperation. Government Offices of Sweden. URL: https://www.government.se/contentassets/645176cd1d524bf5b39978096937f098/vision-2030.pdf.

PECULIARITIES AND PROSPECTS OF SCANDINAVIAN COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NORDIC DEFENSE COOPERATION NORDEFCO

Olha Ivasechko, Liliia Horbachova
Lviv Polytechnic National University, Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepana Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

The article highlights the main aspects of the Scandinavian countries partnership within the framework of the Nordic Defense Cooperation (NORDEFCO). Politico-military aspects and key objectives of cooperation are explored, including increasing economic efficiency through multinational coordination, collective defense, security sector reform, capacity building for international peacekeeping, and joint technological development. It is noted that the Russian annexation of Crimea in 2014 and the full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022 became an important factor for the restoration and deepening of cooperation, which significantly changed the security situation in the region. An analysis of the comprehensive political guidelines "Vision 2025" and "Vision 2030", which are aimed at increasing the capacity of the Nordic countries to jointly respond to new threats, for example, cyber security and hybrid threats, is carried out. Particular attention is paid to the impact of the Finland and Sweden accession to NATO on the deepening of defense cooperation in the region and the strengthening of military integration with other Alliance member countries. The article also examines new challenges facing the Nordic countries, including difficulties in implementing joint arms procurement due to various legal and bureaucratic obstacles, as well as geopolitical competition for resources, transport routes and strategic opportunities in the Arctic region and the North Atlantic. Priority areas of activity are highlighted, such as strengthening the regional Nordic-Baltic partnership, supporting Ukraine, reorienting cooperation in the field of capabilities with an emphasis on the NATO Defense Planning Process (NDPP), closer coordination during exercises and initiatives to further contribute to the development of the armaments field. It is concluded that NORDEFCO is an important platform for deepening defense cooperation between the countries of Northern Europe, and its development will contribute to strengthening collective security in the region.

Key words: Nordic defense cooperation, security, Sweden, Norway, Iceland, Denmark, Finland, NATO.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 210–222
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 210–222

УДК 351.855:351.77(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.24

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Сергій Козир
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
факультет соціальних наук та соціальних технологій, кафедра політології,
вул. Григорія Сковороди, 2, 04655, м. Київ, Україна

У статті розглядаються інституційні засади реалізації державної політики відновлення України в умовах війни. Розглянуто інститути реалізації державної політики відновлення згідно переліку Державної стратегії регіонального розвитку 2021–2027. З огляду на структуру та нормативно-правові основи діяльності Мінвідновлення України, визначена низка проблемних аспектів: недостатня чіткість у визначенні повноважень; обмежена інтеграція з іншими відомствами; кадрове забезпечення процесу відновлення; відсутність механізмів оцінки результатів; недостатня увага до локальних потреб. Доведено, що Постанова № 817, хоча і визначає роль Міністерства як провідного органу в системі центральних органів виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики в сфері відновлення регіонів, територій та інфраструктури, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України, але недостатньо акцентує увагу на специфіці взаємодії з місцевими органами влади, що може призвести до відриву стратегії від реальних потреб регіонів. Відзначено, що Мінвідновлення свого роду формує «державну монополію» на основі об'єднаного міністерства, яка акумулює не лише основні ресурси донорів та бюджету, а й повноваження, забираючи частину з них у місцевих органів влади, оскільки існуюча нормативно-правова база (та присутні колізії в ній) наділяє міністерство повноваженнями з планування, реалізації та контролю відновлення. Тому вважаємо, що вкрай важливо забезпечити ширше залучення місцевих органів влади та громадянського суспільства до процесів планування та реалізації відновлювальних заходів, що сприятиме більшій прозорості та адаптації до місцевих потреб. Особливу увагу приділено ролі територіальних громад та децентралізації, які є ключовими елементами у формуванні та реалізації місцевих планів відбудови. Важливість залучення громадянського суспільства до процесів планування та відбудови дозволяє підвищити соціальну довіру та сприяє сталому розвитку регіонів.

Ключові слова: стратегія державної політики відновлення, державна регіональна політика, політичні інститути, органи місцевого самоврядування, громадянське суспільство, конфлікт держави і суспільства, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Серйозні руйнування, спричинені збройною агресією рф, ставлять перед Україною не лише необхідність відновлення інфраструктури, але й розроблення нової стратегії державної політики відновлення, яка б враховувала міжнародні показники конкурентоспроможності територій, національний контекст в частині російсько-української війни, що триває, ресурсні обмеження України, конфлікт держави і суспільства та інституційні зміни в державному управлінні. Інституційний вимір відновлення передбачає зміни в механізмах управління, які повинні забезпечити ефективність, прозорість та підзвітність на всіх рівнях. Також на сьогодні система управління відновленням України потребує чіткої координації між державними органами, місцевими адміністраціями та громадянським суспільством, що зможе максимально ефективно залучати ресурси і забезпечувати реалізацію запланованих заходів. У цьому контексті, дослідження інституційного виміру державної політики відновлення є надзвичайно актуальним,

© Козир С., 2024

оскільки воно дозволяє окреслити ключові проблеми, виклики та можливості для успішної реалізації державної політики у воєнний та післявоєнний періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що значна увага сучасних досліджень приділяється темам децентралізації, відновлення інфраструктури, цифровізації процесів, а також впливу міжнародної допомоги та координації між різними рівнями влади в Україні. Попри значну кількість публікацій на тему відновлення України та наслідків російсько-української війни, відсутні комплексні дослідження, які б давали оцінку саме інституційним засадам реалізації державної політики відновлення України в умовах війни та післявоєнний період. Це вказує на необхідність подальшого розвитку цієї теми з огляду на актуальні виклики та нові інституційні механізми, які виникають у процесі відновлення країни.

Отже, **метою** статті є оцінка інституційних засад реалізації державної політики відновлення України за допомогою міждисциплінарних методів аналізу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки [1] органами, що відповідають за реалізацію Стратегії, є міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради, Київська та Севастопольська міські ради, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, районні та військові (військово-цивільні) адміністрації, а також військові адміністрації населених пунктів, міські, селищні та сільські ради. Крім того, до реалізації державної регіональної політики можуть залучатися відповідні проекти міжнародної технічної допомоги, всеукраїнські асоціації органів місцевого самоврядування, а також громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи [1]. Це свідчить про комплексний підхід до регіонального розвитку в Україні, який вимагає злагодженої роботи на всіх рівнях управління. Залучення різних стейкхолдерів, зокрема громадських об'єднань, забезпечує більш ефективну реалізацію політики, спрямованої на відновлення та розвиток регіонів країни.

У грудні 2022 року було прийнято рішення про ліквідацію Міністерства розвитку громад та територій України. На його місці відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2022 року № 1343 [2] в січні 2023 року було створено нове міністерство – Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури, яке є діючим центральним органом виконавчої влади України, діяльність якого координується Кабінетом Міністрів України. З середини грудня 2022 року його неофіційно почали називати «міністерством відновлення» [3].

Відповідно до Порядку розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України, моніторинг реалізації Стратегії проводиться щороку Міністерством інфраструктури. Це включає план заходів з реалізації Стратегії, а також моніторинг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 року № 817 [5].

Для критичного аналізу ролі Міністерства інфраструктури в контексті нормативного акту, зокрема постанови Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 року № 817 (табл. 1), можна виділити кілька ключових аспектів: недостатня чіткість у визначенні повноважень є однією з основних проблем; обмежена інтеграція з іншими відомствами; кадрове забезпечення; відсутність механізмів оцінки результатів; недостатня увага до місцевого рівня. Постанова, хоча і визначає роль Міністерства, але недостатньо акцентує увагу на важливості взаємодії з місцевими органами влади, що може призвести до відриву стратегії від реальних потреб регіонів, наприклад, процес утворення комісії для оцінки та віднесення територій до функціональних типів може недостатньо враховувати локальні особливості, а також система функціональних типів може не враховувати швидко змінювані обставини

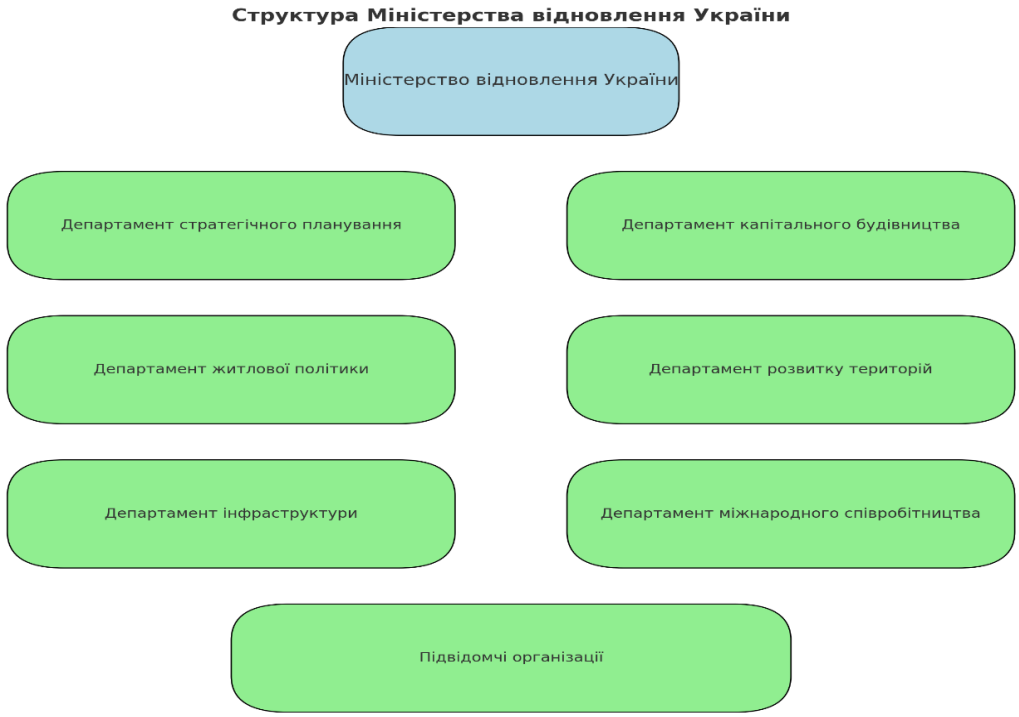

Структура Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України

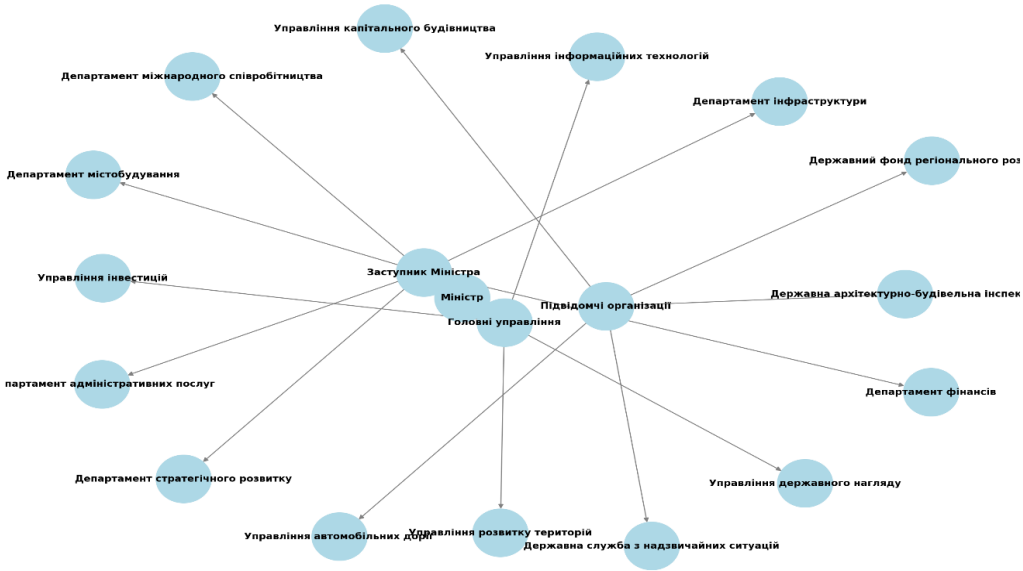

Рис. 1. Структура Міністерства відновлення України

Джерело: складено автором на основі інформації з офіційного сайту Міністерства) [4].

Таблиця 1

Компетенції Міністерства відновлення України у сфері державної політики відновлення України

Назва Міністерства	**Повноваження, якими наділений орган у сфері відновлення**	**Нормативно-правові акти, які регулюють діяльність**
Міністерство розвитку громад та територій України (Мінвідновлення)	забезпечення формування та реалізація державної політики: у сфері державної регіональної політики, розвитку місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою	Положення про Міністерство розвитку громад та територій України від 30 червня 2015 р. № 460 (зі змінами № 1049 від 10.09.2024)
	утворення комісії для оцінки і віднесення територій до функціональних типів	Наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України «Про утворення комісії для оцінки і віднесення територій до функціональних типів»
	Проект програми регіонального розвитку розробляється Мінінфраструктури за пропозиціями центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у відповідній сфері.	Порядок розроблення програм регіонального розвитку: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 817
	Розроблення проекту Стратегії забезпечує Мінінфраструктури. 6. Мінінфраструктури з метою врахування у Стратегії інтересів суб'єктів державної регіональної політики: повідомляє через медіа та на своєму офіційному веб-сайті про початок розроблення проекту Стратегії та визначає для суб'єктів державної регіональної політики строк і форму подання пропозицій; забезпечує розроблення проекту Стратегії з урахуванням пропозицій, що надійшли від суб'єктів державної регіональної політики; забезпечує громадське обговорення проєкту Стратегії; проводить (у разі потреби) консультації із суб'єктами державної регіональної політики для узгодження позицій; оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті звіт про результати розгляду пропозицій суб'єктів державної регіональної політики до проекту Стратегії; забезпечує проведення стратегічної екологічної оцінки проекту Стратегії. У розробленні проекту Стратегії беруть участь також асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання, агенції регіонального розвитку, утворені відповідно до Закону України "Про засади державної регіональної політики", громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи.	Порядок розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації, а також проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 817
	моніторинг реалізації Стратегії здійснюється щороку Мінінфраструктури	

Джерело: складено автором на основі нормативно-правових актів, розміщених на сайті Мінвідновлення України [4].

під час війни та післявоєнного періоду, відсутність у складі цієї комісії представників від органів місцевого самоврядування. Ефективна реалізація стратегії потребує більшої участі територіальних громад у розробці та впровадженні заходів. Нарешті, слід зазначити, що Міністерство інфраструктури може опинитися у ситуації, коли зовнішні економічні та політичні фактори (як, наприклад, міжнародна допомога або інвестиції) сильно впливають на можливості реалізації запланованих заходів.

Відповідно до встановленого Положення, Міністерство є провідним органом у системі центральних органів виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики в сфері відновлення регіонів, територій та інфраструктури, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України [6]. Міністерство здійснює збір і оцінку потреб усіх регіонів та секторів від місцевої влади, визначаючи пріоритетні проєкти відповідно до стратегічних пріоритетів Уряду. Це свідчить про формування державної монополії на базі об'єднаного міністерства, яка акумулює не лише основні ресурси донорів та бюджету, а й повноваження, забираючи частину з них у місцевих органів влади. Основою діяльності цього міністерства є закон № 5655, який має очевидні корупційні ризики, оскільки наділяє міністерство повноваженнями з планування, реалізації та контролю відновлення [7]. Щоб підвищити ефективність, необхідно також спрощувати процедури для пришвидшення ухвалення рішень і впровадити механізми гнучкої адаптації функціональних типів до актуальних викликів. Оскільки велика увага приділена процедурним аспектам, це може затримати ухвалення рішень, тому слід посилити участь місцевих органів влади та громад у всіх етапах розробки стратегії. Спрощення процесу громадського обговорення допоможе створити ефективніший механізм подання пропозицій. Моніторинг варто здійснювати частіше, наприклад, щоквартально або кожні пів року, а також впровадити проміжні оцінки та коригування стратегічних планів за необхідністю.

Також Європейська Комісія, 8 листопада 2023 року, опублікувала Звіт «Україна 2023», у якому проведено аналіз готовності України до інтеграції в Європейський Союз та прогресу, досягнутого в рамках 33 глав Acquis ЄС. Серед них особливу увагу приділено Главі 22 – Регіональна політика та координація структурних інструментів [8]. Звіт містить оцінку стану виконання умов і стандартів, необхідних для набуття членства в ЄС, а також рекомендації щодо подальших кроків для України на шляху до європейської інтеграції, зокрема значну увагу було зосереджено на Мінвідновлення.

Зокрема, відзначена потреба в створенні нового Міністерства регіональної політики, яке продовжить реформування державної регіональної політики та, яке має бути сформоване на новій основі з належним кадровим забезпеченням, до складу якого входили б фахівці з регіонального розвитку з необхідним досвідом і знаннями для реалізації політики [9].

Для реалізації цих цілей рекомендується: забезпечити нове Міністерство кваліфікованими спеціалістами з досвідом роботи в сфері регіонального розвитку та інтеграції в ЄС; встановити тісну співпрацю між Міністерством з питань відновлення та Міністерством фінансів для ефективного фінансування проектів регіонального розвитку; розробити стратегію реформування державної регіональної політики; запровадження системи моніторингу та оцінки ефективності реалізації політики регіонального розвитку дозволить адаптувати підходи в міру необхідності; активне залучення міжнародних експертів та партнерів для обміну досвідом у сфері регіонального розвитку та впровадження європейських стандартів сприятиме успішному виконанню поставлених завдань [9].

Також 21 квітня 2022 року, Президент України заснував Національну раду з питань відновлення України від наслідків війни та ініціював підготовку проєкту Плану відновлення

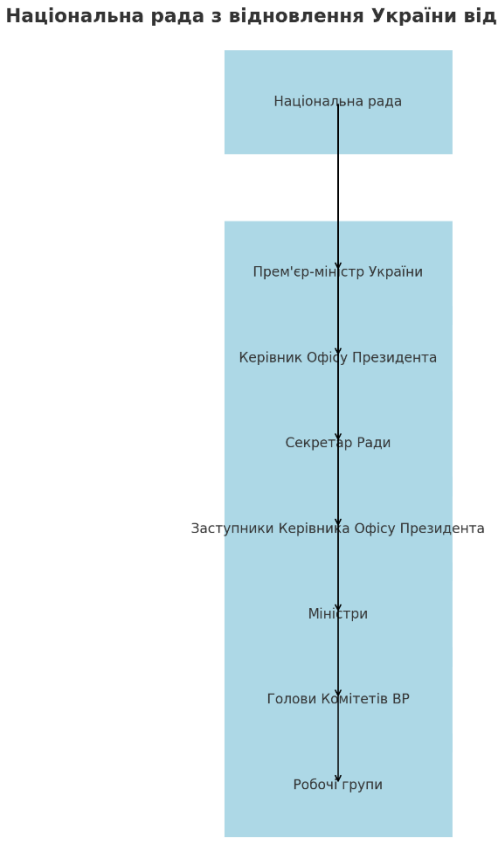

Рис. 2. Інституційна структура Національної ради з відновлення України від наслідків війни

Джерело: розроблено автором на основі Положення [11]).

України [10]. Національна рада з відновлення України від наслідків війни – це консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

Національна рада з відновлення України від наслідків війни відповідно до Указу «в рамках 24 робочих груп розробила план заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ та стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди» [11]. Однак, у публічному доступі не вдалося знайти інформацію про діяльність робочих груп Національної ради з питань відновлення України від наслідків війни, що може свідчити про те, що Рада більше не виконує покладених на неї функцій. 23 грудня 2022 року Кабінет Міністрів створив новий Урядовий комітет з питань відновлення України. До складу новоствореного комітету також увійшли міністр Кабінету Міністрів, міністр охорони довкілля і природних ресурсів, заступники міністрів аграрної політики, економіки, енергетики, фінансів, юстиції, цифрової трансформації, а також заступник міністра з питань реінтеграції та заступник

міністра з питань стратегічних галузей промисловості. Проте, інформації про діяльність цього комітету у публічному доступі також знайти не вдалося [12, с. 134]. Відзначають, що вагому роль у плануванні та координації процесів відновлення відіграє Офіс Президента України, оскільки фактично створення Національної ради є намаганням легітимізувати вплив Офісу Президента на виконавчу владу і парламент [13].

Державне агентство відновлення та інфраструктурних проєктів було засноване на початку 2023 року шляхом об'єднання Держагентства інфраструктурних проєктів та Держагентства автомобільних доріг, і підпорядковується Міністерству розвитку громад, територій та інфраструктури. Основними структурними одиницями Агентства є регіональні Служби відновлення. Агентство виступає ключовим партнером органів місцевого самоврядування у процесі відновлення країни [14].

Крім згаданих, інші міністерства та підпорядковані їм державні установи також беруть участь у проєктах, що стосуються їх сфери відповідальності, зазвичай виступаючи як партнери, а не ініціатори. Зокрема, до таких міністерств належать Міністерство фінансів (Державний фонд регіонального розвитку), Міністерство енергетики, Міністерство економіки, Міністерство аграрної політики, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство оборони, Міністерство освіти і науки, а також Міністерство охорони здоров'я.

Установче засідання Наглядової ради Координаційної платформи донорів, започаткованої для координації існуючих та нових механізмів підтримки бюджету України, а також для швидкого відновлення та реконструкції, відбулося 26 січня 2023 року. У роботі Платформи беруть участь високопосадовці з України, Європейського Союзу, представники країн G7, Європейської Комісії, а також міжнародних фінансових організацій, таких як Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд і Світовий банк [15]. Координаційна платформа донорів має стати ключовим учасником у процесі відновлення України.

У процесі відбудови України важливу роль відіграють громади, особливо в контексті децентралізації та необхідності забезпечення відчуття «власності» результатів цієї відбудови. Прийняття закону № 2259-IX від 12 травня 2022 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» суттєво розширило повноваження голів громад [16]. Замість того, щоб нав'язувати конкретні завдання громадам зверху, влада, за підтримки міжнародних партнерів, вирішила запропонувати методологію планування майбутнього відновлення, наприклад, через Програму USAID DOBRE. Територіальні громади перебувають у центрі як процесів планування, так і реалізації. Їхня роль є вирішальною у формулюванні потреб громадян та розробці проєктів відбудови, що відповідають цим запитам.

Згідно з Постановою №1159 від 14 жовтня 2022 року, яка визначає порядок формування програми комплексного відновлення області, територіальної громади або її частини, рішення про розробку програми має бути прийняте головою обласної адміністрації або виконавчим органом (сільської, селищної чи міської ради). Працювати над програмою має спеціально створений консультаційно-дорадчий орган [17]. Вважаємо, що відсутність взаємоузгодженості між програмами комплексного відновлення та планами розвитку регіонів створює значні труднощі для регіональної виконавчої влади. Це пов'язано з тим, що такі програми мають враховувати не тільки поточні потреби в відновленні інфраструктури, але й довгострокові плани розвитку регіонів. Відсутність чіткого синхронізованого підходу може призвести до того, що проєкти, які спрямовані на відновлення, не відповідають стратегічним цілям розвитку регіонів або не враховують їхні специфічні потреби. Це ускладнює

управління ресурсами, координацію дій різних інституцій та використання фінансових і матеріальних ресурсів, що може затримувати виконання заходів або призводити до їхньої неефективності. Крім того, таке відставання може спричинити недовіру громад до органів влади, оскільки відсутність єдиного підходу до планування й реалізації проектів відновлення часто негативно впливає на місцевий розвиток.

Представники регіональної виконавчої влади та місцевого самоврядування найчастіше співпрацюють з: Всесвітня продовольча програма ООН, Міжнародна організація міграції ООН, ЮНІСЕФ, Управління у справах біженців ООН, Програма розвитку ООН, «Лікарі без кордонів», Міжнародна організація червоного хреста, USAID, GIZ, U-LEAD (проєкт GIZ), Save the Children, ZOA і т.п. [18].

Асоціації, що об'єднують громади України, зокрема Всеукраїнська асоціація ОТГ, активно беруть участь у процесі відновлення країни. Серед видів їх діяльності можна виокремити допомогу українським громадам у встановленні партнерських стосунків та отриманні допомоги від іноземних муніципалітетів [19].

Належна організація та активне залучення громадян і громадянського суспільства можуть зміцнити соціальний капітал України, що, в свою чергу, позитивно вплине на державне і місцеве врядування, підвищить рівень соціальної довіри, а також поліпшить здоров'я та добробут населення [20]. Збереження зв'язків, які утворилися між громадянами під час війни, включаючи ті, що долають соціальні, етнічні, релігійні та інші розбіжності, а також спрямування цих зв'язків на нову мету, можуть стати потужним поштовхом для відновлення. Це забезпечить швидше та більш інклюзивне відновлення країни [21]. Досвід інших країн показує, що громадські зв'язки є важливими не лише для місцевого економічного зростання, але й для формування почуття оптимізму в громадах [22].

Участь громадянського суспільства у повоєнному відновленні може перетворити Україну на глобальний полігон для пожвавлення демократії та розбудови інституцій громадянської участі, а також відіграти важливу роль у відновленні території держави.

Також окремо розглянемо світовий досвід післявоєнного відновлення (для аналізу обрано країни, які здійснювали політику відновлення за Планом Маршалла: Німеччина, Польща, Фінляндія, Японія, Ірак, Боснія та Герцеговина) (рис. 3).

Світовий досвід післявоєнного відновлення демонструє, що процеси відбудови різних країн і міст відрізнялися підходами та механізмами, оскільки кожен з них був ефективним лише тоді, коли враховував особливості конкретної країни, її стартові умови та інституційну спроможність. Водночас існують спільні складові відновлення (рис. 4), притаманні більшості успішних прикладів, які сприяли позитивним результатам післявоєнного відновлення цих країн.

Пропонуємо рекомендації для вдалої державної політики відновлення України на основі кожного зі структурних компонентів (рис. 4)

людський капітал: для відновлення України необхідно зміцнити державні інститути та підвищити довіру суспільства до влади; у процесі відновлення важливо залучати професіоналів, приватний сектор і громадянське суспільство; створення сприятливих умов для повернення українців з-за кордону дасть потужний імпульс для економічного зростання та сприятиме інтеграції України в ЄС;

управління відновленням: використання прозорих та зрозумілих процедур витрачання коштів донорів; створити дієві консультаційні ради за участю громадськості та бізнесу; залучення приватного бізнесу з урахуванням публічного інтересу та конкурентного середовища;

Рис. 3. Світовий досвід післявоєнного відновлення: інституційний вимір

Джерело: складено автором на основі [23]).

державна політика відновлення: іміджеві заходи, які можуть привернути увагу міжнародної спільноти та сприяти швидшому відновленню; однією з головних проблем після війни є нестача житла для населення. Ефективним рішенням є надання пільгових кредитів для купівлі чи будівництва нового житла, як це практикувалося в Японії; відбудова інфраструктури має бути спільним завданням центральної та місцевої влади, проте підтримка держави буде ефективною лише за наявності реалістичних програм та планів;

фінансове забезпечення: країни, які успішно відновилися після війни, такі як Фінляндія та Японія, мали невеликий і ефективний державний апарат з чітко визначеними функціями та відповідальністю; обсяг фінансової допомоги, яку донори готові надати, залежить від реалістичної оцінки потреб; приватні інвестиції, включно з проєктами державно-приватного партнерства, можуть стати важливим джерелом для відновлення країни чи міста після війни, доповнюючи ресурси, що надходять від міжнародних донорів.

розподіл відповідальності: у більшості досліджуваних країн, крім Фінляндії, донори активно брали участь в управлінні відновленням та розробці відповідних програм; передача відповідальності за відновлення міст виключно на державний рівень послаблює місцеве самоврядування та може ігнорувати специфіку регіону, територіальної громади і бажання його мешканців. Це також відволікає центральну владу від ширших завдань відновлення країни; в умовах децентралізації України природно, що саме місцеві керівники беруть на себе розробку та реалізацію програм відновлення з підтримкою донорів та громадянського суспільства.

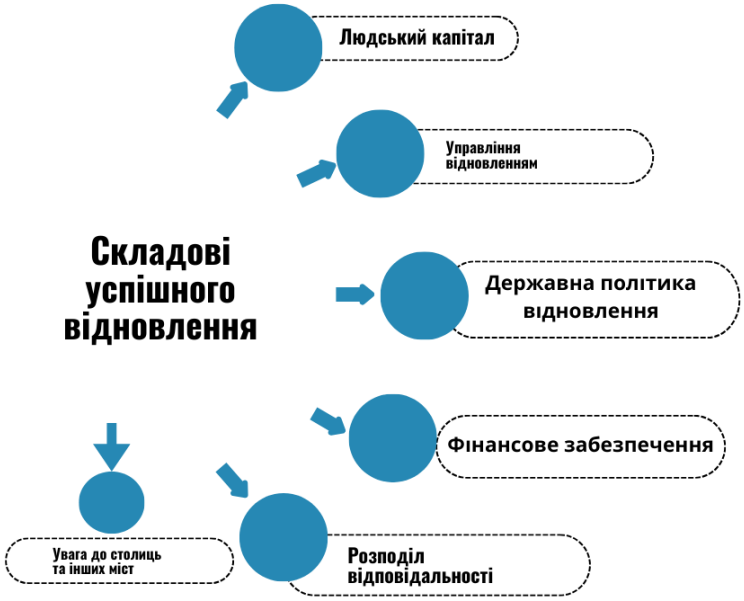

Рис. 4. Основні компоненти успішного відновлення

Джерело: складено автором на основі [23]).

увага до столиць та інших міст: зосередження на розвитку лише одного міста, навіть столиці, не забезпечить відродження регіонів і не сприятиме консолідації населення для економічного зростання; післявоєнна програма відновлення повинна бути комплексною і охоплювати всю країну. Для її успішної реалізації необхідні спроможні інститути публічної влади, які враховують рекомендації громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування.

Висновки. Отже, державна політика відновлення, яка буде враховувати інституційні зміни державної політики відновлення зможе забезпечити координацію, ефективність, прозорість та підзвітність на всіх рівнях. Державна стратегія регіонального розвитку 2021–2027 роки чітко визначила перелік інститутів, що відповідають за її реалізацію. Розглянувши структуру та нормативно-правові основи діяльності Мінвідновлення, визначено кілька проблемних аспектів: недостатня чіткість у визначенні повноважень; обмежена інтеграція з іншими відомствами; кадрове забезпечення; відсутність механізмів оцінки результатів; недостатня увага до місцевого рівня. Постанова № 817, хоча і визначає роль Міністерства як провідного органу в системі центральних органів виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики в сфері відновлення регіонів, територій та інфраструктури, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України, але недостатньо акцентує увагу на специфіці взаємодії з місцевими органами влади, що може призвести до відриву стратегії від реальних потреб регіонів. Адже таким чином Мінвідновлення свого роду формує «державну монополію» на основі об'єднаного міністерства, яка акумулює не лише основні ресурси донорів та бюджету, а й повноваження, забираючи частину з них у місцевих органів влади, оскільки існуюча нормативно-правова база (та присутні колізії в ній) наділяє міністерство повноваженнями з планування,

реалізації та контролю відновлення. Тому вважаємо, що вкрай важливо забезпечити ширше залучення місцевих органів влади та громадянського суспільства до процесів планування та реалізації відновлювальних заходів, що сприятиме більшій прозорості та адаптації до місцевих потреб. Визначено, що у процесі відбудови України важливу роль відіграють громади, особливо в контексті децентралізації. Їхня роль є вирішальною у формулюванні потреб громадян та розробці проєктів відбудови, що відповідають цим запитам. Світовий досвід відновлення після війни показує, що інститути та механізми відбудови в різних країнах були ефективними лише тоді, коли враховували специфічні умови країни, її початкові ресурси та інституційну спроможність.

Список використаної літератури

1. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова КМУ від 05.08.2020 № 695. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text
2. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : Постанова КМУ від 02.12.2022 № 1343. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2022-%D0%BF#Text
3. Азархіна О. Цифровізація – базова умова для відновлення країни після війни. *Офіційний сайт Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України.* 22.12.2022. URL: https://mtu.gov.ua/news/33907.html
4. Структура. *Офіційний сайт Міністерства відновлення України*. URL: https://mtu.gov.ua/content/struktura-ministerstva.html
5. Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів : Постанова КМУ від 04.08.2023 № 817. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n14
6. Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади**:** Постанова КМУ від 17.12.2022. № 1400. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1400-2022-%D0%BF#Text
7. Ведернікова І. Мінрегіон – на сніданок, комітет – на обід, країна – на вечерю. *Дзеркало тижня.* 03.02.2023. URL: https://zn.ua/ukr/internal/minrehion-na-snidanok-komitet-na-obid-krajina-na-vecherju.html
8. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2023 рік. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-mizh-Ukrayinoyu-ta-YEvropejskym-Soyuzom-za-2023-rik.pdf
9. Державна регіональна політика: стан справ на травень 2024 року. *Портал «Децентралізація».* URL: https://decentralization.ua/news/18126
10. Про Національну раду з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21.04.2022. № 266/2022. *Офіційний сайт Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225
11. Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21.04.2022. № 266/2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text
12. Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення. Київ, 2023. 235 с. URL: https://ednannia.ua/images/Master_version_UKR_Rebuilding.pdf
13. Коліушко І. Національна рада з відновлення України від наслідків війни та плани реформування влади (частина 1). *Kyiv Post. Ukraine`s global voice.* 27.08.2022. URL: https://www.kyivpost.com/uk/opinion/3826

14. Налагодження співпраці між Агентством відновлення та місцевим самоврядуванням має критичне значення для старту проєктів України. *Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України* 11.05.2023. URL: https://www.facebook.com/agency.for.restoration/posts/613777234114224
15. Українська Платформа Донорів. URL: https://ukrainedonorplatform.com/uk/about-ua/
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану : Закон України від 12.05.2022. № 2259-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text
17. Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них : Постанова КМУ від 14.10.2022. № 1159. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-п#Text
18. Working together all over the world with one goal. *ZOA: from relief to recovery.* URL: https://www.zoa-international.com/about
19. Стратегічна зустріч членів Правління Всеукраїнської Асоціації ОТГ зі Шведською асоціацією місцевих влад та регіонів (SALAR): перспективи співпраці та майбутньої відбудови України. *ОТГ. Всеукраїнська асоціація.* 30.01.2023. URL: https://hromady.org/strategichna-zustrich-chleniv-pravlinnya-vseukraïnskoï-asociaciï-otg-zi-shvedskoyu-asociaciyeyu-miscevix-vlad-ta-regioniv-salar-perspektivi-spivpraci-ta-majbutnoï-vidbudovi-ukra/
20. Field J. Social Capital. 3rd ed. New York : Routledge, 2017. 165 p.
21. Social Capital: A Discussion Paper. Performance and Innovation Unit April. London, 2002. 81 p. URL : https://ntouk.files.wordpress.com/2020/07/socialcapital.pdf
22. About Knight Soul of the Community. *Knight Foundation*. 2023. URL: https://knightfoundation.org/sotc/about-knight-soul-community
23. Запатріна І. В., Шатковська А. О. Досвід післявоєнного відновлення міст світу: уроки для України. Проєкту USAID «Економічна підтримка України», 2023. 86 с. URL: ttps://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/Doslidzhennia_Dosvid-pisliavoiennoho-vidnovlennia-mist.pdf

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF STATE POLICY IMPLEMENTATION RECOVERY OF UKRAINE DURING THE WAR

Serhiy Kozyr
National University of Kyiv-Mohyla Academy,
Faculty of Social Sciences and Social Technologies,
Department of Political Science,
Hryhoriia Skovoroda St., 2, 04655, Kyiv, Ukraine

The article examines the institutional foundations of the implementation of the state policy of recovery of Ukraine in the conditions of the war and the post-war period. The institutions for implementing the state policy of recovery are considered according to the list of the State Strategy for Regional Development 2021–2027. Having considered the structure and regulatory framework of the activities of the Ministry of Recovery, several problematic aspects were identified: insufficient clarity in defining powers; limited integration with other departments; staffing; lack of mechanisms for assessing results; insufficient attention to the local level. It was determined that Resolution No. 817, although it defines the role of the Ministry as the leading body in the system of central executive bodies responsible for the formation and implementation

of state policy in the field of recovery of regions, territories and infrastructure that suffered as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, does not sufficiently focus on the specifics of interaction with local authorities, which may lead to the strategy being separated from the real needs of the regions. It is noted that the Ministry of Recovery is forming a kind of "state monopoly" on the basis of a unified ministry, which accumulates not only the main resources of donors and the budget, but also powers, taking some of them away from local authorities, since the existing normative and legal framework (and the conflicts present in it) grants the ministry the powers to plan, implement and control recovery. Therefore, we believe that it is extremely important to ensure wider involvement of local authorities and civil society in the processes of planning and implementing recovery measures, which will contribute to greater transparency and adaptation to local needs. Particular attention is paid to the role of territorial communities and decentralization, which are key elements in the formation and implementation of local recovery plans. The importance of involving civil society in the processes of planning and recovery allows to increase social trust and contributes to the sustainable development of regions.

Key words: strategy of state policy of recovery, state regional policy, political institutions, local self-government bodies, civil society, conflict between state and society, Russian-Ukrainian war.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 223–228
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 223–228

УДК 32:3.21 (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.25

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ярослав Лазебник
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
кафедра інформаційної, бібліотечної, архівної справи
та соціально-політичних і гуманітарних дисциплін
бульвар Академіка Вернадського, 16-в, 03115, м. Київ, Україна

У статті автором розкрито суть концепції національної стійкості, обґрунтовано актуальність теми, здійснено аналіз наукових праць, присвячених даній тематиці, визначено мету дослідження, розкрито суть проблеми, сформульовано висновки та окреслено перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Доведено, що концепція стійкості повинна відповідати єдиним вимогам і включати в себе: структурно-функціональну стійкість, суть якої полягає у тому, що вона здатна швидко дійти стану рівноваги; екологічну стійкість, яка означає, що багато рівноважних станів досягаються без зміни структури або функції системи; адаптивну стійкість, що започаткована ще у так званій теорії складних адаптивних систем, які здатні розвиватися і пристосовуватися до нових умов. Визначено, що одним з видів стійкості є національна стійкість, яка у контексті сьогоденних реалій набуває важливого значення часто застосовується як характеристика українського народу. Автором статті проаналізовано історичні чинники, які сприяли формуванню в українців національної стійкості до подолання найтяжчих випробувань та негараздів, що постійно випадають на їх долю. Зазначено, що на сучасному етапі в Україні затверджено Концепцію забезпечення національної системи стійкості, запровадження якої сприятиме формуванню високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на загрози. Основна мета стійкості – це здатність протистояти загрозам суб'єктами системи стійкості. Висвітлено проблемні та сильні сторони України, що сприяють посиленню національної стійкості в сучасних умовах. Наведено узагальнення та висновки. Відмічено, що дане дослідження є лише складовою загальної теми, над якою працює автор і яка присвячена проблемі політичної відповідальності політичного класу, у тому числі й у контексті національної безпеки України в умовах новітніх викликів. Метою подальших досліджень є вивчення феномену національної стійкості української нації на сучасному етапі, розкриття її особливостей у часи великих випробувань та викликів, а також формування загальних критеріїв національної стійкості суспільства.

Ключові слова: стійкість, національна стійкість, загрози, виклики, національна безпека.

Постановка проблеми. Сьогодні всі сфери суспільних відносин охоплені масштабними трансформаціями: поширення нових небезпечних хвороб, посилення ефекту чинників зміни клімату, зростання антропогенного впливу на навколишнє середовище, руйнування міжнародної системи стратегічної стабільності, виникнення нових локальних конфліктів, які стало складно регулювати, та багато ін.

Ефективною рефлексією на ці та інші виклики може стати зміцнення національної стійкості, основне призначення якої полягає у створенні можливостей і спроможностей для захисту та реалізації національних інтересів.

Сучасна українська держава також постала перед зовнішніми та внутрішніми загрозами та ризиками. Вже майже три роки, починаючи з 24 лютого 2022 р., Україна відстоює свою цивілізаційну суб'єктність та територіальну цілісність. У протистоянні повномасштабній військовій агресії РФ та в умовах внутрішньої нестабільності український народ демонструє незламний характер, єдність та національну стійкість.

© Лазебник Я., 2024

Вплив нових асиметричних небезпек як з боку окремих країн-агресорів, так і гібридного світового порядку, трансформація концептуальних підходів до посилення національної безпеки сприяли актуалізації феномену національної стійкості й на Заході.

Все це обумовлює актуальність та важливість наукового осмислення суті національної стійкості, розкриття особливостей формування становлення даного феномену в сучасних державах, у тому числі й в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманіття значень і трансформації поняття «стійкість» представлено у роботах багатьох зарубіжних авторів. Такі дослідники, як В. Волфорд, М. Волш-Ділей, Дж. Андеріс, П. МартінБрін, М. Купер, Дж. Уолкер, С. Стівенс, Ф. Норріс, К. Вічі, Б. Пфефербаум, Р. Пфефербаум та інші вчені даний термін розглядають не як сферу знань, що визначає певні рамки дослідження, а як безпосередній об'єкт дослідження.

У свою чергу, Х. Росс, М. Біггс, В. Галас, М. Констас, Д. Нельсон, К. Екерберг, К. Лайон, А. Норстрьом, Е. Бойд, К. Браун, Ф. Бренд, К. Джакс, Й. Еббессон, С. Карпентер, А. Дьюіт, Дж. Колдінг, Т. Крейн. К. Магіс, М. Мітчел, О. Олссон, Дж. Паркер, С. Поласкі, С. Робінсон, Й. Рокстрьом та інші у своїх працях висвітлюють різні спектри розвитку та нового підходу до наукових досліджень міждисциплінарного концепту стійкості .

Питання національної стійкості останнім часом також піднімається багатьма вітчизняними науковцями, зокрема, такими як О. Резнікова, В. Ліпкан, С. Пирожков, Д. Бірюков, О.Дронова, О.Кононенко, М. Орел, С. Теленик, В. Тимошенко, С. Козловський, О. Рудковський, А. Козловський, В. Фатхутдінов та ін.

З різних напрямів і сфер забезпечення національної стійкості зростає кількість прикладних досліджень, де, зокрема, аналізується досвід сучасних країн у її формуванні, а також у забезпеченні розбудови національної стійкості в різних сферах діяльності (політичній, економічній, енергетичній, фінансовій тощо), Такі дослідження проводять як зарубіжні вчені, а саме: Ф. Томалла, К. Рапапорт, Р. Клейн, Р. Донно, Дж. Поллак, Н. Коен, Б. Етзолд, Д. Канетті, Л. Франкар М. Кік, Р. Ніколлс, так і вітчизняні дослідники В. Копчак, А. Бойко, О. Скрипнюк, М. Самус, Д. Дубов, О. О. Покальчук, С. Дембіцький, О. Суходола, О. Майборода, Н. Хамітов, Є. Головаха, В. Смолій, С. Стоєцький та ін.

Загалом, за підрахунками М. Кавелті, М. Кауфманн, К. Крістенсен, що наведені у монографії О. Рєзникової, у міжнародній базі даних Web of Science на тему стійкості останнім часом кількість публікацій значно зросла: приблизно з 500 – у 2003 р. до 3000 – у 2013 р. За підрахунками Д. Борисоглибського, С. Нагхшбанді, Л. Варги, у 2019 р. кількість таких публікацій, підібраних лише за певними критеріями пошуку, становила вже майже 350 тис. Нині пошукова система Google видає понад 170 млн результаті за словосполученням «national resilience», та понад 10 млн результатів за словосполученням «національна стійкість» [9, с. 11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогоднішній момент для української політології поняття «стійкості» залишається невивченим, обговорення питання створення та функціонування системи національної стійкості здійснюється фрагментарно. Спостерігається також застосування маніпулятивного підходу до інтерпретації поняття «стійкості» у сфері політичної відповідальності та безпеки, коли під виглядом забезпечення національної стійкості пропонуються проведення безсистемних заходів в окремих галузях.

Недослідженим залишається питання щодо вибору моделі національної стійкості у контексті захисту національних інтересів та особливостей державного та суспільного розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Відтак, метою даної статті є здійснення аналізу теоретичних підходів до розуміння суті концепції національної стійкості, а також розкриття особливостей формування та утвердження національної стійкості в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальному розумінні стійкість визначається як спроможність витримувати та протидіяти зовнішньому впливу, зберігати власні характеристики, не піддаватися руйнуванню,тощо [10, с. 789].

Поняття стійкості (англ. resilience) давно увійшло до наукового лексичного простору різних дослідницьких галузей (математики, біології, фізики, хімії, психології, соціології та ін.) та об'єктів, що пов'язані із вивченням складних систем.

Спочатку даний термін набуває поширення у технічних та природничих науках, де розуміється як характеристика чи властивість певних фізичних тіл, процесів та як упорядкованість, незмінність, рівновага [11, с 170]**.** Екологи пропонують визначати стійкість як «міру спроможності екосистеми поглинати зміни та зберігатися». Під стійкістю також розуміють процес, що «пов'язує набір адаптивних навиків з позитивними курсами дієвості та налаштування після руйнування або успішної адаптації до ворожої системи, стресових подій та інших викликів» [13, с. 2].

У сфері психології поняття стійкості використовують у поєднанні з такими усталеними психологічними термінами, як: «психологічна готовність», «психологічна стійкість», «стійкість (професійної) діяльності», «психічна стійкість», «стійкість до навантажень», «емоційна стійкість», «вольова стійкість», «емоційно-вольова стійкість», «моральна стійкість» тощо [3].

Наука державного управління трактує стійкість як «стан розвитку матеріальної субстанції та вияв однієї з характеристик руху. Серед існуючих форм розвитку такої субстанції лише стійкі форми реалізуються, а щодо нестійких, то вони внаслідок принципової стохастичності зовнішніх і внутрішніх впливів швидко руйнуються» [1, с. 13]. Згодом теоретичні концепції стійкості та її практики поширюються і на економіку, і на сферу політики, у тому числі й сферу політичної відповідальності.

Концепція стійкості наповнюється різним змістом і різними характеристиками, залежно від системи чи умов, де вона формується. Проте, вітчизняні дослідники, зокрема М. Масик, О. Клименко та інші висувають до неї певні вимоги. Тобто національна стійкість, на думку вчених, повинна відповідати єдиним вимогам і включати в себе:

– структурно-функціональну стійкість, суть якої полягає у тому, що вона здатна швидко дійти стану рівноваги;

– екологічну стійкість, яка означає, що багато рівноважних станів досягаються без зміни структури або функції системи;

– адаптивну стійкість, що започаткована ще у так званій теорії складних адаптивних систем, які здатні розвиватися і пристосовуватися до нових умов [4, с. 55; 6, с. 99].

У контексті сьогоденних реалій важливого значення набуває поняття національної стійкості, яке часто застосовується як характеристика українського народу.

В Україні через усю її історію проблема стійкості проходить головною темою. Існує ряд історичних чинників, які відіграли основну роль у формуванні цієї особливої характеристики українського народу і залишили глибокий слід у масовій свідомості. Коротко зупинимося на найсуттєвіших з них [7, с. 5; 2, с. 24].

По-перше, на межі XIX–XX століть етнокультурне, а пізніше й суспільно-політичне розділення України між двома імперіями Габсбургів та Романових сприяло поступовому усвідомленню розділеними українцями солідарних і універсальних інтересів супроти інокультурного гноблення та асимілюючих впливів.

По-друге, у революційний період – 1917–1921 роки – боротьба за збереження національної стійкості у контексті коливань української держави щодо вибору між лівосоціалістичним (УЦР) та монархічно-консервативним спрямуванням (Українська Держава під проводом П. Скоропадського). У результаті такого протистояння українці виплекали для прийдешніх поколінь високі ідеали соборності та державності.

По-третє, під час сталінського режиму протягом 1920–1930-х років, у період, коли український народ зазнав масового знищення, національна стійкість приховувалася і здебільшого зберігалася у родинному колі у персональних життєвих історіях.

По-четверте, за часів Другої світової війни національна стійкість переходила у групові стратегії й адаптивні практики українців, і водночас репрезентувала як героїчні, так і трагічні приклади (геноцид, голокост) [7, с. 5].

По-п'яте, у період формування посттоталітарною радянською владою квазіспільноти – так званого «радянського народу».

І, нарешті, по-шосте, в умовах війни з РФ важливою складовою забезпечення національної стійкості для України може розглядатися новий етап творення державності та відновлення суверенітету.

Ці та інші загрози та небезпеки, що постійно випадали на долю українського народу, та й переслідують у сьогоденні, сприяють формуванню в українців незрівнянної національної стійкості до подолання найтяжчих випробувань та негараздів [5, с. 23].

У 2021 році з метою забезпечення здатності суспільства і держави своєчасно виявляти вразливості, ідентифікувати загрози та оцінювати ризики, мінімізувати або запобігати їх негативним впливам, ефективно реагувати та повномасштабно і швидко оновлюватися після реалізації загроз або настання кризи, було розроблено і Указом Президента затверджено Концепцію забезпечення національної системи стійкості [8].

У даному документі національна стійкість інтерпретується як здатність суспільства і держави до ефективного протистояння загрозам будь-якого характеру і походження, швидкого адаптування до змін безпекового середовища, підтримування сталого функціонування, швидкого відтворення до бажаної рівноваги після кризових ситуацій [8].

Отже, основна мета національної стійкості – протистояти загрозам.

Аналіз українського досвіду останніх років, здійснений у контексті різноманітних досліджень стійкості, дозволяє виокремити як проблеми, так і сильні сторони України, вивчення яких допоможе українському народу під час війни протистояти усім небезпекам, а після перемоги відновити та розвинути країну.

Щодо найбільш проблемних моментів, то серед них можна виокремити насамперед такі як: катастрофічна ситуація в економіці, відсутність у держави власних ресурсів, а також залежність від підтримки партнерів.

Великої ваги набуває розвиток демократії, співпраця активних громадян й влади, політична відповідальність політичного класу перед українським суспільством тощо. І, звісно, необхідні на всіх рівнях боротьба з корупцією, реформа правоохоронних органів, судової системи й т.і.

До сильних сторін, що забезпечують національну стійкість України, сьогодні можна віднести такі:

1) незламність українського народу, яка полягає у наявності сильного відчуття історії, відчуття цілей, відчуття своєї місії. Українці сьогодні протистоять всесвітньому злу, захищають цивілізацію, демократію, вільний і справедливий світ, відстоюють свою націю, яка має давню історію і повинна мати щасливе майбутнє;

2) приналежність до спільноти, що забезпечується наявністю тісних зв'язків у цій спільноті, потужна мережа підтримки (наприклад. за весь період гібридної війни Росії проти України в єдину мережу сплелася ветерансько-волонтерська спільнота як приклад добровільної участь у протистоянні ворогові та захисті крани тощо). Тобто проявами стійкості українців в умовах воєнно-політичної кризи можна вважати утворення різних форм громадянської самоорганізації.

3) довіра до влади, постійна комунікація з населенням (щоденне інформування про хід подій на фронті тощо);

4) демократія і свобода [12].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, усе вищевикладене дає нам можливість зробити наступні висновки.

По-перше, поняття стійкості є міждисциплінарним, але перші спроби його інтерпретації були зроблені технічними науками. Хоча існують різні інтерпретації стійкості, але, на думку вчених, вона має відповідати єдиним вимогам і включати в себе структурно-функціональну, екологічну та адаптивну стійкості.

По-друге, одним з різновидів стійкості є національна, яка сьогодні часто використовується як характеристика українського народу. Впродовж всієї історії на долю українського народу припало багато випробувань та негараздів, подолання яких сприяло формуванню в українців національної стійкості.

По-третє, на сучасному етапі в Україні затверджено Концепцію забезпечення національної системи стійкості, запровадження якої сприятиме посиленню рівня готовності суспільства і держави до реагування на небезпеки та загрози, що передбачає визначення вразливостей, своєчасне розпізнання загроз і оцінку ризиків. Основна мета стійкості – це готовність і спроможність суб'єктів системи стійкості протистояти загрозам.

По-четверте, забезпеченню національної стійкості України сьогодні сприяють такі складові, як незламність українського народу, приналежність до спільноти; довіра до влади; демократія і свобода.

Наведений вище теоретичний аналіз концепції національної стійкості в українському контексті є лише складовою загальної теми, над якою працює автор і яка присвячена проблемі політичної відповідальності політичного класу, у тому числі й у контексті національної безпеки України. Метою подальших досліджень є вивчення феномену національної стійкості української нації на сучасному етапі, розкриття її особливостей, а також формування загальних критеріїв національної стійкості суспільства.

Список використаної літератури

1. Вініченко І., Крючок С. Економічна стійкість підприємства та її складові. *Агросвіт.* 2016. № 24. С. 15–20.
2. Дронова О., Кононенко О. Славутич: формування потенціалу стійкості міста в умовах сучасних викликів та загроз. *Український географічний журнал.* 2019. № 3(107). С. 22–36.
3. Кравцов Д. Психологічна стійкість особистості: напрямки дослідження. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_11_2017/pdf/82.pdf. [дата звернення 22.10.2024].
4. Масик М. Клименко О. Теоретичні основи дослідження проблем інституціональної стійкості у міждисциплінарному дискурсі. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Публ. управління та адміністрування.* 2022. Том 33 (72). *№ 5*. С. 53–58.
5. Національна доповідь: Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз / ред. кол. С. І. Пирожков та ін. / Київ: ІПіЕН ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2022. 552 с.

6. Орел М. Аксіологічний аспект концепту «стійкість держави» у контексті функцій публічного управління у сфері безпеки та в історії наукової думки. *Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 24.* С. 95–101.
7. Пирожков С. Національна стійкість України: стратегія забезпечення. *Український географічний журна.* 2022. *№* 2(118). С. 3–10.
8. Про рішення РНБО України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості». Указ Президента України № 479/2021 від 27 вересня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181.
9. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с.
10. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1978. Т. IX. 853 с.
11. Стойка В. Теоретичні підходи до визначення поняття «стійкість територіальних громад». *Причорноморські економічні студії*. 2022. Випуск 76. С. 169-174.
12. Формула української стійкості. *Дзеркало тижня*. 17грудня 2022 року**.** URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/formula-ukrajinskoji-stijkosti.html [дата звернення 22.10.2024].
13. Mayunga J. Understanding and applying the concept of community disaster resilience: Summer Academy for Social Vulnerability and Resilience Building. 2007. P. 1–16.

THE CONCEPT OF NATIONAL RESILIENCE: THE UKRAINIAN CONTEXT

Yaroslav Lazebnyk
Private Higher Educational Establshment "European University"
Department of Information, Library, Archival Affairs and Socio-Political and Humanitarian Disciplines
Academician Vernadsky Boulevard, 16-b, 03115, Kyiv, Ukraine

In the article the author reveals the essence of the concept of national resilience substantiates the relevance of the topic, analyses scientific works on this topic and defines the purpose of the study, the essence of the problem is revealed, conclusions are drawn and prospects for further research in this area are outlined It is shown that the concept of resilience includes the following requirements: structural and functional resilience, which is able to quickly return to equilibrium; ecological resilience, which means that many equilibrium states are achieved without changing the structure or function of the system; adaptive resilience, which originates from the so-called theory of complex adaptive systems, which are able to develop and adapt to new conditions. It is determined that one of the types of resilience is national resilience, which in the context of today's realities is gaining importance and is often used as a characteristic of the Ukrainian people. The author analyses the historical factors that contributed to the formation of the national resilience of Ukrainians to overcome the most difficult trials and tribulations that they constantly face. It is noted that at the present stage Ukraine has adopted the Concept of the National Resilience System. The concept will help ensure a high level of readiness of society and the state to respond to threats. The main goal of resilience is the ability to withstand threats. The article highlights the challenges and strengths of Ukraine that contribute to strengthening national resilience in the current environment. Generalisations and conclusions are drawn. It is noted that this analysis is only the first step in the author's study of national resilience as an important phenomenon in the context of the political life of modern society in the face of the latest challenges. The purpose of further research is to study the concept of national resilience in the context of national security and political responsibility, to reveal its features, and to formulate general criteria of prerequisites, factors and drivers national resilience of the Ukrainian society.

Key words: resilience, national resilience, threats, challenges, national security.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 229–237
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 229–237

УДК 342.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.26

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКТИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА ДЛЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ ПІД ЧАС ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ

Ірина Лященко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5444-3470

Інна Тукаленко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4169-6457

Вікторія Петренко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5348-1803

Акцентовано увагу, що в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів в Україні. Попри це, нашій державі необхідно готуватися до перших післявоєнних виборів. Забезпечення активного виборчого права для громадян України за кордоном є нагальним завданням, оскільки велика кількість наших співвітчизників вимушені залишити державу через повномасштабне вторгнення. Цифри коливаються у межах від 6 млн. до 8 млн. громадян України, які наразі перебувають за кордоном. Це близько 20% населення нашої держави у порівнянні до 24 лютого 2022 року.

Підкреслено, що міжнародні документи не зобов'язують держави проводити вибори для своїх громадян за кордоном, проте більшість держав роблять це. Можливість волевиявлення українських закордонних виборців потрібно також забезпечити. Це зміцнить їхні зв'язки з батьківщиною, стимулюватиме повернутися назад в Україну, засвідчить легітимність новообраної влади.

З'ясовано, що заради залучення до голосування великої частки громадян, які опинилися за кордоном, виборча система України потребуватиме певного реформування По-перше, існує необхідність переходу від пасивної до активної реєстрації виборців, коли виборці самостійно подають заяву про бажання проголосувати По-друге, існує необхідність запровадження альтернативних способів голосування для закордонних виборців. Серед них: розширене персональне голосування; Інтернет-голосування; голосування поштою чи певне їх поєднання.

На думку авторок, яку б із перспектив не було обрано, центральним завданням постає формування довіри до виборчого процесу та обрання легітимної влади. Для цього, суб'єктам виборчого процесу необхідно провести належне інформування та політичну агітацію серед закордонних виборців. Крім того, необхідно забезпечити комплекс безпекових заходів.

Акцентовано, що демократія потребує виборів, а громадяни України повинні мати можливість для реалізації права голосу. Проте не варто чекати закінчення воєнного стану і початку вибор-

© Лященко І., Тукаленко І., Петренко В., 2024

чого процесу як панацеї для демократії. Демократія потребує також щоденного плебісциту через підвищення власної обізнаності, підписання петицій, волонтерство, членство в громадських організація, участь у мітингах на підтримку України за кордоном тощо.

Ключові слова: виборче право, вибори, демократія, голосування за кордоном.

2024 рік називають роком виборів у світі, адже цього року в 76 державах вже відбулися чи ще мають відбутися вибори різних рівнів [1]. Так, протягом шести місяців 2024 року тривали «найбільші» у світі вибори в Індії, де близько 969 млн громадян (а це 12% населення світу) мають активне виборче право. З-поміж інших цього року відбулися: вибори до Європейського парламенту; дострокові парламентські вибори у Великій Британії та Франції; парламентські вибори у Австрії; президентські вибори у Словаччині; місцеві вибори у Польщі та окремих землях Німеччини. Гарячим видається виборчий процес у Молдові та Грузії. І звісно найбільший інтерес та обговорення пов'язані з президентськими виборами у США.

Наприкінці жовтня 2023 року та наприкінці березня 2024 року в Україні також мали б відбутися чергові парламентські та президентські вибори відповідно. З огляду на повномасштабне російське вторгнення, у відповідності до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Президентом України було видано Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [2].

У статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначається, що в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування [3]. З початку повномасштабного російського вторгнення, Центральна виборча комісія України (ЦВК України), задля збереження персональних даних виборців, тимчасово призупиняла функціонування Державного реєстру виборців.

За неможливості проведення виборів під час дії воєнного стану, можливо і навіть необхідно готуватися до них. Як зазначив член ЦВК України Андрій Гевко: «Питанням перших післявоєнних виборів ЦВК займається від початку повномасштабного вторгнення. Хоча, при всій важливості даного питання, варто думати передусім про те, як виграти війну і однозначно не політизувати суспільство» [4].

Актуалізація питання забезпечення активного виборчого права для громадян України за кордоном пов'язана з великим числом наших співвітчизників, які вимушені були залишити державу через повномасштабне вторгнення. Точна інформації про кількість українських переселенців за кордоном відсутня, оскільки різні інституції використовують різні методології обрахунку. За даними Міністерства закордонних справ України (МЗС України), котрі Громадянська мережа ОПОРА отримала у відповідь на свій запит, станом на червень 2023 року за кордоном перебуває 8 млн. 177 тис. громадян України, тобто близько 20% населення нашої держави до 24 лютого 2022 року [5]. За даними МЗС України, майже половина українців перебуває лише в трьох державах: у Польщі – 22%; у Німеччині – 15%; у США – 11%. І лише 6% українців за кордоном стоять на консульському обліку [6].

Є й дещо інші цифри. Так, за підрахунками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), станом на червень 2023 року в Європі перебуває 5 млн 977 тис. українських переселенців. За межами Європи – майже 362 тис. осіб. За їхніми даними, найбільше українців перебуває в Німеччині (1,07 млн), Польщі (994 тис.) та Чехії (345 тис.) [6].

І хоча не всі громадяни з цього числа є виборцями, проте можемо зауважити про значне збільшення цієї кількості. Як же забезпечити реалізацію активного виборчого права для них і чому потрібно це робити?

Міжнародні документи не наголошують на обов'язковості забезпечення політичних прав для громадян, які перебувають чи проживають за кордоном. «Міжнародна конвенція про захист прав усіх працівників-мігрантів та членів їх сімей» є єдиним документом, що певною мірою вказує на таку необхідність [7, с. 12]. Станом на серпень 2022 року Конвенцію ратифікували лише 59 держав, підписали, але не ратифікували – 11. Держави-члени Європейського Союзу теж не є підписантами цієї Конвенції. Однак, усі вони (за винятком Мальти) організовують голосування за кордоном для своїх громадян. Наприклад, Франція надає своїм громадянам за кордоном виборчі права, що є ідентичними тим, котрі мають громадяни, які мешкають у Франції. Деякі з держав застосовують ценз осілості й дозволяють голосувати лише впродовж певної кількості років після виїзду. Так, громадяни Німеччини можуть голосувати мешкаючи за кордоном упродовж 25 років, а громадяни Австралії – впродовж 6 років після виїзду за кордон. Мальта ж відшкодовує кошти витрачені на дорогу до Мальти для голосування [7, с. 19–20].

Серед підписантів вищезгаданої Конвенції відсутня й наша держава. Проте Україна організовує та проводить голосування виборців, які проживають або на день проведення голосування перебувають на відповідній території іноземної держави. Для цього ЦВК України утворює закордонні виборчі дільниці при закордонних дипломатичних установах України та у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України [8].

Згідно з Постановою ЦВК України від 25 червня 2020 року № 118 було створено 102 закордонні виборчі дільниці на постійній основі, з яких 100 – у закордонних дипломатичних установах та 2 – у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України (у Демократичній Республіці Конго та Республіці Сербія). При цьому у державах з великою чисельність наших громадян було утворено по декілька виборчих дільниць, наприклад, по 4 – в Польщі, Італії та США, 5 – у Німеччині [7, с. 32].

Щоб проголосувати на виборах за кордоном, громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років, які не були визнані судом недієздатними та які включені до списку виборців на закордонній виборчій дільниці, мають особисто прибути у приміщення для голосування в закордонній дипломатичній установі України з документом, що засвідчує особу. Таким чином, до закордонних виборців не висуваються жодні додаткові вимоги, як то намір повернення в Україну чи термін проживання за кордоном.

Однак відсутність додаткових цензів позитивно не позначається на кількості зареєстрованих виборців та явці виборців, що складають лише 10–15%. Так, у 2014 році явка закордонних виборців на позачергових виборах Президента України становила 15,36%, а на позачергових виборах народних депутатів України – 8,83%. У 2019 році, під час президентських та парламентських виборів в Україні, лише близько 450 тис. із 3 млн. громадян України (які перебували за кордоном та мали право голосу) було внесено до виборчих списків в закордонному виборчому окрузі. Явка виборців тоді становила 12,65% на виборах Президента України та 7,27% на позачергових виборах народних депутатів України [7, с. 22].

Отже, центральною проблемою голосування громадян України за кордоном була традиційно низька явка виборців, що пов'язана з цілим рядом супутніх проблем.

По-перше, на низьку явку впливають великі відстані до виборчих дільниць, що вимагає фінансових та часових витрат на дорогу. Так, одна з опитаних громадянок України зазначила: «У Вроцлаві дільниць немає, а до Кракова проблематично їхати» [7, с. 23].

По-друге, низька явка пов'язана з великими чергами на виборчих дільницях у містах компактного проживання українців, коли нашим співгромадянам доводиться стояти в кількагодинних чергах для того, щоб проголосувати. Все це потребує налагодження додаткових

безпекових та побутових умов, як-то збільшення кількості правоохоронців, забезпечення місцями очікування, питною водою, туалетами тощо.

По-третє, низьку явку спричинює той факт, що до списку виборців за кордоном автоматично включаються лише ті громадяни, які перебувають на консульському обліку. А для тих, хто не стоїть на такому обліку, існує складна процедура реєстрації.

По-четверте, серед причин низької явки може бути демотивація виборців, що пов'язана з неможливістю (за новою виборчою системою) підтримати конкретного кандидата з регіонального виборчого списку [7, с. 22–24].

До вже існуючих викликів додалося значне збільшення громадян України за кордоном (нагадаємо, що це близько 20% населення нашої держави у порівнянні з періодом до 24 лютого 2022 року).

Чому ж Україні потрібно й надалі забезпечувати можливості для реалізації активного виборчого права для громадян за кордоном? З одного боку, це зміцнить їхні зв'язки з батьківщиною та стимулюватиме повернутися назад в Україну. З іншого боку, це буде свідченням легітимності новообраної влади та готовності стати частиною ЄС [7, с. 27]. Також це забезпечить представлення інтересів жінок, адже саме ця категорія становить більшість з числа тих, хто вимушено опинився за кордоном. За даними ООН, 85% опитаних є жінками. Їх інтеграція у суспільства держав теперішнього перебування згодом може призвести до значного відтоку чоловічого населення України – для «возз'єднання сімей». Наразі достеменно не відомо, скільки чоловіків теж забажають емігрувати, якщо матимуть таку можливість [6].

Якщо голосування під час перших післявоєнних виборів буде відбуватися, як і попередньо, в дипломатичних установах, то існуючі наразі 102 закордонні виборчі дільниці не зможуть прийняти всіх охочих проголосувати. Членкиня ЦВК України Вікторія Глущенко зауважує, що наявний потенціал МЗС України дозволяє відкрити ще 100 виборчих дільниць, а їх потрібно близько тисячі [9].

З огляду на вище зауваження, виборча система України потребуватиме певного реформування заради максимального залучення до голосування великої частки громадян, які опинилися за кордоном.

По-перше, існує необхідність переходу від пасивної до активної реєстрації виборців. За пасивної реєстрації виборців, останні включаються до списку виборців автоматично на основі даних періодичного поновлення Державного реєстру виборців. За активної реєстрації, виборці самостійно мають подати заяву про бажання проголосувати за кордоном із зазначенням адреси проживання, номера телефону та електронної пошти.

Експерти зауважують, що активна реєстрація дасть можливість ефективно витрачати кошти на друк виборчих бюлетенів, оскільки значна кількість виборців, котрі перебувають на консульському обліку та включаються до списку виборців, потім не з'являються на вибори. Також активна реєстрація зробить виборчий процес більш інклюзивним, оскільки виборці з інвалідністю у відповідній заяві зможуть вказати конкретні потреби у розумному пристосуванні. Однак потрібно буде провести відповідну інформаційну кампанію про зміну способу реєстрації, адже, за звичкою, більшість очікуватиме побачити себе у списку виборців автоматично [7, с. 13–14].

По-друге, поряд із зміною способу реєстрації виборців, існує необхідність запровадження альтернативних способів голосування для закордонних виборців. Серед таких альтернатив:

– голосування поза межами дипломатичних установ;
– голосування поштою;
– Інтернет-голосування.

Подібним до персонального голосування у дипломатичних установах є голосування на виборчих дільницях, що утворені поза дипломатичними установами. Таке голосування ще називають розширеним персональним голосуванням. Однією з переваг розширеного персонального голосування є його зрозумілість, оскільки процедурно день голосування не відрізнятиметься від довоєнного. Інша перевага – прозорість, адже за процесами голосування та підрахунку голосів можливе незалежне спостереження. Крім того, цей спосіб не потребує внесення змін до Конституції України.

Серед недоліків такого способу голосування є його дороговартісність та складнощі з адміністрування, оскільки виникають потреби:

– отримання дозволів від центральної та місцевої влади на відкриття таких дільниць у певній державі і не всі держави готові надати такі дозволи;

– створення додаткового числа виборчих комісій та навчання їх членів;

– логістичне й безпекове забезпечення виборчих матеріалі та суб'єктів виборчого процесу правоохоронними органами чи то збоку України, чи то збоку іноземної держави [7, с. 15].

Прикладами держав, що практикують розширене персональне голосування є: Туреччина, котра має численні локації у Німеччині; держава Кот-д'Івуар, котра має кілька локацій у Франції; держава Кабо-Верде, котра має кілька локацій у Лісабоні; Домініканська Республіка, котра має 80 локацій у Нью-Йорку; Болгарія, котра має кілька локацій у Стамбулі; Угорщина та Молдова, котрі мають локації у Румунії. Додаткові виборчі дільниці поза межами дипломатичних і консульських установ було створено у 14 державах під час перших післявоєнних виборів в Іраці в 2005 році (наприклад, для цього у Лондоні на три дні було орендовано стадіон Вемблі) [7, с. 61–62].

Окрім розширеного персонального голосування, Україна може розглянути варіант впровадження дистанційного голосування для виборців за кордоном, зокрема поштового голосування.

З одного боку, поштове голосування дозволило би:

– забезпечити доступність виборчого процесу не лише тих, хто живе у столиці чи великому місті з консульством, а для всіх закордонних виборців;

– віднести закордонних виборців до відповідних виборчих округів в Україні та надати їм відповідний виборчий бюлетень;

– організувати спостереження за підрахунком чи перерахунком голосів, оскільки поштове голосування має паперовий слід;

– уникнути необхідності створення сотні нових виборчих дільниць та навчання членів комісій;

– уникнути потреби отримання дозвільних документів від інших держав.

З іншого боку, впровадження поштового голосування для закордонних виборців потребує:

– координації зусиль між дипломатичними установами, МЗС України, ЦВК України, поштовими операторами, підприємствами, що виготовляють виборчі бюлетені тощо;

– належних соціально-економічних умов, що унеможливлюють підкуп виборців та подвійне голосування;

– змін строків виборчого процесу і відповідно змін до Конституції України у частині легалізації дочасного голосування;

– альтернативних варіантів голосування, зокрема персональне голосування в дипломатичних установах, з огляду на відсутність серед виборців довіри до поштової служби;

– забезпечення безпеки виборчої пошти від підробки, викрадення, навмисного чи ненавмисного знищення;

– запровадження активної реєстрації виборців з актуальними адресами проживання та телефонними номерами [7, с. 14–16, с. 72, с. 80–81].

Інтернет-голосування є іншим можливим способом дистанційного голосування на майбутніх виборах. Щодо світового досвіду, то Інтернет-голосування проводиться під час загальнонаціональних виборів за кордоном у Вірменії, Естонії, Франції, Намібії, Новій Зеландії, Мексиці. Однак деякі держави, як то Нідерланди та Норвегія, з міркувань безпеки відмовились від впровадження Інтернет-голосування після пілотних випробувань [7, с. 82–83].

Діджиталізації виборчого процесу має як свої переваги, так і виклики.

Серед переваг Інтернет-голосування виокремлюють:

– зручність, адже проголосувати можуть ті виборці, яким логістично чи фізично важко дістатися до виборчих дільниць або які не мають постійного місця проживання за кордоном, де вони можуть отримувати пошту;

– можливість віднести виборців до їх виборчих округів в Україні і надати відповідний виборчий бюлетень;

– легкість щодо адміністрування, без потреби значної підготовки та координації зусиль різних суб'єктів виборчого процесу;

– можливість здійснення волевиявлення в ті ж самі часові проміжки, що й у випадку голосування на дільниці (з 8.00 до 20.00 години за місцевим часом перебування).

Серед викликів голосування через Інтернет зауважують:

– потенційні кібератаки та забезпечення фізичної безпеки серверів;

– перевантаження серверів та негаразди у системі;

– збереження даних під час перебоїв у електропостачанні (наприклад, Пакистан відмовився від Інтернет-голосування з огляду на постійні відключення електроенергії);

– виключення з виборчого процесу громадян без гаджетів чи доступу до Інтернету, а також громадян з низьким рівнем цифрових навичок;

– відсутність гарантій свободи від примусу та забезпечення таємниці голосування;

– відсутність гарантій від зовнішнього втручання у результаті виборів;

– відсутність паперового сліду для проведення незалежної перевірки результатів голосування, звідси – недовіра та невизнання легітимності обраної влади [7, с. 16–18, с. 83, с. 89].

Окрім цього, запровадження Інтернет-голосування в Україні потребуватиме внесення змін до виборчого законодавства та Конституції України у випадку забезпечення можливості голосування через Інтернет достроково чи протягом щонайменше п'яти днів.

Також існує потреба в надійному інструменті електронної ідентифікації виборця як громадянина, що має виборче право. Наприклад, в Мексиці існує двофакторна аутентифікації з допомогою номера мобільного телефону, а в Естонії використовується цифровий підпис, що вбудований в ID-картку. Усе це також вимагає фінансових витрат з виготовлення карток виборців чи смарт-ID з ключами ідентифікації [7, с. 84–85].

Приблизна вартість розробки системи для Інтернет-голосування з одноразовим паролем може становити: 10–15 млн доларів США для 10 млн. виборців; 24-36 млн. доларів США для 30 млн виборців. А з біометричною аутентифікацією через смартфон – 12–18 млн доларів США для 10 млн. виборців та 29-46 млн. доларів США для 30 млн. виборців [7, с. 88].

Цифровий світ є наразі доконаним фактом. Ми працюємо, навчаємось, відпочиваємо завдяки цифровим технологіям. Однак експерти застерігають від поспішного та

неправильного використання новітніх технологій у виборчому процесі, що може загрожувати демократії в Україні [7, с. 89].

На нашу думку, яку б із перспектив щодо забезпечення права голосу громадян України за кордоном не було обрано (персональне голосування, розширене персональне голосування, Інтернет-голосування, голосування поштою чи певне поєднання), центральним завданням постає формування довіри до виборчого процесу та обрання легітимної влади. Для цього, по-перше, необхідно провести належне інформування та політичну агітацію серед закордонних виборців. Членкиня ЦВК України Вікторія Глущенко з цього приводу зазначила, що оскільки в Європі діє заборона на політичну таргетовану рекламу, оплачену з-за кордону, то політичним партіям буде набагато складніше, достукатися до виборців ніж, наприклад, ЦВК здійснювати загальне інформаційне забезпечення виборів. По-друге, необхідно забезпечити комплекс безпекових заходів під час виборчого процесу, у тому числі безпеки від «невидимих агентів-спостерігачів» [9]. Як зауважила голова правління громадянської мережі ОПОРА Ольга Айвазовська: «Будь-яка людина може бути інкорпорована в міжнародну місію [зі спостереження за виборами], будучи агентом Російської Федерації. Це просто об'єктивна реальність» [10].

Принцип виборності є одним з центральних для демократичного режиму. Він засвідчує, що влада це не приватна власність у руках певного лідера та його оточення, а лише тимчасова функція. Проте принцип виборності не варто абсолютизувати, демократія – це не вибори раз у чотири чи п'ять років. Спостерігачі зауважують, що лише у 43 з 76 держав, вибори можна вважати вільними та чесними [1]. Не все, що називається виборами є виборами. «Вибори» у Російській Федерації, Білорусі, Північній Кореї тощо це лише назва без жодного сутнісного наповнення. Такими псевдовиборами нівелюються принципи вільного, загального, рівного, прямого виборчого права та таємного голосування, котрі є визначальними для демократії.

Так, демократія потребує виборів, а громадяни України як всередині держави, так і за кордоном повинні мати можливість для реалізації права голосу. Поряд з цим, демократія потребує щоденного плебісциту через підвищення власної обізнаності у суспільно-політичному житті, через створення чи підписання петицій, через подання запитів на доступ до публічної інформації, через членство в громадських організаціях та політичних партіях, через волонтерство, через участь у мітингах на підтримку України за кордоном тощо. Отже, не варто чекати закінчення воєнного стану і початку виборчого процесу як панацеї для демократії, уже зараз можна діяти. Тімоті Снайдер зауважив: «[...] набагато корисніше сприймати демократію як дієслово, а не як іменник. Граматично це – не вірно, але, думаю, ви розумієте суть сказаного. Демократія це те, що Ви робите. Це те, за що Ви берете на себе відповідальність» [11]. У протилежному випадку, нічогонероблення протягом міжвиборчого процесу загрожує знівелювати всі здобутки найчесніших виборів.

Список використаної літератури

1. This year will see more elections than ever. But don't call it a win for democracy. URL: 2024 will see more elections than any other year in history. Many will be unfair. (дата звернення 26.10.2024).
2. Указ Президента України №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення 27.10.2024).
3. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8#w1_1 (дата звернення 27.10.2024).

4. Це один з інструментів повернення українців додому – член ЦВК про післявоєнні вибори. URL: Це один з інструментів повернення українців додому – член ЦВК про післявоєнні вибори | Новини | Українське радіо (дата звернення 26.10.2024).
5. Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців – дослідження ОПОРИ. URL: Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців – дослідження ОПОРИ (дата звернення 26.10.2024).
6. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну – дослідження Громадянської мережі ОПОРА. URL: Кількість українців та їх міграція за кордон через війну – дослідження Громадянської мережі ОПОРА (дата звернення 26.10.2024)
7. Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном. Версія 1. IFES Україна, Січень 2023. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2023/07/ifes-ukraine-ocv-technical-assessment-report-d1-ukr-april-2023-v7-1.pdf (дата звернення 26.10.2024).
8. Виборчий кодекс України. Стаття 31. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n214 (дата звернення 26.10.2024).
9. Вибори в Україні можливі мінімум через 6 місяців після завершення воєнного стану – ЦВК. URL: Вибори в Україні можливі мінімум через 6 місяців після завершення воєнного стану – ЦВК | Новини | Українське радіо (дата звернення 27.10.2024).
10. Агенти Кремля під виглядом спостерігачів з ЄС, післявоєнні вибори та підготовка до них. URL: Агенти Кремля під виглядом спостерігачів з ЄС, післявоєнні вибори та підготовка до них (дата звернення 26.10.2024).
11. Timothy Snyder. Is democracy doomed? The global fight for our future. URL: https://www.ted.com/talks/timothy_snyder_is_democracy_doomed_the_global_fight_for_our_future/transcript?hasProgress=true&subtitle=en&delay=1m (дата звернення 26.10.2024).

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR ENSURING ACTIVE VOTING RIGHTS FOR UKRAINIAN CITIZENS ABROAD DURING THE FIRST POST-WAR ELECTIONS

Iryna Liashchenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology,
Volodymyrska Str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5444-3470

Inna Tukalenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology,
Volodymyrska Str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4169-6457

Viktoriia Petrenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology,
Volodymyrska Str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5348-1803

Focus has been made on the fact that elections in Ukraine are prohibited under martial law. Despite this, our country needs to get prepared for the first post-war elections. Ensuring active voting rights for Ukrainian citizens abroad is an urgent task, as a large number of our people had to leave Ukraine due to the full-scale invasion. The figures range from 6 million to 8 million Ukrainian citizens who are currently abroad. It's about 20% of the population of our country compared to the figures before February 24, 2022.

It is emphasized that international documents do not require countries to hold elections for their citizens abroad, but most countries do so. The possibility of expressing the will of Ukrainian voters abroad should also be ensured. This will strengthen their ties with their homeland, encourage them to return to Ukraine, and confirm the legitimacy of the newly elected government.

It has been found out that in order to attract a large share of citizens abroad to vote, Ukraine's electoral system will require certain reforms. First, there is a need to move from passive to active voter registration when voters themselves apply for a vote. Second, there is a need to introduce alternative voting methods for voters abroad. These include: extended personal voting; Internet voting; voting by mail, or some kind of their combination.

According to the authors, no matter which prospect is chosen, the central task is to build trust in the electoral process and elect a legitimate government. To do this, those involved in the electoral process should provide for proper information and political campaigning among voters abroad. Furthermore, it is necessary to ensure a set of security measures.

It is emphasized that democracy needs elections, and Ukrainian citizens should have the opportunity to exercise their right to vote. However, we should not expect the end of martial law and the start of the election process as a cure-all solution for democracy. Democracy also requires a daily plebiscite by way of raising one's own awareness, signing petitions, volunteering, membership in NGOs, participation in rallies in support of Ukraine abroad, etc.

Key words: voting right, elections, democracy, voting abroad.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 238-251
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 238-251

УДК 327.8; 94
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.27252

ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬННОЇ МІГРАЦІЇ ТА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ІРЛАНДІЯ

Маріанна Марусинець
Закарпатський угорський інститут імені Ф. Ракоці II,
Науково-дослідний центр імені Тіводора Легоцькі,
кафедра історії та суспільних дисциплін,
пл. Кошута, 6, 90200, м. Берегово, Україна

У статті визначено низку політичних проблем, що стосуються нелегальних мігрантів, які проживають у Республіці Ірландія. Проаналізовано становище мігрантів, які нелегально перебувають у Республіці Ірландія, проблеми доступу до державних послуг, а також основні громадські дебати та політичні заходи, вжиті для розв'язання пов'язаних із цим проблем. У статті розглядаються законодавство, парламентські та громадські дебати і політичні інструменти, що мають відношення до проблеми нелегальної імміграції в Республіці Ірландія, яка неухильно зростає. Академічне дослідження було доповнено дослідженнями неурядових організацій та аналізом періодичних видань щодо проблеми нелегальної міграції в Республіці Ірландія.

Встановлено, що офіційних даних про кількість нелегальних мігрантів у Республіці Ірландія не існує. У 2020 р. Центр із прав мігрантів Ірландії (MRCI) підрахував, що у Республіці Ірландія налічується близько 17–20 тис. нелегальних мігрантів, зокрема від 2 тис. до 3 тис. дітей. Доведено, що на сучасному етапі розвитку держави питання нелегальної міграції є надзвичайно актуальним і важливим як у політичних, так і в суспільних дебатах у Республіці Ірландія. Основною темою цих дебатів залишаються проблеми та перспективи ефективної регуляризації нелегальної міграції.

Виявлено, що в Республіці Ірландія існують дві категорії нелегальних мігрантів: особи, невідомі владі, та особи, яким було відмовлено в міжнародному захисті. У 2018 р. було запроваджено програму для колишніх студентів без документів, а у 2022 р. розпочато програму легалізації довгострокових мігрантів без документів. Мігранти, які нелегально проживають, можуть отримати доступ до деяких державних послуг, але їхній доступ до інших послуг обмежений. У контексті пандемії «COVID–19» нелегальні мігранти зіткнулися з побоюваннями виявлення і депортації, що призвело до зниження використання державних послуг. Доведено, що нелегальна міграція є багаторівневою і переслідує часом суперечливі цілі. Вирішення проблем нелегальної міграції регулюється законами, правовими актами та постановами як на місцевому, а також у національних і міжнародних правових нормах, але при цьому характеризується можливістю розсуду на місцевому рівні.

Ключові слова: нелегальна міграція, іммігранти, емігранти, мігранти, міграційна політика, депортація, правопорушення, Республіка Ірландія.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що Республіка Ірландія перетворюється з країни масової еміграції на країну імміграції включно з великою кількістю, що стабільно збільшується, нелегальної міграції. Насамперед проблема нелегальної міграції стає глобальною проблемою і глобальною міграційною кризою, що пов'язана з прагненням мешканців із так званих бідних «країн третього світу» з політичних і соціально-економічних причин шукати притулок у розвинених демократичних країнах світу, однією з яких і є Республіка Ірландія. Кількість таборів для осіб, які шукають притулку, в Республіці Ірландія, особливо в Дубліні, швидко зростає, що привертає увагу до проблем

© Марусинець М., 2024

і можливостей, пов'язаних з наданням гуманітарної допомоги переміщеним особам. Незважаючи на вороже ставлення деяких місцевих мешканців, ці прохачі притулку знайшли підтримку у волонтерів і докладають зусиль, щоб інтегруватися у своє нове оточення.

Зростання расового, етнічного та релігійного розмаїття поки що не призвело до значних змін у традиційних структурах ірландського суспільства, таких як система державних шкіл, здебільшого католицьких, але зміни, що тривають, ставлять питання перед традиційними елементами ірландського суспільства. Нелегальна імміграція також підняла на поверхню давні проблеми, пов'язані з доступом до суспільних благ, таких як житло, охорона здоров'я та послуги для інвалідів. Актуальним залишається питання інтеграції та рівності для дедалі більшої кількості дітей іммігрантів, особливо на тлі популярності вкрай правих політичних голосів, що зростає. Ширше невдоволення з приводу надання послуг і вартості життя було використане прихильниками істотного обмеження і регуляризації потоків нелегальних мігрантів, які сподіваються використати питання нелегальної міграції на місцевих і національних політичних виборах.

Поняття «нелегальна імміграція» є відносно невідчутним у контексті ірландського суспільства. Відповідно, на сьогодні проведено лише мінімальну кількість досліджень на цю тему. З низки причин громадяни, яких відносять до нелегальних іммігрантів, як правило, позбавлені прав і мають мало можливостей для викладу своїх проблем. Проте в ключових ірландських інститутах дискурсивно закріплюються різні уявлення про нелегальних іммігрантів. Обговорення проблем нелегальної міграції здебільшого проводять ірландські друковані ЗМІ, і фокусується на проблемі «контролю» над нелегальною імміграцією. Ця специфічна аргументація виражається у різноманітних наративах, які поєднуються як із позитивною, так і з негативною ідеологією. Проте більшість досліджень, у яких наводяться аргументи на користь обмеження нелегальної імміграції, висловлюються на користь такого обмеження [1] .

Враховуючи той факт, що проблеми нелегальної міграції є відносно новим явищем для ірландської держави можна констатувати недостатню кількість наукових розвідок з цього питання, як у вітчизняній так і у західній науковій думці. Дослідження авторки є першою спробою в межах вітчизняної науки про міжнародні відносини комплексно проаналізувати проблему нелегальної міграції, що посилюється в Республіці Ірландія. Джерельною основою дослідження став науковий доробок американських, ірландських та європейських дослідників. У контексті даного дослідження необхідно виокремити науковий доробок, що присвячений проблемам нелегальних мігрантів у Республіці Ірландія та перспективам вирішення широкого кола проблем нелегальних мігрантів урядом, громадськими організаціями та неурядовими організаціями Республіки Ірландія. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують наукові розвідки таких дослідників, як Берроуз Е., Гілмартін М., Мерфі К., Глісон К., Кларк В., МакГі Х., Коннолі А., Брієн Н., Лафлер Ж.-М., Вінтіла Д., Бейлфус Г, Купманс Я., Левінсон А., Борхас Г.Я., Поляковскі М., Квінн Е., Коаклі Л., Джойс К., Квінн Е., Рагхаллай М., Форман М., Макеінрі П. тощо.

Основна мета цього дослідження полягає у всебічному аналізі проблеми нелегальної міграції в Республіці Ірландія, а також політики та зусиль урядових та неурядових структур ірландської держави, що спрямовані на вирішення актуальних питань нелегальної міграції.

У Республіці Ірландія «нелегальний мігрант» визначається як громадянин третьої країни, який не виконує умов в'їзду або перебування у державі. В Республіці Ірландія існують дві категорії мігрантів, що нелегально проживають: невідомі владі нелегальні мігранти та громадяни яким відмовлено у міжнародному захисті. Проте, необхідно відзначити, що

більшість нелегальних мігрантів в'їхали до Республіки Ірландія на законних підставах.

Республіка Ірландія традиційно була країною еміграції. Однак економічний бум 1990-х рр. призвів до збільшення кількості мігрантів, які прибувають у країну. Першим роком, коли було зафіксовано позитивну чисту міграцію, був 1995 р. Від початку 2000-х рр. кількість новоприбулих іммігрантів продовжувала зростати, особливо після розширення ЄС у 2004 р.. Однак кількість новоприбулих іммігрантів швидко скоротилася у період 2007–2009 рр., що пов'язано з рецесією – світовою фінансово-економічною.

З 2011 р. імміграція знову перебуває на підйомі. Однак якщо до виходу Великої Британії з ЄС – Брекзіту – імміграція до Республіки Ірландія була здебільшого легальною, то після Брекзіту, з огляду на те, що сухопутний кордон між Північною Ірландією та Республікою Ірландії згідно з Протоколом Північної Ірландії [2], який є частиною договору про Брекзіт між Великою Британією та ЄС, кордони на острові Ірландія залишаються майже «прозорими». Усе це призвело до того, що потік нелегальних мігрантів, які прагнуть потрапити до Республіки Ірландія – складової частини ЄС, значно зріс. Після виходу Великої Британії зі складу ЄС кількість громадян третіх країн у Республіці Ірландія швидко зросла, приблизно з 3 відсотків до 6 відсотків від загальної чисельності населення [3].

В урядовому звіті Республіки Ірландія «Ризик зростання нелегальної імміграції в Ірландію після Брекзіту» попереджається, що в Республіці Ірландія може спостерігатися значне зростання кількості нелегальних прохачів притулку та іммігрантів. Нещодавно було проведено національну оцінку ризиків, яка засвідчила, що Республік Ірландія наражається на ризик збільшення кількості нелегальних мігрантів у зв'язку з виходом Великої Британії зі складу ЄС – Брекзітом. Зокрема констатується, що Брекзіт може призвести до збільшення ризику незаконного переміщення громадян третіх країн до Республіки Ірландія з Великої Британії, а також до можливих наслідків для вторинних переміщень осіб, які шукають притулку, та нелегальних мігрантів із Великої Британії до Республіки Ірландія в разі розбіжності Великої Британії із законодавством ЄС в царині надання притулку [4].

Національна оцінка ризиків також повідомила, що Брекзіт вплине на економіку, навіть в умовах «м'якого» Брекзіту і виявила наявність загроз для зростання кількості нелегальних мігрантів. У доповіді представлено результати дослідження того, що станеться з Республикою Ірландія залежно від вжитих заходів. Згідно з дослідженнями, Брекзіт призведе до того, що ВВП Республіки Ірландія буде на 2,8–7 відсотка нижчим у 2030 р. порівняно з тим, що прогнозувалося б, якби Велика Британія залишилася у складі ЄС. 90 відсотків негативного впливу припадає на п'ять секторів – агропродовольчий, фармацевтичний, електротехнічний, оптова та роздрібна торгівля, а також повітряний транспорт [4].

У доповіді також міститься висновок про наявність двох нових ризиків для Республіки Ірландія – перегріву економіки та впливу соціальних мереж на суспільні дискусії. Ризики пов'язані з відсутністю нагляду за користувачами соціальних мереж і побоюваннями, що виникають з приводу доступу до персональних даних та їх використання третіми особами. У звіті також зачіпаються ризики недостатньої пропозиції житла і ризики для конкурентоспроможності Республіки Ірландія, а також погіршення ситуації на ринку праці та інфраструктурні обмеження. Зокрема у звіті обговорюється проблема поширення дезінформації та «фейкових новин» і йдеться про те, що це може призвести до посилення відчуття ізоляції і відчуження, особливо для тих громадян, які можуть не мати необхідних джерел для доступу до соціальних мереж і послуг, що надаються он-лайн [4].

Ірландські політики часто виступають за права ірландських емігрантів, які не мають легального статусу за кордоном, проте ірландське законодавство має певні обмеження, що стосуються нелегальних іммігрантів у самій Республіці Ірландія. Загалом констатується,

що уряд ірландської держави виключає нелегальних іммігрантів зі сфери захисту зайнятості та допомоги із соціального страхування, пов'язаних з оплатою праці. У 2020 р. за оцінками Ірландського центру з прав мігрантів, від 15 тис. до 20 тис. іммігрантів не мали юридичного статусу – були нелегальними мігрантами, зокрема 2–3 тис. дітей [5]. Зусилля з упорядкування, як правило, мали разовий характер або ухвалювалися у відповідь на конкретні ситуації, наприклад, коли іноземні студенти, які давно проживають у країні, втрачають легальний статус.

У цьому контексті схема регуляризації, запроваджена у 2022 р., стала знаковим моментом, який настав унаслідок тривалої кампанії, що пов'язала нинішніх нелегальних мігрантів з історичним досвідом ірландських іммігрантів у США. Понад 8 тис. осіб подали заявки на участь у програмі протягом шестимісячного періоду, з них понад 4,6 тис. отримали відносно безпечний і довгостроковий статус; станом на липень 2023 р. уряд розглянув 87 відсотків заявок [6].

Заявники повинні були довести, що у них постійно був відсутній легальний статус протягом чотирьох років, що могло виключити деяких довгострокових резидентів, але від них не вимагалося бути економічно активними. Проте, порівняно з аналогічними програмами в інших країнах, ірландська програма регуляризації була широкою і всеосяжною, хоча і передбачала високий збір за подання заяви – 550 євро для самотнього заявника і 700 євро для сім'ї. Хоча 2022 р. не так уже й давно минув, запровадження подібної ініціативи зараз було б політично складним, з огляду популярність ультраправих, що зростає і дедалі більш обмежувальну риторику щодо міграції та безпеки.

В умовах постійного зростання кількості іммігрантів політики знову почали звертати увагу на питання, пов'язані з інтеграцією. Ця розмова почалася до фінансово-економічної кризи 2008 р., але була припинена, коли еміграція швидко зросла після неї. Перша урядова стратегія інтеграції мігрантів була опублікована у 2017 р., охоплюючи період до 2021 р., і на кінець 2024 р. оновлюється. Індекс політики інтеграції мігрантів (англ. The Migrant Integration Policy Index ("MIPEX") – унікальний довгостроковий проект, який оцінює та порівнює те, що уряди роблять для сприяння інтеграції мігрантів у всіх державах-членах ЄС та кількох країнах, що не входять до ЄС охарактеризував уряд Республіки Ірландія як такий, що розробив «комплексніший підхід до інтеграції». Однак, "MIPEX", було також зазначено деякі проблеми, що зберігаються. Вони, зокрема, пов'язані, з мобільністю на ринку праці, наприклад нездатність іммігрантів на практиці отримати доступ до всіх типів робочих місць або визнання їхніх іноземних документів. Місцевій владі було надано більше централізованого фінансування для підтримки та посилення інтеграції іммігрантів [7].

Крім того, у «Білій книзі про систему прямого надання притулку особам, які шукають притулку», яку широко критикували за те, що вона перешкоджає інтеграції окремих осіб в ірландське суспільство, було обіцяно припинити пряме надання притулку у 2024 р. З цією метою було запроваджено одноразовий процес легалізації для прохачів притулку, чиї справи перебували на розгляді понад два роки. За цією схемою було отримано понад 3,2 тис. заяв; станом на червень 2023 р. майже 1,6 тис. осіб отримали схвалення, а ще 1,1 тис. осіб окремо отримали іншу форму статусу [8].

Ці заходи опинилися під загрозою через прибуття українців з 2022 р. В умовах національної житлової кризи уряд намагався знайти відповідне житло для українців, які не підпадають під програму прямого забезпечення. Однак, таке житло, як правило, купується через готелі та інші приватні компанії. У цьому контексті зазначимо, що зовсім нещодавно, згідно з даними «Євростату», на кінець березня 2024 р., до Республіки Ірландія загалом

прибуло 104 285 громадян з України відповідно до Директиви про тимчасовий захист, які не є нелегальними мігрантами, але збільшують населення Республіки Ірландія і впливають на соціально-економічний розвиток країни, а також на житлову кризу, що посилюється [8].

В цілому, кількість осіб, які шукають притулку в Республіці Ірландія, збільшилася з менш ніж 3,7 тис. у 2018 р. до більш ніж 13 тис. у 2022 р. і 2023 р. У грудні 2023 р. уряд оголосив, що більше не в змозі приймати всіх прохачів притулку і надалі буде приділяти першочергову увагу жінкам і дітям. У квітні 2024 р. близько 1,6 тис. прохачів притулку чоловічої статі залишилися без даху над головою, причому значна частина з них мешкало на вулицях. У світлі фрагментарного підходу уряду до забезпечення житлом деякі громади виступили проти перепрофілювання будівель для біженців і прохачів притулку на короткостроковій основі. У деяких випадках ці протести набували насильницького характеру. У 2023 р. було зафіксовано 16 випадків підпалу об'єктів, що використовувалися або планувалися до використання біженцями чи прохачами притулку [8].

Протести також призвели до змін у поводженні з українцями, які прибули відповідно до Директиви ЄС про тимчасовий захист. До 13 березня 2024 р. їм надавали житло і соціальні виплати на тому самому рівні, що й громадянам Республіки Ірландія. Відтоді новоприбулі отримують житло максимум на 90 днів і соціальні виплати за тією ж ставкою, що й особи, які шукають притулку (38,8 євро на тиждень для дорослого, порівняно з 220 євро на тиждень). У травні 2024 р. було оголошено, що цей підхід буде поширено на всіх українців, які проживають у державному житлі, незалежно від дати їхнього прибуття. Ці зміни є реакцією на зростаюче невдоволення українцями, які прибувають, підкріплене вірою в те, що соціальні виплати зробили Республіку Ірландія особливо привабливою [8].

Тим часом у багатьох сегментах економіки Республіки Ірландія потрібно більше робочої сили, і у 2023 р. відбулося найбільше розширення системи дозволів на працевлаштування, що охопило широкий спектр професій – від помічників дресирувальників собак до консультантів з питань генетики. Квоти для сільськогосподарських працівників також збільшилися у зв'язку з попитом, що зберігається. Було лібералізовано доступ до ринку праці для подружжя осіб, які мають дозвіл на роботу. У червні 2024 р. пропозицію щодо перегляду системи видачі дозволів на працевлаштування, зокрема щодо надання дозволів на сезонну роботу вперше і відносно того, щоб дозволити всім власникам дозволів змінювати роботодавця через дев'ять місяців, було ухвалено Палатою представників парламенту Республіки Ірландія [8].

Житлова криза, що триває в Республіці Ірландія, часто згадується як стимул для еміграції. Цим також користуються активісти руху проти імміграції, які часто використовують такі терміни, як «спочатку розмістимо ірландців» або «Ірландія переповнена». Зростаючий рівень фактичного насильства або погроз насильства, а також збільшення кількості протестів змусили багатьох політичних діячів засумніватися у масштабах міграції та висловити нові побоювання з приводу імміграції [9].

На цьому тлі уряд схвалив кілька заходів у рамках Пакту ЄС про міграцію та притулок, які спричинять повний перегляд політики країни щодо притулку. Міністр юстиції Республіки Ірландія Г. МакЕнті описала пакт як «переломний момент» для прискорення опрацювання заяв про надання притулку і збільшення депортацій осіб, які не мають права на захист. Уряд також збільшив кількість країн, позначених як безпечні для опрацювання заяв про надання притулку, хоча у квітні 2024 р. Високий суд постановив, що позначення Сполученого Королівства як безпечної третьої країни для цих цілей було незаконним. Суд ґрунтував своє рішення на технічних причинах, а не на запропонованій Лондоном політиці екстерналізації притулку щодо Руанди – плані відправити деяких прохачів притулку, що прибувають

у Сполучене Королівство, у східноафриканську країну, – проте це рішення підкреслює деякі потенційні труднощі у контексті узгодження зобов'язань Республіки Ірландія перед ЄС, відносин зі Сполученим Королівством та мандатів у сфері прав людини [10].

Нещодавні дебати з приводу розміщення осіб у Республіці Ірландія, які шукають притулку, привернули увагу до політики уряду, що лежить в основі міжнародного захисту. Згідно з міжнародним правом, особи, які клопочуть про надання притулку тут, можуть зробити це відповідно до Конвенції ООН про біженців 1951 р. за ознакою раси, релігії, національності, політичних переконань і приналежності до певної соціальної групи.

У 2023 р. до першої п'ятірки країн, громадяни яких шукали притулку в Республіці Ірландія, увійшли Нігерія, Алжир, Афганістан, Сомалі та Грузія. У 2018 р. Грузію визнали безпечною країною походження, але грузини, як і раніше, входять до п'ятірки національностей, які найчастіше звертаються по міжнародний захист, за винятком періоду пандемії. У листопаді 2022 р. міністерка юстиції Х. МакЕнті запровадила швидшу систему розгляду заяв в Управлінні міжнародного захисту, що призвело до значного скорочення кількості грузинів, які шукають тут притулку. Сьогодні триває робота над розширенням списку безпечних країн, який включатиме Албанію, Боснію і Герцеговину, Косово, Македонію, (колишню югославську Республіку) Чорногорію, Сербію і Південну Африку [11].

Спроби розширити список безпечних країн викликають критику з боку Руху прохачів притулку в Республіці Ірландія, який вважає, що створення більш безпечних країн – це спроба утримати людей від звернення за захистом у Республіці Ірландія. У цьому контексті необхідно зазначити, що тільки у 2018 р. прохачі притулку отримали можливість працювати після шести місяців перебування в Республіці Ірландія. Зазначається, що розширений список безпечних країн гарантує, що більше людей не перебуватимуть у країні достатньо довго, щоб працювати. Деякі критики міжнародної системи захисту вказують на те, що Республіка Ірландія не має транспортних зв'язків з багатьма країнами, з яких прибувають прохачі притулку, а це значить, що більшість з них проїжджають через країни ЄС, щоб потрапити в країну [11].

Хоча Дублінський регламент ІІІ ЄС 2015 р. часто інтерпретується як засіб повернення прохачів притулку назад у країну ЄС, де вони вперше опинилися, його розглядають як більш складний. Багато людей вказують на Дублінський регламент ІІІ як на засіб контролю за міграцією в ЄС, проте широко визнано, що він не працює. Регламент дозволяє державам-членам ЄС просити іншу державу взяти на себе відповідальність за клопотання про надання притулку, якщо особа раніше мала справу з цією державою. Цей регламент не накладає жодних зобов'язань на окремого прохача притулку; це механізм усередині ЄС, що забезпечує заявнику доступ до процесу надання притулку в єдиній, чітко визначеній країні ЄС. Дублінський регламент ІІІ призначений для встановлення держави-члена, відповідальної за розгляд клопотання про надання притулку. Однак у Конвенції про статус біженців немає зобов'язання, згідно з яким особа повинна просити притулку в першій безпечній країні, до якої вона прибуде. Основне питання відповідно до Конвенції про статус біженців полягає в тому, чи є в особи обґрунтований страх зазнати переслідувань у країні власного походження [11].

Мета Дублінського регламенту ІІІ – забезпечити заявнику доступ до процесу надання притулку в єдиній, чітко визначеній країні ЄС. Критеріями для встановлення відповідальності в ієрархічному порядку є сімейні міркування; нещодавнє отримання візи або посвідки на проживання в державі-члені та докази того, звідки заявник в'їжджав до ЄС, нерегулярно або регулярно. У тих випадках, коли відповідальність відповідно до цих критеріїв встановити неможливо, відповідальність зазвичай несе держава-член, в якій вперше

подається заява [11].

У 2024 р. констатується збільшення кількості прохачів притулку, які прибувають до Республіки Ірландія. Число заявників з Нігерії нині значно випереджає число заявників з інших країн. Хоча в останні роки уряд проводить жорстку політику щодо нелегальної імміграції. Це відбувається у відповідь на опитування громадської думки, які неодноразово показували, що виборці вважають, що країна прийняла занадто багато біженців. Однак нові дані служб подачі заяв про надання міжнародного захисту свідчать скоріше про величезне зростання, ніж про скорочення кількості тих, хто прибуває.

У 2024 р. заявники з Нігерії становлять переважну більшість із тих, хто прибуває до Республіки Ірландія – 40 відсотків усіх заявників про надання притулку прибули з цієї країни. Ще 15 відсотків прибули з Бангладеш і Пакистану, тоді як майже третина прибула з Ботсвани, Грузії, Алжиру, Південної Африки та інших країн разом узятих. Нелегальні мігранти із Сомалі, Афганістану і Палестини разом становили приблизно 12 відсотків від загальної кількості біженців, які прибувають. Більшість тих, хто перебуває у приміщеннях Служби розміщення для міжнародного захисту (IPAS) нині становлять нігерійці, грузини та алжирці. Аналіз щотижневих прибуттів протягом 2024 р. засвідчує, що майже 4 з 10 є самотніми чоловіками, тоді як 13 відсотків становлять самотні жінки і майже чверть – діти. Зростання кількості тих, хто прибуває, припадає на той час, коли орендна плата досягає рекордно високого рівня. Згідно з опублікованими даними, майже 30 відсотків нових орендних ставок по всій Республіці Ірландія становили понад 2 тис. євро на місяць у третьому кварталі 2023 р. Тому, на фоні житлової кризи, що триває констатується масова еміграції молоді [12].

Сьогодні можна констатувати, що нелегальні мігранти стикаються з матеріальними труднощами і нестабільністю. Вони більш вразливі до експлуатації та злочинів. Існує високий ризик депортації в країну походження [13]. У свою чергу острах виявлення та депортації може призвести до недостатнього використання державних послуг. Нелегальні мігранти більш уразливі для трудової експлуатації через таємний характер їх перебування. Неурядові організації (НУО) та ЗМІ відзначають особливі проблеми в м'ясопереробному та рибальському секторах в яких працює найбільша кількість нелегальних мігрантів.

У цьому контексті слід зазначити, що НУО відіграють важливу роль у наданні послуг нелегальним мігрантам. Діяльність неурядових організацій у Європі варіюється від надання інформації та рекомендацій до надання спеціалізованих послуг, таких як надання житла. Серед ключових НУО, що працюють з нелегальними мігрантами в Республіці Ірландія відзначуються: Центр із прав мігрантів Ірландії (англ. the Migrant Rights Centre of Ireland (MRCI) та ірландський незалежний неурядовий центр захисту прав мігрантів в Ірландії (Nasc).

MRCI – це національна організація, що працює за «справедливість, розширення прав і можливостей та рівність для мігрантів та їхніх сімей». Вона управляє центром прийому, що надає безкоштовну і конфіденційну інформацію, а також підтримку нелегальним мігрантам [14]. Nasc – національна організація, що базується в Корку. Вона працює з мігрантами та біженцями, «виступаючи за зміни в імміграційній системі та системі захисту Ірландії, щоб забезпечити справедливість, доступ до правосуддя і захист прав людини». Nasc фінансується за рахунок державних і благодійних коштів, а також приватних пожертвувань [15].

Діяльність обох НУО спрямована на надання юридичних консультацій та інформаційної підтримки (цільова група, яка отримує такі послуги, ширша, ніж нелегальні мігранти). Ці організації не повідомляють міграційній владі жодної інформації про особу

одержувачів послуг. Багато інших НУО працюють з нелегальними мігрантами в Республіці Ірландія. Такі організації, як «Focus Ireland» або «Capuchin Day Centre for Homeless People», наприклад, борються з безпритульністю, надають базові медичні послуги (включно з лікуванням наркоманії) і можуть доставляти продукти харчування.

«Safetynet» – організація, що надає медичні послуги вразливим групам населення (зокрема мігрантам, які не мають доступу до охорони здоров'я) [16]. Ця НУО пропонує мобільні скринінги та пересувні клініки. Вона також співпрацює з іншими НУО, які працюють із вразливими групами населення в Республіці Ірландія. Мобільна група здоров'я і скринінгу для вразливих мігрантів та інших важкодоступних груп була спланована і створена Управлінням соціальної інтеграції (HSE) у партнерстві з «Safetynet». Цей проект фінансується спільно з Національним управлінням соціальної інтеграції та Європейською комісією в рамках Фонду з питань притулку, міграції та інтеграції та підтримується Міністерством юстиції.

Питання регуляризації було предметом значних дебатів в Республіці Ірландія протягом останніх років. З точки зору держави, регуляризація може сприйматися як більш економічно ефективна і соціально відповідальна альтернатива поверненню нелегальних мігрантів. Протилежна точка зору полягає в тому, що «нелегальність присутності мігрантів є фундаментальним аспектом, який не повинен винагороджуватися» [17]. Держави можуть застосовувати індивідуальний підхід до регуляризації, а деякі європейські країни в останні десятиліття також реалізували програми колективної регуляризації. Наприклад, це зробили Франція, Польща та Іспанія [18].

Доступ нелегальних мігрантів до державних послуг є предметом дискусій. Дехто стверджує, що послуги соціального забезпечення можуть привабити нелегальну міграцію [19]. Інші дослідження наголошують на правозахисному аспекті та вразливості цієї групи. Узагальнююча доповідь на рівні ЄС для цього дослідження показує, що в ЄС обсяг прав залежить від походження мігранта: загалом, ті, хто залишається невідомим владі, значно обмежені в доступі до послуг [20]. Європейська міграційна мережа (англ. European migration network) показує, що в багатьох державах-членах існує внутрішня суперечність між політикою на національному рівні, спрямованою на скорочення масштабів нелегальної міграції, і місцевими органами влади, які надають послуги особам, що їх потребують.

Дослідження показують, що міські райони можуть розглядатися як «місця-притулки», тобто місця, де більш доброзичливо ставляться до (нелегальних) мігрантів. Міністерство юстиції заявило, що органи влади, які надають послуги на місцевому або державному рівні в Республіці Ірландія, не зобов'язані перевіряти міграційний статус громадян, перш ніж надати їм доступ до тієї чи іншої послуги. Однак, за винятком оголошення, пов'язаного із «COVID-19», у мережі Інтернет не було знайдено жодних конкретних відомостей, що стосуються використання державних послуг, які б гарантували, що міграційний статус без документів не буде переданий до міграційних органів. Щодо мігрантів, чиє перебування невідоме владі, то доступ до соціального житла мають лише особи, які проживають на законних підставах. Однак заходи щодо боротьби з бездомністю розробляються на місцевому рівні, і в Плані дій по боротьбі з бездомністю в Дубліні йдеться про те, що всі особи, включно з нелегальними мігрантами, повинні отримувати послуги, хоча, за спостереженнями Центру із прав мігрантів Ірландії (MRCI), на практиці доступ до них ускладнений. Доступ до обов'язкової освіти та невідкладної медичної допомоги є загальним в Республіці Ірландія та в усьому ЄС [20].

Базову медичну допомогу в Республіці Ірландія можуть отримати нелегальні мігранти, якщо вони в змозі оплатити її. НУО зазначили, що доступ до спеціалізованої

допомоги ускладнений, якщо у мігранта немає медичної карти. В цілому, нелегальні мігранти можуть отримати доступ до вищої освіти, однак на практиці існує низка перешкод. Прохачі міжнародного захисту, які не отримали рішення про депортацію, можуть проживати в державній системі розміщення (IPAS) і користуватися всіма супутніми послугами. Рада з юридичної допомоги зазначила, що доступ заявників на міжнародний захист до юридичної допомоги обмежений після завершення процедури та винесення постанови про депортацію. Заявники, які не пройшли процедуру і мають на руках наказ про депортацію, не мають права подавати заяву на отримання дозволу на роботу [21].

Схема регуляризації довгострокових нелегальних мігрантів має значно скоротити кількість довгострокових нелегальних мігрантів в Республіція Ірландія. Хоча вичерпний огляд міжнародних схем не входив у рамки цього дослідження, нинішня ірландська схема має широке охоплення з погляду права на участь. Ба більше, вона не обмежується економічно активним населенням, і існує кілька способів підтвердити своє проживання в державі. Залишаються певні політичні проблеми для тих, хто не легалізується за цією схемою, і для майбутніх нелегальних мігрантів. НУО продовжують домагатися чіткого розмежування повноважень між міграційними службами, поліцією, трудовими інспекторами та постачальниками соціальних послуг. У доповіді показано, що національні заходи щодо боротьби з нелегальною міграцією мають багаторівневий характер і переслідують часом суперечливі цілі, а заходи, які вживаються на місцевому рівні для задоволення індивідуальних потреб нелегальних мігрантів, можуть суперечити національній політиці.

У разі відмови в наданні міжнародного захисту процедури повернення викладено в Законі про міжнародний захист 2015 р. У всіх інших випадках, які входять у сферу дії цього звіту, порядок повернення регулюється Законом про імміграцію 1999 р. Республіка Ірландія не бере участі в «Директиві ЄС про повернення 2008/115/ЕС», яка встановлює мінімальні стандарти пільг і послуг, що мають бути доступними для осіб із рішеннями про депортацію, що не можуть бути виконані, і відповідає на питання нелегальних мігрантів в Ірландії. Однак Республіка Ірландія дозволяє прохачам міжнародного захисту, яким було відмовлено у наданні міжнародного захисту і які мають наказ про депортацію, проживати в державній системі розміщення (IPAS), а також користуватися всіма супутніми послугами. Республіка Ірландія входить до групи держав-членів, у яких не видають письмового підтвердження або інших документів, якщо повернення неможливе. У доповіді Консультативної групи з надання підтримки, включно з розміщенням, особам, які перебувають у процесі міжнародного захисту, Республіці Ірландія рекомендується розробити стратегію і, за необхідності, законодавство для роботи з прохачами міжнародного захисту, які отримали відмову і мають наказ про депортацію [22].

В Республіці Ірландія перша схема для колишніх студентів без документів була запроваджена у 2018 р., завдяки якій 2 253 особи отримали посвідку на проживання. Відповідно до зобов'язання, взятого в Програмі діяльності уряду 2020 р., і після публічних консультацій у 2021 р., у 2022 р. було розпочато Програму регуляризації довгострокових нелегальних мігрантів. Ця програма отримала широку підтримку з боку НУО. У матеріалах, представлених на публічних консультаціях, наголошувалося, що програма повинна мати широкі умови прийнятності. Управління омбудсмена з прав дітей наголосило, що дозволи на проживання, що видаються дітям, мають бути послідовними. Заяви подаються від дорослих, які проживають у державі (без дозволу на імміграцію) безперервно протягом попередніх чотирьох років, скоротивши цей термін до трьох років у разі сімей з неповнолітніми дітьми. Право на подання заяви мають особи, щодо яких ще не ухвалено рішення про депортацію. Паралельно було запущено схему, що охоплює заявників на міжнародний

захист, які перебували в процесі не менше двох років [21].

У контексті розв'язання проблеми нелегальної міграції в Республіці Ірландія необхідно відзначити зусилля уряду зі створення всебічного документу, відомого як – «Біла книга Ірландії щодо припинення прямого надання притулку і створення нової служби міжнародної підтримки» 2021 р. – остання політична заява уряду Республіки Ірландія щодо надання послуг із розселення мігрантів. На перший погляд, «Біла книга» дискурсивно пропонує побудувати нову, більш орієнтовану на людину інфраструктуру довкола процесу оцінки, пристосування, підтримки міжнародного захисту в Республіці Ірландія. Проте експертами зазначається, що цей документ складний і має чимало суперечностей [23].

Уряд Республіки Ірландія використовує «універсальний» розподіл та пряме забезпечення для розміщення заявників міжнародного захисту. Відмінності між заявниками незначні, індивідуальні обставини та вподобання зазвичай не беруться до уваги під час оцінки потреб заявників. Окремі особи повідомляють про численні труднощі, з якими вони стикаються за такої схеми оцінки та контролю [24]. У Білій книзі описується, як ця система буде замінена двоетапним процесом розміщення.

Перший етап буде початковим періодом прийому, розміщення та оцінки потреб. Усі, хто подає заяву на отримання статусу міжнародного захисту в Республіці Ірландія і бажає отримати доступ до соціальної підтримки, що надається ірландською системою подачі заяв на отримання статусу міжнародного захисту, повинні будуть провести перші чотири місяці в одному з шести комунальних центрів «прийому та оцінки», що належать державі. Цей чотиримісячний період первісного проживання не буде обов'язковим де-юре, але, найімовірніше, стане де-факто вимогою для більшості, оскільки тільки ті, хто успішно пройде цей період проживання в комунальній квартирі, отримають право на доступ до гнучкіших варіантів розміщення та соціальної підтримки, доступних на другому етапі перебування. Потреби заявників будуть оцінюватися, і особливо вразливі люди матимуть право на спеціалізовану підтримку та послуги, починаючи з цього початкового етапу [23].

Хоча цей чотиримісячний період першого проживання не регулюватиметься законом і, отже, може бути відкладений або подовжений, у «Білій книзі» пропонується, що всі заявники на надання міжнародного захисту вийдуть із цього початкового етапу розміщення й оцінки та зможуть отримати кращі умови для проживання, які відповідатимуть їхнім життєвим обставинам і потребам. Це переміщення відбуватиметься на другому етапі процесу розміщення та підтримки у наданні міжнародного захисту [23].

На другому етапі всі заявники, щодо яких все ще розглядається заява на міжнародний захист, матимуть право переїхати до житла «в громаді». Окремим особам і сімейним парам буде надано ту форму проживання, яка буде визнана найбільш підходящою для їхніх обставин. Власне житло «з окремим входом» надаватиметься громадянам зі схвалення житловими органами, а самотнім людям надаватиметься житло «з власною кімнатою» в різних умовах спільного проживання [23].

По суті, «Біла книга» пропонує надати людям власний «простір для життя», однак місця спільного користування все одно буде важливою частиною повсякденного життя багатьох самотніх заявників, оскільки кухня буде спільною. Деякі з цих приміщень будуть спеціально побудовані, а інші – взяті з приватного сектору оренди. Уряд ірландської держави сподівається, що така нова схема розміщення допоможе заявникам на надання міжнародного захисту легше інтегруватися в ірландське суспільство, ніж це було досі [25].

Цей просторовий зсув – від обмеженого комунального житла до житла на базі громади – набуває додаткової ваги завдяки ще двом відступам від наявної практики: 1) заявники матимуть право на працю, а також на доступ до освіти в Республіці Ірландія після

первісного чотиримісячного періоду приймання й оцінювання та впродовж усього терміну розгляду їхньої заяви про надання посвідки на тимчасове проживання; 2) заявникам надаватимуть набір ширших послуг і підтримки на час розгляду їхньої заяви про надання дозволу на тимчасове проживання; 3) заявникам надаватимуть набір ширших послуг і підтримки на час розгляду їхньої посвідки на тимчасове проживання. Передбачається, що ці послуги надаватимуться на місцевому рівні неурядовими організаціями та спеціалізованими надавачами послуг, які працюють за контрактом [26].

Уряд Республіки Ірландія передбачає, що цей комплекс додаткових послуг буде більшою мірою орієнтований на людину, ніж попередні спроби легалізації мігрантів в ірландській державі. Зокрема, мігрантам, які переходять на другий етап, надаватимуть професійну допомогу, включно зі спеціальними фахівцями з роботи з переселенцями, фахівцями з міжкультурного спілкування та охорони здоров'я, а також постачальниками послуг, що спеціалізуються в таких галузях, як добробут дітей, психічне здоров'я та гендерне насильство. Примітно, що доступ до приватних юридичних консультацій та адвокатів, хоча й не виключений, буде більш жорстко підпорядкований «офіційним» структурам у вигляді Ірландської ради з надання юридичної допомоги, ніж це було раніше [26].

Таким чином, поглиблений аналіз проблем та перспектив врегулювання широкого кола питань, що пов'язані з нелегальною імміграцією в Республіці Ірландія дозволив авторці дійти наступних висновків.

Отже, нелегальні мігранти в Республіці Ірландія, набагато більшою мірою, ніж населення загалом, схильні до матеріальних труднощів, нестабільності, експлуатації та злочинності. Багато нелегальних мігрантів ховаються від офіційних органів ірландської держави, що не дає їм змоги користуватися великим набором державних послуг. Нещодавнє введення у 2022 р. програми регуляризації довгострокових нелегальних мігрантів є значною політичною подією, здатною поліпшити становище багатьох людей, які проживають у Республіці Ірландія. Проте, видається ймовірним, що нелегальна міграція залишатиметься характерною рисою сучасного соціально-політичного ландшафту ірландської держави, а широке коло проблем, що пов'язані з нею збережуться.

Офіційні дані про кількість осіб, які нелегально перебувають у Республіці Ірландія, дуже мізерні. У 2020 р. Центр із прав мігрантів Ірландії (MRCI) оцінив кількість осіб без документів, що дають їм змогу перебувати легально в Республіці Ірландія, у 17–20 тис. осіб, включно з 2–3 тис. дітей. Проблема нелегальної міграції є важливою темою як політичних, так і суспільних дебатів сучасної ірландської держави. Основна увага в цих дебатах приділяється питанню легалізації. Проблема дітей-мігрантів, які перебувають у країні на нелегальному становищі, також є предметом пильної уваги. Останнім часом засоби масової інформації звернули увагу на роль нелегальних мігрантів у наданні основних послуг в ірландській економіці, особливо в контексті глобальної пандемії, спричиненої вірусом «COVID-19».

Одним із важливих політичних питань для мігрантів, які нелегально перебувають в Ірландії, є проблема доступу до послуг. Констатується особлива соціальна вразливість нелегальних мігрантів, про яких невідомо владі ірландської держави. Нелегальні мігранти, які протермінували свої візи або посвідки на проживання (колишні туристи, робітники або студенти) і невідомі владі, мають обмежений доступ до державних послуг і пільг. Оскільки більшість соціальних виплат залежать від дозволу на постійне проживання, нелегальні мігранти за замовчуванням не мають на них права. Загалом, тільки обов'язкова освіта (наприклад, для дітей) і невідкладна медична допомога засновані на принципі безумовного доступу незалежно від міграційного статусу. Слід зазначити, що можуть бути

доступні й інші послуги та пільги, але це залежить від розсуду місцевої влади. Той факт, що мігранти мають нелегальний статус, який супроводжується острахом затримання, знижує ймовірність використання ними державних послуг. У зв'язку з цим неурядові організації виступають за створення чітких бар'єрів між постачальниками послуг і міграційними службами.

У доповіді Консультативної групи з надання підтримки, включно з розміщенням, особам, які перебувають у процесі міжнародного захисту, звертається увага на тяжке становище тих, хто «не підлягає депортації». Група рекомендувала не залишати людей у стані невизначеності, а надавати їм тимчасовий або толерантний дозвіл на перебування, як це робиться в низці інших держав-членів ЄС. У звіті Консультативної групи також рекомендувалося продовжити період, доступний особам, які отримали наказ про депортацію, для використання допомоги в добровільному поверненні.

Загалом ірландська система заснована на гуманітарному підході до нелегальних мігрантів. Ті, кому не вдалося подати прохання про надання притулку і хто очікує на рішення про депортацію, можуть продовжувати проживати в приміщеннях Служби розміщення для міжнародного захисту (IPAS), яка забезпечує доступ до всіх послуг. Так звана «Біла книга з припинення прямого надання та створення нової служби підтримки міжнародного захисту» рекомендує надавати житло та соціальну підтримку особам, які не отримали притулок, протягом шести місяців після вичерпання всіх способів оскарження. Це робиться для того, щоб допомогти таким особам підготуватися до від'їзду.

В умовах глобальної пандемії «COVID–19» державні органи заохочували нелегальних мігрантів звертатися до медичних працівників у будь-який час, гарантуючи, що інформація про їхній міграційний статус не буде передана міграційній владі. Крім того, нелегальні мігранти мають право на отримання виплати з безробіття у зв'язку з пандемією, яку надають особам, чия ситуація з працевлаштуванням була порушена внаслідок пандемії. На рівні місцевих органів влади на власний розсуд реагують на окремі ситуації у міру їх виникнення. В цілому, програма регуляризації довгострокових нелегальних мігрантів, що нещодавно запроваджена спрямована, на зниження вразливості населення, яке нелегально проживає, і ця програма отримала широку підтримку з боку неурядових організацій.

Таким чином, управління нелегальною міграцією в Республіці Ірландія слід розглядати як багаторівневий процес, зумовлений складною взаємодією цілей, які часом суперечать одна одній. Воно закріплене в політиці на місцевому рівні, а також у національних і міжнародних правових нормах, але при цьому характеризується можливістю розсуду на місцевому рівні.

Список використаної літератури

1. Burroughs E. Discursive representations of "illegal immigration" in the Irish newsprint media: The domination and multiple facets of the "control" argumentation. *Discourse & Society*. 2015. Vol. 26(2). P. 165-183. URL: https://doi.org/10.1177/0957926514556029
2. Northern Ireland Protocol Bill. 2022. *Institute for Government of the UK.* June 14. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/northern-ireland-protocol-bill
3. Governance of migrant integration in Ireland. *European Website on Integration*. June 2024. URL: https://migrant-integration.ec.europa.eu/country-governance/governance-migrant-integration-ireland_en
4. Risk of rise in Illegal Immigration in Ireland Post Brexit. *Alliance Visas.* 2024. URL: https://alliancevisas.com/risk-of-rise-in-illegal-immigration-in-ireland-post-brexit/
5. The Irish Centre for Migrant Rights. URL: https://www.mrci.ie/
6. International Protection Strand of the Regularisation Scheme for Long-Term Undocu-

mented Migrants Now Open for Applications. *Department of Justice of the Government of Ireland.* February 7, 2022. URL: https://www.gov.ie/en/press-release/44a1f-international-protection-strand-of-the-regularisation-scheme-for-long-term-undocumented-migrants-now-open-for-applications/
7. Migrant Integration Policy Index 2020: Ireland. *Migrant Integration Policy Index (MIPEX).*2020. URL: https://www.mipex.eu/ireland
8. Gilmartin M., Murphy C. A Small Country with a Huge Diaspora, Ireland Navigates Its New Status as an Immigration Hub. *Migration Information Source.* 18 June 2024. URL: https://www.migrationpolicy.org/article/ireland-diaspora-immigration
9. Gleeson C. Multinationals Raising "Significant Concerns" around Housing in Ireland, ESRI Says. The Irish Times. March 6, 2024. URL: https://www.irishtimes.com/business/economy/2024/03/06/multinationals-raising-significant-concerns-around-housing-esri/
10. Clark V., McGee H. 2024. Planned Asylum Seeker System Overhaul Is a "Gamechanger" for Ireland, McEntee Says. The Irish Times, April 11, 2024. URL: https://www.irishtimes.com/politics/2024/04/11/overhaul-of-asylum-seeker-system-makes-it-easier-to-remove-those-who-dont-have-a-right-to-be-here-says-helen-mcentee/
11. Connoly A. Explained: Ireland`s migration policy and how it works. *RTE news*. February 1, 2024. URL: https://www.rte.ie/news/2024/0129/1429113-immigration-analysis/
12. Bhriain N. Asylum arrivals surge again in first 5 weeks of 2024 to record numbers. *Gript – News. Opinion. Analysis. Unfiltered*. February 8, 2024. URL: https://gript.ie/asylum-arrivals-surge-again-in-first-5-weeks-of-2024-to-record-numbers/
13. Lafleur J.-M., Vintila D. Migration and Social Protection in Europe and Beyond. *IMISCOE Research Series*. 2020. Vol 3. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-51237-8_1
14. Migrant Rights Centre of Ireland (MRCI) URL: https://www.mrci.ie/
15. Nasc. URL: https://nascireland.org/
16. Safetynet Primary Care. *Saftynet.* URL: https://www.primarycaresafetynet.ie/.
17. Beilfuss G., Koopmans J. *Legal pathways to regularisation of illegally staying migrants in EU Member States, ADMIGOV Deliverable 2.7.* Barcelona: University of Barcelona, 2021. URL: https://admigov.eu/upload/Deliverable_27_Legal_pathways_Gonzales.pdf
18. Levinson A. The regularisation of unauthorized migrants: Literature survey and country case studies. *Compas*. Oxford : University of Oxford, 2005.
19. Borjas G.J. Immigration and welfare magnets. *Journal of Labor Economics*. 1999. Vol. 17(4). P. 607–637. URL: https://doi.org/10.1086/209933.
20. Responses to long-rerm irregularly staying migrants: Practices and challenges in EU Member States and Norway. *EMN Synthesis Report of the EMN study 2020*. Brussels: European Migration Network, 2021. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2021-07/00_eu_long_term_irregular_staying_migrants_study_en.pdf
21. Polakowski M., Quinn E. Responses to irregularly staying migrants in Ireland. *Esri Research Series.* Number 140. May 2022. URL: https://doi.org/10.26504/rs140
22. A White Paper to End Direct Provision and to Establish a New International Protection Support Service. *Government of Ireland*. 2021. URL: https://www.gov.ie/pdf/?file=https://assets.gov.ie/214487/616c399b-b2c2-4f6e-a42f-fb8108685465.pdf
23. Coakley L. Ireland's White Paper to End Direct Provision and Establish a New International Support Service (2021) and the "sticky" discourse of control. *Irish Journal of Sociology.* October 2021. Vol. 30(1). URL: https://doi.org/10.1177/07916035211046143
24. Joyce C., Quinn E. The Organization of Reception Facilities for Asylum Seekers in Ireland. Dublin: Economic and Social Research Institute, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/264933597_The_Organisation_of_Reception_Facilities_for_Asylum_Seekers_

in_Ireland
25. Raghallaigh M., Foreman M. 2015. *Transitioning from Direct Provision to life in the community: The experiences of those who have been granted refugee status, subsidiary protection or 'leave to remain' in Ireland*. Dublin: Taskforce on Transitional Supports for Persons Granted Status in Direct Provision and Irish Research Council, 2015. URL: https://researchrepository.ucd.ie/entities/publication/232d0f7a-6a14-4435-9634-ef57c8030bfd/details
26. Coakley L. MacEinri P. Ireland's White Paper to End Direct Provision. *Migrant Accommodation and Control International Migration Review.* Vol. 56(4). URL: https://doi.org/10.1177/01979183211063417

PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION AND THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF IRELAND

Marianna Marusynets
Department of History and Social Sciences
Tivadar Lehoczky Social Sciences Research Centre
of the Ferenc Rakoczi II
Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
Koshuta Square, 6, 90200, Beregovo, Ukraine

The article identifies a number of policy issues relating to irregular migrants residing in the Republic of Ireland. It analyses the situation of migrants in an irregular situation in the Republic of Ireland, problems of access to public services, as well as the main public debates and policy measures taken to address the issues. The article examines the legislation, parliamentary and public debate and policy instruments relevant to the growing problem of illegal immigration in the Republic of Ireland. The academic research was complemented by studies of non-governmental organisations and analysis of periodicals on the problem of illegal migration in the Republic of Ireland.

It has been established that there is no official data on the number of illegal immigrants in the Republic of Ireland. In 2020, the Migrant Rights Centre of Ireland (MRCI) estimated that there are about 17–20 thousand of irregular migrants in the Republic of Ireland, including 2,000 to 3,000 children. It is proved that the issue of illegal migration is extremely relevant and important in both political and public debates in the Republic of Ireland at the present stage of the State's development. The main topics of these debates are the problems and prospects for effective regularisation of irregular migration.

It is found that there are two categories of irregular migrants in the Republic of Ireland: persons unknown to the authorities and persons who have been denied international protection. In 2018, a programme for former undocumented students was introduced, and in 2022, a programme for the legalisation of long-term undocumented migrants was launched. Migrants living illegally can access some public services, but their access to other services is limited. In the context of the "COVID-19" pandemic, irregular migrants have faced fears of detection and deportation, which has led to a decrease in the use of public services. It has been proven that irregular migration is multilevel and sometimes pursues contradictory goals. The solution to the problems of irregular migration is regulated by laws, legal acts and regulations both at the local level and in national and international legal norms, but is characterised by the possibility of discretion at the local level.

Key words: irregular migration, immigrants, emigrants, migrants, migration policy, deportation, offences, Republic of Ireland.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 252–262
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 252–262

УДК 327 (73)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.28

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА США: СТРУКТУРА, ВПЛИВИ, РОЛЬ В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Олександр Назарчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Стаття присвячена аналізу деяких теоретичних і емпіричних вимірів процесу формування і функціонування політичної еліти США, зокрема, структури, впливів, її ролі в реалізації американської державної політики. В колі уваги – чотири, сформовані в американський політичній науці, підходи щодо формування і функціонування політичної еліти: підхід мажоритарної виборчої демократії, підхід домінування економічних еліт і двох типів плюралізму груп інтересів – мажоритарного плюралізму та упередженого плюралізму. Кожний з підходів пропонує відмінну інтерпретацію щодо розподілу впливів у межах політичної еліти, а також характеру взаємодії між владною елітою (вищим прошарком еліти, який безпосередньо приймає рішення) і суспільством у цілому. Стверджується, що попри поширену позицію, що економічні еліти та організовані групи, які представляють інтереси бізнесу, мають превалюючий вплив на політику уряду США, емпіричні дані підтверджують й альтернативні підходи, беручи до уваги впливи на політичний процес масових груп інтересів.

Обговорення проблем теми пов'язано також з принципами взаємовідносин учасників політичного процесу, побудованих на конкуренції груп інтересів (владних еліт) в системі сприйняття політичних еліт. Важливу роль в даному відношенні відіграють конституційно визначені повноваження гілок влади контролювати одна одну. За думкою багатьох американських політологів і соціологів, це забезпечує ситуацію, при якій жодна соціальна група не домінує в політиці США, а групи інтересів урівноважують одна одну у формуванні уряду.

В статті визнається, що врівноваження позицій груп інтересів передбачає не тільки їх протидію, а й взаємодію – як в межах владної еліти виконавчої і законодавчої гілок влади, так і на загальнонаціональному рівні як засади демократичних основ організації і функціонування політичної влади США.

Ключові слова: політична еліта, владна еліта, США, групи інтересів, процес прийняття політичних рішень.

Проблеми політичної еліти – серед найбільш актуальних у вітчизняному політичному дискурсі. Це пояснюється роллю, яку відіграє політична еліта у формуванні й реалізації державної політики, її відповідності інтересам суспільства. В умовах широкомасштабної агресії росії це пов'язується із життєвою спроможністю нації і держави протистояти ворогові, забезпечити відновлення територіальної цілісності країни з її повоєнним відродженням.

Увага вітчизняних політиків і науковців до проблем політичної еліти стала підґрунтям значного кола дослідницьких розробок щодо місця політичної еліти в сучасному суспільстві та її ролі в реаліях розвитку України. Окремим аспектом підходів залишається при цьому осмислення досвіду функціонування політичної еліти стабільних демократій, де на особливу вагу заслуговують погляди на процеси формування і функціонування політичної еліти США. Це пояснюється тими чинниками, що американська політична еліта – попри її особливий, відокремлений від загальної частки суспільства соціальний,

© Назарчук О., 2024

фінансовий, політичний статус – залишається провідником загальнонаціональних інтересів при збереженні основоположних засад американської демократії. Так, визначення особливостей політичної еліти США може представляти науковий і практичний інтерес в плані вдосконалення діяльності політичної еліти в Україні з огляду на проблемні аспекти її функціонування на сучасному етапі.

Зазначимо, що проблеми політичної еліти США знаходять відображення в роботах вітчизняних науковців – І. Дудко, С. Желіховського, Є. Камінського, Д. Лакішика, І. Погорської, інших, що формує певну дослідницьку платформу їх розгляду з урахуванням включення в наукову сферу української політичної науки досліджень західних (насамперед, американських) авторів. Так, в політичній науці Сполучених Штатів накопичено значний обсяг напрацювань теоретичного й емпіричного характеру стосовно американської політичної еліти, передусім, таких авторів, як С.Ф. Анзія, Ф.Р. Баумгартнер, Дж. Беррі, Ф.Х. Берч, Т. Вернер, Дж.А. Вінтерс, Е. Вітворт, М. Гіленс, К.М. Голдстейн, Т.Р. Дай, Дж. Домхофф, В. Крістофер, Ч. Ліндблом, Б. Ліч, Дж. Макконнелл, Ч.Р. Міллс, А.Дж. Новенс, А.Дж. Ньюмарк, М. Олсон, Б.І. Пейдж, Б. Редкліфф, М. Сайз, М.А. Сміт, Д.Б. Трумен, Т. Фергюсон, С.В. Хаммонд, М.Т. Хейс, Е.Е. Шаттшнайдер, інших. Це дає змогу як узагальнити відповідний науковий ресурс щодо політичної еліти США, так і поглибити уявлення щодо її формування і функціонування з урахуванням тенденцій, які характеризують американський політичний процес на сучасному етапі.

Метою статті є виявлення деяких показових теоретичних і практико-політичних підходів щодо процесу формування і функціонування американської політичної еліти із визначенням ролі її стратифікованих складових в політичних процесах США. З урахуванням поставленої мети передбачено реалізацію наступних завдань відповідно до теми дослідження:

1) визначити сутність та окреслити структуру американської політичної еліти в контексті еволюції її складу і впливів щодо реалізації державної політики;

2) проаналізувати основоположні теоретичні підходи та емпіричні висновки американських дослідників щодо структури і ролі політичної еліти в опрацюванні державницьких рішень;

3) визначити принципи взаємодії політичної еліти як представників різних сфер політичної влади з огляду на засади американської демократії.

Досягнення поставленої мети передбачає застосування наступних складових дослідження: методу політичного аналізу задля виявлення специфіки процесу формування й функціонування політичної еліти США; методу історичної ретроспективи, орієнтованого на окреслення процесу еволюції американської політичної еліти відповідно до історичних умов її розвитку; методу системності, що зумовлює розгляд політичної еліти як частини компоненту американської політичної системи, побудованої на демократичних засадах функціонування.

Доцільно визнати в аспекті формування аналітичних підходів з проблем політичної еліти США, що, попри розбіжності поглядів, існує доволі універсальне тлумачення відповідного поняття. Так, згідно з інформаційною базою даних щодо термінів і дефініцій (США), політична еліта – це «група впливових осіб, які мають значну владу, часто завдяки своїм позиціям в уряді, політичних партіях або інших впливових організаціях. Політична еліта відіграє вирішальну роль у формуванні політики та визначенні напрямків політичного розвитку країни» [1]. Зазначений підхід водночас потребує уточнення, враховуючи традицію американських авторів щодо виокремлення із загального середовища політичних інститутів і осіб, які їх представляють, та тих, хто має відношення до сфери політики, так

звану владну еліту, безпосередньо пов'язану з прийняттям політичних (владних) рішень загальнодержавного рівня.

Підвалини сприйняття вищого політичного керівництва Сполучених Штатів як владної еліти були закладені основоположником сучасної теорії еліти, соціологом Чарльзом Р. Міллзом, який – з урахуванням політичного процесу США 1950-х рр. (робота Ч.Р. Міллза «Політична еліта, 1956) – почав формувати уявлення про структуру, соціальні корені владної еліти та її роль в системі прийняття політичних рішень. Так, за Ч.Р. Міллзом, владна еліта – це лідери зі сфери бізнесу, армії та політики, які мають величезний вплив на політику країни. Специфікою еліти є взаємопереплетення її представників з приватної і державної сфер при тому, що окремі категорії еліти не мають чіткої стратифікації, а, натомість, часто переходять з приватних компаній на державні посади і назад протягом усієї своєї кар'єри. Отже, насправді владну еліту як окрему категорію суспільства визначає не стільки те, що вона робить, скільки те, який вплив вона має на економіку, політику та життя пересічних американців. Щоб уточнити своє визначення, Міллз наголошує на трьох аспектах владної еліти: соціальна координація, різний рівень компетентності та акцент на грошах, а не на моралі [2].

Так, на думку Міллза, владна еліта – це, скоріше, скоординований клас, а не купка неорганізованих і конкуруючих індивідів. Крім спільної роботи в професійному житті, владна еліта має набагато глибший рівень соціальної інтеграції. Велика частина владної еліти ходить в одні і ті ж ексклюзивні підготовчі школи та університети і вступає в одні і ті ж соціальні клуби. Ці соціальні інститути є не лише символами престижу, вони також дозволяють молодій, перспективній еліті налагоджувати зв'язки, пізнавати один одного та розвивати спільний спосіб бачення світу [2].

Зупиняючись на факторі елітарності вищих владних прошарків суспільства, Міллз, відвертає водночас ідею, що владні еліти – це є виключно компетентні або підготовлені представники суспільства. Він зазначає, що багато сучасних еліт народжуються в уже заможних сім'ях і просто успадковують значну частину їхнього впливу. Інші, які приєднуються до владної еліти, роблять це не демонструючи неймовірну компетентність, а шляхом того, щоб існуючі еліти знали їх і довіряли їм (часто приєднуючись до різних соціальних інститутів).

За Міллзом, елітам також не потрібно бути компетентними, щоб здійснювати свою владу: вони можуть і наймають комітети, радників і консультантів, які допомагають їм приймати рішення [2]. В полі зору Міллза – як традиція США від появи «Владної еліти» – існування численних аналітичних центрів *(think tanks)* – груп науковців, які займаються дослідженнями, готують наукові, аналітичні матеріали або навіть розробляють закони від імені урядів, бізнесу та інших політичних організацій. Після Другої світової війни аналітичні центри перетворилися в Сполучених Штатах з тимчасових навчальних груп на установи з штатним персоналом. Сутнісним змістом таких центрів ставала орієнтованість на досягненням певної мети або реалізація певної політичної позиції з пропозицією ідей та досліджень, які могли б використовуватися політиками, бюрократами та керівниками корпорацій для досягнення власних і більш широких загальнодержавних цілей [3].

Слід визнати, що акцент Ч. Міллза на корпоративності владної еліти з превалюванням в її межах впливів представників соціально заможних верств суспільства і великого бізнесу ініціював формування в колі американських дослідників відповідної теоретичної й емпіричної традиції щодо інтерпретації вищого політичного керівництва США. Одним з найбільш відомих теоретичних підходів в цьому плані є підхід *домінування економічних еліт,* сутнісний зміст якого полягає в тому, що економічні еліти, які представляють інтереси бізнесу та організованих груп з приватної сфери, мають значний незалежний вплив

на політику уряду США, тоді як масові групи інтересів та пересічні громадяни мають незначний вплив або не мають його зовсім [4]. Серед позицій прихильників даного підходу й окреслення кола владної (політичної) еліти відповідно до соціального статусу або інституційного становища її представників домінують, наприклад, зайняття ключових керівних посад у корпораціях або на вищих посадах у політичних партіях, у виконавчій, законодавчій чи судовій гілках влади або у вищих військових структурах. Деякі аналітики постулюють злиття еліт, що визначається комбінаціями соціального статусу, економічних ресурсів та інституційних позицій, які досягають певного ступеня єдності завдяки спільному походженню, збігу інтересів та соціальній взаємодії [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Показовими в даному відношенні є й емпіричні дослідження прихильників підходу економічно-елітарного панування, що, будучи орієнтованими на аналіз внутрішньої структури політичної еліти як ієрархії осіб з політичної сфери різних рівнів, схильні виокремлювати в якості владної еліти представників великого бізнесу та вищих урядових структур. За даними Т. Дая, наприклад, відомого в американській політичній науці дослідженням вищих ешелонів керівництва США 1970–90-х рр., «топові позиції» владних структур пов'язуються з діяльністю осіб, уповноважених керувати програмами та діяльністю основних політичних, економічних, правових, освітніх, культурних, наукових та громадських інституцій. Власники цих офісів контролюють половину промислових, комунікаційних, транспортних, банківських, а також дві третини всіх страхових активів країни. Крім того, вони скеровують розподіл близько 40 відсотків ресурсів приватних і 50 відсотків університетських фондів. Менше 250 осіб до того займають найвпливовіші посади у виконавчій, законодавчій та судовій гілках федерального уряду, тоді як приблизно 200 осіб є керівниками трьох основних телевізійних мереж та більшості національних газетних мереж [11; 12].

Подібні дані, підтверджені в значній кількості іншими дослідженнями, сприяють висновкам багатьох спостерігачів, що влада Сполучених Штатів зосереджена в руках абсолютно обмеженої владної еліти, яка приймає усі найважливіші рішення і є, хоча й стратифікованим, втім, цілісним прошарком суспільства, пов'язаним з великим капіталом. Відносно невеликий середній рівень складається з осіб, яких, зазвичай, приймають в якості американських урядовців: сенатори, конгресмени, мери, губернатори, судді, лобісти та партійні лідери. Їм протистоїть решта суспільства, вплив якого на процес прийняття політичних рішень є вкрай обмеженим [11].

Важливо додати, що подібні висновки, сформовані американськими авторами з урахуванням інтерпретації політичної еліти США другої пол. XX ст., знаходять свою підтримку й з огляду на вивчення владних структур Сполучених Штатів перших десятиліть XXI ст. Звертаючись до відповідного аналізу, зокрема, президентських кабінетів, американський автор Т. Гілл зазначає, що за останні 50 років (з урахуванням 2018 р.) обидві американські партії зберігають однаковий рівень зв'язків з елітними корпоративними акторами. «Моє дослідження показує, що президентські кабінети залишаються значною мірою заповненими представниками елітної корпоративної сфери, – пише автор. – З часів адміністрації Ніксона понад 70 відсотків як республіканських, так і демократичних кабінетів були заповнені або корпоративними ветеранами, або людьми, які переїхали до корпоративної Америки після роботи в Кабінеті міністрів. Джордж Буш *(очевидно Джордж Буш-молодший – О.Н.)* (100%), Ніксон (90%) і Форд (82%) мали найвищий відсоток цих призначень в еліті, тоді як адміністрації Картера (71%) і Джорджа Буша-старшого (71%) мали найнижчий. Навіть Барак Обама дотримувався цієї схеми: 81% членів його кабінету або прибули з корпоративної Америки, або попрямували до неї, і це число може зрости в міру того, як все більше членів його кабінету шукатимуть корпоративних місць» [13].

І далі, щодо адміністрації Д. Трампа, який, за думкою Т. Гілла, вивів традицію зв'язків кабінету з корпораціями на новий рівень. «В адміністрації Трампа, – зазначає автор, – було більше представників корпоративної сфери, ніж у будь-якій попередній адміністрації (72%). Серед них були такі особи, як колишній держсекретар Рекс Тіллерсон, котрий був генеральним директором ExxonMobil. Це визначає Джорджа Буша-молодшого, як наступного за значимістю президента, чий кабінет був сформований на 64 відсотки з представників корпоративного світу» [13].

Такі висновки хоча й слугують на користь традиції домінування економічних еліт, не виключають водночас інших підходів, зокрема, таких, що визнають, поряд з представниками великого капіталу, участь громадськості в процесі прийняття політичних рішень. Зазначене пов'язується в американській політичній науці із сприйняттям політичного процесу США, зокрема, в системі прийняття рішень як взаємодії (або протидії) численних груп інтересу, які функціонують на засадах політичного плюралізму.

Відповідні підходи базуються в американській політичній науці на широкій емпіричній базі, на кшталт робіт таких авторів, як Д.Б. Трумен [14], М. Олсон [15], Дж. Беррі [16], Ч. Ліндблом [17], М.Т. Хейс [18], Ф.Р. Баумгартнер, Б. Ліч [19], К.М. Гольдштейн [20], А.Дж. Новнес [21], С.Ф. Анзія [22], інших, орієнтованих – з урахуванням політичного процесу США другої пол. XX – перших десятиліть XXI ст. – на формування цілісної картини функціонування груп інтересів, а також реалізації ними методів впливу на процес прийняття рішень на всіх рівнях державного управління, включно з органами виконавчої і законодавчої влади США.

Показовою платформою функціонування груп інтересів, пов'язаних з прийняттям рішень на вищому політичному рівні, є, зокрема, діяльність Конгресу Сполучених Штатів. Так, якщо сприймати групи інтересів у вимірі неформальних об'єднань, то їх чисельність, які і різнонаправленість функціонування впродовж останніх десятиліть XX та перших десятиліть XXI ст. стали показовими явищами Конгресу США. Якщо за показниками Конгресу 101 скликання, наприклад, у 1990 році на рівні законодавчого органу було зареєстровано 93 неформальних утворень різного рівня, то на рівні Конгресу 108-го скликання (2003–2005) їх налічувалося 350, а на рівні Конгресу 115 скликання (2017–2019) – 854 структури) [23]. Зупиняючись на особливостях діяльності неформальних організацій, дослідники виокремлюють при цьому, поряд з групами інтересів зі сфери бізнесу, й низку інших утворень, пов'язаних з тенденціями політичних й соціальних сфер життя суспільства. Це – угруповання, що відображають:

– специфічні політичні позиції окремої групи представників політичної партії;
– інтереси з широкого кола, насамперед, соціальних питань;
– інтереси певного регіону;
– інтереси конкретного штату або округу;
– інтереси окремих груп виборців, зокрема, національних меншин, жінок, ветеранів [24, p. 31–35].

Діяльність неформальних об'єднань кінця XX та перших десятиліть XXI століття сформувала й певну традиційну та нормативно закріплену платформу їх діяльності з окресленням сфери реалізації їх повноважень – від доволі вузького законодавчого інтересу до більш широкої орієнтованості, що може стосуватись інтересів окремого географічного регіону, економічних чи політичних сфер національного рівня. Серед функціонального спрямування неформальних об'єднань, зокрема, й досягнення певних цілей у виборчому процесі як тенденції, що зумовлюється гнучкістю й широким спектром можливостей відповідних структур [24].

Зазначене, як можна передбачити, вплинуло на оформлення додаткових – до традиції економічно-елітарного панування – підходів до інтерпретації структури і процесу формування владної еліти. Серед таких – *теорія мажоритарної виборчої демократії* і двох типів плюралізму груп інтересів – *мажоритарного плюралізму та упередженого плюралізму.* Кожна з цих теорій підтримується великою кількістю емпіричних доказів – деякі з них кількісні, деякі історичні, деякі спостережні – щодо важливості різних груп акторів (або, надто часто, одного набору акторів) у формуванні політики США. Ця література впливає на розуміння того, як працює американська політика, і допомагає висвітлити, наскільки демократичним або недемократичним (у різних сенсах) насправді є процес прийняття політичних рішень. Втім кожна з теорій має специфічне тлумачення відповідного політичного процесу, що унеможливлює формування однієї статистичної моделі, яка б дозволяла однозначно аналізувати незалежний вплив кожної з можливих груп акторів на результати політики.

Так, теорія мажоритарної виборчої демократії розглядає політику уряду США як відображення колективної волі пересічних громадян, які сприймаються – завдяки демократичним виборам – як наділені владою суб'єкти суспільства. Таке мислення має своїм витоком політичні позиції Алексіса де Токвіля, який (за часів президента США Е. Джексона) вважав американську більшість «всемогутньою» – особливо на рівні штатів – і переймався «тиранією більшості». Вона відображена також в посиланні Авраама Лінкольна на вищих урядовців як уряд «народу, від народу, для народу» [4].

Зазначена теорія сприймається більшістю дослідників як приклад «популістської демократії», хоча, з погляду деяких авторів, прихильників теорії раціонального вибору виборчої демократії, вона може набути ситуативного відображення на практиці, коли «партії, що прагнуть голосів, або кандидати у двопартійній системі сходяться в середній точці політичних уподобань громадян». За умов такої ситуації, державна політика, яка відповідає вподобанням середнього виборця, є не лише емпірично прогнозованим рівноважним результатом двопартійної виборчої конкуренції, а й «має нормативну властивість бути "найдемократичнішою" політикою в тому сенсі, що їй було б віддано перевагу перед будь-якою альтернативною політикою при голосуванні за правилом більшості всіма громадянами» [4; 25; 26; 27].

Відповідні судження водночас стосуються, скоріше, проблем консенсусу виборчої демократії, ніж процесу прийняття політичних рішень за участі громадськості. Крім того, проблемним аспектом, на який звертають увагу критики теорії, є те, що вона не враховує впливів на державну політику та, своєю чергою, на громадську думку таких акторів політичного процесу як топ-політики або організовані групи за інтересами (включаючи представників великого бізнесу), чиї позиції можуть асоціюватися з громадською думкою, тим самим створюючи хибний статистичний зв'язок між громадськістю та політикою [4].

Так, більш обґрунтованими з точки зору залучення громадськості до процесу опрацювання політики вважаються теорії мажоритарного плюралізму і упередженого плюралізму, базовані на спільній ідеї про політичний процес як взаємодію (або протидію) численних груп інтересу, які впливають на остаточні рішення топ-державних службовців в реалізації політики. Зазначена тенденція розглядається окремими авторами в якості закономірної у вимірі організації політичної влади США з огляду на ідейні засади процесу формування американської нації. Джеймс Медісон, як один з провідних представників батьків-засновників Конституції США, зазначав з цього приводу («Федераліст», ст. 10.), що боротьба між різними фракціями, які можна знайти в розгалуженій республіці, призведе до політики, яка більш-менш репрезентативна для потреб та інтересів громадян в цілому – або, принаймні, матиме тенденцію до поразки тиранічної політики [28].

Так, сприйняття груп інтересів в якості невід'ємного елемента демократичної системи організації влади є характерною складовою державницьких теорій стосовно США, до яких об'єктивно віднесено теорії мажоритарного плюралізму та упередженого плюралізму. Втім специфікою другої з названих підходів є те, що він передбачає превалювання груп інтересів великого бізнесу над іншими масовими групами в системі прийняття політичних рішень. Як зазначає з цього приводу відомий спеціаліст Е. Шаттшнайдер, «результати політики варіюються в залежності від масштабу конфлікту (груп інтересів)», однак, бізнес-орієнтовані групи інтересів схильні переважати над звичайними громадянами» [29]. У такому ж вимірі висловлюється Г. Макконнелл, стверджуючи, що фактичні «виборці» виконавців політики можуть складатися, насамперед, з потужних груп [30]. Т. Фергюсон обґрунтовує, зокрема, так звану «інвестиційну теорію» політики, згідно з якою «великі інвестори», особливо представники окремих промислових секторів, фінансують політичні партії, щоб отримати політику, яка відповідає їхнім економічним інтересам [31]. З іншого боку, як про це стверджує Ч. Ліндблом, бізнес займає «привілейоване становище» серед суспільних інтересів, оскільки виборні посадові особи залежать від бізнесу для стимулювання економічного зростання, необхідного для забезпечення переобрання [17].

Зазначені висновки відображають деякі суттєві аспекти американського суспільно-політичного життя, втім, вони не можуть вважатися універсальними. Можна погодитись з позиціє окремих авторів, що «бізнес не завжди превалює, оскільки його цілям часто протистоять інші суб'єкти, такі як профспілки або громадськість» [32; 33; 34]. З урахуванням конгресової діяльності, зокрема, – це прийняття рішень суспільного характеру або, іншими словами, рішень, які відображають суспільну думку на противагу позиції груп інтересів, які представляють великий бізнес. Показовим, наприклад, можна вважати питання щодо надання у другій половині 1990-х рр. статусу особливого сприяння у торгівлі Китаю, що зумовлювалося виключно позицією великого бізнесу, попри жорстку протидію з боку правозахисних організацій та лобістів [35, p. 118–119]. У той же час тривале стримування позитивних для України рішень щодо усунення поправки Джексона-Веніка чи визнання за нею статусу ринкової економіки на початку XXI ст. стало наслідком позиції саме правозахисників (що засуджували порушення прав людини в країні), попри зацікавленість у співробітництві з українськими підприємствами ділових кіл США. З іншого боку, Україна від початку агресії проти неї ерефії почала набувати перманентної і зростаючої підтримки з боку більшості груп інтересу від республіканців і демократів обох палат – як тенденції на підтримку стабільного світового порядку та демократії за кордоном – попри інтереси великого бізнесу на розвиток відносин з росією.

Важливо відмітити в цьому відношенні й мотивуючу роль Конгресу як законодавчої гілки влади у наданні або збільшенні допомоги Україні на підтримку або, за певних обставин, можливу протидію виконавчій владі. Як приклад (за адміністрації Д.Трампа), внесення групою конгресменів від Демократичної і Республіканської партій від 15 лютого 2017 р. «Акту про перегляд санкцій проти Росії» (Russia Sanctions Review Act) як ініціативи щодо блокування спроб Президента зняти або обмежити санкції проти ерефії без узгодження даного питання з Конгресом [36]. Специфікою Конгресу, зокрема, в цьому питанні вважається відносна незалежність представництва конгресменів, сенаторів від політичної партії (Президента як лідера партії) в реалізації суспільних інтересів, що зумовлює реальну спроможність законодавців стримувати або навіть протидіяти виконавчій владі.

Початок широкомасштабної агресії росії проти України (за адміністрації Дж. Байдена) сформував певну платформу узгодженості позицій законодавчої і виконавчої влади щодо підтримки України при тому, що як Конгрес, так і адміністрація Президента

неодноразово висловлювали взаємокритичну позицію щодо обсягів й умов допомоги Україні [37; 38].

Зазначене як прояв незалежності гілок влади підтверджує не тільки плюралізм позицій (груп інтересів) в середовищі державної політики, а й дієвість принципу стримування і противаги в системі організації влади як чинник, що унеможливлює абсолютну перевагу певних владних еліт в процесі прийняття політичних рішень. «Конкуренція між політичними елітами заважає їм отримати занадто велику владу», – зазначає дослідниця Елізабед Вітвот, звертаючись до конституційних повноважень гілок влади «обмежувати або контролювати одна одну» [3]. За думкою багатьох американських політологів і соціологів, це забезпечує ситуацію, за якою «жодна соціальна група не домінує в політиці США, а групи інтересів – особливо зі сфери праці, вищої освіти і бізнесу – врівноважують одна одну у формуванні уряду» [13].

Варто визнати в аспекті викладеного, що врівноваження позицій груп інтересів передбачає не тільки їх протидію, а й взаємодію – як в межах владної еліти виконавчої і законодавчої гілок влади, так і на загальнонаціональному рівні. Додамо й тенденцію на посилення взаємодії груп інтересів поза органами влади, включно з такими уявленими контрагентами, як бізнес і громадянське суспільство. Експерти визнають можливість міжсекторальної комунікації та партнерства бізнесу і громадянського суспільства у таких сферах, як збереження довкілля, подолання нерівності та навіть захист прав людини з метою вирішення соціальних конфліктів, досягнення стабільного, вільного від корупції врядування та верховенства права [39; 40]. Серед перспективних напрямів як взаємодія приватного, так і суспільного секторів у сфері місцевого самоврядування, рекрутингу та підготовки кадрів, благодійної діяльності [41].

Такі підходи, орієнтовані на підтримку соціальних зв'язків, опрацювання спільної позиції в політичній сфері, визначають не тільки спроможність політичної еліти США функціонувати відповідно до позицій окремих соціальних груп – від представників великого бізнесу до громадянського суспільства, а й діяти з урахуванням врівноважених позицій суспільства, що є ознакою демократичних засад організації політичної влади.

Так, розгляд теоретичних й емпіричних аспектів процесу формування й функціонування політичної еліти США уможливлює наступні висновки за темою дослідження.

1. Сприймаючи політичну еліту як суспільно-політичний прошарок суспільства, американські дослідники об'єктивно виокремлюють в її межах так звану владну еліту як обмежене коло суб'єктів (лідери зі сфери бізнесу, армії та політики), які володіють надзвичайним економічним (фінансовим) ресурсом і мають величезний вплив на прийняття політичних рішень. Середній рівень складається з осіб, яких, зазвичай, ідентифікують в якості американських урядовців: сенатори, конгресмени, мери, губернатори, судді, лобісти та партійні лідери.

2. Попри поширену в американській політичній думці позицію щодо превалювання в системі прийняття політичних рішень великого бізнесу при абсолютній обмеженості впливів представників суспільства, емпіричні дані доводять значимість політичного плюралізму в політичній сфері через вплив на політичний процес різноманітних (у тому числі суспільних) груп інтересу.

3. Важливим принципом організації влади США, який унеможливлює концентрацію владних повноважень найбільш фінансово заможними та соціально інституціоналізованими прошарками суспільства (насамперед, зі сфери великого бізнесу) є стримування і противага гілок влади, що передбачає не тільки контроль однієї гілки влади над іншою, а й реальну конкуренцію представлених на їх рівні груп інтересу або політичних еліт.

4. Протидія груп інтересу на різних рівнях політичної влади не виключає й можливість їх взаємодії як передумови врівноваження інтересів різних суспільних прошарків (політичних еліт) в процесі напрацювання певних рішень. Емпіричні дані доводять, зокрема, можливість взаємодії таких уявлених контрагентів в політиці, як великий бізнес і громадськість, що, попри існуючі протиріччя в організації влади, передбачає й демократичні засади її функціонування.

5. Сутнісним елементом реалізації американської внутрішньої і зовнішньої політики визнається прагматизм рішень, незалежно від соціального представництва груп інтересів на вищому політичному рівні (владної еліти) США. Значною мірою це зумовлюється тісними зв'язками владної еліти з аналітичними центрами *(think tanks)* – групами науковців, які займаються політичними дослідженнями, готують наукові, аналітичні матеріали або навіть розробляють закони від імені урядів, бізнесу та інших політичних організацій. Відповідні тенденції, будучи започаткованими після Другою світової війни, набули в сучасних умовах особливо вагомих проявів, що слугує на користь обґрунтованості задумів, які визначають характер політичних рішень і спрямованість політичного процесу США.

Список використаної літератури

1. Infoscipedia. World's Largest Database of Information Science & Technology. Terms & Definitions. A Free Service of IGI Global Publishing House. URL: https://www.igi-global.com/dictionary/political-elite/41257#google_vignetteTechnology
2. Mills C. W. The Power Elite. Galaxy edition. New York: Oxford University Press, 1956. Ch. 12.
3. Whitworth E. Who Are the Power Elite in America? Where the Influence Lies. 2023. URL: https://www.shortform.com/blog/who-are-the-power-elite-in-america/
4. Gilens M., Page B.I. Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. Published online by Cambridge University Press: 18 September 2014. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/testing-theories-of-american-politics-elites-interest-groups-and-average-citizens/62327F513959D0A304D4893B382B992B
5. Beard Ch. A. An Economic Interpretation of the Constitution of the United States. New York, Simon and Schuster, 1913 (1962). URL: https://people.tamu.edu/~b-wood/GovtEcon/Beard.pdf
6. Burch, Ph. H. Elites in American History. 3 vol. New York: Holmes & Meier, 1980. 544 p.
7. Domhoff, G. W. Who Rules America: The Triumph of the Corporate Rich. 7th ed. New York: McGraw-Hill, 2013. 272 p.
8. Ferguson T. Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995. 432 p.
9. Winters. J. A., Page B. I. Oligarchy in the United States? Perspectives on Politics. 2009. № 7(4). P. 731–51.
10. Winters J. A. Oligarchy. New York: Cambridge University Press, 2011. 323 p. URL: https://ru.scribd.com/document/407136595/Jeffrey-A-Winters-Oligarchy-Cambridge-University-Press-2011-pdf
11. The Power elite. URL: https://www1.udel.edu/htr/American/Texts/power.html
12. Dye T. Who's Running America? The Clinton Years. New York: Prentice Hall, 1994. 242 p.
13. Gill T. Why the power elite continues to dominate American politics. The Washington Post. 2018. December 24. URL: https://www.washingtonpost.com/outlook/2018/12/24/why-power-elite-continues-dominate-american-politics/
14. Truman, D. B. The Governmental Process. New York: Alfred A. Knopf, 1951. 544 p.

15. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965. 176 p.
16. Berry J. Lobbying for the People: The Political Behavior of Public Interest Groups. Princeton: Princeton University Press, 1977. 344 p.
17. Lindblom Ch. Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems. New York: Basic Books, 1977. 416 p.
18. Hayes M.T. Lobbyists and Legislators: A Theory of Political Markets. New Brunswick: Rutgers University Press, 1986. 200 p.
19. Baumgartner F.R., Leech B. Basic Interests: The Importance of Groups in Politics and Political Science. Princeton: Princeton University Press, 1998. 248 p.
20. Goldstein K.M. Interests Groups, lobbying and participation in America. Arizona State University: Cambridge University Press, 1999. 153 p.
21. Nownes A.J. Interest groups in American Politics: Pressure and Power. 2nd Edition. New York: Routledge, 2012. 328 p.
22. Anzia S. F. Local Interests: Politics, Policy, and Interest Groups in US City Governments. Chicago: University of Chicago Press, 2022. 344p.
23. Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities, History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf
24. Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimor, London: The John Hopkings University Press, 2001. 258 p.
25. Erikson R. S., MacKuen M., Stimson J. A.. The Macro Polity. New York: Cambridge University, 2002. 469 p.
26. Monroe A. D. 1998. Public Opinion and Public Policy 1980–1993. *Public Opinion Quarterly.* 1998. № 68. P. 6–28.
27. Page B. I., Shapiro R. Y. 1983. Effects of Public Opinion on Policy. *American Political Science Review.* 1983. № 77(1). P. 175–90.
28. Hamilton, Alexander, Madison, James, and Jay, John. 1961 [1787–88]. The Federalist Papers / Ed.by Rossiter, Clinton. New York: New American Library. 559 p.
29. Schattschneider, E.E. The Semi-Sovereign People: A Realist's View of Democracy in America. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1960. 147 p.
30. McConnell G. Private Power and American Democracy. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1966. 397 p.
31. Ferguson T. Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995. 440 p.
32. Radcliff B., Saiz M. Labor Organization and Public Policy in the American States. *Journal of Politics*. 1998. № 60 (1). P. 113–25.
33. Smith M. A. American Business and Political Power. Chicago, IL: Chicago University Press, 2000. 245 p.
34. Christopher W., Newmark A.J. Business Mobilization and Public Policy in the U.S. States. *Social Science Quarterly.* 2005. № 86 (2). P. 356-367.
35. Carter R.G. Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy. *After the End. Making U. S. Foreign Policy in Post Cold War World* / Ed by Ralf G.Carter. Durham, London: Duke University Press, 1998. P. 108-136.
36. S. 341 – Russia Sanctions Review Act of 2017. 115th Congress (2017-2018). URL: https://www.congress.gov/bill/115th-congress/senate-bill/341?q=%7B%22search %22%3A%5B%22russia+sanctions%22%5D%7D
37. Russia's War on Ukraine: U.S. Policy and the Role of Congress. Congressional Research Service. Update June 10, 2024. URL: https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12277

38. Zengerle P., Cowan R. US Congress passes Ukraine aid after months of delay. Reuters. 2024. April 24. URL: https://www.reuters.com/world/us/long-awaited-aid-ukraine-israel-taiwan-poised-pass-us-congress-2024-04-23/
39. Werner T. Public Forces and Private Politics in American Big Business. New York: Cambridge University Press, 2012. 195 p.
40. Big business and activists finally agree. On this one issue at least. World Economic Forum. Jun 16, 2017. URL: https://www.weforum.org/agenda/2017/06/activism-civil-society-good-for-business/
41. Everybody`s business: the role that business can play in supporting cohesive communities. Council of Europe, January 2022. URL: file:///F:/%D0%9D%D0%90%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA/article%20leadership/ELITE/Policy%20brief%20-%20Business%20and%20diversity%20_%20the%20role%20of%20business%20in%20community%20cohesion%20-%20EN%20-%202022%202758-5581-6453%20v.2.docx.pdf

POLITICAL ELITE OF THE UNITED STATES: STRUCTURE, INFLUENCES, ROLE IN THE IMPLEMENTATION OF STATE POLICY

Oleksandr Nazarchuk
Taras Shevchenko Kyiv National University
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The article is dealing with the analysis of some theoretical and empirical dimensions of the process of formation and functioning of the US political elite, in particular, with the structure, influences, and role of the political elite in the implementation of the American state policy.

There are four approaches under discussion upon the formation and functioning of the political elite in American political science – an approach of Majoritarian Electoral Democracy, an approach of Economic-Elite Domination, and two types of interest-group pluralism – Majoritarian Pluralism and Biased Pluralism. Each of them offers different interpretations towards the distribution of influences within the political elite, as well as the nature of interaction between the power elite (the top stratum of decisions–making elite) and society as a whole. It is argued that despite the widespread position that economic elites and organized groups representing business interests have a predominant influence upon the policies of the US government, empirical evidence supports alternative approaches, taking into account the influence of mass interest groups on the political process.

The discussion is dealt also with the principles of relations between the actors of political process, which are built with respect of the competition of interest groups (power elites) in the system of policy-making. An important role in this regard is played by the constitutionally defined powers of the branches of government to control each other. According to many American political scientists and sociologists, this provides a situation upon which no social group dominates in U.S. politics whilst interest groups balance each other in the formation of government.

It is recognized in the article that balancing the interest groups positions involves not only their opposition, but also interaction – both within the power elite of the executive and legislative branches of power or elite of the national level as the basis of the democratic principles of organization and functioning of the USA political power.

Key words: political elite, power elite, USA, interest groups, political decision-making process.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 263–275
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 263–275

UDC 32-027.21
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.29

PECULIARITY OF THE POLITICAL AXIOLOGY OF CLASSICAL CONSERVATISM

Anton Pastukhov
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science,
St. Volodymyrska, 60, 01033, Kyiv, Ukraine

This research paper attempts to explicate the peculiarities of the system of political axiology of classical conservatism. According to this attempt, a systemic panorama of the values foundations of conservatism ideology was demonstrated, in particular, the imperative binary correlates of order and freedom, integrity and diversity, sustainability and development were identified. The article nuanced that considering these categories in their dialectical integrity, we can talk about a convergent system of political axiology in conservatism. As in any other value and worldview system, this ideological and political current has a core element, which is the category of order; thus, it is from this element that the categorical value landscape of the entire ideological superstructure of conservatism, its awareness of a perfectly balanced political system, is formed. The complementary category of order is freedom, which is seen primarily as a qualitative positive freedom. The key structural units of the category of order are such socio-political phenomena as traditions, established political institutions and traditional (i.e. historical and social) morality. It has been determined that the binary of integrity and diversity also plays an extremely important role in maintaining the entire system of political values in conservatism. The last values we studied that correlate with each other were the categories of sustainability and reformism. Classical conservatism is rather neutral towards the categories of social development and can accept it if it meets the conditions of organic combination with traditional, i.e. sustainable, factors of society functioning, without which development turns into uncontrolled and inert formation of permanent changes that do not carry a constructive beginning.

Key words: political ideology, conservatism, political axiology, freedom, order, tradition, political unity.

Statement of the problem. In addition to the fundamental principles and characteristic features, in the form of fundamental philosophical dispositions and in the context of studying the ideology of classical conservatism, it is also necessary to articulate the factor features of political axiology, which will allow to expand the understanding of the value landscape of this ideology.

First of all, it is necessary to provide an optimal substantive and terminological definition of political axiology itself, which could be used to further deepen knowledge in the context of the conservative topic. Thus, the classical and acceptable nominal semantic definition of political axiology is the understanding that it is a special field of ethical and political science knowledge, the main purpose of which is to clarify the content of political values and value orientations, their interconnection and hierarchical structure, the role and place of values in political theory and practice [1]. Political axiology studies political values as determinants that guide the most important vectors of political activity in ideology, political culture and the political system. Political values are considered here as static qualitative indicators rather than variable constructs that can be configured each time according to the needs of the time. It should be noted that, in our opinion, each ideology has its own axiological system, the so-called political axiology, which ranks political values in a hierarchical system, giving some of them a dominant position; it also

© Pastukhov A., 2024

determines the models of implementation of these dominant values in the practical political life of society. This leads to the conclusion that political axiology is an integral part of the political ideology of classical conservatism. In this context, we will explore the essence and correlation of the dominant political and philosophical categories: order and freedom, integrity and diversity, sustainability and reformism – but it should be noted, that these binary relations complement each other, not negate each other; there is not dualism, but dialectic between them. For example, "integrity disappears when freedom dies, regardless of how justified the power that kills it is; and free individualism, not based on moral values, rots in its core and soon creates conditions that pave the way for the acceptance of tyranny" [2, p. 346], F. Mayer is convinced. In the context of our study, we will focus exclusively on the theoretical and conceptual understanding of the axiological issues of this ideology, and will also try to give it a systemic dimension.

The purpose of the article is to explicate the systemic feature of the political axiology of classical conservatism, as well as to determine the essence of the categories of order and freedom, integrity and diversity, sustainability and reformism in this ideological and political doctrine.

Analysis of publications in which the solution to this problem has been initiated. It should be noted that the Ukrainian political and humanitarian scientific discourse has not substantively studied the issues of conservative axiology. Among those Ukrainian scholars who have tangentially studied the essence of axiology and its forms in conservatism, the following should be highlighted: Zherebyatnikova I. [1], Grabovsky S. [3], Panchenko Y. [11]. The international scientific community has paid attention to this issue: Evans M. [19], Maritain J. [8], O'Sullivan N. [24], Kristol I. [14], Scruton R. [6].

Outline of the main material. Starting the study of the problem of the essence, hierarchy and configuration of political values in the ideological and political doctrine of conservatism, we first articulate and consider the dualism of freedom and order. These categories are correlates of the qualitative dynamics of any political system, they form its internal coherence. However, we should immediately note that we will not be talking about the amount of freedom or the reactionary force of order that subordinates this freedom, but about their qualitative essence and characteristic substance, since, in our opinion, it is not constructive to discourse about the degree of desired freedom or the degree of order, as if they had become mathematical entities, and "the question should be what order and what freedom is the subject of dispute" [3, c. 304].

On the one hand, for conservative ideology, the category of order is the central organising and cornerstone concept of its entire political framework. In this context, there are two types of factors for the formation and maintenance of order: external, i.e. the existence of coercive institutions; and internal, i.e. the existence of certain social elements that help maintain order from within.

When we talk about the external factor, it should be noted that even T. Hobbes was convinced that without updating the form of order in society, the principle of the state of nature would dominate, according to which: "there is no place for diligence, since no one is guaranteed the fruits of his labour, and therefore there is no agriculture, shipping, maritime trade, comfortable buildings, crafts, literature, no society, – but there is always the danger of violent death, the thinker believes, – ...and human life is lonely, poor, hopeless, dull and short-lived" [4] – in other words, in such conditions there is no constructive idea of stability, in which a gradual and desirable development of social or political life is possible. That is why the thinker comes to the imperative of the existence of an external power authority or a powerful mechanism, in other words, Leviathan – a man-made earthly god, the main defence apparatus created by people in the process of social contract to prevent the functioning of social entropy, violence between people and anarchy. It is he who, as a supra-personal authority, is able to commit violence against

those who violate the fundamental rules of social arrangements, i.e., he has a wide range of political tools. That is why N. Berdyaev stated that "the elimination of the law of the state (as the main institution of order – *A. P.'s note*) for humanity, which is affected by sin, is a return to the animal state" [5]. This concept stems from the understanding of anthropological pessimism and represents the second, external, hypostasis of self-regulation of human behaviour.

The internal structural elements of the value category of order are traditions, established political institutions and moral obligation as factors of quantification of human arbitrariness: "personal independence will lead to true political order, not anarchy, only where there are customs and traditions" [6, p. 58]. In general, they can be labelled as the category of authority. This category serves as a solid foundation on which the informal idea of order is formed, which helps to limit human desire from the internal side, rather than from the external side, such as the state or law. Therefore, it is believed that the intention to reject traditional values and formulate categories of a new ethics is wrong, as it undermines the cementing principle of order that has allowed the formation of modern political and social systems.

Tradition is a fundamental functional element of the entire political doctrine of conservatism and represents the "greatest public good" [7, p. 73]. It should be noted that the understanding of tradition as a socio-political phenomenon is closely related to the historiosophical concept of conservatism and the criticism of political abstractionism. Conservatives believe that tradition is the basis of social order and culture, it helps to maintain stability in society. It is viewed as a social norm that has stood the test of time and represents a body of ancestral wisdom that should not be ignored in the political sphere. These are not arbitrary rules and agreements that emerge and disappear in the course of the development of political relations, but specific answers to specific questions about the essence of political and social phenomena and processes. They do not just happen by chance, but are the result of a long process of trial and error that has helped to shape the best ways of doing things and behaving. Tradition encapsulates supra-rational empirical observations of the reality of life that reflect the peculiarity of understanding political phenomena. Thus, it is an element of the transmission of ideas and doctrines, as well as a factor of the political system's inheritance, which is based on the concept of prejudice. Prejudice, in turn, is traditional wisdom, which has become "a social imperative of political agency in connection with its embodiment in social practices and unspoken expectations... although the margin of discretion of each individual is small, society has a large accumulation of discretion" [6, p. 51] – which is called tradition or prejudice. That is why tradition is a form of knowledge without which the development of society was simply impossible. This knowledge is not a rationally or intellectually formed model, but a kind of empirical or practical wisdom "that goes much deeper, more precisely, and closer to the hidden complex core of the dynamism of human life than any artificial work of art" [8, p. 464]. It is this dynamic and creative understanding of tradition that distinguishes conservatism from another ideological and political trend – traditionalism. In our other research article, we stated that in conservatism, the political process "must integrate two extremely important principles: traditional imitation and creative activity, under the condition of their correlation in the status of a twofold dialectical relationship, that is, in their constructive and peaceful cooperation and coherence. Any absolutisation of each of these principles leads to a distortion of the principles of organic formation of social and political life and the actual destruction of the optimal functioning of any political system" [9].

The transmission of established traditions is an important feature of the normal establishment and functioning of a society, as they provide an understanding of good governance, integrate society in order and peace, and form a theoretical landscape for improving the existing political system. If they are not passed down from generation to generation and these social

maxims are violated, it can lead to the destruction of the social structure and threaten social stability. Therefore, tradition is the ontological foundation on which any state or social system should be built; and the ideal state cannot be created artificially, as it is necessarily a product of evolution, a product of a common culture, where the institution of traditions as a structure of the dialectical development of socio-political relations plays an important role.

A characteristic feature of traditions, in the context of the value of political order, is that they are social regulatory components of the functioning of the socio-political system. Along with laws, they perform almost the same functions, but because they are impersonal, they have a specific epistemological characteristic of transcendence, which increases their authority in the eyes of citizens, like any sacred phenomenon.

Also, respect for traditions is based on the value belief that traditions form a sense of identity for an individual and a social and political community. Since there is no universal primordial tradition for the ideological doctrine of conservatism, as is the case, for example, with traditionalism, each system of traditions reflects the historical and political formation of a particular nation and shapes its self-identity. This idea was described quite vividly by W. Lipman: "but traditions are more than a culture of skills and sciences. They are the public world with which our private worlds are connected. This continuum of public and private memory goes beyond the immediate, natural lives of people, it unites them with each other" [10, p. 123] – this is the way individuals and individuals are initiated into members of a certain society, i.e. by instilling in them the special nodal traditions of the society on which it functions.

For conservatism, there is an extremely important structure that is manifested in established political institutions, which in turn are products of socio-political aspects of tradition, which are part of the complex of general traditions of culture and society. They form a certain type of awareness of political existence, peculiarities of its existence and functioning, and characteristic features for each individual nation. The components of the genesis of traditional political institutions are political history, political archetypes, political consciousness, etc. – it is through the integration of many factors, both external and internal, that classical institutions of political reality in a state are formed.

Morality is viewed as a traditional stepwise, intellectually comprehended social construct that functions in its entirety, regardless of external conditions, and that avoids the inclusive use of individual ethical structural prescriptions. It is a long-term result of historical progress: "the rules of morality are the result of the development of human society, so they cannot be changed" [11]. The importance of the existence of morality lies in the fact that it gives a universal dimension to social relations, which implements and maintains the socio-political order from within: "the prescriptions of traditional morality should be perceived as prescriptions of practical reason, which do not provide or require evidence to support them, and the "misunderstanding" of which means the loss of humanity, or the non-existence of values at all..." [12, c. 158]. That is why traditional morality, as a factor in the formation of political order, should remain supra-individual and impersonal, so as not to reflect only the interests of a particular social group or class. Thus, the ideology of conservatism refuses to recognise class or national morality and considers them to be a form of ethical subjectivism that is in no way compatible with the concepts of freedom and law.

The study of the foundations of traditional morality begins the formation of an organic personality and the search for a perfect model of human coexistence and political development. V. Lypynsky predicted that the basis of any social action is the moral principalisation of existence: "no human community capable of life and creativity can exist without its own internal morality, without its own firm concept of good and evil... Only such a conviction in the rightness of its

desires gives each community moral strength, without which no creative action is possible" [13, p. 196]. As we can see, traditional morality in conservatism still provides a legitimising springboard for constructing the order of the political system of society and gives the power of an ethical standard to political reality. In general, it is the fundamental basis of politics, since without an understanding of right and wrong, politics will turn into a struggle of particular interests of individuals and social groups that will not care about the welfare of the people but will defend their own ideals. Therefore, a characteristic feature of morality is its two-component essence, which is divided into passive and active bases. The passive one is seen as an ethical category of human existence that does not allow society to exist in social disorder, while the active one is a political category that has a creative constitutive beginning and serves to build a holistic and just society and state.

The basis of morality is the phenomenon of duty as an element of social existence, which organises human freedom within certain substantive limits of the common good. This is how a new type of legality is postulated, and this imperative for the existence of a "generally accepted theory of political obligation" [14, p. 220], which forms a special type of awareness of oneself and others in a social system, as well as the idea of belonging to this system, when the concept of duty to fulfil certain social and civic obligations is implicit. Without this awareness of moral obligation, it is impossible to build either social integrity or a state, as they are based on the category of agreement, which, in turn, incorporates the concept of obligation. That is why the emphasis on the individual's duties towards the larger whole of which he is a part, rather than on the use of his own rights for his own freedom, is a characteristic feature of the ethical doctrine of classical conservatism.

However, we should not assume that by stating the primacy of moral duties over individual desire, individual freedom is levelled. One of the main tasks of the moral order in society is to protect and preserve freedom, since only order can act as a theoretical disposition of the existence of freedom and provide an understanding of its ontological basis for human existence. This order provides the idea of respect for a person, his or her life, and, as a consequence, for its manifestations through freedom, which is then enshrined in law. "Meanwhile, the only possible basis on which respect for the value of the human person and for freedom as the highest value can be maintained is faith in an organic moral order. Without such a belief, no doctrine of political and economic freedom can stand" [15, p. 351], states F. Meyer. We should also add that political freedom that does not rely on the general recognition of personal duty to fulfil one's obligation loses the basis for its existence. Thus, the loss of faith in a higher system of moral values uncompromisingly leads to the loss of ethical orientation, and as a result, leads society to a state of general nihilism. This is how the conservative opposition is formed: either belief in the transcendent strengthening of the moral order, or the existence of nihilism and the elimination of responsibility.

This is where the great respect for religion in the ideology of classical conservatism comes from, as it is seen as the quintessence of morality, not as a doctrinaire dogmatism of the proper. It was Christian values that began to carry the ideas of universal morality, which later became part of social and political life. Many conservative thinkers do not see the development of modern states without an awareness of these Christian values of morality, duty, freedom, etc. Morality in itself is necessary for the optimal existence of society and the state, and the latter, for its own prosperity and development, since such an important component of social institutions as religion has a universal and large-scale impact on the whole society, which helps it to promote ethical ideas more successfully. In the retrospective optics of the analysis, we can see an understanding of the large-scale nature of morality in the principles of Christianity, which makes transcendent ethical attitudes accessible to people and at the same time emphasises the possibility of self-improvement.

To conclude the analysis of the essence of political order, it should be emphasised that its sources are not state (external) or moral (internal) coercion. Rather, it is the rationalisation of the conditions of human existence in which they could implement the process of self-development and improvement of the surrounding world. This imperative understanding of the importance of order and the ways to achieve it is the essence of the laws of the rational structure of society in the sense that all people, if they are rational, will understand their self-evidence: "the rationality of order consists in a set of conditions, the observance of which will ensure the realisation of a person's ability to live a good life in this life. These are the conditions on which a broad consensus of rational persons is ensured..." [10, c. 111].

On the other hand, the problem of understanding the essence and characteristics of the category of freedom as a fundamental value of human existence arises. V. Lypynskyi was convinced that "the hard struggle of the farmer (synonymous with the conservative – *A. P.'s note)* with nature requires progress, discipline, organisation; but it cannot do without individual freedom" [16, p. 122]. Thus, the dialectic of order and freedom seeks to create a new qualitative concept of freedom, which is significantly different from the freedom of individualism, liberalism or anarchism. Thus, conservatism articulates a qualitative idea of freedom that directly affects the conditions of personal development, based on which personal freedom should be united on the categories of duty, responsibility and the idea of a common goal. Its basis is thus considered to be the statement of the possibility of each individual to develop without obstacles from others, which is consistent with the rights and responsibilities of his or her own personality. The notion of freedom in conservatism also has its own peculiarities and can be generally considered in both positive (internal) and negative (external) terms. The negative understanding may be as follows: it is a guarantee that a person who acts solely on the basis of his or her own awareness will be protected from external volitional attitudes, and that "a person in his or her actions in accordance with the idea of his or her own duty will be protected against the pressure of the authorities and the majority, customs and generally accepted opinions" [17, p. 290]. In contrast, there is a positive or internal concept of freedom, which is primarily seen as the possibility of full action of the human will, which is organised by legal consciousness and ethical reasoning, which forms a person's understanding of their potential models of development, as well as their limitations. Thus, it is postulated that it is important to establish internal freedom with an external discipline that supports the former – this can be seen as a harmonising separation of the spheres of subjective and social freedom.

An important element of the existence of freedom is its limitation, in order to prevent personal arbitrariness, which in the future can create conditions for the emergence of anarchy. This principle of quantification of the freedom factor also boils down to an understanding of anthropological pessimism, since "man, if left to himself, is too evil to be free", which is why the first task in achieving political freedom is a deep analysis of human nature, since without this, such a priori freedom can lead to social chaos. It is impossible to free a person from evil through freedom, or vice versa, it is impossible to give a person true freedom by rejecting evil. Therefore, these restrictions, as imperatives of society and human existence, must necessarily exist and, in turn, be based on many factors: traditions, political and legal institutions, moral duties, etc. – all of which help to determine the responsibility of citizens and ensure that all citizens benefit from freedom. It should be noted that, for example, E. Burke was not in favour of total state control over the activities of his subjects and defended individual rights, but rejected the other extreme – absolute personal freedom as a source of social explosions and disorder, seeing it as a dangerous trigger for anarchy and erosion of social values. An absolute and individualised awareness of freedom will not lead to constructive action, and such a strongly actualised individual freedom is

not the sum or substitute for all the things for which society exists: "for freedom to be realised, it must be limited and the range of these limitations must be variable" [18, p. 299] – therefore, freedom itself must be institutionally limited for its own sake, so that people continue to see it as the highest social and political value.

Also, in this value system, the category of freedom receives an ethical modality, since through freedom people gain the potential to search for and realise the good. Thus, it is characterised as a boundary concept that is located at the point of intersection between good and evil, and in itself it carries a neutral teleological connotation, but only with its calculation to the human will a certain personal choice of a person is formed, which has a specific moral dimension. Thus, "from the point of view of a conservative, the right choice is the ultimate value, and freedom is an instrumental, hence auxiliary value" [19, p. 383], S. Evans is convinced. But such an instrumentalised understanding of freedom does not mean that it plays a secondary role in the search for the ethical meaning of existence; on the contrary, without it, there would be no possibility of this search, and therefore freedom is the main and cornerstone factor in the possibility of forming an ethical vector of improvement. This leads to the following law: since freedom is a condition for value, value is a guarantor of freedom. Therefore, for conservatism, it is important not so much to free a person for the sake of his or her natural well-being, but rather to limit his or her tendency to entail evil as much as possible. Based on this, it should be noted that the essential political freedom is inseparably linked to the moral responsibility of a person, as discussed above: "we can breathe the air of freedom only insofar as we are ready to bear the burden of moral responsibility associated with it" [20, p. 365]. Some authors, such as E. Burke, D. Cortes, W. Röpke and others, have derived a certain regularity of the nature of human freedom: a person, minimising his/her internal control over his/her own freedom, allows for greater control over it from the outside, for example, the state, legislation, etc. Therefore, in order to annihilate the influence of any external factors on freedom (i.e. to increase negative freedom), people must realise the importance of moral (i.e. internal) self-restraint of their freedom.

This political category is not considered in conservatism as an absolute self-referential good, an a priori good that stands at the top of the value pyramid (as, for example, it exists in the ideology of liberalism). An important factor is the peculiarity of its incorporation into the general political system of values, so that it balances and counterbalances this system – which is one of the fundamental characteristics of the category of order. Thus, E. Burke wrote: "I must refrain from congratulating France on her new freedom until I know how this freedom has been combined with government, with the power of the public, with the discipline and obedience of the army, with morality and religion, with peace and order, with public and social customs" [21, p. 287] – so, we see that freedom itself does not represent some ideal common political value, since in the natural state all people were absolutely free, but still, people decided to get out of it by creating a certain system of management and governance, in which freedom occupies a certain important place.

Conservative axiology is characterised by a critical attitude towards the perception of abstract freedom, which is not supported by any formalised factors. Lord D.E.E. Acton, a great fighter for human freedom, nuanced that the sources of freedom form the framework within which it is constructed, and distinguished among them the following: the doctrine of national tradition and the doctrine of the higher law "the principle that the idea of freedom arises from its roots, by gradual development rather than by substantial change; and the principle that all political freedoms should be tested and reformed in accordance with a code not created by man" [17, p. 291]. These sources help to understand freedom concretely. By eliminating the abstract understanding of freedom and emphasising its substance, a new characteristic modus operandi is

given to this category, namely: not freedom for all, but freedom for everyone, based on objectively understandable human interests and ideas.

A characteristic feature of the understanding of the dialectic of order and freedom in conservative doctrine is that the former is the ontological disposition of the latter's existence: without social and political order, freedom cannot exist. Therefore, we come to the following description of these categories: order is the basis of the political system, its central organising and fundamental structural element, from which the superstructure, i.e. human freedom, develops: "conservatives, on the other hand, interpreted personal freedom as deriving from political order. According to conservatives, it is not the free choice that creates the political order that makes it legitimate, but the free choice created by the political order" [6, p. 33] – it is because of this provision that we can conclude that freedom is not the basis of the social order, but is one of its by-products. Therefore, conservative thought is characterised by an emphasis on the importance of self-restraint of the individual and the existence of social and ethical obligations, as well as the primacy of eternal moral values associated with the traditional factor of society's existence, which are reflected in social relations, thus maintaining order in society. That is why M. Yakubovsky and A. Shahai, analysing the ideas of the modern conservative researcher A. Bloom, stated that "instead of the language of individual powers, he preferred the language of individual responsibilities, instead of believing in the value of freedom and self-realisation, he would like to promote belief in the value of self-restraint and personal virtue" [7, p. 187]. On the other hand, the functioning of the order is not possible without its apologetics on the part of individuals, and the fundamental condition for this support is the free perception of this order. Therefore, there is also no true order without authority, which is formed on the basis of freedom, or, in other words, on the concept of free loyalty to the ontologically established order. Thus, we can state that the value categories of order and freedom in the classical ideology of conservatism are interconnected.

The next important component of the political axiology of conservatism is the binary linkage of integrity and diversity. J. Maritain highly valued political integrity, describing it as a social phenomenon of "the highest or most perfect form" [8, p. 263]. The central constant of the category of integrity is the idea of organic unity of society based on the recognition of common traditional, moral and political institutions, and along with this, the factor of maintaining law and order. All of the above is the integrative force that allows the constituent parts of the political community to function without leading to disintegration: provinces are diverse but subject to a strict hierarchy; social groups differ in opinions and views but do not escape the ideological root cause; cultural differences are intensified in a complex form of centre supremacy; thus, the central logos of integrity dominates the entire national organism, but does not repress or limit the latter, but optimises the work of a complex and multidimensional mechanism. Schematically, the essence of this phase can be illustrated in the following theoretical variation: various structural and functional elements (spheres of socio-cultural existence of the political system) begin to individualise and develop in their own logic of action and even tend to alienate when the original master idea attracts them and places them in a strict metaphysical framework that does not allow for disintegration of the system. Any new forms and factors of the political or social system process adapt to the already formed integral system, thus complicating and differentiating it.

However, there is no need to ethatise the understanding of political integrity, which is extremely unacceptable for classical conservative ideology. The state plays a fundamental and centrally organising role in the formation of the political whole, but it does not represent the form of the whole. The state is seen as its formalised part, specialising in the general interests of the whole, which is manifested in its regulatory and regulatory functions: "especially with regard to the maintenance of the law, the promotion of general welfare and public order, and the

management of public affairs" [8, p. 465] – but in no way in despotic control over society. The state is superior only in relation to other bodies or collective parts of the political whole, but in no way dominates it or absorbs it.

Social diversity or heterogeneity is also an important dialectical condition for the functioning of a coherent organism, since only a differentiated socio-political order has a relevant landscape for the formation of freedom and creativity. Political integrity is formed from a multitude of social units: families, social groups, trade unions, cultural or educational associations, etc., but all of them "are thus embraced by the higher unity of political integrity" [8, p. 464]. Of course, they have their own degree of autonomy, without which they would not be considered free social initiatives and would not be based on the concept of freedom. Therefore, the religious, educational, familial, cultural – all of this is as fundamental and important for the existence of political integrity as political integrity is for them, without which they would not have formal and institutional forms of self-realisation. The individual has the potential for self-development only in heterogeneous societies, in the "flourishing complexity" of the socio-political whole, where the goal is to distinguish a special connection, namely unity in diversity. This polyphony of structural connections between autonomous and heterogeneous parts and the political whole is a feature of the axiological understanding of the dialectic of "whole-diverse". However, if political integrity prevails and society is transformed into a homogeneous set of identical atomistic individuals, the social sphere will be deprived of creativity and initiative, which will lead to the decomposition of the political whole, which will not receive a sufficient number of constitutive elements for existence and development.

Thus, for conservative ideology, preserving the political integrity of society, its culture and traditions is a key priority. They believe that this will help preserve the substantive stability of society and support the actual development of the components of this integrity.

Another fundamental factor in the analysis of the political axiology of the ideology of classical conservatism is the consideration of the peculiarities of the relationship between the categories of sustainability and reformism. Classical conservatism, in contrast to other types of conservatism, is neutral towards the development of political systems, seeing it as a fundamental and organic ontological factor of formation, but is quite critical of the concept of progress, which is based on a priori principles of reforming reality, since "rosy theories of progress and a perfect society have too often led to cruelty and lowering of the human level in practice" [5]. The understanding of progress as a unanimous and joint movement towards new and ideal models of society requires a general ideological mobilisation of people; it should strive for ideological homogeneity, which in turn undermines the understanding of positive human freedom discussed above: "the notion of progress is thus absorbed by the notion of universal evolution, losing elements of freedom and even improvement" [22, p. 336]. That is why such ideas of universal progress were accompanied by terror against those who disagreed, as we can see in the examples of the French Revolution or the period of collectivisation and the cultural revolution in the USSR. Therefore, the value category of political stability plays an important role in maintaining order, freedom and the gradual development of society.

The purpose of introducing new elements of the system is to keep it relevant, but the peculiarity of their integration is that the system remains stable when only individual structural elements are modified and configured. This is the very principle described by E. Burke in his maxim: "i would by no means exclude change, but if I were to change something, it would be in order to preserve it" [23, p. 473] – thus, the political system continues to protect its fundamental principles of functioning, but, based on the conditions of the time, supplementing it with new forms. All transformations that occur in the course of historical development of society cannot

affect the very quintessence of the system on which political reality is built. That is why the political ideal for classical conservatives is real and empirical political activity, which is constituted on the basis of principles of wisdom that can be easily verified.

It should be noted that, of course, without political intentionality and reformism, any political structure will not be able to meet the challenges of the times, and classical conservative thinkers and researchers are well aware of this. Therefore, political creativity generates the necessary vigorous progress to realise the necessary changes and incorporate them into the existing static political institutions and traditions: "the conservative beginning is not in itself the opposite of development, it only requires that development be organic, that the future does not destroy the past but continues to develop it" [5]. Thus, the characteristic basis of development is organicity, which is the main line that runs through the entire ideology of conservatism, and is also implemented in the field of reformism, where the most important thing is the preventive elimination of any antagonistic tendencies in the system that can lead to the immanent collapse of principles. The dialectical development of the socio-political system here is fully reflected in the following logical construction: there is a certain stable fundamental basis based on traditions and wisdom of the ages, and variable components are added to it, which complement and expand the features of those fundamental principles, resulting in the complexity and scaling of the system itself. In practice, such a rationally constructed schematic model of society claims to "strengthen the evolutionary elements of social development" [24].

We emphasise that the cementing elements of the reform process should be the principles of caution and comprehensiveness, which will not allow creating unstable and negative social conditions for the system. "Following the path of slow but well-supported progress, we keep an eye on the consequences of each step; the success or failure of the first step sheds light on the second, and so, from one flash of light to the next, we move steadily along the way" [25, p. 478] – this process of gradual evolution is the most suitable for a conservative understanding of development. This is the basis for the criteria of political wisdom in decision-making, namely: consistency and reliance on existing principles, with the condition of their protection.

Classical conservatism has traditionally treated revolution with great caution and scepticism. In his work Reflections on the Revolution in France (1790), E. Burke emphasises that power inherited from one noble representative to another is inherently creative and interested in promoting development. Revolution, on the contrary, seeks to wipe out everything that was created by the previous government. At the same time, revolutionaries are hampered in their efforts to build something that would be no worse than the rejected one by the lack of proper management experience and, at times, by the lack of theoretical knowledge of political reality. Therefore, conservative ideology views revolution as a dangerous and unnecessary form of social change that can lead to the destruction of traditional values, disruption of law and order and threats to the stability of society, as well as to destabilisation of the political and social order, disruption of law and order, and a sense of uncertainty and helplessness among people. All of these conclusions are based on the data of historical retrospect, which has demonstrated the infernal results of revolutionary transformations: "in England, the revolution and civil war did not lead to the rule of saints, but contributed to the establishment of a military dictatorship, then the Restoration and everything was lost. In France – the revolution, the Jacobin destabilisation, the military dictatorship, the Paris Commune" [26, p. 159]. Therefore, the task of conservative politics is not to defeat the revolution, but to prevent its formation through a harmonious combination of interests and the search for the common good.

Conclusions. Thus, having actualised an important component of the ideology of classical conservatism, namely, political axiology, we can conclude that all value binaries complement each

other in a dialectical unity and form an organic structure of conservatism's value orientations. In this context, we have analysed the correlation of the dominant political categories that we have considered in binary relations: order and freedom, integrity and diversity, sustainability and reformism. Thus, the category of order is a centrally organising political value, and its structural elements are such social phenomena as traditions, established political institutions and traditional morality. Alongside this fundamental category is another – the category of freedom, which is considered in a qualitative and restrictive configuration. A characteristic feature of the understanding of the dialectic of order and freedom in conservative doctrine is that the former is the ontological disposition of the latter's existence: without social and political order, freedom cannot exist. At the same time, the latter organises order on the basis of a free and organic union, and prevents the conditions for a dictatorship of order from forming. The other link is integrity and diversity, which can be described as follows: various structural and functional elements (spheres of socio-cultural existence of a political system) begin to individualise and develop in their own logic of action and even tend to alienate when an original master idea attracts them and places them in a strict metaphysical framework that does not allow for disintegration of the system. At the same time, an important dialectical factor is the heterogeneity of the social system, since only a differentiated socio-political system has a relevant landscape for the formation of freedom and creativity of individuals. The last complementary values we studied were the categories of sustainability and reformism. Classical conservatism is rather neutral towards the categories of social development and can accept it if it meets the conditions of organic combination with traditional, i.e. sustainable, factors of society functioning, without which development turns into an uncontrolled and inert formation of permanent changes that do not carry a constructive beginning. In turn, as we have seen, organic reformism is a very important component of the existence and development of society, since the purpose of introducing new elements of the system is the relevance of its existence, but the peculiarity of their integration is the principle that the system remains stable when only individual structural elements are modified and configured, "where the conservative and positive socio-political energies combine to form the actual, which potentialises the process of imitation for the future, and the imitative principle is realised in the in awareness of the existence of objective norms of social and political reality" [9]. A characteristic feature of these binary relations is that they coexist in harmonious unity, which allows us to consider conservative axiology as a balanced large-scale system of values. This organic and integrative understanding of different political values is a feature of the ideology of political conservatism.

Bibliography

1. Zherebiatnikova I. Theoretical basics of political axiology in the context of political and philosophical discourse. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Issues of Political Science*. Kharkiv, 2016. № 29. P. 64–71.
2. Майєр Г. Виникнення та основи християнської демократії. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
3. Грабовський С. Парад ідеологій: вибір за Україною. Альманах: Молода нація, № 53. Київ: Смолоскип, 2015. 200 с.
4. Hobbes T. Leviathan. New York: Penguin, 2017. 688 p.
5. Berdyaev N. The philosophy of inequality: Letters to my Contemners, Concerning Social Philosophy. London: frsj Publication, 2015. 406 p.
6. Скрутон Р. Консерватизм: запрошення до великої традиції. Київ: Наш Формат, 2022. 176 с.

7. Шахай А. Якубовський М. Філософія політики. Харків: Гуманітарний центр, 2011. 234 с.
8. Марітен Ж. Нація, політичне суспільство, держава. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
9. Пастухов А. Соборність як центральна категорія історіософії політичної ідеології консерватизму. *Політологічний вісник: Збірник наукових праць.* Київ, 2024. № 92. С. 89–105.
10. Lippmann W. The public philosophy. London: Transaction Publishers, 1992. 160 p.
11. Панченко Ю. Консерватизм Великої Британії: зародження та еволюція базових принципів (XVII-XIX ст.). *Вчені записи ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Суми, 2020. № 70 (2). С. 57–62.
12. Льюїс К. С. Отрута суб'єктивізму. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
13. Липинський В. Мораль і політична дія. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
14. Крістол І. Капіталізм, соціалізм, нігілізм. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
15. Меєр Ф. С. Свобода, традиція, консерватизм. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
16. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
17. Актон Д. Свобода: головна політична цінність. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
18. Актон Д. Нариси з історії свободи, влади та демократії. Київ: Видавничий дім «Простір», 2019. 712 с.
19. Еванс М. С. Проблема людини в консерватизмі. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
20. Рьопке В. Виховання економічної свободи. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
21. Берк. Е. Свобода і влада. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
22. Сантаяна Дж. Іронія лібералізму. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
23. Берк Е. Конституція на праві давності. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
24. O`Sullivan N. Conservatism. The Oxford handbook of political ideologies. Oxford: Oxford University Press, 2013. 127 p.
25. Берк Е. Збереження та зміни. Консерватизм: антологія. Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. 598 с.
26. Кирилюк Ф. Філософія політичної ідеології. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.

ОСОБЛИВІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ АКСІОЛОГІЇ КЛАСИЧНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

Антон Пастухов
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Філософський факультет, кафедра політичних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

В данній науковій роботі була зроблена спроба реалізувати есплікацію особливості системи політичної аксіології класичного консерватизму. Відповідно до цієї спроби було продемонстровано системну панораму ціннісних засад ідеології консерватизму, а також, відповідно до цього, виявлено імперативні бінарні кореляти: порядку та свободи, цілісності та різноманітності, сталості та розвитку. В статті було нюансовано, що розглядаючи ці категорії в діалектичній цілісності ми можемо вести мову про конвергентну систему політичної аксіології в консерватизмі. Як і в будь-якій іншій ціннісно-світоглядній системі в даній ідейно-політичній течії наявний ядровий елемент, яким виступає саме категорія порядку; так, відштовхуючись саме від нього і формується категоріальний ціннісний ландшафт усієї ідеологічної надбудови консерватизму, його усвідомлення ідеально збалансованої політичної системи. Ключовими структурними одиницями категорії порядку є такі суспільно-політичні феномени, як: традиції, усталені політичні інститути та традиційна (тобто історико-соціальна) мораль. В той же час, комплементуючою категорією порядку виступає свобода, яка розглядається першочергово у якості якісної позитивної свободи. Було детерміновано, що бінарна зв'язка цілісності та різноманітності також відіграє надзвичайно важливу роль у підтриманні всієї системи політичних цінностей у консерватизмі. Останніми цінностями, які ми дослідили та які корелюються між собою, були категорії сталості та реформізму. Класичний консерватизм досить нейтрально ставиться до категорій суспільного розвитку і може сприймати його, якщо він відповідає умовам органічного поєднання з традиційними, тобто сталими, чинниками функціонування суспільства, без яких розвиток перетворюється на безконтрольне та інертне становлення перманентних змін, які не несуть в собі конструктивного начала.

Ключові слова: політична ідеологія, ідеологія консерватизму, політична аксіологія, свобода, порядок, традиція, політична єдність.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 276–286
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 276–286

УДК 327 (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.30

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО ЗМІН ВОЄННОГО ЧАСУ

Вячеслав Пашковський
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Проблеми інформаційної безпеки – серед найбільш гострих в сучасному науковому і політичному дискурсі України. Це зумовлюється вагомістю інформаційного чинника в загальній системі національної безпеки, реалізація компонентів якої, включно з військовою, політичною, економічною, іншими вимірами безпеки, неможлива без інформаційної стійкості і згуртованості суспільства на противагу відповідним викликам і загрозам. Стаття орієнтована на аналіз специфіки і об'єктивно вагомих напрямів становлення і розвитку нормативно-правових засад інформаційної безпеки з урахуванням викликів, які характеризують відповідну сферу національної безпеки України. В колі уваги -визначення тенденції підходів до формування нормативно-правових засад інформаційної безпеки України від проголошення незалежності до початку широкомасштабної агресії рф; окреслення специфіки законодавчої бази України у сфері інформаційної безпеки в умовах воєнного стану; визначення проблемних аспектів і перспектив розвитку нормативно-правових засад інформаційної безпеки України з урахуванням викликів і завдань воєнного часу.

В статті стверджується, що процес вдосконалення політико-правової бази України у сфері інформаційної безпеки має спрямовуватись на гармонізацію інтересів держави і суспільства, зокрема, з огляду на гарантування безпеки персональних даних та прав громадян; посилення відповідальності як державних, так і недержавних ЗМІ, посадових осіб не тільки за поширення несанкційованої, а й за об'єктивність і достовірність вагомої для суспільства інформації; недопущення зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду інтересам держави, а також правам і свободам людини. В колі проблемних аспектів, які потребують розгляду, – формування цілісної нормативно-правової бази інформаційної безпеки, яка має узагальнити відповідні правові напрацювання у сфері інформаційної безпеки періоду незалежності України, виклики та загрози інформаційній загрози в умовах воєнного стану і повоєнної відбудови країни.

Ключові слова: політико-правова база, воєнний стан, інформаційна безпека, Україна.

Проблеми інформаційної безпеки – серед найбільш гострих в сучасному науковому і політичному дискурсі України. Це зумовлюється вагомістю інформаційного чинника в загальній системі національної безпеки, реалізація компонентів якої, включно з військовою, політичною, економічною, іншими вимірами безпеки, неможлива без інформаційної стійкості і згуртованості суспільства на противагу відповідним викликам і загрозам. Так, саме неготовність України – з урахуванням як державних структур, так і суспільства – протистояти інформаційним впливам стала передумовою і однією з причин окупації Росією Криму та окремих регіонів Донецької і Луганської областей в 2014 році, сприяючи, тим самим, формуванню на цих територіях нелегітимних військових і псевдо-державницьких формувань. Стан збройного конфлікту з Росією став поштовхом водночас значних трансформаційних змін в системі політико-правового, інституційного, гуманітарного забезпечення інформаційної безпеки на державному і суспільно-політичному рівні, що визначило

© Пашковський В., 2024

готовність народу України виступити єдиним фронтом на стримування широкомасштабної агресії рф від 24 лютого 2024 року.

Хід подій в той же час визначив не тільки досягнення, а й нові проблемні аспекти в системі інформаційної безпеки, що пов'язано із значними технічними й фінансовими можливостями агресора впливати на психологію і поведінку громадян, з одного боку, а з іншого – специфікою підтримки інформаційної безпеки України в умовах воєнного стану, що відбувається з урахуванням обмеження прав і свобод громадян, звуження відкритості інформаційного поля, доступу громадянського суспільства до управлінських механізмів у сфері безпеки і т.і. Зазначене актуалізує проблеми політико-правових засад інформаційної безпеки України з урахуванням змін і завдань, які характеризують зазначену сферу і визначають особливості її підтримки в умовах російсько-української війни.

Слід визнати, що усвідомлення вагомості інформаційного чинника в агресії Росії проти України значно посилило від 2014 року увагу вітчизняних науковців до інформаційної безпеки з урахуванням, зокрема, механізмів і шляхів реалізації політики держави і суспільства у зазначеній сфері. Відомим виданням, зокрема, є колективна монографія «Світова гібридна війна: український фронт», підготовлена співробітниками Національного інституту стратегічних досліджень під редакцією В.П. Горбуліна (2017) [1]. Окремої уваги заслуговують й індивідуальні роботи, таких авторів, як О.Д. Довгань [2], О.О. Золотар [3], Є.В. Магда [4], А.Ю. Нашинець-Наумова [5], Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська [6], Г. Почепцов [7], інших, орієнтованих в своїх дослідженнях на проблеми сучасних інформаційних війн й інформаційної безпеки України з огляду, зокрема, на правові засади її забезпечення.

Додамо до зазначеного й напрацювання вітчизняних дослідників, зокрема, В. Алещенка [8], В. Артемова, В. Хорошка, Ю. Хохлачової, В. Погорелова [9], І. Залєвської, Г. Удренас [10], О. Кантура [11], І. Котерліна [12], Н. Новицької, О. Пуди, О. Добрянської [13], С. Онопрієнка [14], І. Шинкаренка, І. Шинкаренко [14], Є. Курінного [15], Д. Смотрича, Л. Браілка [16], А. Русакевича [17], І. Лопатченко, А. Помаза-Пономаренко, Ю. Батира [18], інших, пов'язаних з осмисленням проблем інформаційної безпеки України в умовах широкомасштабної агресії РФ.

Викладене не виключає водночас необхідність подальшого осмислення теми як з урахуванням узагальнення накопиченого матеріалу, так і поглиблення тих аспектів інформаційної безпеки України, які потребують спеціального розгляду в умовах широкомасштабної агресії РФ.

Метою статті є аналіз специфіки і об'єктивно вагомих напрямів становлення і розвитку нормативно-правових засад інформаційної безпеки з урахуванням викликів, які характеризують відповідну сферу національної безпеки України в умовах воєнного часу. З урахуванням мети передбачено реалізацію наступних завдань дослідження:

1) визначити тенденції підходів до формування нормативно-правових засад інформаційної безпеки України від проголошення незалежності до початку широкомасштабної агресії рф;

2) окреслити специфіку законодавчої бази України у сфері інформаційної безпеки в умовах воєнного стану;

3) визначити проблемні аспекти і перспективи розвитку нормативно-правових засад інформаційної безпеки України з урахуванням викликів і завдань воєнного часу і повоєнної відбудови України.

Для реалізації поставлених завдань передбачено використання наступних методів дослідження: методу дескриптивного аналізу для описовості сформованої системи

нормативно-правових засад інформаційної безпеки України; методу історичної ретроспективи, орієнтованого на окреслення еволюції підходів до формування організаційних засад підтримки інформаційної безпеки на етапі 2014-2024 рр.; методу прогнозування, що передбачає окреслення певних перспективних підходів до вдосконалення системи інформаційної безпеки України в умовах воєнного часу і повоєнної відбудови України.

Слід визнати, окреслюючи тенденції формування політико-правових засад інформаційної безпеки України на етапі 2014–2024 рр., що від проголошення незалежності в Україні була напрацьована певна законодавча база з національної інформаційної безпеки, яка і діяла до початку збройного вторгнення Росії в країну. Основним концептуальним документом, який заклав нормативно-правову базу з інформаційної безпеки стала Конституція України, що поставила інформаційну безпеку (ст. 17) до ряду найважливіших функцій держави, таких як захист суверенітету та територіальної цілісності. Конституція України (ст. 34) [19].

Зазначені пріоритети знайшли відображення й в низці нормативно-правових актів, зокрема, Законів України, «Про інформацію» (1992), «Про друковані засоби масової інформації (пресу в Україні)» (1992), «Про телебачення і радіомовлення» (1993), «Про інформаційні агенства» (1995), «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997), «Про телекомунікації» (2003), інших, що відображали розуміння українськими урядами розвитку інформаційної сфери за умов демократичних перетворень суспільства і водночас загроз, які може нести інформаційна сфера для стабільності суспільства в умовах глобалізаційних інформаційних процесів. До цього слід додати й Доктрину інформаційної безпеки України від 2009 року, що свідчило про зростання уваги з боку керівництва держави до проблеми інформаційної безпеки. Втім, в цілому підходи щодо інформаційної не набули системності в аспекті цілісної стратегії, здатної регулювати державну інформаційну політику в усіх сферах суспільних відносин та стримувати можливі загрози в даній сфері.

Зазначене стало сприятливим середовищем підготовки й початку агресії РФ проти України в 2014 році у вимірі гібридної війни, супутнім і водночас самостійним складником якої стала інформаційна, психологічна війна. Протидією гібридній війни у цьому відношенні об'єктивно очікувалось залучення до стримування агресора ресурсів як військового, так й інформаційного характеру, де інформаційний чинник знову ж таки набував чи не найважливішого значення як мотиватор суспільної свідомості і суспільної готовності на стримування агресора.

Конкретизованими кроками в цьому відношенні стали зміни до існуючого законодавства, що актуалізували його значення; розробка низки нових документів законодавчого і нормативно-правового характеру, які набули регуляторного значення в інформаційній сфері. Серед таких, зокрема, Стратегії національної безпеки України (від 2015 і 2020 рр.), Закон України «Про національну безпеку України», Доктрина інформаційної безпеки України, Стратегія кібербезпеки України, Воєнна доктрина України, Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Раду національної безпеки і оборони України, Стратегія інформаційної безпеки, інші акти.

Поява Стратегії національної безпеки від 2015 року зумовлювалась визнанням на політичному рівні докорінних змін у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі України за умов агресії Росії, необхідності створення нової системи забезпечення національної безпеки України. В документі окреслювались цілі національної безпеки України як реалізації якісно нової державної політики, спрямованої на ефективний захист національних інтересів в економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах, комплексне

реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективного сектору безпеки і оборони України; визначались напрями державної політики на створення ефективного сектору безпеки і оборони як готовності держави на відбиття зовнішньої агресії у будь-яких формах і проявах (зокрема у формі гібридної війни) [20; 21].

Відповідно до визначеного в СНБ від 2015 р. напряму вдосконалення законодавства з питань національної безпеки і оборони України Верховна Рада України прийняла Закон «Про національну безпеку України» від 21.06.2018, орієнтований на визначенні сутності національної безпеки та напрямів її забезпечення в умовах агресії РФ.

В Законі України «Про національну безпеку України» від 2018 р.:

– подано визначення національної безпеки України, національних інтересів України, Стратегії національної безпеки України, Стратегії кібербезпеки…

– визначено правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони, яку становлять Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України» та інші закони України, міжнародні договори, а також видані на виконання Конституції та законів України інші нормативно-правові акти;

– окреслено принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони, визначено фундаментальні національні інтереси України [22].

Підґрунтям до зазначеного документу стала Доктрина інформаційної безпеки, затверджена Президентом України 25.02.2017 р.

Метою Доктрини визнано уточнення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед, щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни. Зазначено, що Доктрина базується на принципах додержання прав і свобод людини і громадянина, поваги до гідності особи, захисту її законних інтересів, а також законних інтересів суспільства та держави, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України.

В Доктрині окреслено широке коло пріоритерів державної політики в інформаційній сфері, які охоплюють заходи:

1) щодо забезпечення інформаційної безпеки:

створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них;

удосконалення повноважень державних регуляторних органів, які здійснюють діяльність щодо інформаційного простору держави, з метою досягнення адекватного рівня спроможності держави відповідати реальним та потенційним загрозам національним інтересам України в інформаційній сфері…;

2) щодо забезпечення захисту і розвитку інформаційного простору України, а також конституційного права громадян на інформацію;

3) щодо відкритості та прозорості держави перед громадянами;

4) щодо формування позитивного міжнародного іміджу України.

Спеціальним напрямком доктрини стало визначення системи та функціональних повноважень державних структур України у сферах інформаційної безпеки України. Зазначалось й про науково-аналітичне та експертне забезпечення процесу формування і реалізації державної інформаційної політики, що покладалось на Національний інститут стратегічяних досліджень при Президентові України [23].

Супроводними до Доктрина інформаційної безпеки в аспекті реалізації відповідної державної політики стали й деякі інші політико-правові документи, зокрема, Воєнна доктрина України, Стратегія кібербезпеки України, чинні законодавчі акти, які регламентували діяльність виконавчої влади в інформаційній сфері.

Воєнна доктрина України як документ похідного спрямування від Стратегії національної безпеки у вимірі забезпечення воєнної безпеки була затверджена указом Президента України за рішенням Ради національної безпеки і оборони України 24.09 2015 р.

Доктрина:

– визнала Російську Федерацію в якості воєнного противника України, тоді як інформаційну війну Російської Федерації проти України в якості однієї з головних тенденцій, що впливають на воєнно-політичну обстановку в регіоні довкола України;

– визначила сутнісний зміст цілеспрямованого інформаційного (інформаційно-психологічного) впливу з використанням сучасних інформаційних технологій як воєнної загрози з боку Російської Федерації, спрямовану на формування негативного міжнародного іміджу України, а також на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин;

– окреслила цілі та основні завдання воєнної політики, що передбачають, зокрема:

▪ удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері;

▪ попередження та ефективну протидію інформаційно-психологічним впливам іноземних держав, спрямованим на підрив обороноздатності, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, провокування міжетнічних та міжконфесійних конфліктів в Україні [24].

Стратегія кібербезпеки України, затверджена указом Президента України від 15.03.2016 р. за рішенням Ради національної безпеки і оборони України:

– окреслила вимогу щодо невідкладного створення національної системи кібербезпеки як складової системи забезпечення національної безпеки України в умовах агресії РФ;

– визначила правові засади державної політики з кібербезпеки, що формуються з урахуванням Конвенції про кіберзлочинність, ратифікованої Законом України від 7 вересня 2005 року, законодавства України щодо основ національної безпеки, засад внутрішньої та зовнішньої політики, електронних комунікацій, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом та спрямована на реалізацію Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року» [25].

Варто визнати в аспекті зазначеного й вагомість такого документу, як Стратегія національної безпеки України від 14.09.2020, затвердженого у форматі оновлення нормативно-правової бази інформаційної безпеки після чергових президентських виборів 2019 р. [26].

Показовим елементом Стратегії 2020 р. стала традиційність визнання гібридного характеру впливів Росії проти України з невід'ємним компонентом агресії у формі інформаційної війни, з одного боку, а з іншого – визнання пріоритетом активну та ефективну протидію розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді. «Для відновлення свого впливу в Україні Російська Федерація, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби…». І далі: «Україна запровадить національну систему стійкості для забезпечення високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на широкий спектр загроз…», – говориться в документі [26].

Такий підхід поєднується в Стратегії національної безпеки з перспективами ефективного стратегічного планування і кризового менеджменту в усіх сферах державної політики, включаючи систему інформаційної безпеки.

Конкретизованим напрямом реалізації зазначеного стало рішення РНБО «Про Стратегію інформаційної безпеки» (15.10.2024) із введенням в дію відповідного документу за указом Президента України від 28 грудня 2021 року.

Специфікою Стратегії інформаційної безпеки, поряд із визначенням самого поняття («інформаційна безпека»), – окреслення інформаційних загроз, а також інформаційних заходів оборони держави в умовах збройної агресії проти України; стратегічних цілей й напрямів, а також механізмів реалізації Стратегії.

Інформаційна безпека розглядається в документі як «складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом» [27].

Інформаційна загроза пояснюється в документі як «потенційно або реально негативні явища, тенденції і чинники інформаційного впливу на людину, суспільство і державу, що застосовуються в інформаційній сфері з метою унеможливлення чи ускладнення реалізації національних інтересів та збереження національних цінностей України і можуть прямо чи опосередковано завдати шкоди інтересам держави, її національній безпеці та обороні». Серед важливих ідей документу й визначення інформаційних заходів оборони держави як «сукупності скоординованих дій, які готуються та здійснюються суб'єктами забезпечення національної безпеки і оборони України в мирний час, в особливий період, в умовах воєнного або надзвичайного стану щодо прогнозування та виявлення інформаційних загроз у воєнній сфері, запобігання, стримування та відсічі збройній агресії проти України, протидії інформаційним загрозам з боку держави-агресора, а також здійснення інших необхідних дій в інформаційному протиборстві».

В документі визначено шляхи реалізації Стратегії, включно з такими напрямами, як

«Протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Забезпечення всебічного розвитку української культури та утвердження української громадянської ідентичності…

Підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства…

Забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їх безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту…

Інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до загальноукраїнського інформаційного простору, а також відновлення їх права на інформацію, що дає їм змогу підтримувати зв'язок з Україною…

Створення ефективної системи стратегічних комунікацій…

Розвиток інформаційного суспільства та підвищення рівня культури діалогу…» [27].

Визначені напрями (відповідно очікуваних результатів Стратегії) забезпечили достатньо високий рівень захищеності інформаційного поля України від початку широкомасштабної агресії рф 2022 року, втім, з еволюцією підходів державних структур, де формат забезпечення інформаційної безпеки пов'язувався з лінією на звуження прав громадян в умовах реалій воєнного часу. Зазначене набуло нормативно-правового закріплення з урахуванням Указу Президента України від 24.02.2022 «Про введення воєнного стану в Україні», де, зокрема, йдеться, що «у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану"» [28].

Серед статей Конституції України, на які звертається увага в аспекті обмежень прав і свобод громадян з огляду на проблеми інформаційної безпеки:

стаття 31 («Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції»);

– стаття 32 («Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України»);

– стаття 34 («Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань»);

– стаття 41 («Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності») [19; 12].

До цього варто додати й низку актів законодачого характеру щодо внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України із забезпечення протидії несанкціонованому поширенню забороненої інформації стратегічного значення, зокрема, щодо Збройних Сил України, електронних комунікацій, кіберзахисту і т.і як фактору певних заборон та зростання відповідальності громадян в умовах воєнного або надзвичайного стану [29–31].

Іншим суттєвим підходом в аспекті інформаційної безпеки країни стала тенденція на концентрацію інформаційних ресурсів під контролем держави як засобу стримування й протидії інформаційних загроз в умовах широкомасштабної агресії рф. На увагу заслуговує Рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану», введене в дію Указом Президента України 19.03.2022. В документі наголошується, що «реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки, забезпечення якої реалізується шляхом об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації – цілодобовому інформаційному марафоні «Єдині новини #UAразом»» [32].

Варто додати в аспекті нормативно-правового забезпечення системи інформаційної безпеки України в умовах війни й Закон України № 2849-IX «Про медіа», який набрав чинності 31 березня 2023 року після підписання Президентом України (13.12.2022). Закон розширив повноваження Національної ради з питань телебачення та радіомовлення щодо реєстрації засобів масової інформації, розробки кодексів (правил) поширення інформації із запровадження можливих санкцій і т.і. [33].

Зазначені документи в сукупності сформували базову платформу забезпечення діяльності державних структур у сфері інформаційної безпеки в умовах воєнного стану. Втім затяжний характер війни з окупацією значної частини території України, використання найновітніх технологій впливу на свідомість в психічний стан людини висувають за необхідне подальші кроки з вдосконалення безпекової політики держави і суспільства в інформаційній сфері. Так, можна погодитись з думкою аналітиків, що сформована в умовах війни нормативно-правова база інформаційної безпеки не позбавлена проблемних аспектів, де поза сферою уваги залишається коло вагомих питань, які потребують врегулювання.

Серед таких:

– гармонізація інтересів держави і суспільства в системі інформаційної безпеки, зокрема, з огляду на гарантування безпеки персональних даних та прав громадян;

– посилення відповідальності як державних, так і недержавних ЗМІ, посадових осіб не тільки за поширення несанкційованої, а й за об'єктивність і достовірність вагомої для суспільства інформації;

– недопущення зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду інтересам держави, а також правам і свободам людини;

– отримання балансу інтересів забезпечення свободи слова та прав і законних інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємної відповідальності [13].

Останні положення можуть стосуватись, зокрема, відомого рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану», яке, як це справедливо визнається в низці джерел, позбавило можливості опозиційні до влади, втім, проукраїнські канали брати участь у формуванні інформаційного поля держави в умовах війни [12; 13]. Проблематичним у даному відношенні є те, що відімкнення каналів в цифровій мережі Т2 відбулось поза спеціального рішення відповідальних щодо цього органів – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Міністерства оборони України (яке вповноважене регулювати режим воєнного стану), РНБО України чи суду.

Варто додати до вищевикладеного й ускладненість ефективної реалізації регуляторного законодавства у сфері інформаційної безпеки в умовах воєнного стану з урахуванням недостатньої системності відповідної бази до початку широкомасштабної агресії рф.

В колі проблемних аспектів:

– незавершеність процесу формування законодавчої бази, представленої на етапі 2021-2022 рр. значним колом політико-правових документів, які мали відношення до сфери інформаційної безпеки. Суттєвим кроком щодо систематизації зазначеного стала Стратегія інформаційної безпеки (2021), втім, документ не знайшов реалізації у форматі відповідного нормативного акту (закону), а також конкретизованих програм діяльності щодо цілей і напрямів реалізації Стратегії;

– відсутність чіткого закріплення на законодавчому рівні механізму координації дій органів державного управління у сфері інформаційній сфері, порядку правового закріплення обсягів відповідальності, а також взаємовідносин державних безпекових структур із іншими органами та відомствами, приватними структурами, віднесеними законодавством до суб'єктів забезпечення національної безпеки України;

– неузгодженість значної частини сформованих за часи незалежності України нормативно-правових актів щодо інформаційної безпеки з новітніми підходами розуміння сутності та шляхів стримування інформаційних загроз.

На порядку денному – як формування цілісної нормативно-правової бази державної політики, орієнтованої на стримування інформаційної агресії, так і оновлення існуючого законодавства з урахуванням загроз інформаційній безпеці в умовах воєнного стану. Актуалізований

формат нормативно-правового забезпечення системи інформаційної безпеки має сприяти при цьому не тільки вдосконаленню існуючого законодавства щодо протистояння інформаційній агресії РФ в умовах війни, а й формуванню платформи стримування інформаційних викликів, зумовлених обставинами повоєнного відродження та розвитку країни.

Список використаної літератури

1. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг.ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
2. Довгань О.Д. Забезпечення інформаційної безпеки в контексті глобалізації: теоретико-правові та організаційні аспекти. НАПрН України, НДІІП, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 388 с.
3. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
4. Магда Є.В. Гібридна війна : вижити і перемогти. Х. : Віват, 2015. 304 с.
5. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання. Монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.
6. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
7. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. *Media Sapiens*. 25.10.2015. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/
8. Алещенко В. Психологічні аспекти інформаційної війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Військово-спеціальні науки. 2022. № 2(50). С. 27–31.URL: https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/929/874
9. Артемов В.Ю., Хорошко В.О., Хохлачова Ю.Є., Погорелов В.В. Інформайційно-воєнна безпека як елемент національної безпеки України. *Захист інформації*. 2022. Т. 24, № 1. С. 21-29. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/INFORMATION+AND+MILITARY+SECURITY+AS+AN+ELEMENT+OF+NATIONAL+SECURITY+OF+UKRAINE.pdf
10. Залєвська І.І., Удренас Г.І. Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 1–2. С. 20 – 26. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e9150a5-fe34-42b9-9f26-582b2a89c1ef/content
11. Кантур О. Досвід іноземних держав у питанні протидії інформаційним впливам Російської Федерації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Державне управління . 2022. Вип. 2 (16). С. 5-12. URL: https://www.researchgate.net/publication/362449697_Dosvid_inozemnih_derzav_u_pitanni_protidii_informacijnim_vplivam_Rosijskoi_Federacii
12. Котерлін І. Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 150-155. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/25.pdf
13. Новицька Н. Б., Пунда О. О., Добрянська О. Д. Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. Соціологія права. 2022. Вип. 1–2(40–41). С. 71-76. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8f9ec4e4-f843-4b9e-b37a-e93d379d7898/content
14. Онопрієнко С. Функції забезпечення інформаційної безпеки публічного адміністрування в Україні за умов повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Військово-спеціальні науки. 2022. № 2 (50). С. 95–98. URL: https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/944/886

15. Курінний Є. В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної гігієни під час воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 1 (122). С. 38–43. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11984/1/4.pdf
16. Смотрич Д.В., Л.Браілко. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. 2023. Вип. 77, частина 2. С. 121–127. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/284104/278250
17. Русакевич А. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті захисту інформаційних прав громадян. Law. State. Technology. 2024. Вип. 2. С. 58–61. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/603
18. Лопатченко І.М., Помаза-Пономаренко А.Л., Батир Ю.Г. Державне регулювання у сфері інформаційної безпеки україни в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету цивільного захисту України.* Державне управління. 2024. Вип. 1(20). URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/ 123456789/20308/1/2Lopatchenko.pdf
19. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 URL: http://zakon2.rada. gov.ua/laws/show/287/2015.
21. Про Стратегію національної безпеки України. Рішення Ради національної безпеки і оборони україни від 6 травня 2015 року. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 26 травня 2015 року N 287/2015. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS24689
22. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 року № 2469-VIII, чинний, поточна редакція від 24.10.2020, підстава – 912-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. Доктрина інформаційної безпеки України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 47/2017#Text.
24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 № 555/2015. Воєнна доктрина України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text.
25. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016. Стратегія кібербезпеки України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#Text.
26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України 14 вересня 2020 р «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. Стратегія національної безпеки і оборони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.
27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». Указ Президента України від 28.12.2024. Стратегія інформаційної безпеки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text
28. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
29. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації

про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#n10
30. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text
31. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2110-20#Text
32. Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану. Рішення РНБО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22#Text
33. Про медіа. Закон України. Документ 2849-IX, чинний, поточна редакція – Редакція від 11.02.2024, підстава – 3269-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text

ON THE ISSUE OF POLITICAL AND LEGAL SUPPORT OF UKRAINE'S INFORMATION SECURITY: FROM DEVELOPMENT TO WARTIME CHANGES

Viacheslav Pashkovkyi
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy,
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The problems of information security are among the most acute in the modern scientific and political discourse of Ukraine. This is due to the importance of the information factor in the overall system of national security, the implementation of the components of which, including military, political, economic, and other dimensions of security, is impossible without information stability and cohesion of society as opposed to the relevant challenges and threats. The article is dealt with the analysis of the specifics and objectively significant directions of formation and development of the regulatory and legal foundations of information security, taking into account the challenges that characterize the relevant sphere of national security of Ukraine. The focus of the article is on determining the trend of approaches to the formation of the regulatory framework for Ukraine's information security from the proclamation of independence to the beginning of the large-scale aggression of the Russian Federation; outlining the specifics of the legislative framework of Ukraine in the field of information security under martial law; identification of problematic aspects and prospects for the development of the regulatory framework for Ukraine's information security, taking into account the challenges and tasks of wartime.

It is stated in the article that the process of improving the political and legal framework of Ukraine in the field of information security should be aimed at harmonizing the interests of the state and society, in particular, with regard to ensuring the security of personal data and the rights of citizens; strengthening the responsibility of both state and non-state media, officials not only for the dissemination of unauthorized, but also for the objectivity and reliability of information that is important for society; prevention of abusing freedom of mass media to the detriment of the interests of the state, as well as human rights and freedoms. Among the problematic aspects that need to be considered is the formation of a coherent regulatory framework for information security, which should summarize the relevant legal developments in the field of information security during the period of Ukraine's independence, as well as challenges and threats to information threats in the conditions of martial law and post-war reconstruction of the country.

Key words: political and legal framework, martial law, information security, Ukraine.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 287–299
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 287–299

УДК 321+323.2+324+328
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.31

ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ КИЄВА, ЛЬВОВА, ОДЕСИ ТА ХАРКОВА

Степан Рішко
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

У статті проаналізовано вплив повномасштабної російсько-української війни на трансформацію локальних політичних режимів (їхньої політичної, економічної та суспільної складових) у містах Київ, Львів, Одеса та Харків. Проаналізовано вплив зміни політичного режиму у загальнонаціональному контексті на локальний рівень формування порядку денного в містах, узагальнено зміни режимів у контексті прозорості та підзвітності, зазначено про вплив терміна повноважень міських голів на функціонування локальних політичних режимів, окреслено і деталізовано зміни у функціонування міських рад Києва, Львова, Одеси та Харкова, а також досліджено особливості впливу великого бізнесу на локальні режими та зміни суспільно-політичних поглядів у містах. Акцентовано увагу, що інституційні та процедурні особливості і норми воєнного часу точно матимуть вплив на повоєнну відбудову, демократизацію і продовження реформи децентралізації влади. Доведено, що міські голови Києва, Львова, Одеси та Харкова залишаються основними акторами публічних політик своїх міст завдяки накопиченню політичних, адміністративних і фінансових ресурсів упродовж тривалого перебування на посадах. Проілюстровано, що міським головам значно важче зберігати постійну чи ситуативну більшість у міських радах, зважаючи на зменшення кількості депутатів та інші фактори. Встановлено, що містам потрібно буде формувати нові стратегії повоєнної відбудови в умовах, коли зменшуються обсяги місцевих бюджетів через інфляцію, а місцевий бізнес витратив значну частину капіталу внаслідок війни. Додатково виокремлено зміни суспільно-політичних поглядів у Києві, Львові, Одесі і Харкові. Аргументовано, що жителі цих міст виявили високий рівень консолідації на початку війни, який допоміг встояти. Однак зазначено, що рівень підтримки центральної та локальної влади поступово зменшується й що суспільно-політичний запит на продовження демократизації і децентралізації влади надалі будуть визначальними у трансформації локальних режимів.

Ключові слова: політичний режим, локальний політичний режим, російсько-українська війна, демократизація, децентралізація влади.

Постановка проблеми. Більше, ніж за два з половиною роки повномасштабної російсько-української війни і десять років збройної агресії РФ проти України (анексія Кримського півострова; утворення ДНР і ЛНР як російських проксі-сил; гібридна фаза війни з частковим використанням регулярних російських військових формувань) стало цілком очевидно, що зараз в Україні відбуваються кардинальні суспільно-політичні зміни. Одночасно з іншими процесами відбувається трансформація політичного режиму на національному та локальних рівнях.

Ми концептуалізуємо локальні політичні режими як сукупність стійких інституційних та поведінкових особливостей, які визначають «правила гри» та стратегію розвитку компактно обмеженої у просторі території зі значною густотою населення, представницькими політичними інститутами базового рівня (органи місцевого самоврядування – ОМС),

© Рішко С., 2024

значною економічною активністю та ресурсами у процесі взаємодії між акторами, а також інститутами цього простору у трикутнику «влада – бізнес – громадянське суспільство».

Київ, Львів, Одеса і Харків – це найбільші українські міста у різних регіонах країни, які мають істотний вплив на визначення політичного та економічного розвитку держави. Вибір міст для аналізу зумовлений відмінностями географічних, історичних, соціально-політичних, економічних чинників, які визначають особливості формування публічних політик у цих містах. Аналіз трансформації, а у деяких аспектах й деформації, локальних політичних режимів у цих містах в умовах повномасштабної війни із РФ потрібен задля можливості прогнозування повоєнної відбудови. Одразу декілька ґрунтовних політологічних досліджень підтверджують, що інститути та правила воєнного часу мають сильний вплив на майбутній розвиток держави. Тому розвиток цієї проблематики цілком важливий і актуальний та дозволить виявити, деталізувати й порівняти вплив російсько-української війни на хід функціонування локальних політичних режимів у Києві, Львові, Одесі та Харкові.

Аналіз останніх досліджень. В Україні активізація прикладних досліджень локальних політичних режимів спостерігалася у 2016–2019 роках. Значний внесок у розвиток напрямку тоді заклали Т. Бевз, М. Горбатюк, М. Кармазіна, О. Зорич, Н. Ротар, В. Яремчук, А. Ясінська. Втім, відтоді кількість наукових публікацій у цій сфері сильно зменшилась. У 2021 р. було опубліковано тільки одне комплексне дослідження В. Гнатюка (стосувалось субнаціонального виміру). За 2022–2023 рр. було опубліковано тільки три дослідження регіональних еліт, які були обмежені у часі вивчення до 2022 року.

Наукових праць, які стосуються дослідження головно впливу повномасштабної російсько-української війни на функціонування локальних режимів наразі взагалі немає. Станом на сьогодні, опубліковано тільки авторські тези у яких коротко окреслено перебіг реформи децентралізації під час війни, визначено аспекти деформації локальних політичних режимів, а також сформовано декілька гіпотез трансформації локальних політичних режимів після війни [1; 2; 3].

На противагу, ситуація з дослідженням політичного режиму у національному контексті дещо краща. Тут вагоме місце має монографія «Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни», видана у ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [4], а також щорічні і щомісячні аналітичні підсумки й прогнози від Центру Разумкова [5]. Джерельною базою для розгляду цієї проблеми також є: 1) окремі рішення міських рад Києва, Львова, Одеси і Харкова; 2) результати всеукраїнських муніципальних опитувань від IRI; 3) дослідження проєкту «Transparent cities»/»Прозорі міста»; 4) останні дані з проєкту «Свобода у світі» від організації «Freedom House»; 5) публікації ЗМІ, громадських організацій та інших неурядових установ, котрі стосуються сфери аналізу місцевих політик у Києві, Львові, Одесі та Харкові.

Метою статті є порівняльний аналіз трансформації локальних політичних режимів у Києві, Львові, Одесі і Харкові під впливом повномасштабної російсько-української війни із 24 лютого 2022 року до моменту написання цього матеріалу (вересень 2024 року). При цьому, в науковій розвідці поставлено завдання проаналізувати три складові трансформації локальних політичних режимів, зокрема політичну, економічну та суспільну.

Виклад основного матеріалу. Локальні політичні режими функціонують та трансформуються під впливом загальнодержавного контексту. Тому на початку ми коротко охарактеризуємо загальні зміни політичного режиму в Україні перед та вже під час повномасштабної російсько-української війни.

Загальне розуміння трансформації політичного режиму України найкраще аналізувати завдяки індексам і проєктам «Свобода у світі» і «Нації у транзиті», які досліджує

і готує неурядова організація «Freedom House». У таблиці 1 наведено показники обох індексів у період 2016-2023 рр.

Таблиця 1

Динаміка показників політичного режиму в Україні згідно з дослідженнями організації "Freedom House"

Індекс	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Свобода у світі	61/100	62/100	60/100	62/100	60/100	61/100	50/100	49/100
- політичні права	25/40	26/40	26/40	27/40	26/40	26/40	22/40	21/40
- громадянські свободи	36/60	36/60	34/60	35/60	34/60	35/60	28/60	28/60
Нації у транзиті	40/100	39/100	39/100	40/100	39/100	39/100	39/100	40/100

* У проєктах показники кожен раз розраховуються за минулий рік. Тобто значення індикатора у 2024 р. – це висновок за 2023 рік. У індексі «Свобода у світі» окремо виділено дві категорії індикаторів: політичні та громадянські свободи.

Джерела: 1) Freedom in the world. Freedom House. 2) Nations in transit. Freedom House.

За рік після повномасштабного вторгнення РФ індекс політичного режиму України згідно з проєктом «Свобода у світі» зменшився на 11 балів. За підсумками 2023 р. індекс зменшився ще на 1 бал. Попри війну Україна надалі залишається у категорії «частково вільних» країн. При цьому, дещо більше зменшились показники громадянських свобод. Індекс «Нації у транзиті» не змінився. Від 2022 р. зменшився показник свободи ЗМІ, проте покращились показники незалежності судів, антикорупційної діяльності та громадянського суспільства.

За понад два з половиною роки від початку повномасштабної війни варто виділити ключові фактори, які впливають на трансформацію політичного режиму України: 1) запровадження правового режиму воєнного стану, що посилило роль виконавчої влади; 2) фактичне посилення повноважень президента та його офісу в трикутнику «глава держави – парламент – уряд»; 3) вразливість судової гілки влади від різного роду «тисків» та корупційних явищ; 4) інституційна слабкість опозиції; 5) припинення діяльності низки проросійських політичних партій, зокрема «ОПЗЖ» і «Партії Шарія»; 6) зменшення впливу фінансово-промислових груп, зокрема через великі економічні збитки; 7) кількісні та якісні зміни стану і впливу громадянського суспільства, посилення його ролі, розвиток горизонтальних зв'язків, зростання підтримки євроатлантичної інтеграції та демократизації. У червні 2021 р. 53,6,% українців вважали демократію оптимальною формою режиму, у вересні 2022 – вже 68,3%, а у травні 2023 р. – 73% [4, с. 11–13, 26–28, 94–96, 188, 309–310].

За час війни тенденції до нівелювання попередніх здобутків демократизації і децентралізації влади посилились. Є ознаки стримування публічної активності опонентів, монополізації інформаційного простору, проявів корупції на високих рівнях [5, с. 30]. У регіональній політиці держави в умовах війни також можна виявити кілька суперечностей: 1) декларування продовження реформи децентралізації, але посилення центральної влади через обласні військові адміністрації; 2) намагання послабити вплив ОМС на містобудівний процес; 3) передача 60% військового ПДФО з бюджетів територіальних громад до державного; 4) посилення Офісу президента на ОМС через збільшення впливу Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України, завдяки якому центральна влада намагається послабити політичну роль Асоціації міст України.

Війна із РФ разом з рішеннями для забезпечення стійкості держави з одного боку, та євроінтеграційний рух, з іншого, породжують стан дихотомії, вимагають поєднувати

почасти взаємовиключні та вичерпні механізми й процеси. У таких умовах дуалізм влади на локальному рівні між центральною владою й ОМС може тільки посилюватися, подекуди навіть всупереч реформі децентралізації влади [4, с. 121, 151–154].

Політична складова трансформації. Аналіз різних змін, які відбуваються у локальних політичних режимах Києва, Львова, Одеси та Харкова під впливом війни, варто розпочати із огляду результатів проєкту «Transparent cities»/«Прозорі міста». На жаль, це єдиний довготривалий проєкт, що ґрунтується на кількісних та якісних індикаторах, який дає змогу порівняти прозорість і підзвітність ОМС, починаючи з 2017 року у великих українських містах. Хоча були зміни у методиці дослідження, особливо в 2022–2023 рр., та все ж результати є релевантними. Проект спрямований виключно на дослідження прозорості та підзвітності, тому не дає змогу оцінювати рівень демократичності локального політичного режиму в цілому. Індекси «прозорості» та «підзвітності» оцінюють від 0 до 100 балів, де 100 – це найвищий показник. У дослідженнях 2022–2023 рр. немає кінцевого балу, є лише категорія, до якої віднесли місто.

Таблиця 2

Динаміка індексів прозорості і підзвітності Києва, Львова, Одеси та Харкова згідно з проєктом "Transparent cities"/«Прозорі міста»

Місто	2020	2021	2022	2023
Індекс прозорості				
Київ	68,2	59,1 (ч. прозоре)	ч. прозоре (50–74%)	ч. прозоре (50–74%)
Львів	85,2	85,5 (прозоре)	прозоре (>75%)	прозоре (>75%)
Одеса	61,6	57,6 (ч. прозоре)	непрозоре (<49%)	ч. прозоре (50–74%)
Харків	48,9	52,7 (ч. прозоре)	не було заміру	непрозоре (<49%)
Індекс підзвітності				
Київ	19	29,5	не було заміру	не було заміру
Львів	22	33,3	не було заміру	не було заміру
Одеса	8	7,8	не було заміру	не було заміру
Харків	13	6,5	не було заміру	не було заміру

* «ч. прозоре» – частково прозоре

Джерело: Transparent Cities. Transparency International Ukraine.

Результати проєкту засвідчують, що в оцінці прозорості винятково Харків «перемістився» у категорію нижче: з частково прозорих міст до непрозорих міст. Окремо індекс підзвітності у 2022–2023 рр. не оцінювали. Втім до великої війни він був у декілька разів меншим, ніж індекс прозорості.

Наступні два важливі критерії функціонування локальних політичних режимів – це тривалість повноважень міських голів та голів місцевих адміністрацій. Під «тривалістю» ми маємо на увазі весь час при посаді, не обмежуючись виборчими каденціями. Міські голови традиційно зосереджують навколо себе багато питань щодо формування порядку денного у місті, хоча очевидно, що для цього їм потрібно мати постійну чи ситуативну підтримку у міській раді. Термін повноважень голів місцевих адміністрацій також важливий, адже за тривалий час керівники ОДА (в умовах війни ОВА) можуть зосереджувати політичні, адміністративні, фінансові та інші ресурси.

У випадку ж Києва ми наводимо дані лише щодо голови Київської міської державної адміністрації, оскільки за усталеною практикою її очолює обраний міський голова столиці.

З початку великої війни у столиці було утворено окремо Київську міську військову адміністрацію, яка займається забезпеченням оборони міста.

Таблиця 3

Тривалість повноважень чинних міських голів Києва, Львова, Одеси та Харкова, а також голів місцевих адміністрацій (ОДА/МДА)

Місто	Міські голови			Голови ОДА/КМА		
	Ім'я, прізвище	Поч. повнов.	Тривал. (місяці)	Ім'я, прізвище	Поч. повнов.	Тривал. (місяці)
Київ	В. Кличко	06.2014	123	В. Кличко	06.2014	123
Львів	А. Садовий	04.2006	221	М. Козицький	02.2020	55
Одеса	Г. Труханов	05.2014	124	О. Кіпер	05.2023	16
Харків	І. Терехов	12.2020	45	О. Синєгубов	12.2021	33
	Терехов + Кернес	03.2010	174			

* Ми розраховували тривалість повноважень від початку обрання/призначення і до моменту дослідження (вересень 2024 р.), у місяцях. Показник заокруглювали до початку місяця, не важливо коли саме почали виконувати повноваження, тому можлива похибка на однин місяць.

Джерело: власний розрахунок автора.

З наведеної таблиці можна зробити декілька висновків. По-перше, міські голови консолідували значну частину повноважень та ресурсів, що дало їм змогу тривалий час утримувати владу у містах, переобиратись на декількох місцевих виборчих циклах. У Харкові до тривалості повноважень І. Терехова можна додати терміни головування Г. Кернеса, оскільки перший є його «наступником». По-друге, всі чинні мери (якщо у Харкові рахувати І. Терехова спільно з Г. Кернесом) давно перші у своїх містах за тривалістю повноважень порівняно зі своїми попередниками. Це також вказує про посилення їхнього впливу. У Києві другим мером за тривалістю повноважень є О. Омельченко (96 місяців), Львові – В. Куйбіда (93 місяці), Одесі – Е. Гурвіц (67 місяців), Харкові – Є. Кушнарьов (80 місяців). По-третє, з-поміж аналізованих міст глава держави від моменту повномасштабної війни змінював лише голову Одеської ОДА. Причому О. Кіпер є вже четвертим головою Одеської ОДА від лютого 2022 року. Тим не менше, голови ОДА у порівнянні із міськими головами виконують повноваження незначний термін.

У кожному з аналізованих міст міські голови покладалися на постійну чи ситуативну підтримку своїх ініціатив у міських радах зокрема й завдяки вагомому представництву власних політичних фракцій, яке було забезпечено за результатами місцевих виборів 2020 року. Політична партія В. Кличка «УДАР» отримала у Київській міській раді 30 мандатів (25%), «Об'єднання "Самопоміч"» А. Садового – 17 мандатів у Львівській міській раді (26,5%), «Довіряй ділам» Г. Труханова – 20 мандатів в Одеській міській раді (31%), «Блок Кернеса – Успішний Харків», лідером якої після смерті Г. Кернеса став І. Терехов, – 34 мандати (40,5%).

Міському голові Києва вдалось сформувати постійну більшість у міській раді завдяки співпраці політичних фракцій «УДАР» та «Європейська солідарність», яка зберігається й в умовах великої війни [6]. Найбільш гостро у раді надалі відчувається протистояння між В. Кличком і фракцією «Слуга народу».

У Львові до 2022 р. більшість у міській раді мали опозиційні до міського голови фракції: «Європейська Солідарність» та ВО «Свобода» (разом 32 із 62 мандатів). Та вже

після вторгнення РФ п'ять фракцій у міські раді сформували певну спільну позицію, хоча й із часом виникали нові суперечності [7].

Харківська міська рада від початку великої війни працює у дистанційному форматі. Г. Терехов забезпечує підтримку своїх ініціатив завдяки голосам депутатів від «Європейської Солідарності» або ж «Слуги народу» [8].

В Одеській міській раді до лютого 2022 р. більшість рішень приймались завдяки узгодженості позицій фракцій «Довіряй ділам» та «Слуга народу», але з підкріпленням у різні моменти від «ОПЗЖ» чи «ЄС». Зараз ситуативна більшість стала крихкою зважаючи на фактичне зменшення кількості депутатів. За оціночними підрахунками у раді залишилось 47 із 64 обраних депутатів. Ситуативна більшість стала більш крихкою. Г. Труханов все більше розраховує на підтримку колишніх депутатів з «ОПЗЖ», крім цього потрібно ще декілька голосів від «ЄС» чи «Слуги народу». Та навіть у таких умовах міському голові Одеси вдається зберігати контроль над радою [9].

На зменшення фактичної кількості депутатів в Одеській міській раді суттєво вплинуло рішення про заборону проросійських партій, адже 24 депутатів було обрано від «ОПЗЖ» та «Партії Шарія» (37,5% від складу ради). Частина депутатів із заборонених партій самостійно склали повноваження, а частина сформували нові депутатські групи, адже механізму їх відкликання з міської ради немає. У Харківську міську раду було обрано 26 депутатів від заборонених партій (31% від складу ради). Та на роботу ради це вплинуло значно менше ніж в Одесі. Найменше заборона проросійських партій позначались на роботі Київської (12 депутатів від «ОПЗЖ», що становить 10% від складу ради) та Львівської міських рад (не було жодного депутата від заборонених партій).

Ми вже зазначили про терміни повноважень чинних мерів та голів місцевих ОДА/КМА. Крім того, тип відносин мерів міст із головами ОДА мають важливе значення на функціонування локальних політичних режимів. Вони визначають рівень співпраці/конфлікту по лінії «локальна влада – центральна влада».

Від початку президентської каденції В. Зеленського між центральною владою та Києвом були вкрай конфліктні відносини. Центральна влада шукала механізми того, як можна відсторонити В. Кличка від посади голови КМДА, однак таки не заважились на таке рішення. В умовах війни конфлікти часто посилюються. Це додатково зумовлено тим, що голів РДА у місті затверджує глава держави. Відповідно, В. Кличко не має на них достатнього впливу. У червні 2023 р. голови київських РДА навіть робили колективне звернення до мера столиці, щоби той відмовився від посади голови КМДА [10].

У Львові відносини між мером і головою ЛОДА М. Козицьким мають змінний характер – змінюються від конструктивних до напружених й конкурентних. Це проявляється через: 1) конфлікти центральної влади із А. Садовим; 2) регіональні амбіції М. Козицького, який має політичний вплив (очільник осередку партії «Слуга народу» в області), адміністративний вплив (голова ОВА), фінансовий вплив (батько, З. Козицький, засновник групи компаній «Західнадрасервіс», яка у топ-5 компаній в країні з видобутку газу та займається альтернативними джерелами енергії) [11]. Сама по собі партійна приналежність керівництва ЛОВА і ЛМР зрідка стає основою нових конфліктів. Керівництво Львівської ОВА підтримує ініціативи центральної влади, а керівництво ЛМР – ініціативи і заслуги А. Садового. М. Козицький, використовуючи підтримку центральної влади та свої розширені повноваження в умовах війни, подеколи є у вигіднішому політичному становищі, ніж міський голова Львова [12].

На початку повномасштабного вторгнення головою Одеської ОВА був соратник та однопартієць Г. Труханова – С. Гриневецький. Однак вже у березні 2022 р. його змінив

полковник М. Марченко. З травня 2023 р. головою ОДА було призначено О. Кіпера, який знову-таки більше зосереджений на виконавчих повноваженнях та не має політичних амбіцій для конкуренції із міським головою Одеси [13]. Окремо також треба оцінювати кримінальні провадження ВАКС на мера Одеси у справі «Краяну», оскільки це може послаблювати його політичний вплив.

Врешті, у Харкові випадки конфліктів між мером І. Терехова та головою Харківської ОВА О. Синєгубовим практично не фіксуються. Були лише незначні розбіжності щодо будівництва житла для ВПО, графіків виключення електроенергії та типу навчального процесу у школах. Харківська міська рада, обласна рада та ОВА заявляють про міцну співпрацю. Центральна влада зазвичай виступає із підтримкою І. Терехова [8].

Окремим блоком у дослідженні функціонування локальних політичних режимів ми виділяємо адаптацію стратегій розвитку міст (територіальних громад у контексті адміністративно-територіального устрою) до воєнних викликів. На жаль, стратегії розвитку у більшості випадків досі залишаються формальною складовою. Втім, поступово підхід до розроблення та реалізації стратегій розвитку змінюється. Цілком можливо, що у майбутньому вони відображатимуть консенсусне рішення міської влади, бізнесу та суспільства щодо розвитку локальних політичних режимів.

У Київській міські раді зараз ведуться дискусії щодо проводження до 2027 року стратегії прийнятої ще у 2011 році (у 2016 р. була прийнята у новій редакції). Додатково до цього документу у грудні 2023 року було ухвалено рамкову стратегію відновлення Києва. Львів також наразі послуговується стратегію прийнятою у 2012 році. Додатково в лютому 2024 р. прийнято документ, який визначає пріоритетні напрями розвитку міста в умовах війни. Одеса та Харків зовсім не мають діючих стратегій розвитку. В обох міста попередні документи завершили дію у 2022 році. Наразі в Одесі лише почали реалізацію проєкту інвестиційної стратегії «Одеса 5Т». Натомість Харків співпрацює із британським архітектурним бюро Лорда Нормана Фостера для складання нового генерального плану міста та ключових проєктів розвитку міста, які за словами міського голови будуть актуальними на 100 років уперед [14].

Кожне з аналізованих міст матиме потребу у формуванні та прийнятті нових і цілісних стратегічних документів, які вже будуть відповідати вимогам після 2027 року, краще узгоджуватись з державною стратегією регіонального розвитку й процесом євроінтеграції.

Економічна складова трансформації. Масштабні руйнування в ході війни змінюють характер економіки України. За підсумками 2022 р. спад ВВП становив 30,4% [4, с. 209]. За оцінками проекту «Росія заплатить» від KSE Institute, станом на початок 2024 р. сума прямих збитків становить вже $157 млрд. Рівень збитків у Харківській області становить $30,2 млрд, а в Києві та області – $11,2 млрд. У лютому 2024 р. Світовий банк оцінив загальну вартість відбудови та відновлення України у $486 млрд. До цього додається складна демографічна проблема: за різними оцінками з України виїхало близько 5 млн осіб [15].

Серед аналізованих локальних політичних режимів від війни найбільше постраждав Харків. На початок 2024 р. збитки у місті сягнули $10 млрд, населення міста зменшилось з 1,4 до близько 1 млн осіб. Унаслідок ударів РФ були знищені Харківський тракторний завод та ТРЦ «Караван», що належать «DCH» О. Ярославського. За оцінками «Forbes», він втратив близько 70% активів. Сильні збитки отримав концерн «АВЕК» О. Фельдмана. У 2022 р. працювало менше третини їх ринку ТЦ «Барабашово». Менші збитки у промислової групи «УПЕК» А. Гіршфельда. У червні 2022 р. за рішенням НБУ було закрито «Мегабанк», який був одним із ключових банків області [8].

У Києві станом на початок 2023 р. проживало 3,5 млн осіб, а ще до великої війни було близько 3,9 млн осіб. Попри значні збитки Київ все-ж залишився діловим, фінансовим і промисловим центром країни. До лідерів найвпливовіших бізнес-груп Києва вже тривалий час належать Вадим Новинський, Рінат Ахметов, Петро Порошенко, Галина і Олександр Гереги, Юрій Косюк та інші. У 2023 р. СБУ арештувала понад 10,5 млрд грн активів В. Новинського і він потрапив від санкції РНБО [9]. Усі інші теж втратили частину активів, оскільки ведуть бізнес у межах всієї країни.

Львів зазнав найменше втрат у порівнянні з іншими аналізованими містами. Найбільше постраждала енергетична інфраструктура. З моменту війни Львів став логістичним хабом, у місто релокувалося близько 100 підприємств. У місті було створено Львівський оборонний кластер. Найбільші збитки понесли Г. Козловський та О. Свіщов (Бюро економічної безпеки України почало справу через нелегальну торгівлю тютюновими виробами) [16]. Остаточний вплив втратили брати Дубневичі. Інші впливові бізнесмени теж мали збитки, адже падіння торкнулось всіх сфер [7].

Одеса найбільше постраждала у сферах портового бізнесу, суднобудування і сфери послуг. Збитки мали фактично всі ключові великі бізнеси у регіоні: група «ТАС» (С. Тігіпко), група «ТІС» (О. Федоричев, Є. Гребенніков), Група «Кадорр» (А. Ківан), «Таврія-В» (Б. Музальов), компанії з житлової і комерційної нерухомості В. Галантернік тощо.

Отож, великий бізнес, а особливо фінансово-промислові групи (ФПГ), у кожному з аналізованих міст через повномасштабну російсько-українську війну зазначали суттєвих втрат. Це безпосередньо впливає на функціонування локальних політичних режимів: вплив ФПГ зменшується, натомість зростає роль середнього бізнесу котрий більше зацікавлений у формуванні інклюзивних економічних та політичних інститутів.

Також у результаті інфляції зменшується й розмір міських бюджетів. За підсумками 2023 р., у порівнянні з 2021 р., міський бюджет Харківської територіальної громади у доларовому еквіваленті (якщо розраховувати валютний курс на кінець року) зменшився на 23,5%, Києва – 18%, Одеси – 16,5%, Львова – 0,8% [17, с. 162–164]. За таких умов формування публічних політик у локальних політичних режимах починає більше залежати від зовнішніх факторів. Робота з міжнародними партнерами для залучення інвестицій та процес євроінтеграції вимагають більшої відкритості локальних політичних режимів, кращого контролю та прозорості у використанні коштів.

Суспільно-політична складова трансформації. Від початку повномасштабного вторгнення РФ українське суспільство продемонструвало великий рівень стійкості, консолідації та самоорганізованості. Це зруйнувало прагнення агресора, змусило міжнародних партнерів почати більше підтримувати Україну [5, с. 30]. Більше 75% організацій громадянського суспільства змінили або ж розширили напрями своєї роботи, зважаючи на воєнні виклики. Рівень залучення до волонтерської діяльності зріс із 25% (на початку 2014 р.) до 60-80% в умовах великої війни. У суспільстві посилилися «здорові» процеси щодо посилення запиту на демократію, готовності до її захисту, відмови від чвар і зростання інституційної довіри [4, с. 28–29, 37].

Для оцінки зміни суспільно-політичних настроїв у Києві, Львові, Одесі та Харкові під впливом повномасштабної війни ми використали дані, які отримані з всеукраїнських муніципальних опитувань IRI [18]. Цей проект триває із березня 2015 року та єдиний, що охоплює всі міста обласні центри і Київ. У 2022 році опитування не проводили. Найбільш важливі зміни у настроях ми відобразили у таблиці нижче.

Таблиця 4

Зміни суспільно-політичних настроїв під впливом повномасштабної війни у Києві, Львові, Одесі та Харкові за результатами всеукраїнських муніципальних опитувань від IRI

Місто/Час опитування	2018, лютий	2019, жовтень	2020, лютий	2021, червень	2023, травень	2024, травень
Запитання: як Ви вважаєте, в цілому, справи у Вашому місті йдуть у правильному чи неправильному напрямку? Відповідь: у правильному напрямку						
Київ	35%	35%	33%	38%	60%	43%
Львів	47%	58%	44%	56%	65%	52%
Одеса	35%	45%	41%	40%	53%	44%
Харків	55%	70%	59%	53%	63%	62%
Запитання: наскільки Ви схвалюєте чи не схвалюєте діяльність міського голови? Відповідь: цілком та швидше схвалюю						
Київ	41%	32%	36%	49%	59%	43%
Львів	54%	45%	45%	59%	49%	38%
Одеса	68%	54%	48%	58%	47%	53%
Харків	75%	72%	69%	59%	86%	80%
Запитання: наскільки Ви схвалюєте чи не схвалюєте діяльність міської ради? Відповідь: цілком та швидше схвалюю						
Київ	22%	26%	30%	40%	46%	35%
Львів	39%	43%	40%	51%	47%	40%
Одеса	52%	47%	41%	52%	35%	42%
Харків	63%	66%	61%	59%	73%	66%
Запитання: наскільки Ви схвалюєте чи не схвалюєте діяльність обласної державної військової адміністрації? Відповідь: цілком та швидше схвалюю						
Київ	8%	17%	15%	21%	49%	26%
Львів	24%	44%	30%	33%	50%	30%
Одеса	26%	27%	29%	29%	37%	31%
Харків	37%	60%	45%	39%	65%	40%
Запитання: якби Україна могла стати членом тільки одного міжнародного економічного союзу, це слід було би зробити з: Відповідь ЄС						
Київ	57%	62%	58%	65%	87%	73%
Львів	86%	83%	82%	86%	95%	91%
Одеса	38%	31%	33%	32%	66%	49%
Харків	32%	42%	37%	39%	77%	61%
Запитання: якби сьогодні відбувся референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? Відповідь: За вступ України до НАТО						
Київ	49%	58%	59%	61%	80%	70%
Львів	80%	78%	80%	81%	92%	87%
Одеса	29%	23%	29%	28%	53%	43%
Харків	28%	29%	32%	33%	62%	55%

**Джерело: результати всеукраїнських муніципальних опитувань від IRI*

З результатів опитувань можна зробити декілька базових висновків: 1) війна консолідувала жителів у містах, хоча рівень оптимізму щодо майбутнього у 2024 р. почав падати; 2) рівень схвалення діяльності міського голови дещо вищий, ніж міської ради, крім

міста Львова, де показники практично ідентичні; 3) рівень схвалення діяльності міських голів суттєво вищий, ніж голів ОДА (показники по Києву не релевантні); 4) у порівнянні з 2021 р., у 2024 р. тільки у Харкові зберігався вищий рівень схвалення діяльності міського голови; 5) після вторгнення РФ рівень підтримки вступу до ЄС в Одесі та Харкові зріс практично вдвічі, але в 2024 р. показники почали зменшуватися.

У Києві, Львові та Одесі 72-75% відповіли, що для депутатів міських рад ключовим фактором у прийнятті рішень є самозбагачення. Тільки у Харкові цей показник становив 55%. Цікавим також є питання можливості переобрання чинного мера на майбутніх виборах: у Харкові за це виступають 65% респондентів, в Одесі – 35%, Києві – 25%, Львові – 14%. У питаннях відбудови респонденти в кожному місці надали пріоритет тому, що краще відбудова буде тривати довше, але все-ж передбачатиме впровадження «зелених» технологій, модернізацію (69-79%).

На зменшення підтримки євроатлантичної інтеграції в Одесі за один рік варто звернути увагу в першу чергу, бо це може мати вкрай негативні наслідки. Опитування Центру Разумкова на замовлення редакції «ZN.UA» у червні 2024 р. показало, що 60% жителів півдня вже готові до переговорів з РФ, а 39% готові підтримати нейтральний, позаблоковий статус заради завершення війни [19]. Як зауважив В. Котигоренко, російсько-українська війна підважила, проте остаточно не спростувала стереотиповані і міфологізовані уявлення про українську націю як розколену й дезінтегровану або недосформовану. Після 24.02.2022 року українська нація відбулася як спільнота, що об'єднує громадян держави всіх національностей, різних мовних, культурних, релігійних та інших переваг. Тому важливо знову не допустити появи розколів по лінії «західноукраїнська ідентичність – східноукраїнська ідентичність» [4, с. 488–492].

У масштабі країни близько 62% громадських активістів зазначають, що у відносин з ОМС є проблеми з інформацією та комунікацією, а ще 34% виділяють проблеми у використанні інструментів громадської участі. До цього доється негативна тенденція зменшення довіри до телемарафону [4, с. 250–251, 403]. Своєю чергою, дослідження руху «ЧЕСНО» показали, що у Києві, Львові, Одесі та Харкові популярними засобами для отримання інформації є анонімні телеграм-канали. У Києві три найбільш телеграм-канали мають понад 500 тис. аудиторії [20]. У Харкові – два телеграм-канали з такою аудиторією, причому один російськомовний [21]. В Одесі теж два, але обидва вже російськомовні [22]. Тільки у Львові анонімні телеграм-канали мають меншу аудиторію [23]. Проблема зростання популярності анонімних телеграм-каналів стає загрозою не тільки для локальних політичних режимів, адже вони можуть спотворювати комунікацію, але це одночасно й пряма загроза національній безпеці країни.

Висновки. Загалом у дослідженні виявлено, що в умовах повномасштабної російсько-української війни локальні політичні режими Києва, Львова, Одеси та Харкова істотно трансформуються в політичному, економічному та суспільному контекстах. Ці зміни варто аналізувати і враховувати й надалі, зокрема у контексті продовження реформи децентралізації влади, процесу євроінтеграції і формування ефективної регіональної політики вже зараз, адже інститути та правила гри, що формуються в умовах війни, матимуть інституційний вплив на повоєнні зміни.

Примітно, що рівень демократизації аналізованих локальних політичних режимів зменшився, адже він залежить від змін режиму у загальнонаціональному контексті. З одного боку, ми не можемо окреслити рівень змін у кількісному вимірі, але, з іншого боку, окреслили кілька тенденцій трансформації локальних режимів.

По-перше, міські голови Києва, Львова, Одеси та Харкова продовжують відігравати ключову роль у формуванні порядку денного режимів головно завдяки накопиченим ресурсам тривалого перебування при владі. Вони надалі можуть забезпечувати постійну чи ситуативну підтримку стратегічних рішень у міських радах, але в умовах війни це робити складніше. Найбільший рівень конкуренції з центральною владою – у Києві та Львові.

По-друге, вплив фінансово-промислових груп поступово зменшується. За умов зменшення ресурсів великого місцевого бізнесу, зменшення власних бюджетних ресурсів громад і великих потреб у повоєнній відбудові локальні режими просто змушені налагоджувати все більше і більше контактів з міжнародними фондами, створювати умови для залучення іноземних інвестицій. Для цього буде велика потреба в оновленні стратегічних документів розвитку міст вже від 2027 року.

По-третє, найбільші суспільно-політичні зміни відбулись в Одесі і Харкові. Особливо це стосується бачення майбутнього розвитку, євроатлантичної інтеграції, хоч за останній рік підтримка цих намірів падає. Цей фактор потрібно враховувати вже зараз, адже не можна допустити майбутніх розколів по вже старих суспільно-політичних поділах. Рівень суспільної підтримки демократичного розвитку країни залишається на високому рівні і цей ресурс треба акумулювати, щоб забезпечити ефективну післявоєнну відбудову.

Список використаної літератури

1. Рішко С. Трансформація локальних політичних режимів в Україні після російсько-української війни: основні гіпотези. *Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни* : зб. статей і тез. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. С. 190–197.
2. Рішко С. Деформація локальних політичних режимів в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Політичні партії і вибори: українські та світові практик*и : зб. статей і тез. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. № 8. С. 184–191.
3. Рішко С. Сценарій розвитку локальних політичних режимів у варіанті дорожньої карти поступу децентралізації в Україні до 2027 року. *Наукова конференція філософського факультету* : зб. тез. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. № 21. С. 208–212.
4. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни / за ред. О. Рафальського та О. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с.
5. Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення / за ред. Ю. Якименка. Центр Разумкова, 2023. URL: http://surl.li/qmwrpc (дата звернення: 15.09.2024).
6. Робота політичних партій Київської міської ради в умовах воєнного стану. *ОПОРА* : веб-сайт. URL: http://surl.li/sxviuq (дата звернення: 15.09.2024).
7. Політична мапа Львівської області. *ОПОРА* : веб-сайт. URL: http://surl.li/jhikoi (дата звернення: 15.09.2024).
8. Політична карта Харківської області: тенденції двох років війни. *ОПОРА* : веб-сайт. URL: http://surl.li/qxzska (дата звернення: 15.09.2024).
9. Імуш В. Одеські розклади: ситуативні союзи, міцні альянси та перспектива посунути Труханова. *Думська* : веб-сайт. URL: http://surl.li/zxsgpf (дата звернення: 15.09.2024).
10. Політична мапа Києва. *ОПОРА* : веб-сайт. URL: http://surl.li/whjdsb (дата звернення: 15.09.2024).
11. Бодняк О. Фірма Зіновія Козицького увійшла у топ-5 приватних газовидобувних компаній України. *ZAXID.NET* : веб-сайт. URL: http://surl.li/urlqmu (дата звернення: 15.09.2024).

12. Політична мапа Львівської області на 2023 рік. *ОПОРА* : веб-сайт. URL: http://surl.li/dhzsee (дата звернення: 15.09.2024).
13. Рвачова А. Під час війни з'ясовувати стосунки недоречно, – голова ОВА про комунікацію з мером Одеси. *Новини.LIVE* : веб-сайт. URL: http://surl.li/euigji (дата звернення: 15.09.2024).
14. Якушко О. Новий Генплан Харкова визначить життя міста на 100 років вперед – Терехов. *Об'єктив* : веб-сайт. URL: http://surl.li/bmvwxu (дата звернення: 15.09.2024).
15. Прищепа Я., Матвіїшина Г. Підтвердження оцінки про 8 мільйонів біженців з України немає – директорка Інституту демографії. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL: http://surl.li/hfdvhi (дата звернення: 15.09.2024).
16. Дуляба Н. Винниківська тютюнова фабрика є лідером нелегальної торгівлі в Україні, – дослідження. *Львівський портал* : веб-сайт. URL: http://surl.li/qpyclv (дата звернення: 15.09.2024).
17. Рішко С. Децентралізація влади та її значення для розвитку локальних політичних режимів в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Наукове фахове видання*. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2024. № 46. С. 158–166.
18. Дев'яте всеукраїнське муніципальне опитування. *IRI* : веб-сайт. URL: http://surl.li/clzhdw (дата звернення: 15.09.2024).
19. Ведернікова І. Війна чи мир. Українці хочуть повернути кордони 1991 року, але чиїми руками? Результати соціологічного дослідження. *ZN.UA* : веб-сайт. URL: http://surl.li/ydkdho (дата звернення: 15.09.2024).
20. Лікар А. Сіра зона політичної реклами. Інтерв'ю Кличка із кратера від «Кинджалу» та Telegram-канали Києва. *ЧЕСНО* : веб-сайт. URL: https://www.chesno.org/post/5954 (дата звернення: 15.09.2024).
21. Левчак О. Яка ціна реклами у найпопулярніших Telegram-каналах Харкова? *ЧЕСНО* : веб-сайт. URL: https://www.chesno.org/post/5898 (дата звернення: 15.09.2024).
22. Ланцман О. Сіра зона політичної реклами. Кого піарять одеські Telegram-канали? *ЧЕСНО* : веб-сайт. URL: https://www.chesno.org/post/5935 (дата звернення: 15.09.2024).
23. Левчак О. Сіра зона політреклами: що пишуть про Садового Telegram-канали Львова? *ЧЕСНО* : веб-сайт. URL: https://www.chesno.org/post/5940 (дата звернення: 15.09.2024).

THE IMPACT OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE FUNCTIONING OF LOCAL POLITICAL REGIMES IN KYIV, LVIV, ODESA, AND KHARKIV

Stepan Rishko
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article analyzes the impact of the full-scale Russian-Ukrainian war on the transformation of the local political regime (their political, economic, and social components) in Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv. It examines the impact of changes in the political regime at the national level on local agenda-setting in cities, summarizes regime changes in terms of transparency and accountability, and notes the influence of mayors' terms of office on the functioning of local political regimes. Changes in the functioning of the city councils of Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv are outlined, and the impact of big business and socio-political views in the cities is investigated. Attention is focused on how institutional characteristics and wartime norms will influence postwar reconstruction, democratization, and the continuation of decentralization reforms. It has been proven that the mayors of Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv remain the key actors

in the public policies of their cities due to the accumulation of political, administrative and financial resources during their long tenures. It is shown that mayors find it more difficult to maintain a constant or situational majority in city councils due to the reduction in the number of council members and factors influencing them. The author also noted that cities need to develop new postwar reconstruction strategies in the context of shrinking local budgets due to inflation, while local businesses have lost a significant portion of their capital as a result of the war. Additionally, changes in socio-political views in Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv have been highlighted. It is argued that at the beginning of the war, city residents demonstrated a high level of consolidation, which helped them to endure. However, the level of support for both central and local authorities is gradually declining, and the socio-political demand for further democratization and decentralization of power will remain crucial for regime change and transformation.

Key words: political regime, local political regime, Russian-Ukrainian war, democratization, decentralization.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 300–311
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 300–311

УДК 327:061(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.32

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ І ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Юрій Садовий
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

У статті досліджується вплив європейської та євроатлантичної інтеграції на трансформацію і розвиток держав Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) після розпаду комуністичних режимів. Автор аналізує те, як процеси євроінтеграції, європеїзації і вступу в НАТО виступили каталізаторами політичних, соціальних, економічних й інституційних змін у регіоні. Дослідження демонструє той факт, що інтеграційні процеси в ЦСЄ мали комплексний характер та реалізовувалися через різні канали впливу: дипломатичну взаємодію, економічну підтримку, інституційну та військову допомогу, культурні обміни тощо. Особливу роль відіграли західні інвестори та міжнародні фінансові організації, що суттєво вплинули на перебіг реформ. Важливим аспектом євроінтеграції стало створення регіональних об'єднань, зокрема Вишеградської групи, яка втілила прагнення країн регіону до членства в ЄС і НАТО. Процес інтеграції характеризувався «асиметричною взаємозалежністю», де ЄС зберігав незалежність від країн-кандидатів, тоді як останні розглядали свій розвиток як невіддільний від європеїзації. У статті виділено пасивні та активні важелі впливу ЄС і НАТО на країни ЦСЄ. Так, пасивні виявлялися через «силу притягання» самого існування ЄС, тоді як активні представляли цілеспрямовану політику із чітко визначеними результатами. Механізми впливу базувалися на принципах асиметричної взаємозалежності, примусу через встановлення вимог, меритократії та логіки «більше за більше». Результати дослідження демонструють, що інтеграційні процеси призвели до глибинних трансформацій політичних та соціально-економічних систем країн ЦСЄ. Довготривалість і системність цих змін забезпечувалася чіткою обумовленістю з боку ЄС і НАТО, а перспектива членства стала потужним каталізатором демократичних перетворень у регіоні. У підсумку констатовано, що європейська та євроатлантична інтеграція відіграла головно позитивну роль в розвитку держав ЦСЄ.

Ключові слова: розвиток держав, інтеграція, європеїзація, євроатлантична інтеграція, європейська інтеграція, трансформація.

Вступ (постановка проблеми). Трансформація і розвиток держав Центральної та Східної Європи – Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Хорватії та Чехії – після розпаду комуністичних режимів й СРСР відбувались (десь зразу, а десь пізніше) в умовах інтенсивної євроінтеграції, європеїзації і навіть євроатлантичної інтеграції, які виступали одними з основних каталізаторів змін у регіоні. Попри певні національні відмінності спільна тенденція полягала в активному прагненні країн регіону до членства в Європейському Союзі (ЄС) та НАТО як механізму забезпечення демократичного розвитку, соціально-економічного зростання та зміцнення державного суверенітету. Водночас вплив передусім європейських і певною мірою євроатлантичних інститутів та міжнародних організацій значною мірою визначив хід та траєкторію реформ і модернізаційних процесів у Центральній та Східній Європі (ЦСЄ). Однак навіть досі залишається недостатньо дослідженим комплексний вплив інтеграційних процесів на

© Садовий Ю., 2024

політико-інституційні і соціально-економічні аспекти розвитку держав цього регіону, а це власне й актуалізує запропоновану наукову розвідку.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є аналіз впливу європеїзації, євроінтеграції і загалом євроатлантичної інтеграції на трансформаційні процеси та розвиток держав ЦСЄ у період посткомунізму (головно до моменту вступу в ЄС і НАТО). Основними дослідницькими завданнями стали: визначення ключових факторів, які сприяли успішному демократичному транзиту країн ЦСЄ; оцінка ролі зовнішньої підтримки, зокрема з боку ЄС, НАТО та США, у реалізації реформ; аналіз механізмів і важелів впливу євроінтеграційних процесів на політико-інституційні та соціально-економічні зміни в країнах регіону; вивчення досвіду країн регіону для його можливого застосування в інших державах, які прагнуть до демократизації та модернізації, зокрема в Україні на її шляху до ЄС.

Методи і методологія дослідження. У дослідженні застосовано комплексний підхід, що поєднує методи порівняльного аналізу, історичного аналізу і системного підходу. Порівняльний аналіз використано для зіставлення результатів євроінтеграції і євроатлантичної інтеграції в різних країнах регіону, зокрема у межах Вишеградської групи, Балтійських країн і Балканських країн. Історичний аналіз дозволив і допоміг простежити еволюцію процесів європеїзації в часі та визначити основні етапи інтеграційних змін. Врешті, системний підхід сприяв виявленню взаємозв'язків між внутрішніми реформами та зовнішніми стимулами, які впливали на розвиток країн ЦСЄ. Основним джерелом даних статті стали офіційні документи ЄС, наукові публікації та звіти міжнародних організацій, що висвітлюють процеси інтеграції, демократизації та модернізації в регіоні.

Результати дослідження. Існуючі дослідження демонструють взаємозв'язок між трансформацією посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) та процесами їхньої європеїзації, євроінтеграції й транснаціоналізації [1, с. 81–85; 2, с. 579; 3, с. 85–87]. Ця тенденція особливо посилилась із середини 1990-х років, під час підготовки до вступу цих країн до ЄС і НАТО. Відповідно, за спостереженнями Р. Коллморгена [4; 5], концепція європеїзації стала ключовою для розуміння демократизації й модернізації регіону через призму євроінтеграції та євроатлантичної інтеграції. У доповнення, дослідники почали аналізувати як культурно-ідеологічні [6; 7], так і політико-економічні й інституційно-процедурні аспекти членства в ЄС [8]. Деякі інші теоретичні підходи – модернізаційний [9], інституційний [10; 11] та культурологічний [12; 13] – теж успішно інтегрувалися з концепцією європеїзації. Це дозволило відносно всебічно досліджувати формальні та неформальні аспекти трансформації за різними траєкторіями [14; 15]. Проте єдиної комплексної теорії трансформації регіону створено не було, а європеїзація залишається лиш одним з підходів, особливо з огляду на незавершеність перетворень у деяких країнах [4; 5].

Країни ЦСЄ в цілому демонструють успішний приклад демократичного транзиту, досягнувши статусу консолідованих чи напівконсолідованих демократій перед вступом в ЄС і НАТО [16, с. 118]. Цьому сприяли ефективне використання демократичних механізмів, вигідне геополітичне розташування та консенсус еліт щодо напряму реформ. Після розпаду СРСР і Варшавського договору ці держави обрали шлях демократизації і євроінтеграції/євроатлантичної інтеграції, тим самим відмовившись від авторитарної моделі [17]. Як наслідок, опинившись між «Сходом» і «Заходом», вони отримали визначальну підтримку від західних країн, особливо ЄС і США [8]. Західна допомога зумовлювалася не лише прагненням стабілізувати регіон, а й стратегічними інтересами самих країн Заходу. Для ЄС це стало новим вектором зовнішньої політики, спрямованим на поширення демократії в Європі [18]. Євроінтеграція і європеїзація стали каталізаторами політичних

і соціально-економічних реформ у регіоні, визначивши як зовнішньополітичний курс, так і внутрішні орієнтири модернізації державних систем [19].

Примітно і те, що вплив міжнародної підтримки, особливо з боку ЄС і НАТО, на розвиток держав ЦСЄ мав подвійний характер. Зовнішня допомога не тільки стимулювала реформи, а й трансформувалася у внутрішню мету цих держав, які прагнули досягти європейських стандартів [20, с. 795–805]. Такий комплексний вплив євроінтеграції/євроатлантичної інтеграції і європеїзації на трансформацію регіону потребує детального вивчення. Особливо важливим залишається аналіз впливу інтеграції на політико-інституційний та соціально-економічний розвиток цих держав. Цей досвід може бути корисним для інших держав, зокрема України, що прагнуть демократизації і модернізації [21, с. 113–130]. Дослідження цих питань також допоможе з'ясувати, чи мала європеїзація винятково позитивний вплив на розвиток держав регіону, і чи спостерігався регрес після завершення євроінтеграції.

Тому вплив західних країн на трансформацію держав ЦСЄ був комплексним та реалізовувався через різні канали, маючи на меті не лише сприяння реформам, а й геополітичну переорієнтацію регіону [17]. При цьому, дипломатична взаємодія стала ключовим інструментом впливу. Активні контакти між урядами створили платформу для обміну досвідом та координації реформ, зокрема формуючи нові зовнішньополітичні орієнтири. Економічна підтримка через інвестиції і розширення торгівлі стимулювала модернізацію виробництва, створення нових робочих місць і підвищення конкурентоспроможності економік регіону [22, с. 17–34]. Своєю чергою, інституційна та військова допомога реалізовувалася через перспективи інтеграції до європейських і трансатлантичних структур, що стимулювало реформи державного управління й оборони [8]. Врешті, культурна підтримка через освітні проєкти, громадські ініціативи та наукові обміни сприяла формуванню нового світогляду, подоланню ментальних бар'єрів комуністичного минулого й інтеграції до європейського культурного простору [5].

Важливо, що в трансформації держав ЦСЄ визначальну роль зіграли західні інвестори і міжнародні фінансові організації, суттєво впливаючи на перебіг реформ [16, с. 118]. Яскравим прикладом є Польща: протягом 1991–1994 років Паризький і Лондонський клуби кредиторів списали половину її зовнішнього боргу (47 млрд доларів). Додатково польська економіка отримала понад 50 млрд доларів інвестицій від французьких, німецьких й американських компаній [24]. З. Бжезінський влучно визначив роль ключових західних гравців, назвавши Німеччину головним інвестором для вступу Польщі в ЄС, а США – в НАТО [25, с. 70]. Хоча Польща й лідирувала в отриманні фінансової підтримки, інші країни регіону, особливо Угорщина і Чехія, теж були важливими реципієнтами західних інвестицій. На країни Вишеградської групи припадало близько 60 відсотків усіх фінансових вливань у посткомуністичну Європу [26, с. 9–10]. Така масштабна підтримка прискорила політичні і соціально-економічні трансформації в регіоні, сприяючи відходу від радянського впливу та інтеграції до західних структур.

Однак попри значний вплив зовнішніх факторів на трансформацію країн ЦСЄ, внутрішні процеси відіграли вирішальну роль. Хоча міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, Рада Європи) та фінансові інституції (Світовий банк, МВФ, ЄБРР) сприяли формуванню нових систем у регіоні, саме внутрішньополітичні процеси визначили траєкторію розвитку цих держав [27, с. 55–57]. Ключовими факторами змін стали внутрішньополітичні дискусії та рішення щодо зовнішньополітичних орієнтацій. Концепція «повернення до Європи» та прагнення до членства в ЄС виступили потужними каталізаторами внутрішніх реформ [8]. Після краху СРСР і початкового періоду західного впливу саме євроінтеграція

та європеїзація стали головною метою політичного та соціально-економічного розвитку країн регіону, будучи рушієм всеохопних суспільних змін [18].

Також європеїзація країн ЦСЄ являла собою комплексний процес розвитку і трансформації, коли місцеві еліти активно адаптували західні моделі розвитку [19]. Внутрішні політичні дискусії щодо євроінтеграції сформували специфічний політичний контекст у кожній країні ЦСЄ, охоплюючи економічні, правові та культурні аспекти [17]. Врешті, підготовка до членства в ЄС і НАТО стимулювала масштабну модернізацію державних установ й інститутів, а також реформування судочинства і протидію корупції [28], що дуже суттєво вплинуло на управлінську культуру в регіоні [21]. Відтак синергія зовнішніх впливів і внутрішніх прагнень створила особливу модель посткомуністичної трансформації, яка досі впливає на розвиток країн регіону ЦСЄ [21]. Євроінтеграційні прагнення країн регіону після розпаду соціалістичного блоку були зумовлені не тільки бажанням приєднатися до ЄС, а й бажанням дистанціюватися від впливу колишнього СРСР та РФ через побоювання реставрації старих політичних систем [29]. Для досягнення цієї мети країни регіону створювали різноманітні міждержавні об'єднання як проміжні етапи на шляху до ЄС та НАТО, з-поміж яких зокрема: ЄБРР, PHARE, Квадрагонале, Центральноєвропейська ініціатива, Центральноєвропейська угода про вільну торгівлю, Рада держав Балтійського моря та особливо Вишеградська група [28].

Вишеградська група («Вишеградська четвірка»), яка створена Польщею, Словаччиною, Чехією та Угорщиною, втілила прагнення цих країн до членства в ЄС і НАТО чи не найбільшою мірою [30]. Попри відсутність чітких організаційних структур, об'єднання виконувало координаційну функцію головно для досягнення стратегічних цілей: узгодження зовнішньої політики, співпраці з європейськими інституціями, взаємодії у сфері безпеки, розвитку економічних зв'язків, захисту прав людини та національних меншин тощо [31]. Група виявилась прикладом колективного руху до євроінтеграції, демонструючи спільну стратегію регіону щодо переосмислення свого геополітичного становища [29]. Європеїзація країн Вишеградської групи мала подвійний ефект: з одного боку, адаптацію до стандартів ЄС і НАТО та, з іншого боку, зміцнення власного суверенітету після розпаду СРСР, що сприяло модернізації політичних і соціально-економічних систем й посиленню міжнародних позицій [32].

Становлення та розвиток європейської і євроатлантичної інтеграції у ЦСЄ постали взірцем масштабних регіональних перетворень, а відтак і соціального, економічного, політичного й інституційного розвитку держав регіону. Примітно, що ініціатива інтеграції до ЄС походила від самих країн регіону – а передусім від Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії, – а не від західноєвропейських держав [33, с. 131]. Саме в цьому особливу роль відіграла трансформація Вишеградської групи з формального об'єднання у дуже впливове регіональне утворення [34, с. 6]. Створена на початку 1990-х років, ця регіональна група стала символом можливості конструктивної співпраці між різними посткомуністичними країнами, що прагнули демократичного розвитку на тлі політичної і соціально-економічної нестабільності [35]. До того ж, Вишеградська група сприяла налагодженню діалогу між країнами цілої ЦСЄ та інституціями ЄС, що допомогло подолати «залізну завісу» у різних сферах. Синхронне або майже синхронне подання заявок на членство в ЄС (див. табл. 1) країнами групи засвідчило ефективність їхньої співпраці [36, с. 262–263]. Таким чином, «Вишеградська четвірка» постала каталізатором євроінтеграції і навіть євроатлантичної інтеграції спочатку для своїх країн-членів, а потім і для інших країн регіону ЦСЄ, створивши дієвий механізм внутрішньої трансформації відповідно до європейських стандартів, що допомогло сформулювати і реалізувати цілі політико-інституційного та соціально-економічного розвитку в контексті цієї інтеграції [37].

Таблиця 1

Етапи європеїзації та євроінтеграційного і євроатлантичного розвитку держав ЦСЄ (1991–2013 рр.) [28; 38]

Держава	Дата підписання документів про асоціацію з ЄС	Дата подання заявки на вступ в ЄС	Дата початку переговорів про вступ в ЄС	Дата вступу в ЄС	Дата підписання програми «Партнерство заради миру»	Дата запрошення до вступу в НАТО	Дата вступу в НАТО
Болгарія	08.03.1993	16.12.1995	15.02.2000	01.01.2007	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Естонія	12.06.1995	28.11.1995	31.03.1998	01.05.2004	03.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Латвія	12.06.1995	13.10.1995	15.02.2000	01.05.2004	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Литва	12.06.1995	11.12.1995	15.02.2000	01.05.2004	27.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
Польща	16.12.1991	08.04.1994	31.03.1998	01.05.2004	02.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
Румунія	01.02.1993	22.06.1995	15.02.2000	01.01.2007	26.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
Словаччина	04.10.1993	27.06.1995	15.02.2000	01.05.2004	09.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Словенія	10.06.1996	10.06.1996	31.03.1998	01.05.2004	30.03.1994	21.11.2002	29.03.2004
Угорщина	16.12.1991	01.04.1994	31.03.1998	01.05.2004	08.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
Хорватія	29.10.2001	21.02.2003	03.10.2005	01.07.2013	25.05.2000	03.04.2008	01.04.2009
Чехія	04.10.1993	23.01.1996	31.03.1998	01.05.2004	10.03.1994	08.07.1997	12.03.1999

Загалом інтеграційний процес країн ЦСЄ типово характеризувався глибинним розумінням суті європейського і євроатлантичного об'єднання, а також усвідомленням безпрецедентності розширення ЄС та НАТО на Схід. Держави регіону розуміли, що ЄС – це комплексний проєкт, націлений на досягнення різнопланових цілей державного розвитку: від створення спільного ринку до формування та розвитку економічного і валютного союзу й реалізації спільної політики в різних сферах. Основною метою в цьому процесі постало забезпечення економічного зростання, соціального розвитку та зміцнення і консолідації демократії в країнах-членах [8]. Таке розуміння визначало напрямок реформ у країнах регіону та формувало їхні очікування щодо переваг і викликів майбутнього членства в ЄС і НАТО [18].

Разом з цим, розширення ЄС і НАТО на Схід було безпрецедентним кроком та процесом. На відміну від попередніх етапів, де велися переговори з двома-трьома країнами, після падіння комуністичних режимів ЄС і НАТО мали вести паралельні перемовини із численними новими незалежними державами [39]. Така ситуація створювала подвійний ефект: можливість швидкої інтеграції багатьох країн для посилення потенціалу ЄС і НАТО, але водночас вимагала небачених зусиль щодо координації процесу та розробки нових механізмів адаптації країн-кандидатів до чинних норм і стандартів ЄС та НАТО [40]. Країнам ЦСЄ довелося не тільки проводити внутрішні реформи, проте й брати активну участь у формуванні нових підходів до інтеграції, демонструючи готовність до членства і сприяючи розробці механізмів ефективного управління процесом розширення ЄС і НАТО [17]. Отже, розуміння країнами ЦСЄ як сутності ЄС і НАТО, так і масштабності їхнього східного розширення, визначило їхню євроінтеграційну стратегію та особливості взаємодії з ЄС і НАТО у передвступний період.

Примітно тут і те, що інтеграція країн ЦСЄ до ЄС і НАТО стала не тільки геополітичним процесом, а й потужним каталізатором внутрішніх змін, реформ і трансформацій. Перспектива членства відкрила для посткомуністичних держав передусім шлях до подолання «периферійного» статусу [41]. Обіцянка східного розширення ЄС і НАТО мала глибокий психологічний та політичний вплив на увесь регіон (і не лише), створивши амбітну мету трансформації з «периферії» в інтегровану частину добре розвиненої Європи [42]. Вступ передусім до ЄС та також до НАТО постав інноваційним і консолідуючим фактором, що дозволив сформувати спільне й очікуване бачення майбутнього розвитку держав регіону [43]. Унікальність інтеграційних механізмів полягала в добровільному прийнятті європейських або євроатлантичних норм як інструменту впливу на політичні та інституційні рамки розвитку країн регіону [44]. Це, разом із вимогами ЄС/НАТО, створило особливу модель розвитку, коли країни отримали не лише план реформ, а й ресурси для їхнього втілення і загалом для різних аспектів державного поступу [17]. Інтеграція сприяла зміцненню демократії, розвитку ринкової економіки та громадянського суспільства. Перспектива членства стабілізувала політичну ситуацію в регіоні, допомагаючи вирішувати конфлікти і посилюючи співпрацю [45].

«М'яка сила» ЄС та НАТО щодо країн ЦСЄ мала комплексний характер, включаючи пасивні та активні важелі впливу на їхній розвиток. Пасивні важелі проявлялися як "сила притягання" від самого існування ЄС [46]. Зокрема, можна та доцільно виділити такі основні пасивні важелі впливу як своєрідної «сили притягання», як: 1. Політико-економічні переваги членства в ЄС і НАТО: доступ до єдиного ринку, участь у прийнятті рішень, підвищення міжнародного престижу [8]; 2. Страх економічної ізоляції та втрати конкурентоспроможності внаслідок недопуску на ринок ЄС і НАТО [47]; 3. Прагнення належати до правового поля ЄС, що сприяло гармонізації національного законодавства із нормами

ЄС [48]; 4. Різниця у міжнародному ставленні до країн-членів і нечленів ЄС та НАТО [49]; 5. Перспектива отримання політичного, економічного та безпекового захисту від ЄС, але передусім НАТО [17]. Ці пасивні важелі впливу створювали сприятливе середовище для трансформацій і розвитку країн ЦСЄ [18], формуючи суспільний консенсус щодо євроінтеграції на тлі очікуваних реформ у різних сферах. Вони утворювали своєрідний «пул тяжіння» до європейської чи загалом євроатлантичної інтеграції, навіть без прямого тиску з боку ЄС і НАТО [50].

На противагу, активні важелі впливу ЄС і НАТО на країни ЦСЄ представляли собою цілеспрямовану політику із чітко визначеними результатами. Ключовими елементами цього впливу серед іншого були: 1. Розробка Копенгагенських критеріїв щодо політичних, економічних і правових аспектів; 2. Надання підтримки країнам-кандидатам на вступ у виконанні вимог [43]; 3. Систематичний моніторинг прогресу підготовки до вступу і самого вступу [18]; 4. Структурований переговорний процес [51] та формалізація умов вступу [52]. Механізми впливу базувалися на чотирьох основних принципах: асиметрична взаємозалежність (визнання економічно-політичної нерівності між кандидатами та ЄС і НАТО) [17]; примус через встановлення чітких вимог; меритократія в оцінюванні досягнень [53]; принцип «більше за більше», що передбачав додаткові переваги за кращі результати реформ [19]. Відтак процес євроінтеграції і євроатлантичної був структурований таким чином, щоб перспектива членства компенсувала витрати на складні реформи, тоді як їх невиконання могло призвести до суттєвих втрат [8]. Хоча модернізація в кожній країні регіону мала свої особливості (зокрема, повільніший темп у Болгарії, Румунії, Словаччині та пізніший старт у Хорватії), регіон все-таки об'єднувала спільна мета розбудови ліберальної демократії (принаймні в той час), що сприяло синхронізації реформ і взаємній підтримці [17].

Трансформаційні процеси у країнах ЦСЄ періоду євроінтеграції і європеїзації характеризувались свідомим прагненням до ліберально-демократичної моделі розвитку. Згідно з концепцією Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона, траєкторія суспільного розвитку визначається політичними та соціально-економічними інститутами, які формують поведінкові моделі населення [54]. Інституційна структура створює систему стимулів, що спонукають громадян до конкретних дій [17]. При цьому, важливе значення має не лише формальне законодавство, а й практична реалізація інституційних механізмів [44]. Саме на початку 1990-х років у регіоні відбулася раціоналізація політичних і соціально-економічних інститутів [45], що підтверджує визначальну роль інституційної структури у виборі між розвитком чи занепадом суспільства [11].

Відкритість інститутів стала ключовою характеристикою країн регіону та ЄС і НАТО загалом, що визначалася рівнем їхньої доступності для суспільства. Євроінтеграція і європеїзація перетворилися на ідеологічну основу впровадження подібних інституційних моделей для покращення становища громадян. Подання заявок на членство в ЄС та НАТО активізувало вплив європейської спільноти та США. Країни регіону ЦСЄ демонстрували різну динаміку реформ: лідерами були Польща, Угорщина та Чехія, тоді як Словаччина відставала попри ранній старт [55]. Естонія, Латвія, Литва і Словенія згодом наздогнали першу групу, а Болгарія і Румунія приєдналися пізніше. Хорватія розпочала інтеграцію лише у 2001 році після зміни режиму Ф. Туджмана. Інструменти впливу ЄС, спочатку спрямовані на захист від непідготовлених країн-кандидатів, еволюціонували у механізми стимулювання змін [43]. Відтак євроінтеграційний процес став не лише шляхом розширення ЄС, але й каталізатором внутрішніх трансформацій у регіоні [17].

Разом із цим, євроінтеграційні процеси у країнах ЦСЄ характеризувалися «асиметричною взаємозалежністю»: ЄС зберігав незалежність від країн-кандидатів, тоді як

останні розглядали свій розвиток як невіддільний від європеїзації [56]. Успішність інтеграції визначалася впровадженням принципів меритократії та виконанням різних встановлених вимог [57]. Процес вступу поєднував елементи примусу з об'єктивними стандартами оцінювання готовності країн-кандидатів. Особливо важливою роль ЄС (і НАТО) була для країн без сформованої ліберальної опозиції, як-от Словаччина. Європейський вплив сприяв формуванню проєвропейських громадських рухів, що визначали політичний порядок денний. ЄС стимулював інституційні зміни трьома шляхами: створення платформи для співпраці опозиції, інформаційна підтримка для адаптації програм до вимог ЄС, а також допомога у впровадженні реформ [43]. Постійний моніторинг забезпечував реальне втілення задекларованих змін [17].

Після активного залучення до передвступного процесу навіть неліберальні політичні сили (партії, рухи і політики) у країнах ЦСЄ змушені були переглянути свої стратегії, що особливо помітно було на прикладі Болгарії, Угорщини та Чехії [17]. Політична конкуренція одночасно із прагненням до євроінтеграції сприяла формуванню консенсусу щодо реформ [58]. У передвиборчий період політичні сили усвідомлювали, що адаптація до вимог ЄС і НАТО забезпечить електоральну підтримку [17]. Примітно й те, що країни із неліберальними режимами (Болгарія, Румунія, Словаччина, Хорватія) часто отримували більше переваг від впливу ЄС, ніж держави з розвиненими демократичними традиціями [43]. Хід вступу вимагав впровадження довгострокових реформ, деякі з яких формувалися як середньо- та довгострокові проєкти [17]. Тим не менше, у країнах зі сильними внутрішніми факторами модернізації втручання ЄС могло зустрічати опір, тоді як держави зі слабкими внутрішніми стимулами легше сприймали зовнішній вплив [59; 60].

В цілому євроінтеграційні і європеїзаційні процеси у країнах ЦСЄ призвели до глибинних трансформацій і розвитку політичних та соціально-економічних систем. Довготривалість і системність цих змін забезпечувалася чіткою обумовленістю з боку ЄС і навіть НАТО, а прогрес залежав від впровадження відповідних реформ та законодавства. Поглиблення інтеграції спонукало уряди до передбачуваної політики, що було важливим сигналом для внутрішніх і зовнішніх акторів [43]. Наближення же до членства в ЄС та НАТО змінювало вплив різних суспільно-політичних груп, надаючи інтеграції не лише політичного, а соціально-економічного виміру. Відповідно, механізми ЄС, для прикладу, можна охарактеризувати як «перетворювальну» обумовленість через їх фундаментальний вплив на державні структури [60]. Трансформації відбувалися планово і системно [57], а перспектива членства стала потужним каталізатором демократичних змін у регіоні [17]. Досвід регіону демонструє ефективність комплексного підходу ЄС і НАТО, що поєднував чіткі вимоги зі стимулами та підтримкою.

Висновки. У результаті аналізу в статті підтверджено, що євроінтеграційні та євроатлантичні процеси в країнах Центральної та Східної Європи після розпаду комуністичних режимів постали визначальним фактором їхньої трансформації і розвитку. Ключову роль у цьому відіграла синергія зовнішніх впливів (передусім із боку ЄС і НАТО) та внутрішніх прагнень країн регіону до демократизації й модернізації. Особливе значення мала «м'яка сила» ЄС та НАТО, котра типово реалізовувалася через пасивні («сила притягання») та активні (цілеспрямована політика) важелі впливу. Визначальним каталізатором змін стала Вишеградська група й інші регіональні об'єднання, які втілили прагнення країн регіону до членства в ЄС і НАТО та створили дієвий механізм внутрішньої трансформації відповідно до європейських стандартів. Процес євроінтеграції характеризувався «асиметричною взаємозалежністю», де ЄС зберігав незалежність від країн-кандидатів, тоді як останні розглядали свій розвиток як невіддільний від європеїзації. Успішність інтеграції визначалася

впровадженням принципів меритократії та виконанням встановлених вимог, що призвело до глибинних трансформацій політичних та соціально-економічних систем й інститутів у регіоні. Довготривалість і системність цих змін забезпечувалася обумовленістю з боку ЄС і НАТО, а перспектива членства стала потужним каталізатором демократичних перетворень, що врешті підтверджує ефективність комплексного підходу ЄС і НАТО, який поєднував чіткі вимоги зі стимулами та підтримкою.

Список використаної літератури

1. Beyer J. Transformationssteuerung als Governance-Problem // F. Bönker, J. Wielgohs. *Postsozialistische Transformation und europäische (Des-)Integration*. Marburg: Metropolis, 2008. S. 79-94.
2. Greskovits B. The postsocialist transformation in Central and Eastern Europe. *Brazilian Journal of Political Economy*. 2002. Vol. 22, No. 4. P. 579–593.
3. Wiesenthal H. Transformation und Integration als exzeptionelles Projekt – eine akteurzentrierte Perspektive // Brunn M. *Transformation und Europäisierung. Zur (Inter-) Dependenz von postsozialistischem Wandel und Europäischer Integration*. Münster/BerlIn Lit Verlag, 2010. S. 67–90.
4. Kollmorgen R. Theories of Postcommunist Transformation. Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research. *Studies of Transition States and Societies*. 2013. Vol. 5, No. 2. P. 88–105.
5. Kollmorgen R. Transformation theory and socio-economic change in Central and Eastern Europe. A conceptual framework. *Emecon*. 2010. No. 1.
6. Bönker F., Beichelt T., Wielgohs J. Kulturelle Determinanten postsozialistischer Gesellschaftsentwicklung. *Berliner Debatte Initial*. 2004. Vol. 15, No. 5/6. P. 4–12.
7. Müller K. "Europäisierung" – Zur kulturellen Codierung der postkommunistischen Transformation // F. Bönker, J. Wielgohs. *Postsozialistische Transformation und europäische (Des-)Integration*. Marburg: Metropolis, 2008. P. 121–142.
8. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca/London: Cornell University Press, 2005. 256 p.
9. Eisenstadt S. Multiple Modernities. *Daedalus*. 2000. Vol. 129, No. 1. P. 1–29.
10. Stark D., Bruszt L. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 300 p.
11. Ekiert G., Hanson S. *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 375 p.
12. Kennedy M. *Cultural Formations of Postcommunism. Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis/London: University of Minneapolis Press, 2002. 369 p.
13. Dryzek J., Holmes L. *Post-communist Democratization: Political Discourses across Thirteen Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 300 p.
14. Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 457 p.
15. Lane D., Myant M. *Varieties of Capitalism in Post-communist Countries*. Basingstoke/NY: Palgrave, 2007. 278 p.
16. Зеленько Г. Роль екзогенних факторів в процесах оновлення політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 17. С. 117–127.
17. Vachudova M. *Europe undivided: democracy, leverage, and integration after communism*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 341 p.

18. Grabbe H. *The EU's transformative power: Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2006. 231 p.
19. Börzel T., Schimmelfennig F. Coming together or drifting apart? The EU's political integration capacity in Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*. 2017. Vol. 24, No. 2. P. 278–296.
20. Epstein R., Sedelmeier U. Beyond conditionality: international institutions in Postcommunist Europe after enlargement. *Journal of European Public Policy*. 2008. Vol. 15, No. 6. P. 795–805.
21. Agh A. The core-periphery divide in the EU transformation crisis: Challenges to the Visegrad Four. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*. 2016. Vol. 14, No. 2. P. 113–130.
22. Epstein R. Overcoming "Economic Backwardness" in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2014. Vol. 52, No. 1. P. 17–34.
23. Pérez-Solórzano Borragán N., Cini M. *European Union Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 520 p.
24. Balcerowicz L. *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest: Central European University Press, 1995. 377 p.
25. Бжезінський З. *Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
26. Skubiszewski K. Czym jest polska racja stanu wobec aktualnych wyzwan politycznych, gospodarczych i spolecznych. *Zbior dokumentow*. 1993. No. 1. S. 9–10.
27. Кравець Г. Посткомуністичні трансформації як новий тип процесу суспільно-політичних перетворень. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 54–63.
28. Романюк А., Литвин В. Процес інтеграції країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу та НАТО // *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія* / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. С. 7–42.
29. Dangerfield M. V4: A new brand for Europe? Ten years of post-accession regional cooperation in Central Europe. *Poznan University of Economics Review*. 2014. Vol. 14, No. 4. P. 71–90.
30. Fawn R. The International Transformation and Re-regionalization of "Eastern Europe" // *Developments in Central and East European Politics* / eds: S. White, P. G. White, J. Batt. Duke University Press, 2013. P. 119–138.
31. Golembski F. The Visegrad Group. *The Polish Quarterly of International Affairs*. 1994. Vol. 2. P. 37–52.
32. Agh A. The European Union Strategy for the Danube Region as a vehicle for European Renewal // *Regional and International Cooperation in Central and Eastern Europe*. Routledge, 2016. P. 145–168.
33. Кіш Є. *Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: монографія*. Ліра, 2008. 440 с.
34. Bukalska P. *Nowa Grupa Wyszehradzka w nowej Unii Europejskiej – szanse i mozliwosci rozwoju*. Warsaw, 2003. 49 p.
35. Dangerfield M. The Visegrad Group in the Expanded European Union: From Pre-Accession to Post-Accession Cooperation. *East European Politics and Societies*. 2008. Vol. 22, No. 3. P. 630–667.
36. Кіш Є. «Європейська карта» країн Вишеградської четвірки: історія розвитку і формат співробітництва. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки*. 2012. № 3(33). С. 259–264.

37. Fawn R. External assessments of Visegrad since its international recognition: Success, failure and in between. *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. 2018. Vol. 27, No. 1–2. P. 63–79.
38. Романюк А., Литвин В., Панчак-Бялоблоцька Н. *Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз: монографія*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 462 с.
39. Буряк П., Гупало О. *Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності*. Хай-Тек Прес, 2008. 352 с.
40. Sjursen H. Why expand? The question of legitimacy and justification in the EU's enlargement policy. *Journal of Common Market Studies*. 2002. Vol. 40, No. 3. P. 491–513.
41. Каганов Ю. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2005. Вип. 19. С. 333–341.
42. Посельський В. Розширений союз та розширена Європа: спроба системного аналізу європейської периферії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика*. 2005. Вип. 13. С. 22–35.
43. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*. 2004. Vol. 11, No. 4. P. 661–679.
44. Börzel T., Risse T. Conceptualizing the Domestic Impact of Europe // *The Politics of Europeanization* / ed. K. Featherstone, C. Radaelli. Oxford University Press, 2003. P. 57–80.
45. Pridham G. *Designing Democracy: EU Enlargement and Regime Change in Post-Communist Europe*. Palgrave Macmillan, 2005. 264 p.
46. Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Public Affairs, 2004. 208 p.
47. Baldwin R., Francois J., Portes R. The costs and benefits of eastern enlargement: The impact on the EU and central Europe. *Economic Policy*. 1997. Vol. 12, No. 24. P. 125–176.
48. Sadurski W. Accession's Democracy Dividend: The Impact of the EU Enlargement upon Democracy in the New Member States of Central and Eastern Europe. *European Law Journal*. 2004. Vol. 10, No. 4. P. 371–401.
49. Schimmelfennig F. The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action, and the Eastern Enlargement of the European Union. *International Organization*. 2001. Vol. 55, No. 1. P. 47–80.
50. Börzel T., Risse T. From Europeanisation to Diffusion: Introduction. *West European Politics*. 2012. Vol. 35, No. 1. P. 1–19.
51. Avery G., Cameron F. *The Enlargement of the European Union*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.
52. Hillion C. The Copenhagen Criteria and their Progeny // *EU Enlargement: A Legal Approach* / ed. C. Hillion. Hart Publishing, 2004. P. 1–22.
53. Sedelmeier U. Europeanisation in new member and candidate states. *Living Reviews in European Governance*. 2011. Vol. 6, No. 1. P. 1–52.
54. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. *Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності*. Київ: Наш формат, 2012. 440 с.
55. Henderson K. The Slovak Republic: explaining defects in democracy. *Democratization*. 2004. Vol. 11, No. 5. P. 133–155.
56. Moravcsik A., Vachudova M. National Interests, State Power, and EU Enlargement. *East European Politics and Societies*. 2003. Vol. 17, No. 1. P. 42–57.
57. Grabbe H. European Union Conditionality and the Acquis Communautaire. *International Political Science Review*. 2002. Vol. 23, No. 3. P. 249–268.

58. Haughton T. When Does the EU Make a Difference? Conditionality and the Accession Process in Central and Eastern Europe. *Political Studies Review*. 2007. Vol. 5, No. 2. P. 233–246.
59. Hughes J., Sasse G., Gordon C. *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*. London: Palgrave Macmillan, 2004. 231 p.
60. Białobłocka S. Eurointegration and Europeanization as innovative goals of political and socio-economic development of the Visegrad Countries: Features and stages of implementation. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. 2017. № 8. P. 203–217.

THE IMPACT OF EUROPEAN INTEGRATION ON THE TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Yuriy Sadovyj
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science,
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article assesses the impact of European and Euro-Atlantic integration on the growth and expansion of Central and Eastern European (CEE) countries in the context of the dissolution of communist governments. The author evaluates the impact of European integration, Europeanization, and NATO membership on political, social, economic, and institutional change in the region. The study demonstrates that the integration processes in CEE were complex and conducted through a variety of channels, including diplomatic collaboration, economic assistance, institutional and military aid, cultural exchanges, and more. Western investors and international financial organizations played a crucial role in influencing the course of reforms. A significant aspect of European integration was the establishment of regional associations, notably the Visegrad Group, which reflected the countries in the region's desire to join the EU and NATO. The integration process was defined by an "asymmetric interdependence", whereby the EU maintained its autonomy from the candidate countries, while the latter viewed their development as inextricably linked to Europeanization. The article identifies and differentiates between the passive and active levers of influence of the EU and NATO on CEE countries. The passive influence was evident in the "force of attraction" exerted by the EU's very existence, while the active influence was a targeted policy with clearly defined objectives. The mechanisms of influence were based on the principles of asymmetric interdependence, coercion through the establishment of requirements, meritocracy, and the logic of "more for more". The results of the study demonstrate that integration processes have led to profound transformations of the political and socio-economic systems of CEE countries. These changes have been durable and systemic, due in part to clear conditionality on the part of the EU and NATO. Furthermore, the prospect of membership has become a powerful catalyst for democratic transformation in the region. In conclusion, it can be stated that European and Euro-Atlantic integration has played a majorly positive role in the development of CEE countries.

Key words: development of states, integration, Europeanization, Euro-Atlantic integration, European integration, transformation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 312–318
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 312–318

УДК 323.233:007:004
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.33

«ЦИФРОВА РЕАЛЬНІСТЬ»: ВПЛИВ НОВИХ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛЯ ПОЛІТИКИ

Костянтин Свекла
ДВНЗ «Південноукраїнський національний педагогічний Університет імені К. Д. Ушинського», кафедра політичних наук і права
вул. Старопортофранківська, 26, 65000, м. Одеса, Україна

У статті визначено вплив нових виборчих технологій на трансформації поля політики, відзначено їх експансію на увесь комплекс соціальних відносин у процесі створення «цифрової реальності». Фокус дослідницької уваги зосереджено на сегментації політичного поля у мережі інтернет. Цьому сприяє використання таких нових виборчих технологій, як блогінг, Big Data, меми, застосування технології «спін-докторінгу» у соціальних мережах, створенні мережевих партій тощо. Відзначено позитивні аспекти та небезпеки негативного характеру щодо впливу нових виборчих технологій на трансформації поля політики. Застосовано теорію політичного поля до аналізу впливу нових виборчих технологій на трансформації політики. П. Бурд'є визначив вплив «логіки» символьного виробництва та практики певного поля на поведінку індивідів. Аргументовано, що у межах єдиної цифрової реальності у мережі інтернет утворюються, або штучно конструюються під впливом нових виборчих технологій, різні поля. Для них характерною є наявність власних «картин світу» та відповідних наративів, які визначають електоральний вибір індивідів. Відзначено, що одним із найважливіших аспектів сучасних трансформації під впливом нових виборчих технологій полягає у тому, що у межах єдиної «цифрової реальності» мережі інтернет утворюються різні сегменти, які в інформаційному просторі можуть навіть ніколи не перетинатись. Це ускладнює критичний аналіз інформації, яка розповсюджується за допомогою нових виборчих технологій у різних сегментах поля політики. Відповідно, проблематизується феномен «громадської думки», натомість нові виборчі технології конструюють різні «поля» та «режими істини», а сегменти цифрової реальності характеризуються «постправдою». Обґрунтовано, що нові виборчі технології не лише «підштовхують» громадян до певного вибору, вони створюють у мережі інтернет «цифрову реальність», яка трансформує увесь комплекс комунікативних відносин у полі політики. Поділ політичного поля на сегменти, що практично не перетинаються у мережі інтернет, спричиняється активним застосуванням нових виборчих технологій – мемів, політичного блогінгу, спін-докторінгу, мережевих партій, Big Data.

Ключові слова: політичні технології, вибори, виборчі технології, цифрове суспільство, політичний процес, політики, блогінг, політичні меми, мережеві партії.

Розвиток нових політичних технологій напряму пов'язаний із інтернет-комунікаціями. Передусім, йдеться про «цифрову» науково-технічну революцію, яка спричинила суттєві соціально-політичні зміни. Одним із її наслідків стали нові виборчі технології, які, конструюючи «цифрову реальність», сприяли електоральній перемозі формації політичних фігур епохи мережі інтернет. Серед усього розмаїття нових «мережевих» виборчих технологій слід особливо відзначити вплив *блогінгу*, *Big Data*, *мережевих партій*, *мемів* тощо. Отримала «друге дихання» у соціальних мережах технологія *«спін-докторінгу»*.

Один із найважливіших аспектів сучасних трансформації під впливом нових виборчих технологій полягає у тому, що у межах єдиної «цифрової реальності» мережі інтернет утворюються різні сегменти, які в інформаційному просторі можуть ніколи не перетинатись.

© Свекла К., 2024

У цих сегментах утворюються власні картини світу, відповідні наративи, які впливають на електоральний, політичний і повсякденний вибір індивідів. Фактично, зникає феномен «громадської думки»; натомість конструюються різні «поля» та «режими істини». Дослідники відзначають, що ці сегменти цифрової реальності характеризуються «постправдою». Зокрема, Є. Бистрицький зазначає: «Варто говорити про «розвиток постправди», оскільки йдеться не тільки й не стільки про знаходження науково-теоретичних рецептів її подолання задля «дійсної правди», «стану істини», скільки про необхідність й далі жити в цій ситуації з адекватним сприйняттям її неминучих особливостей. Це неважко зрозуміти, оскільки одним з джерел виникнення попиту на «правду» є переживання автентичності, без посередньо зв'язане з культурними та життєвими практиками ідентичності спільнот різної «потужності»… Варто також схарактеризувати ситуацію постправди в термінах розвитку як питання історичності істини, оскільки сьогодні нас підводять до необхідності оцінювати небезпеку зіткнення різних екзистенційних «правд» у перспективі збереження майбутнього для всіх» [1, с. 62].

Слід наголосити на необхідності критичного ставлення до інформації в умовах «постправди», її перевірки. Натомість, цей рецепт є дієвим лише для інформації, яку ми отримаємо. Але, враховуючі сегментацію цифрової реальності, певна частина інформації може навіть не потрапити у поле зору певних груп громадян та, водночас, стати визначальним чинником для електорального вибору інших. Це має значні негативні наслідки для демократії, створює безмежні можливості для маніпуляцій.

Безумовно, слід погодитись із тим, що «…фізично сучасне політичне суспільство продовжує функціонувати в єдиній реальності, але інформаційно ця реальність є різною та поділяється на різні рівні, внаслідок чого різним людям подаються різні істини. Це загалом підриває основи демократичної конкуренції і сприяє ідеологічній ізоляції людей, особливо з огляду на те, що сьогодні дедалі частішими і сильнішими є спроби розділити людей, фрагментувати суспільство і полегшити його контроль, в тому числі інформаційно, через соціальні мережі та обробку великих масивів даних, і це навіть попри зусилля урядів і міжнародних/наднаціональних організацій не допустити цього та якісно врегулювати розвиток інформаційних комунікацій. З цього слідує, що інформаційні технології та великі дані можуть як позитивно (генеруючи найраціональніші і колективні рішення), так і негативно (передусім через маніпуляції) впливати на політичний процес, урядування й вибори тощо» [8, с. 34].

У мережі інтернет утворюються окремі інформаційні поля, у яких відбувається реальна взаємодія між індивідами та функціонують відповідні наративи, або ілюзії. П. Бурд'є, один із найвідоміших соціологів, запропонував теорію соціального поля, визначаючи вплив «логіки» символьного виробництва та практики певного поля на поведінку індивідів.

Передусім, наголос у теорії П. Бурд'є робиться на тому, що «У кожному полі існують свої особливі форми відплати (капіталом) та покарання й організаційні стратегії, структуровані відповідно до імпліцитного габітусу та позицій, зайнятих іншими агентами. Більше того, поле має за свою точку входу специфічну ілюзію (illusio). Illusio є необхідним переконанням та вкладом агента до цінності гри, в даному випадку до конститутивних правил поля. Необхідно осягнути illusio, щоб взяти участь у найрізноманітніших соціальних ритуалах: бути спортивним фаном, молитися, захоплюватися Нобелівською премією, читати літературну критику чи інвестувати у будинок на одну сім'ю. Історичне втілення цих правил у поєднанні з ресурсами акторів у рамках культурного та економічного капіталів творить диспозиції, що слугують для сприйняття, діяльності та реакцій на основі певного габітусу» [3].

Також П. Бурд'є «…засуджує поширення логіки економічного поля на весь соціальний світ», критикує методологічний індивідуалізм та теорію раціонального вибору [3].

На особливу увагу у контексті трансформацій поля політики під впливом нових виборчих технологій, заслуговують візії щодо «поля журналістики». Адже, у сучасній цифровій реальності нові виборчі технології використовують не стільки традиційні медіа (телебачення, радіо, пресу тощо), скільки інтернет-комунікації, передусім – соціальні мережі.

П. Бурд'є зазначає: «Об'єктом нашого дослідження стане не «влада журналістів» – і тим більше не журналістика як «четверта влада» – але влада, яку механізми поля журналістики, яке все більше підкоряється вимогам ринку (читачів і рекламодавців) мають, у першу чергу, над журналістами (й інтелектуалами-журналістами), а потім, не без їхньої участі, над різними полями культурного виробництва: юридичним, літературним, аристократичним, науковим… структурний вплив, який і є цим полем, під тиском ринку, більш чи менш помітно змінює силові відносини всередині різних полів, зачіпаючи те, що в них відбувається, викликаючи схожі ефекти в цих феноменологічно дуже різних універсумах. Роблячи це, ми намагаємось не припуститися однієї з двох протилежних одна одній помилок: ілюзії «досі небаченого» й ілюзії «незмінного» [2].

Набуття мережею інтернет завершеної форми дозволяє перейти від визначення фрагментарного впливу на окремі «ділянки» політичного поля до констатації нової «цифрової реальності» мережевого суспільства. Точніше, після десятиліть спостережень за спорадичними, «точковими» та, певною мірою, хаотичними змінами у окремих сегментах поля політики, дослідники наголошують, що на сучасному етапі утворився «кумулятивний» ефект.

Зокрема, М. Кастельс використовує терміни «інформаціональне суспільство» та «Інтернет-галактика» для визначення нової реальності. У висновку до праці «Інтернет-галактика» під назвою «Складні проблеми мережевого суспільства» він зазначає: «Інтернет-галактика є новим комунікаційним середовищем. Оскільки комунікація є суттю людської діяльності, всепроникне використання Інтернету видозмінює всі сфери соціального життя… Нова соціальна форма – мережеве суспільство – набуває обрисів на всій планеті, хоча й різниться конкретними виявами… Як і з попередніми випадками структурної зміни, ця трансформація пропонує стільки ж можливостей, скільки і створює проблем… Безумовно, Інтернет – технологія свободи…» [4, с. 275].

Поява «інтернет-галактики» (як свого часу і «галактик» Гутенберга і Маклюена) не вирішує наявні соціальні та політичні проблеми. Скоріше, спричиняє появу нових проблем та можливих рішень, деактуалізуючі «старі». Системні трансформації стосуються сутнісних характеристик поля політики та політичної інтеракції під час електорального процесу та публічного управління, вироблення та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики. Нові виборчі технології не лише «підштовхують» громадян до певного вибору, вони створюють у мережі інтернет «цифрову реальність», яка трансформує увесь комплекс комунікативних відносин у полі політики.

В інтерпретації Л. Кожекіної політичне поле є «ринком політичних ідей». Вона зазначає: «Весь соціальний простір нерівномірно розподілений у часі та просторі і складається з кількох полів – поля політики, поля економіки, поля релігії, наукового поля, поля культури тощо. Кожне з полів є автономною щодо інших полів ареною боротьби за ресурси і символічне визнання. Автономність обумовлена тим, що успіх – зайняття домінуючої позиції в даному полі (економічному, політичному, академічному тощо) – залежить від володіння специфічним капіталом. Кожне поле передбачає певну гру: певні ставки та інтереси гравців, що не зводяться до ставок та інтересів в інших полях. Наприклад, основною ставкою в політичній грі є не тільки право на використання об'єктивних ресурсів влади

(армія, фінанси, ін.), але й монополія на виробництво і поширення політичних уявлень і думок. Політичне поле – це своєрідний ринок політичних думок, програм, партій. Політична боротьба – перш за все боротьба за форми пізнання соціального світу, боротьба за можливість зберегти або трансформувати соціальний світ, зберігаючи або трансформуючи категорії сприйняття цього світу, які і роблять цей світ можливим. Ієрархія всередині кожного поля і між різними полями залежить від уявлень про цю ієрархію, тому політика як боротьба за владу передбачає символічну боротьбу за уявлення» [5, с. 40–50].

Погодимось із М. Мотою, який розрізняє позитивний та негативний вплив такої нової виборчої технології, як Big Data: «Встановлено, що позитивний вплив у цьому випадку стосується вироблення та прийняття більш колективних і раціональних рішень у політиці й урядуванні, а натомість негативний вплив реалізовується передусім через маніпулятивне та цілеспрямоване використання великих масивів даних різними політичними або ж довкола політичними акторами для досягнення тих чи інших електоральних або загалом політичних результатів… найбільшою небезпекою використання великих даних у політиці та виборах постає не просто отримання й обробка персональних даних (приміром, з соціальних мереж), а алгоритмізована, послідовна та цілеспрямована активність зі створення бази профілів користувачів різних соціальних мереж, на підставі яких можна аналізувати та порівнювати, а також експериментувати з приводу переваг (в тому числі електоральних або загалом політичних) користувачів/виборців і їхніх груп, зокрема зумовлюючи їхнє «соціальне підштовхування» до того чи іншого процесу, рішення або результату» [8, с. 31].

Використання сегментації політичного поля у мережі інтернет задля мобілізації виборців можна було б назвати головною перевагою даної виборчої технології, але, водночас, це є джерелом маніпуляції думкою громадян у віртуальному просторі цифрової реальності. До того ж використання ці технології передбачає доступ до особистих даних громадян, перетворення їх конфіденційної інформації щодо приватного життя на товар та інформаційний ґрунт для подальших маніпуляцій.

Відзначимо, що новації у виборчих технологіях фактично прибрали межу між приватним та публічним життям індивідів, хай допоки лише в мережі інтернет.

Вони зруйнували баланс між приватним та публічним, «…повністю змінивши концепцію політичної й електоральної кампанії, бо вони зосередились на культурі та комунікації, а не на публічності маніфестів кандидатів чи партій. Доповнилось це тим, що політичний чи електоральний успіх, завдячуючи великим даним і загалом інформаційним технологіям, продовжив забезпечуватись завдяки маніпуляціям, але переважно у фрагментованому та приватному (а тому й менш об'єктивному) вимірі політичного дискурсу» [8, с. 34].

Поділ політичного поля на сегменти, що практично не перетинаються у мережі інтернет, пояснює активне застосування іншої виборчої технології – мемів. Адже саме меми здатні на незначний проміжок часу об'єднати різні сегменти, сприяти формуванню громадської думки щодо окремих акторів виборчої кампанії.

По-перше, меми є свідченням ірраціоналізації поля політики, коли замість раціональних дебатів під час виборів посилюється тренд віртуалізації за допомогою лаконічних метафоричних повідомлень.

По-друге, як зазначає О. Свідерська «Політичні меми є прямим наслідком невпинного розвитку інформаційного суспільства, яке сприяє трансформації традиційної політичної діяльності… політичні меми є не тільки прикладом політичної сатири, але й інструментом спотворення політичної реальності, поширення замовних політичних наративів, пропаганди та дезінформації; меми можуть мати критичний, глузливий, або ж інформативний

характер; політичний мем здатний формувати політичний дискурс: під час передвиборчих кампаній, використання мемів може вплинути на електоральний вибір, сформувати позитивне, чи, навпаки критичне ставлення до тієї чи іншої партії; у буденному житті політичні меми можуть бути частиною політичного дискурсу країни: у вільній, демократичній країні – виконувати функцію комунікативного інструменту, у країнах із закритими режимами – формою вияву протесту; політичний мем може бути частиною ворожої ІПСО та елементом поширення пропаганди чи дезінформації» [10, с. 56].

Незважаючи на необхідність відзначити відмінності використання цих двох технологій – Big Data та мемів – у демократичних та авторитарних режимах, слід наголосити, що вони носять суто маніпулятивний характер, не передбачають «відповіді» громадян та не спрямовані на забезпечення комунікативної взаємодії.

На відміну від Big Data та політичних мемів, технологія «спін-докторінгу» якраз може бути застосована для стратегічної комунікації. У цьому сенсі ця технологія сприяє раціональній взаємодії у виборчій період, їй властива функція раціоналізації цифрової реальності політичного поля. У полі політики «спін-докторінгу» має потенціал демократизації взаємодії та раціоналізації електорального вибору за допомогою налагодження зворотного зв'язку.

Слід цілком погодитись із Н. Лепською щодо потенціалу спін-докторінгу: «Спін-докторінг як технологія стратегічної інформаційної діяльності є доцільною задля підтримки та подальшого поступу демократій у відмежуванні від спін-докторінгу як технології маніпулятивного обертання інформації в автократіях… Спін-докторінгові технології, як вибудовування стратегічних комунікацій, здатні забезпечити успішність демократій у їх протиборстві з автократіями, які усіляко намагаються послабити західні альянси демократичних країн, міжнародні організації та й загалом світоустрій. Утім, стратегічність як цілісна проактивна політика демократій обов'язково має перемогти оперативну короткозорість як ситуативну реактивну політику автократій» [6, с. 48].

Серед інституційних трансформацій поля політики під впливом нових виборчих технологій слід відзначити появу «мережевих партій». Процес розповсюдження «мережевих партій» є безумовним маркером демократизації, він забезпечує широкий та відносно дешевий (порівняно із традиційними медіа) доступ до масової аудиторії для представників політичних партій. Щоправда, демократизація не завжди означає лібералізацію, адже сучасні мережеві партії можуть пропагувати фундаменталістські ідеологічні доктрини.

У цілому, «Інтернет знімає будь які просторові і часові обмеження. Він надає рівні можливості для інформаційної діяльності політичних партій різної потужності. Найбільш актуальним напрямом використання інтернет-ресурсів для політичних партій є робота у соціальних мережах. За їх допомогою партії можуть вільно поширювати необмежену кількість інформації на будь-яку аудиторію, а головне вільно спілкуватися зі своїми потенційними виборцями. Такі контакти надають змогу чітко визначати стратегічні і тактичні напрями своєї діяльності на основі якісного моніторингу мережевої інформації» [9, с. 53].

Політичні партії, які прагнуть комунікувати із виборцями за допомогою соціальних мереж, активно залучають популярних блогерів до пропаганди. Відзначимо: «Сьогодні блоги існують у різних формах (текст, фото, відео, аудіо) та мають контент різного спрямування – політичний, військовий, економічний, психологічний, музичний, модної індустрії тощо» [7, с. 110].

Політичні блогери відносяться до креативного класу сучасного суспільства [11], саме завдяки креативності вони стають «лідерами думок», формують власний сегмент «цифрової реальності».

Варто наголосити на тому, що активна політична позиція блогерів може сприяти подальшій демократизації та раціональному вибору громадян за однієї умови – їх незалежності від олігархічного капіталу. Технологія політичного блогінгу у виборчих кампаніях використовується як для популяризації певних ідей та/або політичних акторів так і з метою контрпропаганди, відповіді на інформаційні атаки з боку опонентів.

Список використаної літератури

1. Бистрицький Є. Екзистенційна істина і постправда. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 54–71. URL: http://bystrytsky.org/existen18.htm
2. Бурд'є П. Влада журналістики. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2004. Число 32. URL: https://www.ji.lviv.ua/n32texts/bourdieu1.htm
3. Дюфо Ф.Г. Значущість та неоднозначності економічної соціології Бурдьє. *Журнал соціальної критики «Спільне»*. 9 лютого 2011. URL: https://commons.com.ua/uk/sotsialni-strukturi-ekonomiki/
4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ: Видавництво «Ваклер». 2007. 304 с.
5. Кожекіна Л.Ю. Перспективи застосування концепції конструктивістського структуралізму П. Бурдьє до дослідження процесу політичної соціалізації в умовах перехідного суспільства. *Український соціум*. 2011. № 3(38). С. 49–50. URL: https://doi.org/10.15407/socium2011.03.045
6. Лепська Н. В. Спін-докторінг як технологія інформаційного протиборства сучасних автократій та демократій. *Політикус: науковий журнал*.2023. Вип. 2. 2023. С. 45–49. URL: http://politicus.od.ua/2_2023/6.pdf
7. Мельник Ю. Політична відповідальність блогерів як суб'єктів суспільної комунікації. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 2 (68). С. 105–112. URL: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-2(68)-15
8. Мота М. Б. Big Data як інструмент впливу на політику і вибори: випадок «Cambridge Analytica» в США. *Політикус: науковий журнал*. 2023. Вип. 1. С. 31–36. URL: http://politicus.od.ua/1_2023/5.pdf
9. Приходько С. М., Ільченко А. М., Макарець С. В. Мережеві партії як нові політичні актори. *Політикус: науковий журнал*. 2023. Вип. 2. С.50–54. URL: http://politicus.od.ua/2_2023/7.pdf
10. Свідерська Ольга Іванівна Політичні меми як вияв віртуальної політичної поведінки. *Політикус: науковий журнал*. 2023. Вип. 6. С. 56–61. URL: http://politicus.od.ua/6_2023/9.pdf
11. Яковлев Д. В. Креативний клас – феномен інформаційного суспільства. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру* : матер. III Всеукр. наук.-практич. конф., (22 березня 2024 р.). Львів – Торунь, 2024. С. 100–104. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-389-0-27

"DIGITAL REALITY": THE IMPACT OF NEW ELECTORAL TECHNOLOGIES ON THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL FIELD

Kostyantyn Svekla
Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky,
Department of Political Sciences and Law
St. Staroportofrankivska, 26, 65000, Odesa, Ukraine

The article identifies the impact of new electoral technologies on the transformation of the political field, noting their expansion to the entire complex of social relations in the process of creating a "digital reality". The focus of the research is on the segmentation of the political field on the Internet. This is facilitated by the use of such new electoral technologies as blogging, Big Data, memes, the use of "spin doctor" technology in social networks, the creation of network parties, etc. The author emphasizes the positive aspects and negative dangers of the impact of new electoral technologies on the transformation of the political field. The theory of the political field is applied to the analysis of the impact of new electoral technologies on political transformation. P. Bourdieu identified the influence of the "logic" of symbolic production and practice of a particular field on the behavior of individuals. It is argued that within the framework of a single digital reality on the Internet, different fields are formed or artificially constructed under the influence of new electoral technologies. They are characterized by the presence of their own "pictures of the world" and relevant narratives that determine the electoral choice of individuals. It is noted that one of the most important aspects of modern transformations under the influence of new electoral technologies is that within the single "digital reality" of the Internet, various segments are formed which may never even intersect in the information space. This makes it difficult to critically analyze the information disseminated through new electoral technologies in different segments of the political field. Accordingly, the phenomenon of "public opinion" is problematized, while new electoral technologies construct different "fields" and "modes of truth", and segments of digital reality are characterized by "post-truth". It is substantiated that new electoral technologies not only "push" citizens to make a certain choice, but also create a "digital reality" on the Internet that transforms the entire complex of communication relations in the political field. The division of the political field into segments that practically do not intersect on the Internet is caused by the active use of new electoral technologies – memes, political blogging, spin doctoring, network parties, Big Data.

Key words: political technologies, elections, electoral technologies, digital society, political process, politicians, blogging, political memes, network parties.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 319–324
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 319–324

УДК 321.323
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.34

ПОЛІТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Олексій Третяк
Національний авіаційний університет,
кафедра соціології та політичних наук
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна

Сергій Кондратюк
Національний авіаційний університет,
кафедра соціології та політичних наук
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна

У статті досліджено перспективу з'ясування настанов та умов політичної поведінки які складаються в межах архетипового кодування політичної дійсності. Аргументовано, що в умовах розбудови національної державності та викликів військового часу для сучасної України в актуальною є особлива антропологічна концепція політичної автентичності. Наголошено, що антропний смисл національної державності сучасних умовах набуває універсальних європейських та глобальних смислів. Звернено увагу на значення політичної антропології як чиннику формування унікального розуміння функціонування держави, яке значною мірою зумовлене етнографічними дослідними пріоритетами. Зазначено, що з політико-антропологічної точки зору держава постає більшим, ніж юридична чи адміністративна одиниця. У статті обґрунтовано, що політичні символи й ритуали мають вирішальне значення для забезпечення легітимності держави. Згідно з логікою статті, важливою є й регіональна соціокультурна специфіка, яка розкриває антропологічні виміри прийнятної соціальної поведінки. Встановлено, що у багатьох традиційних суспільствах практика прийняття рішень у громадах зміцнює ідею про те, що управління є колективною відповідальністю, таким чином узаконюючи місцеві структури керівництва. Розкрито, що сучасні політичні антропологи вивчають владні структури, щоб зрозуміти, як вони формують специфічні стосунки між державою та її громадянами. Виявлено значення апеляції та референційності в сучасних політико-антропологічних дослідженнях до процесів державотворення в термінах політичного ритуалу, владного політичного символізму, політико-культурного детермінізму. Репрезентовано висновки, згідно з якими політико-антропологічний дискурс до певної міри «демістифікує» модернізаційний пафос сучасної державності. Він формує смислове поле, де політико-владні практики зведені до низки антропних рефлексій.

Ключові слова: політична антропологія, політичні основи держави, політичний ритуал, політичний символізм, політичні архетип.

Постановка проблеми. Дослідження формування антропологічних траєкторій політичних інститутів виступає важливою науковою проблемою в міждисциплінарному контексті. Сучасні політичні науки потребують з'ясування настанов та умов політичної поведінки які складаються в межах архетипового кодування політичної дійсності. Можливість передбачити дії та активність еліт та мас у певних типових ситуаціях є важливим важливою перевагою в організації експертно-аналітичного забезпечення політичного процесу. Політична антропологія в сучасних умовах формує методологічні засади для пошуку антропних передумов політичних рішень на основі типових практик політичного світосприйняття. В умовах розбудови національної державності та викликів військового

© Третяк О., Кондратюк С., 2024

часу для сучасної України вкрай актуальною є особлива антропологічна концепція політичної автентичності. Її зміст має бути спрямований на розкриття українських смислів генези політичної влади та державності, які будуть ідейно віддаленими від пропагандистських квазіісторицистських наративів країни-агресора. Водночас своєрідний «антропний код» національної державності в сучасних умовах набуває універсальних європейських та глобальних смислів. Це також вимагає з'ясування архетипових фундаментальних понять та механізму пояснення політичних основ держави через давні соціальні та політичної практики. Це вимагає аналізу політичного символізму, ритуалізації політичного процесу, а також оптимальних поведінкових засад публічної комунікації між владою та народом.

Аналіз публікацій. Сучасна політична антропологія виникла як окрема галузь антропології в XX столітті, зосереджуючись на політичних аспектах соціальної організації. Відомі антропологи Е. Еванс-Прічард і М. Фортес, досліджували бездержавні суспільства, щоб зрозуміти форми політичного порядку поза централізованим управлінням. Монографія за їх редакцією виявила, що влада і авторитет існували в різних формах і не завжди покладалися на формалізовані інститути, як у західних суспільствах [3]. На сучасному етапі Н. Ізенберг вивчає історію класів в Америці [5], Ч. Джонсон аналізує мілітаризм, секретність і кінець республіки в контексті розвитку імперії [6], Р. Кхаре досліджує явище верстви недоторканих на матеріалі ідентичність і прагматизм серед чамарів Лакхнау [7], український дослідник В. Мельник виокремлює три етапи становлення політичної антропології [1]. Водночас проблематика національного державотворення в антропологічному вимірі потребує подальшої розробки.

Метою статті є з'ясування специфіки тлумачення політичних основ держави в сучасному політику антропологічному дискурсі. Завданням статті є розкриття провідних засад антропологізації державотворчого дискурсу в умовах сучасного демократичного націотворення.

Основний зміст. Політична антропологія – це міждисциплінарна галузь, яка вивчає способи організації, розподілу та збереження влади в суспільствах. Вона також досліджує, як соціальні та культурні фактори формують державні політичні структури та динаміку. Згідно з позицією К. Грінхауз, американської фахівчині, що здійснює систематизацію сучасних політико-антропологічних уявлень, політика – це досить стара тема для антропології. Вона є набагато давнішою за загальну антропологію, і вона закріплена в самих її мотивах і методах. Але це теж нове, зазначає дослідниця. Протягом усієї своєї історії модернізація антропології періодично просувалася завдяки розумінням антропологів, імпліцитно пов'язаним з демократичними рухами, реагуючи або безпосередньо на кризу, або опосередковано у формі теоретичних і методологічних інновацій, які лише ретроспективно періодизують парадигматичні зміни в дисципліні навколо трансформаційних подій [4].

Сьогодні політична антропологія виходить за рамки дослідження бездержавних суспільств і включає аналіз складних державних систем, глобалізації та постколоніальної спадщини. Політичні антропологи формують колективне дискурсивне розуміння того, як влада виражається та «відчувається» на макро- і на мікрорівнях. Серед інших тем політичні антропологи вивчають символи влади, наративи легітимності, політичні ритуали та роль ідеології. Досліджуючи культурні та соціальні основи політики, політична антропологія пропонує унікальне розуміння функціонування держави. Воно значною мірою зумовлене етнографічними дослідними пріоритетами антропологічного наукового середовища. Керол Грінхауз вірно наголошує, що усі антропологічні підходи до політики мають спільну основу в етнографії та мають спільне зосередження на політиці як соціальному процесі, глибоко переплетеному з повсякденним життям [4].

З політико-антропологічної точки зору держава постає більш значним явищем, ніж юридична чи адміністративна одиниця. Антропологічний вимір держави – це конструкт, побудований на спільних цінностях, переконаннях і нормах, які зміцнюються різними соціальними механізмами. Макс Вебер, основоположник соціології та політичної теорії, визначив державу як орган, який має монополію на законне застосування насильства на території. У той час як визначення Вебера наголошує на «силі», політична антропологія припускає, що держави генерують владну спроможність як на основі примусу, так і з консенсусу. К. Грінхауз доречно висновує, що окремі дослідники більше, ніж інші, поміщають локалізовані описи в контекст транслокальної політики. Йдеться про політику, пов'язану з різними модальностями транснаціоналізму, розвиненого капіталізму та держави (серед інших сполучних контекстів) або, справді, як транслокальна політика [4].

Сучасна держава використовує політичні символи, зокрема такі, як прапори, гімни та монументальні архітектурні й скульптурні пам'ятки, аби сприяти почуттям політичної єдності та приналежності. Національні політичні ритуали, до яких сьогодні належать вибори, паради чи державні свята, зміцнюють легітимність держави, сприяючи розвитку колективної ідентичності. Політичні антропологи стверджують, що політичні символи й ритуали мають вирішальне значення для забезпечення легітимності держави, оскільки вони пов'язують індивідуальні особистості з більшою політичною сутністю держави.

Актуалізуючи ці тези, К. Грінхауз справедливо висновує, що критична імплікація політичного дискурсу (тобто як імпліцитного та конкретного демократичного виклику лібералізму) є невід'ємною частиною його методологічної релевантності в антропології політики. Антропологічний дискурс стосовно державності – це не просто мова, а «агентивний ефект мови в сценаріях змагання». З цієї точки зору, аналітична релевантність наукового та політичного дискурсів полягає в питанні про те, як світи приватного знання (індивідуального чи колективного) стають множинними та публічними через політичне життя і навпаки [4].

В рамках сучасних академічних уявлень та прикладних політичних підходів ідеологія відіграє значну роль у формуванні легітимності держави. За допомогою масової освіти, ЗМІ та публічного дискурсу держава створює наративи, які виправдовують її владу та політику. До прикладу, концепція демократії як керівного принципу в західних суспільствах легалізує державну владу, розглядаючи її як вираження волі народу. При цьому важливою є й регіональна соціокультурна специфіка, яка розкриває антропологічні виміри прийнятної соціальної поведінки. Згідно зі спогадами Кріса Шора, висловленими в інтерв'ю С. Дюро, спостерігачі соціально-політичних практик стверджували, що Італія – це чудова країна для життя, якщо ви працюєте самостійно, у відпустці або маєте достатньо грошей, щоб бути вільним від усіх мереж клієнтелізму, які домінують у більшості сфер роботи. Але якщо ви працюєте в державній організації, важко уникнути втягнення в систему raccomandazione. Невисловленим питанням завжди було: «до якої групи ти належиш?», інакше, до якої фракції чи мережі ви належите, і хто є вашим захисником чи покровителем? Дослідник начебто знав про це, будучи антропологом Середземномор'я. Але жити з цим знанням та відчути це з перших вуст було зовсім іншим досвідом [10]. Вказане демонструє лояльність до демократії на макрорівні та лояльність до специфічних локальних практик непотизму та патронату.

Ідея суспільного договору, яку концептуалізували такі мислителі, як Джон Локк і Жан-Жак Руссо, передбачає, що первинно держава отримує свою владу з імпліцитної угоди з її громадянами. Хоча концепція суспільного договору в цілому є абстрактною, сучасні антропологи помітили, що різні суспільства мають різні способи вираження

загальної згоди та ведення переговорів щодо спільного блага. У багатьох традиційних суспільствах практика прийняття рішень у громадах зміцнює ідею про те, що управління є колективною відповідальністю, таким чином узаконюючи місцеві структури керівництва. Тому актуалізація антропного виміру політичної поведінки та політичної свідомості стала основою для масштабування підготовки антропологів-дослідників та педагогів наприкінці XX століття. К. Шор зауважив, що університетська освіта США випускала більше докторантів-антропологів, ніж будь-коли могло працювати в цій системі. «Ми відчули, що з цієї роботи вийшло щось цікаве. Люди не просто використовували антропологію для роздумів над власною практикою; але вони привносили нові ідеї в антропологію зі своєї професійної практики. Коли ми створювали проєкт «Антропології в дії», ми хотіли викласти своєрідний маніфест, у якому говорилося, що це не «прикладна антропологія», а щось нове та відмінне: ми розглядали установи та організації, політичні процеси та саму професійну практику», зауважив відомий антрополог [10].

Крім політичної легітимності як однієї з підвалин демократичної державності, політична антропологія досліджує, яким чином влада діє всередині держави в контексті управління суспільними процесами. Політична влада в державі «розподілена» нерівномірно. З антропологічної точки зору вона ніби «протікає» через ієрархії та інституції, які можуть досить сильно відрізнятися в різних суспільствах. Суб'єкти антропологічного наукового дискутування вивчають базові владні структури, аби зрозуміти, як вони формують специфічні стосунки лояльності та підтримки між державою та громадянами. К. Вініта вірно наголошує, що навіть сьогодні існують суспільства, де організовані системи влади відсутні. Однак навіть у цих випадках існує група або організація, відповідальна за вирішення суперечок і підтримання законності та порядку. Традиційні політичні системи первісних суспільств зазнають трансформації під впливом сучасних політичних ідей. У результаті політична антропологія інтегрується в цю більш широку смислову структуру [11].

В авторитарних режимах такі ідеології, як расизм, войовничий націоналізм або прискорений модерний розвиток тощо, можуть виконувати аналогічні функції легітимації державотворення. Політичні антропологи встановлюють, яким чином легітимізаційні наративи формуються, підтримуються та заперечуються різними групами суспільства. К. Вініта слушно наголошує, що у примітивних суспільствах можна спостерігати як традиційні, так і сучасні політичні інститути, що співіснують. Примітивні суспільства інтегруються до сучасної політичної структури. Тут «вступають у гру» політичні антропологи, досліджуючи, як ці дві системи взаємодіють в обох типах суспільств і як впровадження сучасних політико-владних підходів змінює традиційні політичні системи [11].

Через антропологічну призму політичні системи постають не статичними сутностями, а досить складними політико-інституційними та соціокультурними структурами, що розвиваються. Вони відображають політичні вірування, цінності та практики взаємодії громадян, що входять до них. Одним із перспективних дослідних напрямків сучасної політичної антропології є розуміння політико-комунікаційних та політико-організаційних основ держави. Вони забезпечують сталий рівень легітимності, у них розподіляється влада, яка пов'язує маси та еліти в новітніх умовах діджиталізації.

Висновки. Таким чином, політико-антропологічний дискурс складається з понятєво-категорійної структури, яка охоплює емпіричні засади додержавних політико-владних практик в сучасному суспільстві. Апеляція та референційність в сучасних політико-антропологічних дослідженнях до значення процесів державотворення в термінах політичного ритуалу, владного політичного символізму, політико-культурного

детермінізму тощо, покликані з'ясувати вектор розвитку державності в рамках якісних методологічних міркувань.

На відміну від домінантної парадигми політичної системи та структурно-функційної логіки, політична антропологія намагається з'ясувати потреби людини як громадянина держави. Процеси державотворення за умови врахування принципу людиноцентризму набувають особливого виміру ціннісної оцінки. Як наслідок, змінюються стратегії пояснення та причинно- наслідкові зв'язки в рамках владно-організаційного управлінського планування. Політико-антропологічний дискурс доречно «демістифікує» модернізаційний пафос сучасної державності. Він також до певної міри зводить політико-владні практики до низки антропологічних рефлексій. Однак внаслідок цього політична поведінка громадян та влади в рамках процесів державотворення набувають рис аспекту антропного сприйняття політики. Означене вимагає подальшого з'ясування у вигляді встановлення антропологічних основ політичної ментальності та національного характеру.

Список використаної літератури

1. Мельник В. Три етапи становлення політичної антропології. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 23. С. 190–195.
2. Черняхівська В., Тихоненко О. Методи дослідження гендерної політики в системі державного управління в межах антропоцентричної парадигми наукового пізнання. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2021. Вип. 1. С. 80–87.
3. African Political Systems. Edited By M. Fortes, E. E. Evans-Pritchard Copyright Routledge. 2016. 328.
4. Greenhouse C. J. Political Anthropology URL: https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea1987
5. Isenberg N. White Trash: The 400 Year Untold History of Class in America. New York: Viking, 2016. 456.
6. Johnson Ch. The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic. New York: Metropolitan Books, 2004. 268.
7. Khare R. The Untouchable as Himself: Identity and Pragmatism among the Lucknow Chamars. New York: Cambridge University Press, 1984.
8. Koch K.-F., Altorki S., Arno A., Hickson L. Ritual Reconciliation and the Obviation of Grievances: A Comparative Study in the Ethnography of Law. Ethnology. 16. 1977. 269–284.
9. Lancaster W. The Rwala Bedouin Today. Prospect Heights, IL: Waveland Press, 1997. 248.
10. Shore C., Durão S. From a political anthropology to an anthropology of policy: interview with Cris Shore. URL:https://doi.org/10.4000/etnografica.220
11. Vineeta K. Political Anthropology. URL: https://www.anthromania.com/2023/08/11/political-anthropology/

POLITICAL BASIS OF THE STATE IN THE CONTEMPORARY POLITICAL AND ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE

Oleksii Tretiak
National Aviation University,
Department of Sociology and Political Sciences
ave. Lyubomyra Huzara, 1, 03058, Kyiv, Ukraine

Serhiy Kondratyuk
National Aviation University,
Department of Sociology and Political Sciences
ave. Lyubomyra Huzara, 1, 03058, Kyiv, Ukraine

The article examines the perspective of clarifying the guidelines and conditions of political behavior that are formed within the archetypal coding of political reality. It is argued that in the conditions of the development of national statehood and the challenges of wartime, a special anthropological concept of political authenticity is relevant for modern Ukraine. It is emphasized that the anthropic meaning of national statehood under modern conditions acquires universal European and global meanings. Attention is drawn to the importance of political anthropology as a factor in the formation of a unique understanding of the functioning of the state, which is largely determined by ethnographic research priorities. It is noted that from a political and anthropological point of view, the state appears larger than a legal or administrative unit. The article substantiates that political symbols and rituals are of crucial importance for ensuring the legitimacy of the state. According to the logic of the article, the regional socio-cultural specificity is also important, which reveals the anthropological dimensions of acceptable social behavior. In many traditional societies, community decision-making practices have been found to reinforce the idea that governance is a collective responsibility, thus legitimizing local leadership structures. It is revealed that contemporary political anthropologists study power structures to understand how they shape specific relationships between the state and its citizens. The importance of appeal and referentiality in modern political and anthropological studies to the processes of state formation in terms of political ritual, powerful political symbolism, and political and cultural determinism is revealed. The conclusions are presented, according to which the political and anthropological discourse to a certain extent "demystifies" the modernizing pathos of modern statehood. He reduces political and power practices to a series of anthropic reflections.

Key words: political anthropology, political foundations of the state, political ritual, political symbolism, political archetype.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 325–331
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 325–331

УДК 32.019.5 (316.77)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.35

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В КРАЇНАХ ЄС

Іван Фомін
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціальних і поведінкових наук,
кафедра політології, соціології і культурології,
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна

У статті розглядається вплив російської пропаганди та дезінформації на єдність країн Європейського Союзу (ЄС) щодо їх підтримки України у боротьбі з Росією, від початку нового етапу російсько-української війни у лютому 2022 року, коли країна-агресор перейшла до повномасштабної війни. Автор аналізує дезінформаційні кампанії Кремля, спрямовані на підрив європейської єдності та поширення проросійських наративів у медіапросторі країн Європи. На основі праць класиків досліджень пропаганди, таких як Г. Лассвелл та сучасних аналітичних центрів, у статті підкреслюється важливість наукового аналізу сучасних інформаційних воєн у XXI столітті, особливо в умовах потенційного зростання кількості гібридних війн.

Російська пропаганда використовує демократичні принципи свободи слова для поширення викривлених фактів та фейкових новин, що впливає на громадську думку європейців і створює перепони для одностайної підтримки України в ЄС. Автор наводить приклади конкретних наративів, які поширює Кремль, зокрема щодо нібито відповідальності НАТО за початок війни, заперечення ролі Росії як агресора, а також тезу про те, що підтримка України не відповідає національним інтересам країн ЄС. Стаття також розкриває, як проросійські сили в ЄС використовують внутрішні соціально-економічні проблеми для мобілізації протестних настроїв, що вигідно Кремлю. Зокрема, зазначено, що стратегічні інформаційні атаки Росії спрямовані на підрив довіри до європейських урядів і політиків, з метою послаблення їхньої підтримки України.

Автор статті рекомендує активізувати європейську співпрацю для протидії російській пропаганді, зокрема через обмін інформацією та кращу координацію між державами та медіа. Крім того, у висновках автор пропонує посилювати незалежні ЗМІ та розширювати доступ до правдивої інформації, особливо в країнах, що піддаються впливу російських інформаційних операцій.

Ключові слова: війна Росії проти України, інформаційна війна, пропаганда, дезінформація, російські наративи, громадська думка в країнах ЄС, ризики та загроза демократії, контрнаративи та інформаційна безпека.

Постановка проблеми. Від початку повномасштабного вторгнення країни-агресора в лютому 2022 на територію суверенної української держави Європейський Союз підтверджує свій статус надійного демократичного партнера України, надаючи всебічну підтримку українському народові у вигляді військової, фінансової та гуманітарної допомоги. Проте на згуртованість і одностайність серед країн-членів ЄС щодо обсягів та форм підтримки України, а також запровадження санкційної політики проти Росії суттєво впливає російська пропаганда. «Президент РФ Путін та його пропагандисти не приховують, що ведуть інформаційну війну проти Заходу. Вони вміло використовують демократичні принципи свободи медіа та слова, ЗМІ та соціальні мережі, щоб інфільтрувати свої наративи та фейки в європейський інформаційний простір» [7]. За допомогою потужної пропаганди та маніпуляцій в європейському медіа просторі кремлівський режим активно намагається

© Фомін І., 2024

поглибити розбіжності та підірвати єдність ЄС, з метою вплинути на політичний ландшафт і процеси ухвалення рішень у країнах Європи щодо підтримки України у її боротьбі проти агресора.

Посилаючись на тезу класика у сфері досліджень пропаганди та її впливу на суспільство Г. Лассвелла: «Вовк пропаганди ховається в овечій шкурі розуму за допомогою властивих йому пасток» [12, p. 221], важливо підкреслити, що успіхи пропагандиської машини Кремля в інформаційному полі європейських країн можуть мати руйнівні наслідки не лише для України, а і загалом для стабільності й демократії в Європі. Саме тому наукове осмислення сучасної пропаганди та її ролі у формуванні громадської думки в умовах гібридних війни XXI століття безсумнівно належить до пріоритетних напрямів дослідження сучасної політологічної науки.

Актуальність дослідження. Теоретичні основи аналізу інформаційно-комунікаційного простору політики та ролі пропаганди у формуванні громадської думки були закладені на основі фундаментальних досліджень таких науковців, як Е. Бернейс, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Е. Герман, Ф. Гоффман, Дж. Грюніг, Ж. Еллюль, Р. Еман, Е. Кац, Дж. Кін, С. Коен, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, В. Ліппман, М. Маклюен, Р. Мертон, Дж. Найт, Е. Нойман, М. Прайс, Е. Тоффлера, О. Фрідман, Р. Харріс, Н. Хомський, Г. Шпіро та ін.

Серед вітчизняних науковців, які зробили значний внесок у дослідження проблематики інформаційних війн та їх інструментів, таких як пропаганда, дезінформація, фейкові новики, боти тощо, слід відзначити праці Н. Авер'янової, А. Баровської, О. Висоцького, Т. Воропаєвої, Ю. Горбаня, О. Дарморіз, Ж. Денисюк, Д. Дубова, Б. Іваницької, Н. Карпюк, У. Коруц, О. Куцької, А. Лукашенко, С. Люлька, Я. Малика, М. Назар, Д. Мещерякова, Д. Павлова, Б. Прокопенка, О. Саган, М. Туранського, О. Фролової та ін.

Методи дослідження. Для оцінки впливу російської пропаганди на формування громадської думки в країнах ЄС, а також для визначення ризиків демократії та стабільності в європейському просторі застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, серед яких: теоретичний аналіз, системний аналіз, структурно-функціональний аналіз, порівняльний аналіз та метод кейс-стаді. Для аналізу та систематизації даних щодо впливу дезінформації та пропаганди в контексті гібридної війни РФ проти України та інформаційних атак на країни ЄС було використано матеріали з офіційних джерел міжнародних аналітичних центрів, зокрема Інституту стратегічного діалогу (Institute for Strategic Dialogue, ISD), Центру європейський політичних досліджень (Center for European Policy Analysis, CEPA) та ін. Методологічною основою дослідження також стали дані провідних європейських видань, таких як BBC, Deutsche Welle, La Monde, Reuters та ін., та численні публікації вітчизняних і зарубіжних науковців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стратегія режиму Путіна, спрямована на утримання країн колишнього радянського табору в орбіті кремлівської влади, з часом трансформувалася в одержимість імперською ідеєю відновлення СРСР 2.0 під наративом «єдності слов'янських народів». Зокрема у 2005 році Адміністрацією президента Росії було створено спеціальне управління міжрегіональних і культурних зв'язків із зарубіжжям, яке було покликане відновити вплив на пострадянському просторі та запобігти кольоровим революціям [8].

Вихід Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії, Естонії, Литви, Латвії, а згодом і Грузії, Молдови та України на проєвропейський шлях розвитку був сприйнятий Путіним та кремлівською елітою як серйозна геополітична загроза. У відповідь на це російський режим в особі Путіна розпочав низку військових компаній, спрямованих на підкорення держав, незалежність яких була визнана міжнародною спільнотою на ще початку 1990-х років

(Чечня, Грузія, Україна та ін.) [2]. Паралельно з цими агресивними діями Росія почала інформаційну компанію в Європі, спрямовану на висвітлення військово-політичних подій у викривленому світлі проросійської позиції. Інформаційний тиск через пропаганду та дезінформацію, кібератаки та втручання у вибори поступово стали основними інструментами кремлівської геополітики проти європейської єдності у підтримці молодих демократій в їх боротьбі за суверенітет [9; 10].

У дослідженні Х.А. Конлі наголошується, що з середини 1990-х років Росія систематично інвестує значні фінанси в просування ключових історичних, релігійних та ідеологічних наративів концепції «Русского мира». Ця діяльність включає розгалужену мережу політичних, бізнесових, наукових, культурно-мистецьких, релігійних та інших зв'язків з європейською громадськістю, ставлячи за мету вплинути на політичні переконання пересічних європейців та змінити їх електоральну поведінку на користь інтересів російської політики [8]. Схожі твердження, щодо використання Кремлем пропаганди та дезінформації, наводить група вітчизняних дослідників під головуванням Д. Дубова: «пропаганда та дезінформація ще з радянських часів є поширеним методом «активних заходів», використовується для масштабних кампаній у багатьох державах, підтримуючи меседжі Москви на всіх рівнях та забезпечуючи інформаційний супровід російських воєнних кампаній спочатку проти Грузії, а зараз і проти України. Мета цих кампаній – сформувати потрібну для Росії громадську думку, вплинути на політичний порядок денний, створити нові (а частіше – загострити наявні) протиріччя у суспільствах, сприяти приходу до влади проросійських політичних сил» [6].

Дешеві російські енергоносії та численні колаборації з російським бізнесом сприяли формуванню потужного проросійського лобі в європейських країнах. Лідери політичних партій, журналісти, науковці, представники церкви та інші «лідери думок», разом з багатомільйонною російською діаспорою, активно просували й зміцнювали проросійські настрої в Європі [13]. З 24 лютого 2022 року відверта проросійська риторика в країнах ЄС стала проблематичною, проте вона нікуди не зникла, а набула завуальованих форм. Режим Путіна, намагаючись реалізувати свої стратегічні плани щодо підкорення України та заявляючи про лідерські позиції Росії на міжнародній арені, робить ставку на тактичні дії, які включають численні інформаційні атак. Ці атаки спрямовані на просування проросійських інтересів та дестабілізацію ситуації в європейських країнах. Метою цього, згідно з задумом російської влади, є послаблення або повне припинення підтримки України з боку демократичних партнерів Європи. Саме тому принципово важливим є моніторинг європейського медіапростору задля виявлення типових проявів російської дезінформаційної кампанії проти України та пошуку інструментів протидії цьому деструктивному інформаційному впливу.

Розглянемо найбільш поширені прояви російської пропаганди та дезінформації в європейському інформаційному просторі, які Кремль активно використовує з 2022 року для впливу на громадську думку європейців.

«Війна Росії проти України це результат відповіді на провокації з боку НАТО». Паралельно з конвенційною війною на території України, Росія у 2022 році розпочала масштабну дезінформаційну кампанію в Європі, спрямовану на виправдання війни проти України та прагнення звинуватити країни-члени Північноатлантичного Альянсу у провокаційних діях, які нібито призвели до «симетричної відповіді» Кремля [10].

Як наголосив керівник відділу стратегічних комунікацій дипломатичної служби ЄС, Європейської служби зовнішніх дій Л. Гюльнер, у багатьох російських наративах причина і наслідок навмисно перевернуті. «Мова завжди полягає в тому, щоб показати, наскільки

Росія насправді загрожує, перебуває в облозі, їй загрожує Україна, і тому вона повинна захищатися, роблячи війну не більш ніж стримуванням» [5]. Прикладом ефективності російської дезінформації та пропаганди є результати дослідження Центру моніторингу, аналізу та стратегії в Німеччині, які продемонстрували, що 40% німців частково або повністю погоджуються з твердженням, що війна Росії проти України була необхідною відповіддю на провокації НАТО [5].

Насправді ж «розширення кордонів НАТО», про яке неодноразово заявляв В. Путін, було відповіддю Альянсу на анексію Криму та частини Донецької і Луганської областей України у 2014 році, та було спрямоване на зміцнення обороноздатності та підвищення матеріально-технічної підготовки східноєвропейських держав-членів НАТО [11; 13; 14].

«Росія не агресор, а учасник війни в Україні». Основною метою російської пропаганди є закріплення в європейському медійному просторі усталеного наративу «війни в Україні», який передбачає навмисне зміщення акценту з Росії як країни-агресора на нібито «внутрішній громадянський конфлікт» в Україні. А. Городицький в інтерв'ю Радіо Свобода зазначив: «Вираз про «війну в Україні» став уже настільки усталеним, що журналісти навіть поважних західних медіа використовують його без необхідного важливого контексту вже несвідомо. Але те, що саме Росія є не лише стороною у війні, але і є агресором, може бути очевидним для журналістів або людей, занурених у суспільне життя» [7].

Це сприяє формуванню серед європейців хибної думки про внутрішні причини війни, зокрема мовні, релігійні, ідеологічні тощо. Російська пропаганда активно використовує дезінформацію, маніпуляції, фейкові новини та інші інформаційні стратегії для створення у європейської аудиторії викривленого уявлення про причини та цілі війни в України [4], а також для дискредитації підтримки, яку країни ЄС надають Україні. Застосовуючи ці пропагандистські інструменти, російська влада намагається вплинути на суспільно-політичні настрої європейської громадськості, щоб трансформувати їх у конкретні політичні рішення європейських лідерів щодо зменшення або припинення підтримки України у її боротьбі проти агресора.

«Пріоритет українського питання над національними інтересами громадян ЄС». Наступним проявом впливу Росії на свідомість та настрої європейців є активне поширення проросійськими інформаційними агентами тези про провину українців у соціально-економічних проблемах в країнах Європи. Наголошуючи на зростанні цін і податків, конкуренції за робочі місця, значних витратах на державні соціальні програми для українських біженців та загалом генеруванні ідеї, що українське питання є пріоритетним для європейських урядовців аніж національні інтереси, Росія не лише вдається до спроби відвернути увагу від війни в Україні, а й реалізувати частину більш загрозливої кремлівської стратегії, що полягає у дестабілізації ситуації за рахунок створення «вікна можливостей» для ультраправих сил у ЄС, часто пов'язаних із російським фінансуванням.

Яскравим прикладом є блокування у 2023-2024 рр. польського та литовського кордонів місцевими фермерами та перевізниками. Очевидно, що головним бенефіціаром цих протестів була Росія, оскільки такі дії не лише створювали осередки суспільно-політичної напруги між громадянами ЄС та українцями, як між основними партнерами у демократичному союзі проти країни-агресора, а й безпосередньо впливали на перебіг бойових дій у російсько-української війни, що не було на користь ЗСУ. Традиційно учасниками подібних протестних акцій є націоналістичні та праворадикальні політичні сили, які прагнуть конвертувати невдоволення місцевого населення в політичні дивіденди у вигляді перемоги на виборах.

Загалом європейські чиновники констатують «Ми бачимо зростання кількості та якості прокремлівських кампаній» [5] та відзначають різке збільшення масштабів подібної діяльності після 24 лютого 2022 року та окремий сплеск напередодні виборів до Європейського парламенту, які відбудуться в червні. У тому, що стосується дезінформації навколо виборів, «Росія залишається найпомітнішим гравцем», кажуть у Євросоюзі. Йдеться про цілеспрямовану скоординовану кампанію із залученням різних соціальних мереж, сайтів, що взаємодіють один з одним, використання подібних сайтів як джерел та інших видів діяльності [5].

К. Бенюк досліджуючи «кремлівський слід» в політичних процесах ЄС наголошує на тому, що навіть «у резолюції Європарламенту пишуть, що Росія встановила контакти з партіями, діячами та рухами, щоб спиратися на активних в інститутах Союзу, щоб легітимізувати позиції Росії, підтримати рухи за незалежність та уряди-проксі й наполягати на послабленні санкцій і пом'якшити наслідки міжнародної ізоляції» [1] та що «депутати від певних політичних груп, а також деякі незалежні депутати поширюють у парламенті відверту прокремлівську пропаганду» Тобто Європарламент напряму пов'язує розбудову Росією такої агентурної мережі, мережі політичного впливу, та поширення російської пропаганди. «Приголомшені вірогідними повідомленнями, які проливають світло на спроби Росії розпалювати розбіжності між європейськими громадянами шляхом вербування членів Європарламенту як агентів впливу, а також її зусиллями з системного створення системи залежностей через європейські політичні партії, які потім діють як підсилювачі кремлівської пропаганди та служать її інтересам» [1].

Логіка кремлівської інформаційної атаки спрямована на зростання популярності правих сил в Європі є цілком очевидною і як справедливо зазначають західні оглядачі «все це додає невизначеності щодо майбутнього політичного напрямку Європи» [11; 14]. Прихід до влади політичних партій «Альтернатива для Німеччини» (Німеччина), «Національне об'єднання» (Франція), «Фідес» (Угорщина), «Курс – соціальна демократія» (Словаччина) та ін. прогнозовано означатиме дрейф у бік проросійської політики.

«Маленька Україна не може виграти у війні з великою Росією». Російська пропаганда активно поширює тезу про безперспективність підтримки України в її боротьбі з агресором, оскільки переваги РФ у фінансах, озброєнні та людських ресурсів нібито не дають шансів Україні на перемогу [3; 4]. Паралельно з цим просувається ідея про те, що не варто провокувати Путіна на ескалацію, зокрема ядерну. Згідно з цією логікою, нібито доцільно «пожертвувати Україною» заради досягнення умовних домовленостей, що можуть задовільнити імперські амбіції російського диктора Путіна і таким чином запобігти розширенню географії війни на територію ЄС.

Однак, якщо навіть залишити осторонь моральну складову таких тверджень, історичні аналогії чітко показують, що подібна слабкість європейських лідерів може мати набагато масштабніші наслідки, прикладами є Перша та Друга світові війни [2].

Висновки. Запровадження санкцій проти медіаресурсів, що поширюють російську пропаганду, справді викликає потужну реакцію Кремля у вигляді звинувачень у цензурі та порушенні свободи слова. Однак, такі заяви самі по собі є підтвердженням ефективності санкційної політики ЄС, оскільки вони завдають шкоди можливостям російських пропагандистів впливати на європейську аудиторію. Важливим елементом у цьому контексті є подальше зміцнення цих зусиль, які можуть бути підсилені наступними заходами:

Посилення моніторингу медіа. Регулярний аналіз медіапростору на предмет поширення дезінформації дозволить швидше виявляти та нейтралізувати пропагандистські кампанії.

Розвиток та зміцнення медіа грамотності. Підвищення рівня обізнаності населення щодо маніпуляцій у медіапросторі допоможе протистояти пропаганді на індивідуальному рівні.

Модернізація законодавства у сфері прозорості медіа. Удосконалення законів щодо джерел фінансування медіаресурсів та розміщення серверів дозволить відслідковувати та контролювати канали, через які фінансуються і поширюються проросійські наративи.

Підтримка незалежної журналістики. Європейський Союз має продовжувати підтримувати незалежні медіа, які можуть протистояти дезінформації та створювати об'єктивний інформаційний простір.

Скоординовані дії ЄС. Тісна співпраця між країнами ЄС у сфері протидії дезінформації та пропаганді, включаючи обмін інформацією про кіберзагрози та інформаційні атаки, підвищить ефективність реагування на подібні виклики.

Підвищення відповідальності соціальних мереж. Вимога від соцмереж швидше і ефективніше реагувати на поширення дезінформації та блокування підозрілих акаунтів забезпечить швидку нейтралізацію пропагандистських кампаній.

Розробка та поширення контрнаративів. Створення та активне просування контрнаративів, що базуються на фактах і європейських цінностях, дозволить ефективніше нейтралізувати російську пропаганду .

Ці заходи дозволять ЄС не лише реагувати на інформаційні атаки Кремля, але й формувати стійке інформаційне середовище, що підтримує демократичні цінності та захищає суспільства від впливу ворожих пропагандистських наративів.

Список використаної літератури

1. Бенюк К. Європейські руки Путіна: як Росія впливає на громадську думку в ЄС. Еспресо, 26 червня 2024. URL: https://espreso.tv/poyasnuemo-evropeyski-ruki-putina-yak-rosiya-vplivae-na-kraini-es
2. Ван Харпер М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Незасвоєнні уроки минулого. Харків: Vivat, 2015. 304 с.
3. Війна слів і сенсів: Центрально-Східна Європа у боротьбі з російськими наративами (підсумковий аналітичний звіт). Детектор медіа, 30 квітня 2024. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/226165/2024-04-30-viyna-sliv-i-sensiv-tsentralno-skhidna-ievropa-u-borotbi-z-rosiyskymy-naratyvamy-pidsumkovyy-analitychnyy-zvit/
4. Ключковська Я. Чи виграла Україна війну наративів? Детектор медіа, 19 квітня 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/198464/2022-04-19-chy-vygrala-ukraina-viynu-naratyviv/
5. Польська К. Дослідження: Росія — головний поширювач дезінформації в ЄС. Deutsche Welle, 15 травня 2024. URL: https://www.dw.com/uk/doslidzenna-rosia-golovnij-posiruvac-dezinformacii-v-es/a-69091173
6. Фейки, пропаганда, дезінформація та виборчий процес: як нам захистити демократичні практики? / за заг. ред. Дубова Д.В. Київ: ТОВ «Видавництво Сталь», 2019. 254 с. URL: https://spa.ukma.edu.ua/old/wp-content/uploads/2019/11/Fake_News_And_Elections_Report.pdf
7. Шевченко С. Міни інформаційної війни: як російська пропаганда пробиває собі шлях до чеських медіа? Радіо Свобода, 29 серпня 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/information-war-russia-propaganda-disinformation/33098545.html
8. Conley H. A. Putin's Invasion of Ukraine and the Propaganda that Threatens Europe. Center for Strategic and International Studies (CSIS), 2015. URL: https://www.jstor.org/stable/resrep37462

9. Containing Russia, Securing Europe. CEPA, 31 січня 2024. URL: https://cepa.org/comprehensive-reports/containing-russia-securing-europe/
10. Karpchuk N. The Russian Federation Propaganda Narrative. Toruńskie Studia Międzynarodowe, 2021, 14. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=985434
11. Klug T., Baig R. Fact check: Russia's disinformation campaign targets NATO. Deutsche Welle, 13 лютого 2023. URL: https://www.dw.com/en/fact-check-russias-disinformation-campaign-targets-nato/a-64675398
12. Lasswell H. D. Propaganda technique in the world war / Harold D. Lasswell. London: K. Paul, Trench, Trubner & co., ltd., New York: A. A. Knopf, 1927. 233 p.
13. Nabozhniak O., Tsekhanovska O., Castagna A., Khutkyy D., Melenchuk A. Revealing Russian influence in Europe: Insights from Germany, France, Italy and Ukraine. Kyiv: Institute of Innovative Governance, 2023. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2024-01/revealing-russian-propaganda-3%5B71%5D.pdf
14. Strupczewski J., Kar-Gupta S., Melander I. Far-right advances in EU election, France calls snap national vote. Reuters, 10 червня 2024. URL: https://www.reuters.com/world/europe/european-parliament-poised-rightward-shift-after-final-voting-2024-06-09/

INFLUENCE OF RUSSIAN PROPAGANDA AND DISINFORMATION ON THE FORMATION OF PUBLIC OPINION IN EU COUNTRIES

Ivan Fomin
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Behavioral Sciences,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies,
Alchevskyh st., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine

The article examines the impact of Russian propaganda and disinformation on the unity of the countries of the European Union (EU) regarding their support for Ukraine in the fight against Russia, from the beginning of a new stage of the Russian-Ukrainian war in February 2022, when the aggressor country moved to a full-scale war. The author analyzes the Kremlin's disinformation campaigns aimed at undermining European unity and spreading pro-Russian narratives in the media space of European countries. Based on the works of classics of propaganda research, such as G. Lasswell and modern think tanks, the article emphasizes the importance of scientific analysis of modern information wars in the 21st century, especially in the face of a potential increase in the number of hybrid wars.

Russian propaganda uses democratic principles of freedom of speech to spread distorted facts and fake news, which affects the public opinion of Europeans and creates obstacles to the unanimous support of Ukraine in the EU. The author gives examples of specific narratives disseminated by the Kremlin, in particular regarding the alleged responsibility of NATO for the outbreak of war, the denial of Russia's role as an aggressor, as well as the thesis that supporting Ukraine does not meet the national interests of the EU countries. The article also reveals how pro-Russian forces in the EU use internal socio-economic problems to mobilize protest sentiment, which is beneficial to the Kremlin. In particular, it is noted that Russia's strategic information attacks are aimed at undermining confidence in European governments and politicians, in order to weaken their support for Ukraine.

The author recommends intensifying European cooperation to counter Russian propaganda, in particular through the exchange of information and better coordination between states and the media. In addition, the author proposes to strengthen independent media and expand access to truthful information, especially in countries exposed to Russian information operations.

Key words: Russia's war against Ukraine, information warfare, propaganda, disinformation, Russian narratives, public opinion in EU countries, risks and threats to democracy, counter-narratives and information security.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 56, с. 332–339
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 56, p. 332–339

УДК 141.7:316.42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.36

ПОТЕНЦІАЛ АМІТОЛОГІЇ У ГУМАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Тетяна Кадлубович
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
Інститут права та суспільних відносин, кафедра міжнародних відносин
та політичного консалтингу,
вул. Львівська, 23, 03115, м. Київ, Україна

Дарина Черняк
Київський національний університет технологій та дизайну,
кафедра сценічного мистецтва і культури,
вул. Мала Шияновська (Немировича-Данченка), 2, 01011, м. Київ, Україна

У статті розглядається потенціал амітології як практичної сфери застосування соціогуманітарного знання для гармонізації та гуманізації суспільних відносин, оцінюється її потенціал та значення для сучасного українського суспільства. Зазначено, що амітологія може відіграти ключову роль у гармонізації суспільних відносин повоєнної України, оскільки ця наука зосереджує свою увагу на глибинних потягах та потребах людини. І хоча амітологія є галуззю соціологічного знання, її вплив на політичне життя країни є очевидним, оскільки саме у сучасних умовах вивчення позитивних девіацій, таких як альтруїзм, любов, самопожертва, можуть стати тією рушійною силою, яка об'єднає суспільство, зробить його міцним перед викликами російської агресії. Амітологія та її теоретичні засади сформовано видатним соціологом Питиримом Сорокіним, який вважав її тією продуктивною силою, яка здатна позитивно трансформувати суспільство, а, отже, і його політичну систему, вливати на вироблення ефективної політики взагалі та соціальної, зокрема. У своїх дослідженнях науковець доводить, що ні державні інститути, ні економічне благополуччя, ні освіта, ні прогрес не зможуть запобігти соціальним катастрофам та кризам без активізації творчої енергії альтруїзму. Вчення амітологія не є далеким для української спільноти, оскільки витоки національної ментальності та ідентичності українського народу базуються на кордоцентризмі, українській філософії серця. Практичне втілення принципів амітології у життя українського соціуму можна розглядати в контексті формування та функціонування громадянського суспільства, коли організовані групи людей здійснюють певні «услужні» акти, спрямовані на реалізацію демократичних принципів, встановлення миру та добробуту. Такими «актами» є волонтерська діяльність. Потенціал амітології вбачається також у виваженій демократичній соціальній політиці та її реалізації.

Ключові слова: амітологія, альтруїзм, соціальна політика, волонтерство, соціальна солідарність, партнерство.

Питання соціальної динаміки, спрямованості та траєкторії суспільних змін завжди були актуальною проблемою філософських та соціогуманітарних наукових досліджень. Одним із типів соціальної динаміки є спіралевидний, коли на новому якісному рівні відбувається щось, що вже було у минулому, тобто здійснюється на більш високому рівні розвитку. Як не згадати цей тип соціальної динаміки, коли читаєш роздуми Питирима Сорокіна про війну. Він пише: «… те, що здавалось неможливим, тепер стало фактом… Ми опинились в епіцентрі величезної пожежі… Червона людська кров широким безмежним потоком тече по землі… На землі зникли мир, безпека та впевненість» [16, с. 428]. Актуальною залишається й робота П.Сорокіна «Криза нашого часу» [16], оскільки під

© Кадлубович Т., Черняк Д., 2024

кризою, на момент написання книги, розумілась Друга світова війна. За таких умов індивіди об'єднуються в єдине колективне «ми», в якому радість та горе однієї людини поділяються усіма. В такій групі індивід – «… життєво важлива частина творчої спільноти» [20, с. 58]. Кризою нашого часу також є війна, тому з новою силою постають питання про людяність, гуманізм, солідарність та альтруїзм як принципи співіснування та забезпечення інтеграції суспільства в умовах, коли людство відчуває загрозу знищення цивілізації. Нової актуальності набувають дослідження позитивних девіацій, таких як альтруїзм, любов, самопожертва.

Вивчення альтруїзму, моралі та соціальної солідарності були предметом дослідження як класиків соціологічної думки так і сучасних авторів. Зокрема, варто зазначити роботи Р. Ауді, Р. Дарендорфа, А. Маслоу, Е. Фромма, спрямовані на вивчення альтруїзму в різних його проявах та сферах суспільного життя. Особливо активно альтруїзм як соціальне явище почали вивчати на початку XXI ст., про що свідчать роботи В. Джеффріса, Дж. Левіна та В. Каплана, Т. Лоуренса, Е. Мангоне, В. Мерло, С. Олінера, У. Сміта, Е. Тіракяна та інших дослідників. У цих роботах аналіз альтруїзму ґрунтується на працях П. Сорокіна. Значна увага приділяється розумінню науковцем поняття «альтруїзм» та сформованому ним науковому підходу, що отримав назву «амітологія».

Амітологія як нова галузь соціологічного знання, на переконання П. Сорокіна, повинна стати безпосередньою продуктивною силою, здатною перетворити світ та позитивно трансформувати суспільство. Науковець писав, що майбутнє суспільство повинне бути кращим, відповідати більш високим стандартам, не зазнавати актів агресії, складатися із гармонійних освічених, самоактуалізованих людей, а це можливо лише тоді коли члени суспільства «мають хоча б мінімум любові, симпатії та співчуття, які забезпечують взаємодопомогу, співробітництво та справедливе ставлення» [20, с. 57]. Саме за таких умов суспільство стане мирним, гармонійним та творчим. Забезпечити таку трансформацію, або хоча б створити передумови до втілення ідеалу у життя, повинна саме амітологія.

Метою статті є прагнення привернути увагу дослідників до амітології як практичної сфери застосування соціогуманітарного знання для гармонізації та гуманізації суспільних відносин, оцінити її потенціал та значення для сучасного українського суспільства.

Амітологія є нереалізованою «мрією» Питирима Сорокіна, яку автор визначає як прикладну науку «…з культивування дружби, безкорисливої любові та взаємодопомоги у міжособистісних та міжгрупових відносинах» [21, с. 277]. Він стверджував, що така наука в XX ст. повинна стати первинною потребою людства на шляху до «творчого майбутнього homo sapiens» [21, с. 277]. Амітологія повинна зосередити свої зусилля на аналізі взаємовідносин особистості та середовища, визначити риси альтруїстичної особистості, методи розвитку любові як сили соціальної взаємодії, вивчити вплив «значимих інших» на соціальні стосунки, а також встановити характеристики соціального середовища, які сприяють альтруїстичній поведінці.

З середини XX ст. в США з'являються твори П. Сорокіна, присвячені проблемам альтруїзму та любові: «Шляхи та могутність любові» [19], «Реконструкція людства» [20] та інші. За ініціативою вченого було створено Гарвардський дослідницький центр креативного альтруїзму, який був покликаний зробити людство більш альтруїстичним. Центр розробляв стратегії розвитку співчуття, любові, симпатії, співучасті, концепції етики благодійності, турботи та теорії справедливості. Програма розвитку амітології як науки була розроблена Центром у семи книгах та статтях. Вперше соціологія досліджувала позитивні девіації, на відміну від традиційних досліджень негативних відхилень. Однак, амітологію піддавали критиці за ідеалістичність, схематичність та наївність.

Попри критику та проблеми практичного впровадження теоретико-методологічних засад амітології, питання альтруїзму залишається актуальним протягом тривалого часу, а інтерес до цієї тематики не зникає з наукового «порядку денного». Так, альтруїзм досліджується в рамках мотиваційної теорії Абрахама Маслоу, наприклад, у роботах «Мотивація та особистість» [15], «У напрямку до психології буття» [13], «Нові рубежі людської природи» [14] та ін. Роберт Ауді у книзі «Архітектура розуму: структура та сутність раціональності» розглядає альтруїстичні бажання як такі, що здатні підтримувати основні моральні принципи тієї спільноти, у якій людина існує [10]. Філософським осмисленням феномену альтруїзму займались Е.Фромм, В.Франкл, Ж.-П.Сартр, розглядаючи його як вихід людини за межі власного «Я», як феномен самотрансценденції, зумовлений прагненням людини до саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації. Альтруїзм визначають як мотив, як характеристику особистості, як спосіб мислення, як особливий вид поведінки.

Якщо ж переосмислити значення амітології для сьогодення, виходячи з розуміння соціології П.Сорокіним, як науки, що генералізує знання та уявлення про суспільство, соціум та поєднує в собі знання з економіки, політології, психології, історії, то амітологія має право на існування. Під час кризи, за словами П.Сорокіна, відбувається моральна поляризація суспільства – виявляються найбільш ниці та найбільш високі якості людського духу. До такого висновку П.Сорокін дійшов, розкриваючи «дійсні закономірності соціального життя» [16, с. 47], що, за словами науковця, є низкою актів людської взаємодії, а «кожен процес значимої людської взаємодії складається з трьох компонентів» [16, с. 193]: людей, які мислять, діють та реагують, і є суб'єктами взаємодії; значень, цінностей та норм, «завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх та обмінюючись ними» [16, с. 193]; відкритих дій, «за допомогою яких об'єктивуються та соціалізуються нематеріальні значення, цінності та норми» [16, с. 193].

Відриті дії реалізуються людиною в «актах поведінки», серед яких П.Сорокін виокремлює «услужні акти», характерними ознаками яких є їх несуперечність з переживаннями «обов'язку», «надлишок доброчесності» та добровільність таких актів [16, с. 78–79]. Крім того, такі «услужні акти» завжди розглядаються іншими як морально-позитивні [16, с. 78].

Отже, амітологію слід розуміти як науку, предметом якої виступає один із різновидів «значимої людської взаємодії», «услужний акт», який можна назвати «альтруїзмом», що породжується кризою суспільного життя. Вчений наполягав на тому, щоб феномен альтруїзму був предметом вивчення соціології поряд із іншими соціальними явищами. Причому, альтруїзм повинен розглядатися не у психологічному або ціннісному сенсі, не в сенсі мотиваційному, а саме як акт людської взаємодії, «услужний» акт, який відповідає вищому «наднормативному ступеню справедливості» [16, с. 79]. Те, чи є певна дія солідарною або альтруїстичною «визначається не стільки природою відкритих дій та реакціями, скільки їх внутрішніми значеннями» [16, с. 201].

Серед проблем, які повинна підіймати амітологія, є проблема виділення «услужного акту», що залежить від історичного часу, моральних цінностей певного суспільства, різновиду культури, культурної ментальності; проблема ознак або характеристик альтруїстичної дії; проблема суб'єкта. Причому, зважаючи на суб'єкт-суб'єктних підхід до розуміння взаємодії, наприклад, у концепціях Дж. Міда, Ч. Кулі або Е. Берна, кожного учасника «услужного акту» слід вважати суб'єктом, поважаючи при цьому його цінності, норми, почуття та переживання. Суб'єктами такої взаємодії виступають як окремі особистості так і організовані групи людей.

Головною функцією науки амітології П. Сорокін вважав прикладну, оскільки призначенням науки є не лише пояснення світу, але й перетворення його.

Разом з тим, вивчаючи соціокультурні системи, П. Сорокін дійшов висновку, що їх зміна неможлива без зміни людини, яка «здатна контролювати себе та свої бажання, зі співчуттям ставитись до своїх близьких, розуміти та знаходити вічні цінності культури та суспільства, глибоко розуміти свою особисту відповідальність у світі» [17, с. 794]. Вчений на практиці доводив, що потрібно розвивати в людині основи творчого альтруїзму, тобто тієї універсальної сили, яка здатна створити здорове суспільство, в якому не буде місця жахам та бідам війни. У суспільстві повинні панувати цінності, які б спонукали його членів «поводитись належним чином; потрібні чесноти, починаючи з готовності чимось пожертвувати; необхідні деяка доля альтруїзму та прагнення до виконання обов'язку…» [17, с. 352]. Творчим ресурсом такого суспільства є альтруїзм, який, на його думку, виступає тим соціальним феноменом, який здатний перетворити суспільство, зробити його досконалим, стає ціннісним орієнтиром, трансформативним потенціалом суспільства, що долає кризу.

Ці думки П. Сорокіна є співзвучними з міркуваннями О. Конта, якому приписують введення в науковий обіг поняття «альтруїзм». При створенні науки соціології О. Конт керувався не лише науковою, але й соціально-практичною етикою, яка домінувала у нього у період написання «Системи позитивної політики». Соціологія для О. Конта була світоглядом, який мав створити умови для практичного перетворення соціального життя. І провідна роль у такому перетворенні належить суб'єкту, під яким розуміється людство в цілому. На цій підставі формується уявлення вченого про суб'єктивний метод соціології, що за своєю суттю є емоційно-альтруїстичним, методом «серця», якому повинен підкорятися розум. Наукові, моральні та політичні ідеї, на думку О.Конта, необхідно підкорювати альтруїстичним почуттям, спрямованим послідовно на сім'ю, вітчизну та людство.

Засади такого розуміння знаходимо й в українській філософсько-світоглядній думці, стрижнем якої є «філософія серця», або кордоцентризм. Так, філософська спадщина Г. Сковороди, концентрує увагу на тому, що серце є органом самопізнання та тією силою, яка веде людину шляхом удосконалення. У філософії П. Юркевича серце – це скарбник і носій усіх тілесних сил людини, центр душевного, духовного і морального життя людини, усіх її пізнавальних дій. Саме серце є запорукою існування морального закону людини. Ці ідеї викладені П. Юркевичем у його роботі «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого». Філософ писав: «У справедливості й любові полягають найміцніші засади для встановлення миру між людьми, для зародження дружби й братерства між ними» [8]. Людина, зазначає П. Юркевич, хоча й бачить постійну боротьбу й ворожнечу, але «дивиться вперед, заглядає в майбутнє, усвідомлюючи заздалегідь наслідки своїх вчинків, тому й може кожного разу обирати кращий шлях, який відповідає загальним благам чи благам багатьох» [8]. «…тільки в мирі й живому спілкуванні з іншими людьми, тільки в суспільстві, де вона працює для всіх і всі для неї, може стати такою, якою повинна бути по Божій волі» [8]. Моральною потребою людини є бажання миру й прагнення до нього, а тому «Людина із великим задоволенням живе там, де найбільше людей, і залюбки займається тією справою, яка приносить користь та цінність для великої кількості людей» [8]. Можливо, ці думки наштовхнули видатного соціолога П.Сорокіна на створення окремої науки? Адже у своїх дослідженнях науковець доводить, що ні державні інститути, ні економічне благополуччя, ні освіта, ні прогрес без активізації творчої енергії альтруїзму не зможуть запобігти соціальним катастрофам та кризам. В основі альтруїзму – любов, яка «впливає на все соціальне та культурне життя людства» [18, с. 134].

Таким чином, науковці розуміють альтруїзм як поведінковий акт або дію на користь інших; мотивацію такого акту або психологічну установку; відповідні емоційні стани;

ціннісну орієнтацію, стрижнем якої виступають потреби інших; морально-етичну кваліфікацію дії як безкорисливої.

Дослідники доводять, що альтруїзм є інструментом трансценденції [11, с. 21], це своєрідне «буття-для-іншого» (К. Ясперс). Людське існування не аутентично, якщо воно не проживається як самотрансценденція [12]. «Бути людиною – значить бути спрямованою не на себе, а на щось інше», – пише В.Франкл [12]. «Бути людиною – значить завжди … віддавати себе справі, якій людина присвятила себе, людині, яку вона кохає, або ж Богу, якому вона служить» [12, с. 51]. Це відкритість до світу, це формування «ми-сутності». Тобто альтруїстична дія є глибоко соціальною за своєю природою, оскільки спрямовується на щось, що лежить за межами власного «Я».

Сучасні дослідження довели, що альтруїзм є одним із базових факторів таких суспільних феноменів як міжгрупова згода, солідарність, добровільні рухи, благодійність, соціальна відповідальність [9, с. 67–83]. У соціологічних дослідженнях переважає трактування альтруїзму як «соціального способу генерації взаємодопомоги та підтримки у межах спільноти; засобу зміцнення соціальних зв'язків та конституювання солідарності; соціальної норми, яка диктує певний тип поведінки».

Канадські соціологи Дж. Карлсон і М. Хорген зазначають, що альтруїзм – це «різновид стійкої символічної вимоги … до самих себе та інших, яка може бути усвідомлена лише в контексті окремих практик…» [11, с. 22]. Такими практиками можна вважати формування та функціонування громадянського суспільства, коли організовані групи людей здійснюють певні «услужні» акти, спрямовані на реалізацію демократичних принципів, встановлення миру та добробуту. Прикладом таких організованих груп людей можуть бути волонтерські організації, діяльність, мета, завдання яких спрямовуються саме на те, щоб демонструвати альтруїстичну поведінку, віддавати все на користь іншим, отримуючи від цього задоволення (за А. Маслоу). Але демонстрація альтруїстичної поведінки в такому сенсі не буде самоціллю, оскільки метою такої діяльності є набагато вищі цілі, які не завжди усвідомлюються тут і зараз, але які спрямовуються у майбутнє, «працюють» на благо всього суспільства. Як правило, волонтерською діяльністю займаються люди, що досягли рівня самоактуалізації, яких відрізняє, за твердженням А. Маслоу, «альтруїзм, відданість, самопожертва», які не є асоціальними [13].

Волонтерський рух в Україні є частиною світового волонтерського руху. Сучасна вітчизняна дослідниця О. Паславська вважає волонтерський рух природним явищем, яке можливе у вільному, незалежному демократичному суспільстві, та який є «оптимальною умовою прояву альтруїзму, гуманності для самореалізації та самовдосконалення людини будь-якого віку» [4, с. 22]. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, кількість волонтерів у всьому світі становить 970 млн. [1]. До 2014 р. волонтерство у нашій країні розвивалося досить повільно. Так, за рейтингом «World Giving Index», у 2010 р. лише 5% населення було залучено до волонтерської роботи. Після Революції Гідності, анексії Криму та початку війни на Донбасі до волонтерського руху залучилося майже чверть українців (23%). З 150-го місця Україна піднялася на 81-е й випередила Польщу, Естонію, Росію та Грузію [1]. Після повномасштабного вторгнення РФ 57% українців з центру та заходу країни долучалися до волонтерства чи благодійності [2]. Але волонтерський рух – це не тільки відомі великі фонди, організації чи системні волонтери, які працюють уже багато років поспіль і мають офіційні організації. Унікальність українського волонтерства в тому, що в Україні існують люди, які взагалі себе волонтерами не називають і не вважають. «Вони в певний момент просто відкривають збір і здійснюють його серед свого (переважно невеликого) кола знайомих. На шолом і рації, на колеса для автівок, на самі автівки

й дрони, РЕБи і старлінки, на те, щоб вивезти людей чи тварин з-під обстрілів» [3]. В цьому сила українського народу. Поступово волонтерство перетворюється на окремий соціальний інститут, оскільки набуває його ознак: виникає заради задоволення індивідуальних та суспільних потреб та інтересів, виконує певні функції, залучаються засоби та ресурси, виникають установки та зразки поведінки, з'являються усні та письмові кодекси, зокрема, Закон України «Про волонтерську діяльність» [5; 6]. Ідеологією ж цього соціального інституту можна вважати амітологію, оскільки альтруїзм, за П. Сорокіним, є тією силою, яка врятує людство від кризи, або навіть від загибелі.

Потенціал амітології вбачається також у виваженій демократичній соціальній політиці та її формуванні. Зважаючи на те, що соціальна політика є комплексом заходів, які допомагають виявляти, задовольняти та узгоджувати потреби та інтереси окремих громадян, соціальних груп та окремих інститутів громадянського суспільства. Тут засади амітології допоможуть створити умови для розвитку ефективних соціальних відносин у суспільстві, сприятимуть всебічному розкриттю творчого потенціалу людини, її сутнісних сил, що призведе до досягнення в суспільстві стійкої злагоди і стабільності. Соціальна політика не лише задовольняє певні потреби та інтереси, але й забезпечує почуття безпеки людини, формує та втілює соціальні цінності. Існує думка, що соціальна політика є тією системою заходів, яка спрямована на досягнення певних соціальних цілей, пов'язаних із підвищенням суспільного добробуту, вдосконаленням якості життя народу, забезпеченням стабільності у суспільстві. І засобом досягнення соціальних цілей і результатів є саме соціальне партнерство [7], теоретичні основи якого і закладає амітологія П. Сорокіна.

Якщо у суспільстві будуть домінувати позитивні стосунки, то це, на думку П. Сорокіна, сприятиме відновленню суспільної ідентичності, заснованої на системі потреб та цінностей, властивих демократичній спільноті. Спалах альтруїзму в українському суспільстві після початку війни з Росією і є оновленням цінностей, відновленням української національної ідентичності.

Отже, амітологія – частково реалізована ідея, зародок, зерно раціональної науки, отримала практичне втілення. Людство усвідомило, що ідеї П. Сорокіна про науку амітологію можуть стати порятунком у непростому жорстокому світі. Вже у 2011 році у структурі Американської соціологічної асоціації створено секцію з вивчення альтруїзму, моралі та соціальної солідарності з аналогічною назвою. Кривава війна українського народу за власну незалежність доводить, що ідеї та принципи амітології роблять суспільство сильнішим та консолідованішим. Саме амітологія здатна усвідомити феномен позитивних девіацій та розробити технології для генерування моральних установок, здатних вивести світове товариство із кризи взаємного вбивства. Людство не хоче втрачати цивілізованість, прагне до вдосконалення та позитивної трансформації.

Список використаної літератури

1. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh (дата звернення: 15.08.2024).
2. Більш як половина українців волонтерили чи долучалися до благодійності під час війни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3501782-bils-ak-polovina-ukrainciv-volonterili-ci-dolucalisa-do-blagodijnosti-pid-cas-vijni.html (дата звернення: 10.09.2024).
3. Любка А. Сила українського волонтерства: світовий феномен і головний аргумент, що Україна вистоїть. 13 червня 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/syla-volonterstva-svitovyy-fenomen-arhument-ukrayina-vystoyit/32991183.html (дата звернення: 05.09.2024).

4. Паславська О. Становлення та розвиток волонтерського руху в Україні (історико-правове дослідження). *Актуальні проблеми правознавства*, 2016. Вип. 4. С. 22–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_4_6 (дата звернення: 05.08.2024).
5. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності». Закон України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text (дата звернення: 15.08.2024).
6. Про волонтерську діяльність. Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3236-17 (дата звернення: 25.08.2024).
7. Чанишева Г. Соціальна політика: поняття, цілі та правове забезпечення. *Підприємництво, господарство і право*, 2020. № 11. С. 80–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2020_11_14 (дата звернення: 25.10.2024).
8. Юркевич Памфіл. Мир з ближніми як умова християнського співжиття. URL: https://kpba.edu.ua/novyny/publikatsii/pamfil-yurkevych-myr-z-blyzhnimy-iak-umova-khrystyianskoho-spivzhyttia/ (дата звернення: 12.09.2024).
9. Altruism and social solidarity: Envisioning a field of specialization. *The American sociologist*. N.Y., 2006. Vol. 37, № 3. P. 67–83.
10. Audi R. The Architecture of Reason: The Structure and Substance of Rationality. New York, Oxford University Press, 2002. 286 p.
11. Carlson J., Horgan M. Altruism and society sui generis: Countering evolutionary psychology with Durkheim. *Altruism, morality a. social solidarity forum: A forum for scholarship a. newsletter of the AMSS of ASA*. Wash., 2011. Vol. 3, № 1. P. 17–24.
12. Frankl V. Man's Search for Meaning. Rider, 2019. 160 c.
13. Maslow A. H. Toward a Psychology of Being. URL: https://faculty.sfcc.spokane.edu/InetShare/AutoWebs/kimt/maslow%20-%20psych%20of%20health%20into.pdf (дата звернення: 11.10.2024).
14. Maslow, A. H. The farther reaches of human nature, 1969.
15. Maslow, A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1970.
16. Sorokin P. A. The Crisis of Our Age. The Social and Cultural Outlook, New York, E.P. Dutton & Co.
17. Sorokin Pitirim A. Social And Cultural Dynamics. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.46550/page/n743/mode/2up (дата звернення: 11.07.2024).
18. Sorokin Pitirim A. The Scientific Search for Love. Fellowship, 1956 URL: https://pitirimsorokin.com/tag/pitirim-a-sorokin-lecture-the-mysterious-energy-of-love/ (дата звернення: 12.07.2024).
19. Sorokin Pitirim A. Ways & Power Of Love: Techniques Of Moral Templeton Press, 2002
20. Sorokin, P. A. The Reconstruction of Humanity. Boston: The Bacon Press, 1948.
21. Sorokin, P. A. Amitology as an Applied Science of Amity and Unselfish Love, 1951. In K. G. Specht (ed.), Soziologische Forschung in Unserer Zeit (pp. 277–279). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-663-02922-9_26 (дата звернення: 12.07.2024).

THE POTENTIAL OF AMITOLOGY IN THE HUMANIZATION OF SOCIAL RELATIONS

Tetyana Kadlubovych
Open International University of Human Development "Ukraine",
Institute of Law and Public Relations, Department of International Relations and Political Consulting,
str. Lvivska, 23, 03115, Kyiv, Ukraine

Daryna Chernyak
Kyiv National University of Technology and Design,
str. Nemyrovycha-Danchenko, 4, 01011, Kyiv, Ukraine

The article examines the potential of amythology as a practical field of application of socio-humanitarian knowledge for the harmonization and humanization of social relations, evaluates its potential and significance for modern Ukrainian society. It is noted that amythology can play a key role in harmonizing social relations in post-war Ukraine, as this science focuses its attention on deep human drives and needs. And although amitology is a branch of sociological knowledge, its influence on the political life of the country is obvious, since it is in modern conditions that the study of positive deviations, such as altruism, love, self-sacrifice, can become the driving force that will unite society, make it strong against challenges of Russian aggression. Amitology and its theoretical foundations were formed by the outstanding sociologist Pytyrim Sorokin, who considered it a productive force capable of positively transforming society and, therefore, its political system, influencing the development of effective policy in general and social policy in particular. In his research, the scientist proves that neither state institutions, nor economic well-being, nor education, nor progress will be able to prevent social catastrophes and crises without activating the creative energy of altruism. The teaching of amitology is not far-fetched for the Ukrainian community, since the origins of the national mentality and identity of the Ukrainian people are based on cordocentrism, the Ukrainian philosophy of the heart. The practical implementation of the principles of amythology in the life of Ukrainian society can be considered the formation and functioning of civil society, when organized groups of people perform certain "service" acts aimed at the implementation of democratic principles, the establishment of peace and well-being. Such "acts" are volunteer activities. The potential of amythology can also be seen in balanced democratic social policy and its formation.

Key words: amitology, altruism, social policy, volunteering, social solidarity, partnership.

НОТАТКИ